

OSMAN ÖDÄÝEW

ALTYNJAN HATYN

Roman

Ikinji jilt

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

Ödäýew O.

Ö 16 ALTYNJAN HATYN (Roman). Ikinji jilt. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

„Altynjan hatyn“ romanı XI asyrda beýik şadöwlet döreden, adalaty, yslamy goramakda Gündogarda dabarası dag aşan Togrul beg hem onuň ýakynlary hakda söhbet açýar.

Altynjan hatyn Togrul begiň hatynydyr. Awtor Altynjanyň durmuş ýolunyň, başdan geçirmeleriniň üsti bilen Togrul begiň hem onuň ýakynlarynyň keşplerini açyp görkezýär.

Romanda dartgynly, adaty bolmadyk wakalar teswirlenýär. Şol wakalar gahrymanlaryň keşplerini has inçeden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romandaky dartgynly wakalar göz öňünde janlanýar, seni özüne bendi eýleyär. Gahrymanlaryň başdangecirmeleri, beýik gahrymançylyklary haka da okap, ilkinji gezek edebi dolanysyga giren birgiden taryhy maglumatlar bilen tanyşýarsyň, şeýle hem türkmen halkynyň şöhratly, gahrymançylykly taryhynyň bolandygyna, onda merdana pederlerimiziň öçmejek yz galдыран- dygyna guwanýarsyň, romandaky taryhy şahsyétleriň belent ahlaklylygy, deňsiz-taýsyz gaýduwsyzlygy, mertligi, wepalylygy türkmendigiňe buýsanjyňy goşalandyryýär, şeýle ajaýyp şahsyétler durmuşyňa nur-many çayýar.

IKINJI KITABYŇ DOWAMY HEMINZAMAN

Sekizinji hekaýat

**BALYGY SUWUŇ YÜZÜNE
ÇYKARMAGYŇ TÄRI**

Soltan biperwaý däldi, ýok, asla biperwaý däldi, ol biperwaý bolan bolýardy. Başarsa, seljuklary derbi-dagyn, tike-tike etjekdi. Musulman döwletleriniň içinde özüne garşy durup biljek ýeke döwletiň ýok çagty bir oýnam atlynyň özünden rüstemdigine namys edýärdi ol. Seljuklary ýok etmek synanyşgynyň her gezek şowsuz guitarýanlygynyň – olaryň özünden rüstem bolmaklarynyň, garşysyna ugradan goşunyny külpeýkun etmesiniň hikmetine, herçent oýlansa-da, teý düşünip bilmeýärdi. Aslynda welin, ol muňa şeýlebir düşünmek isleyärdi. Seljuklary derbi-dagyn etmek üçin gije-gündiz düýrmegi bilen çykalga gözleyärdi, sadakalar berýärdi, Allatagala dileg salýardy. Nâme üçin her gezek şowsuzlyga uçraýandygynyň, güýçlükä, güýçli goşuny barkabicäreliginin sebäplerini anyklamakçy bolýardy. Özünde hiç zat bilen düşündirip bolmaýan bir

gorkynyň bardygyna geň galýardy. Görnetin güýclükä näme üçin gorkýandygyna akyň ýetirip bilenokdy. Şol gorky sebäpli ol goşunyň basynda özi durman, Bekdogdyny salar belläp gönüderipdi. Ol arkaýynsyrasa-da, biperwályk etse-de, seljuklarylaryň garşysyna goşun ibermeli bolanda, her gezek tutumy uludan tutup, hiç bir zadyny gaýgyrmady. Soňam goşunyň ýeňişli dolanmagyna irikgä durup garaşdy. Barybir, ýorişler şowsuz boldy. «Soltan Mahmydyň oglu Masut keýpi-sapa, meýlis bilen wagtynybihuda geçirýär» diýärler. Wah, ol keýpi-sapany gowy görýärdi, häzirem gowy görýär, ýöne seljuk begleri keýpi-sapada maza-bähre goýmadylar ahyryn! Ol kakasy dirikä ýigri-mi iki ýaşynda Hyrada häkim bellenipdi. Kakasyndan uzakda bolansoň, meýlide aşa gyzygypdy. Indi döwür-ýagdaý başga. Ol öň aladasız bolup meslik edipdi, indi çykalga tapman, öz-özüne teselli bermek üçin keýpi-sapa bilen najagaý bolýardy. Böwrüňe diň salyp, şum habara garaşyp gondalawly oturmagyň hupbaty has aýylganç ahyryn! Asyl wagt geçmez eken. Soltan nätsin?! Ol öz wezir-wekilleriniň ýanynda seljuk begleri baradaky howsalaly gürrünlere bilgesleýinden myzaýyk etmedikden bolýardy, öz wezir-wüzeralarynyň: «Wah, soltanymyz seljuklilara geleň bermeýär, geleň berse-hä, derrew olary ýok ederdi» diýen pikirde bolmaklaryny isleyär. Şu maksat bilen biperwáy bolan bolýar ol! Ýogsam öz soltanlygynda bir oýnam bibaş atly garşyna baş göterse, heý, oňa-da soltan myzaýyk-geleň etmezmi?! Diňe Masut däl, herki soltan hem baş galdyrar, başbozarlary ýok hem eder.

Ynha, indi baş ýylyň içidir, soltan Masut çykalga tapman halysan golawrady. Mahal-mahal Hindistana ýoriş edip, şöhratlý ýeňişler, köp-köp oljalar bilen Gazna dolanýar. Şeýdibem özünüň güýcli, beýik soltandygyny öz wezir-wekillerine göz edýär. Diňe bir öz wezir-wekillerine däl, Etekäki seljuklilara-da, Bagdatdaky halyfata-da göz edýär. Şeýdip, olarda gorky döretmekçi bolýar, şeýdip, olary mugyra getirmäge çalyşýar. Çünkü ol özünüň her bir hereketi, her bir ýeňsi barada seljuklarylaryň eşidýändigini bilyär. Şu zatlar bilenem öz-özüne teskin berýär. Dagy nätsin?!

Soltan Masut seljuk begleri bilen baglanyşkly ähli zatlary bilyärdi: mundan baş ýyl owalan bary-ýogy ýedi ýüz atlysy bolan seljuk begleriniň bu gün on baş müň atly goşuna öwrü-

lendiginem bilyärdi, Çagry begiň Merwde Melikul-mülük¹ diýen at alandygyny, her juma günü metjitlerde öz adyna hutba okatdyryýandygyny-da bilyärdi.

Bilýärdi.

Örän köp zatlary bilyärdi.

Ýöne bilmeýänden bolýardy, öwsaýysyraýardy.

Wa-weýleta, bilýän zatlaryndan oňa jinnek ýaly-da nepagat-goraw ýokdy.

Seljuk begleriniň Oguz hanyň gylç ýa kepen resimine girendiklerini-de bilyärdi.

Seljuk begleriniň şu däbe girenlerinden soň maşgalalaryny, çaga-çugalaryny Oguz (Garagum) çölüne ugradandyklaryny-da bilyärdi.

Togrul begiň Altynjan atly gaýduwsyz hatynynyň bardygyny, ol hatynыň birnäçe darkaşda ýeňiš gazanandygyny, harby tälümle-re türgendigini, şeýle hem onuň arap, pars, ýunan dillerine suwadygyny bilyärdi.

Togrul beg Masut soltany mes öküz hasapláýardy, Masut sol-tan bolsa, öz gezeginde seljuklary ýaraly ýolbars hasapláýardy. Olar nädip ýaraly ýolbarsa öwrüldiler? Olar nädip jebislediler? Soltan bu sowallaryna jogap tapdy, ýone giç tapdy, iş-işden geçensoň tapdy.

Esasy ýalňyşlygyny salgyt hasaplady. Olara, dogry, örän agyr salgyt salyndy. Soltan bu salgydy zada mätäç bolup salmandy. Ýok, ýok, Abywert, Nusaý, Etek, Paraw, Dehistan etraplary salgyt tölemänlerinde-de soltanlygyň uly bir ýitirýän zady ýok. Hindis-tandan getirilýän oljalar bilen ol sebitiň salgydynyň öwezini, bir ýa iki däl, ençe esse dolup bolar. Soltanyň agyr salgyt salmagynyň aňyrsynda seljuklary başga bir ülkä gaçyrmak maksady bardy. Agyr salgyt salanda Tabarystanýı ilaty ähli zatdan ellibizar geçip gaçypdy. Soltan seljuklalar hem gaçar öýtdi. Indi, yzarlap görse, ol görgülleriň gaçyp-gaçyp iň soňky gelen ýerleri Etek eken. Ta-barystanlylarda gaçara ýer bar eken, seljuklaryň welin, ýaraga ýapsaýmakdan başga ýollary ýok eken.

Seljuklalar başda Oguz ýabgulygyndan – Ýaňkentden ga-cyp Jende gelipdirler.

Jentden gaçyp, Nur-Buhara gelipdirler.

Nur-Buharadan-da gacyp Horezmine geldiler, şonda olara soltan Masudyň oňlamagy bilen Altyndaş hossar çykypdy.

Horezminde Şamäligiň aýylganç «Zamahşar gyrgynçylygыndan» soň gacyp, Horasana – Etege geldiler. Hut soltan Mahmyt Abywerdi, Nusaýy, Farawy birmahal seljuklylara ykta beripdi.

Olar özlerine berlen ýeri talap etdiler.

Seljuklylar hyzmat etmek islediler. Hakyt şeýle: olar Gazna soltanatyna – soltan Masuda sadykat gulluk, hyzmat etmek islediler.

Soltan Masut bu gün käbir görüp, bahyl kişileriň gepine gidip, özüne mutyg hyzmat etjek, özem juda köp peýda getirip biljek hyzmatkärlerini duşmana öwrendigine düşündi. Özem diňe bir özüne däl, olaryň tutuş soltanata howp salýan duşmana öwrülendigine düşündi.

Soltan bar günäniň özündedigine-de düşündi, ýöne muny boýnuna alardan boýny juda-juda ýogyndy. Ol seljuklarylaryň garşsyna Jendiň emiri Şamäligi küşgürdi. Soltanyň bu pyrryl-dagydandan bihabar seljuklalar ýene gaznalylara sygynyp, Balkana geldiler. (Mahmyt Gaznaly – soltan Masut Gaznalynyň kakasy diňe Abywerdi, Nusaýy, Parawy däl, Balkany-da seljuklylara ykta beripdi ahyryñ!)² Seljuklular ýene kowuldy, ýöne indi olaryň gidere ýerleri ýokdy. Sonuň üçinem olar baş göterdiler.

Soltan Masut seljuklarylary öz peýdasy üçin ulanmagy başarmady, asyl ulanjak bolmady. Peýdalanmagy başarmasaň, kiçi daş hem büdredýär

Soltanlygyň bähbidine gönükdirilmeli jemagat soltanlygyň garşsyna, zyýanyna gönükdirildi.

Soltan hyrçyny dişledi.

«Gorkagy kowsaň, batyr bolar» diýilýär, ýöne seljuklular gorky diýilýän zadyň nämedigini bilmeyän adamlar. Batyry kowsaň, batyrlygy goşalanýan eken! Seljuklarylaryň batyrlygy-da goşalandı.

Möjeginiň sürüsi-ordasy ýokdur, ýöne garşıdaş tapylsa, biribirli bilen garpyşyp-urşup duran möjeklerem birleşyendir.

Möjekler birleşdi!

Özem öz eýesine garşy birleşdiler!

Hawa, hawa, öz eýesine garşy birleşdiler! Bu iň eýmenji!

Indi näme etmeli?!

Soltan Masut täzeden geňeş geçirdi. «Eger seljuklylar meniň elim bolan bolsadylar, onda men elimi düýbünden çapdyrardym. Eger seljuklylar meniň aýagym bolan bolsadylar, onda men birjik-de säginmezden aýagymy çapdyrardym. Maksadyňa ýetmegiň üçin hiç zat gysganmaly däl. Ähli serişdäni, baýlyklary seljuklylary gyrmak üçin darkaşa ugrajak goşuna sarp etmeli» diýip, soltan Masut geňeşde odukdý.

– Örän parasatly pikir aýtdyňyz, soltanyň. Örän dogry. Siziň geçirimliliğiňizden, giňligiňizden peýdalanyп, olar juda hettinden aşdylar. Siz goşunyň başynda dursaňyz, soltanyň, seljuklylary Horasandan kowup çykararys – diýip, beýik hoja Ahmet-Abd-as-Samat sesine nazym berip, gözüne ýaş aylady. Bu pikiri Subaşy, Sury, Bekdogdy dagy hem goldap, nutuk sözlediler. Ariz bilen salar öz goşunlarynyň üpjünçiligiňiň seljuklylaryňkydan ýigrimi esse artykdygyny, san babatda-da özleriniň abyrсыz köpdüğini – seljuk begleriniň on alty müň atlysy bar bolsa, özleriniň atylarynyň sanynyň elli müňden az däldigini, şeýle hem özlerinde üç yüz sany söweş piliniň bardygyny, azyk bilen gulamlary üpjün etmek gorunyň bir ýyla ýetjekdigiňi nygtadylar.

Ariz bilen salaryň anyk sanlara salgylanyp eden çykyşlary diňe bir soltanda däl, wezir-wekillerde-de ýeňše berk ynam döretdi.

Wezirler diwanynda bolan geňeşde Termez welaýatyna gitmek karar edildi. Çünkü goşun üçin gulamlar, esasan, Termez, Balh welaýatlaryndan – entek seljuklylar bilen garpysyp görmedik, olardan gorkusy bolmadyk adamlardan jemlenmelidi. Iň soňky jemlenme Balhda bolmalydy. Termezde, Balhda jemlenen gulamlaryň sany elli-altmyş müňe ýetmelidi.

Alyabat söweşi

Suwuň aşagyndaky balygy nädip awlamaly, nädip suwuň yüzüne çykarmaly? Dury, parahat suwda balygy tutup bolmaýar. Ony tutmak üçin suwy bulandyryp ugramaly. Suw bulanyp ugra-

sa, balyklaryň rahatlygy gaçýar, dem almasý kynlaşýar. Şeýle ýagdaýda balyklar cyrpyňşyp suwuň yüzüne çykýarlar. Suwuň yüzüne çikan balygy gypynçsyz tutup bolýar. Soltan Masudy tutmak üçin ony ilki «suwuň düýbünden» – köşgünden meýdana – «suwuň yüzüne» çykarmaly. Gaznadan çykyp, Horasana gelmegi üçin soltanyň jebegesini daraltmaly, gaharyny getirmeli. Özem gaharyny soňky hettidine ýetirmeli.

Çagry beg bilen Togrul beg öňem bir pähimdar bolmadyk soltan Masudyň gahary gelende ýüpden boşan öküze öwrüljekdigini bilýärdiler. Elbetde, ýüpden boşan öküziň öňünde durmak bolmaýar. Öküzi ýkmak, öldürmek üçin onuň gapdalynandan, iň gowusy, yzyndan baryp itmeli, urmaly, syrtlan tilsi³ bilen urmaly.

Soltan Masut – öküz, gara güýji köp, oňa derek pähimi az. Duşmany asgyň tarapyna agram berip ýeňmeli. Soltan islese, ýüz müň atly goşunam jemläp biler, ýone seljuk beglerinde onuňky ýaly mümkinçilik hazır ýok. Seljuk begleri on baş müňden artyk söweşiji ýygnap bilmeyärler. Sebäbi özleriniň ygtýaryndaky ýerlerdäki söweşmäge döwtalap adamlaryň sany on baş müňden aňry geçmeýär. Onsoňam köplerde entegem gaznaly soltanlygynan gorky bar. Gaznaly soltanlygynyň güýjuni ähli kişi görüp dur. Ýone seljuk begleriniň güýji çäkli, olary köpler entek topalaňçy hökmünde görýär. Topalaňçylygyň bolsa soňy ýok. Topalaňçylary soltanyň saylama goşuny aýylganç gyryar. Muny Horasanda bir ýa iki gezek däl, köp gezek gördüler. Şeýle bolansoň, seljuk beglerinde gulluk etmäge döwtalaplar o diýen köp däldi. Herhal, seljuk begleriniň aýsaýyn artýan owazasyna maýyl bolup, Balkan daglaryndan, Müňgyşlakdan, Balh sebitle-rinden, Mawerannahrdan türkmenler gelýärdi, olar baýlyk-olja gazaňmak maksady bilen gulluk edýärdi.

* * *

Soltan Masudyň ýoriş etjekdigi baradaky habary eşiden seljuk begleri dessine soltanyň soňky güýç-goşun jemlejek ýerine – Balha hüjüm edip, başagaýlyk, gorky döretmek hakda karara geldiler.

Soltanyň Balh welaýaty boýunça dikmesi Altyntak diýen ýelemýüwletdi. Togrul beg Altyntagyr ýanyna ilçi gönderdi, ondan söwessiz-garşylyksyz boýun egmeli talap etdi. Şu talabyň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, Balhyň ilitatynyň başynyň ölümlı, malynyň talaňly boljakdygyny mälim etdi.

Altyntak Togrul beginň adyndan baran üç ilçini zyndanyna taşlady, soňam öz üstüne seljuklylaryň uly güýc jemläp ýetip gelýändigini habar bermek üçin soltan Masuda çapar gönderdi.

Altyntakdan habar alan soltan Masut desbi-dähil Balha sary at goýdy.

Alyabat düzlüğinde soltanyň uly goşuny seljuklylaryň goşunynyň yzyndan ýetdi.

Seljuklylaryň soltan goşuny bilen açık meýdanda darkaş gurmak maksadyýokdy, ýöne olar ät galdylar, üstlerini basdyrdylar, ýogsam, olar Balha ugramazlaryndan burun ýörite mejlis geçirip, söwes tilsimleriniň nähili bolmalydygyny anyk kesgitläpdiler: «öküziň» öňünde durmaly däl, açık darkaşa girmän, Balhdan Merwe gelýänçä – bir yüz ýetmiş iki farsahlyk, ýigrimi menzillik⁴ ýolda garaşymadyk pursatlarda çar tarapyndan hüjüm etmeli, gapillykda üstlerini basmaly, gulamlaryň arasyňa wehim salmaly, Merwe ýetýänçä soltan goşunyny towşan ýaly titräp duran byzbyldyk etmeli.

Türkmeniň ezeli sabahun urmak atly harby tilsimini ulanmaly: ukynyň iň süyji wagty daňdanlar ýagynyň mesgenine hüjüm etmeli, gyran-jyran etmeli. Garasaý, soltan goşunynna aňkalary aşyp huk bolýançalar uky bermeli däl. Şu maksat bilen iki yüz-üç yüz atly toparlara bölünmeli. Her toparyň haýsy ýere, nireden, nädip çozmalydygy, soňundan nädip gaçmalydygy, näme etmelidigi anyk kesgitlenipdi. Şeýle hem her topara ýuze çykan ýagdaýa görä erkin hereket etmäge, özbaşdak netijä gelmäge izin berilýärdi.

Maksat Balh – Merw aralagynda gaznaly goşunyň bilini omurmakdy.

Seljuk ýigitleriniň iyip-içjek owkatlary atlarynyň ganjygasy na berkidilendi. Olar söwes günleri az owkat bilen oňňut etmegi başarıýardylar. Olaryň ählisiniň esasy azygy goýnuň içýagydy:

ondan özlerem iýýärdi, atlaryna-da berýärdiler. Içýag iýen esger hem at yssyda suw küýsemeýärdi.⁵

Seljuk begleriniň ýörite dowulçylary bardy. Olar sultan goşunnda gulluga durup, gulamlaryň arasynda ýörite dowul-wehim döredýärdiler. Togrul, Musa, Çağry hakda her hili mahabatly rowaýatlary gürرүň berýärdiler. Ýörite taýýarlanylan ol mahabatly rowaýatlarda seljuk begleriniň ýeňilmezekdigi, sultan Masut bilen göreş tutup ýeňendigi, ýöne bu habaryň gizlin saklanýandygy, seljuklary Hudaytagalanyň goldaýandygy, olara Derwezata aralynda öz döwletini bagыş edendigi hakda aýdylýardı.

Soltanyň wezirler diwanında, serkerdeleriň arasynda seljuk begleriniň satyn alan, yzygiderli habar iberip durmaga, ýeri gelende, öz taraplaryna geçmäge razy eden serkerdeleri bardy. Seljuk begleri öz ýörite fiskallarynyň üsti bilen sultanatda bolup geçyän her bir möhüm wakany eşidýärdiler.

Altyntagyr kömek sorap çapar gönderendigi, soltanyň Balha barýandygy hakdaky habar hem Merwe ugradylypdy, ýöne Merw – Balh ýolunda çaparlaryň habary eglenipdi. Olar seljuk beglerini wagtynda tapyp bilmändiler. Bu hem seljuk goşunu bilen gaznaly goşunynyň Alyabat düzüğinde açık darkaşa girmegine sebäp bolupdy.

Seljuk goşunu Ruhhajda⁶ düsläpdi. Sultan goşunyny düşlege ýakyn getirmezlik üçin Alyabat düzüğinde garpyşmaly boldy.

Bu söwesde ýeňiş gazanyp bolmajakdygy görnüp durdy, çünkü sultanyň gulamlarynyň sany ýigrimi münden-de aňrydy.

Goşunyň aman galmagy üçin diňe bir ýol bardy, ol hem belli bir topar ölümüni boýun alyp, ýigrimi müňlük goşunyň öňünden çymalydy, söwesmelidi, galan bölek pursatdan peýdalanylýa gaçmalydy.

Sekiz ýüz meýletin pidaýy öňe sayýlandy, ýakyn dost-ýarlary bilen hoşlaşdy, soňam “Ýa Hu!” diýip darkaşa girdi.

Olar iň soňky demlerine çenli söwesdiler.

Bu pidaýylar türkmeniň merdi-merdana, bahadur, janymak gerçekleridi.

Janyň pida bermek – erkiň hem ynanjyň soňky hetdi. Ol milletiň durmuşynda täze bir döwrüň – söwes meýdany bilen

ýasaýyş giňišliginiň barabarlaşandygyny aňladýar. Ejiz köpçülük üçin söweş meýdany ýowuz ölüm meýdany hökmünde aňlanylýar. Seljuklýlar üçin bolsa söweş meýdany ömrüň täze bir döwrüniň açylmak mümkinçiligi bolup görünüýär. Pidayý öz ölümü bilen milletdeşiniň ömrüni bina edýär. Tutuş göwräniň aman galmagy, ýasaýsyny dowam etmegi üçin agza özünü pida berýär. Beýle ädim ejizler üçin mümkün däldir, onda her bir agza öz gamyny iýyär, her kes özünü halas etmegiň alajny gözleyär, şeydibem tutuş göwre helák bolýar. Pidaýlygyň hikmeti, ölümiň gözüne gönü bakyp bilmegiň howalylygy sundadyr. Güýclilik duşmanyň – özün ýaly adam bolan garşydaşyň däl-de, ölümi ýeňmeklikdir. Ynsan ynsany däl-de, ynsan ölümi ýeňende, geljege sary mümkünçilik, bagta bolan ýol açylýar. Milletiň ýasaýsynyň beýik dünýä aňyrsy manysy diňe şonda ýuze çykyp, açylyp başlaýar. Şeýle ädime ukyplı millet öz geljegini öz elli bilen amal edýän ruhy-beden bitewüligi bolup öne çykýar. Ölüm bilen ýüzbe-ýüzlükde halkyň adaty mazmunyndaky haýal-ýagallyk, äwmezlik, lellimlik aýrylyp, bularyň deregine gujur-gáyrat gelýär.

Seljuklaryň her biri öňde goýan maksatlarynyň amaly üçin şirin janyny pida bermäge her dem taýýardы...

Sarahs söweşi 1039-njy ýyl

Alyabatdaky gazanan ýeňşine ruhlanan soltan Masut Sarahsa ugrady, aňtawçylar toparynyň beren maglumatlaryna esaslanyp, Talhatanbaba galasynyň ýakynynda seljuk esgerlerini duzaga düşürmegi maksat edindi. Şu maksat üçin ol goşunyna diňe gjijelerine ýol ýöretdi.

Soltan Masudyň bu maksady-da şow tapdy. Talhatanbaba golasından çikan seljuk esgerleri üç tarapdan hüjüme geçen soltan gulamlary bilen ýene mejburý ýagdaýda darkaş gurmaly boldy.

Aýylganç söweş başlandy.

Seljuklalar haýdan-haý guma çekilmek kararyna geldiler.

Ep-esli ýitgi cekip, guma çekildiler.

Soltan ýene ýeňiş gazandy.

Soltan serkerdelerine öldürilen seljuklaryň göwdelerini depe-depe edip goýmagy tabşyrdy. Şondan son ol söwes bolan meýdana dähedem-dessemläp aýlandy.

Eý-ho, giden göwde! Alyabatdakydan-a azrak!

Ýigrimi-otuz ýerde seljuklaryň göwdeleri depe-depe bolup ýatyr.

Edil şonçarak depe gaznaly gulamlaryň göwdelerinden hem dörese gerek.

Soltan Masut göwde depelerini synlap durşuna kakasyny, onuň türkmenler hakda aýdan sözlerini ýatlady.

Soltan Mahmyt özüniň türkmendigine, özem gaýa türkmenlerindendigine, patyşa neberesindendigine buýsanardy. Türkmeniň gylyjynyň türkmene garşy gösterilmeli däldigini zolzol tekrallardy. Geçmişde içki oňsuksyzlyklar zerarlı türkmeniň türkmeni öldüren gezekleriniň köp bolandygyny aýdardy. Eger öz-özüni gyrmadyk bolsa, onda türkmenler hökman dünyäniň hökümdary bolardy. Soltan Mahmyt türkmenleriň eden ýowuzlyklaryna köplenç gözünü ýumardy, olara diňe ýagsylyk etmäge çalşardy.

Masudyň kakasy seljuklaryň towakgalaryna hiç wagt ýok diý-meyärdi. Gör, ol seljuklara näçe ýerleri ykta berdi, gör, näçe begi başbug gösterdi. Soltanyň seljuklalar barada anyk pikiri bardy:

– Seljuklalar – kynyklar. Olar Oguz hanyň wesýeti boýunça gaýalaryň hyzmatynda durmaly, has takygy, serhetlerimizi gorap bermeli.

Hut Oguz hanyň wesýeti boýunça seljuklalar – kynyklar gaýalaryň – gaznalylaryň serhetleriniň goragynda durdular.

– Biz seljuklaryň – kynyklaryň agylaryny aşa ýetirdik, mally-mülkli etdik, indem olar patyşa bolmak isleyärler. Indem olar biziň tagtymza göz gyzdyrýarlar. Bu adamçylykdanmy? – diýip, sultan Masut zol-zol özüne sowal berýärdi. – Ýok, ýok, bular adam däl, bulary gyrmaly! Diňe gyrmaly! Bular ynsapsyz! Wyždansyz!

Türkmen türkmeni gyrýar.

«Pähim-parasatly sultan duşmany bilen ýaraşar, onuň bilen dostlukly gatnaşyk saklar. Emelsiz sultan wepadar raýatyny özüne duşman ediner».

Soltan Masut tekepbirligi, gopbamlygy bilen öz raýatyndan duşman gazandy.

Duşman döremeýär, duşman gazanylýar.

Soltan Masut hem özüne ýowuz duşman gazandy. Özem ol duşman – ölümini boýun alan, gorky-ürkini bilmeyän duşman, ol degnasyna degile-degile ahyr on alty gary kepene çolanypdyr: «Glyç ýa kepen» diýip, ata atlanypdyr.

Indi olarda ölmekden ýa ýeňmekden başga ýol ýok.

Indi olar bilen ylalaşyp bolmaýar.

Soltan Masut söweşiň bolup geçen ýerine aýlanyp, kepene çolanyp ýatan seljuklalaryň jesetlerini synladygyça hopukdy. Se-bäbi kepene çolanyp ýatan jesetleriň ählisiniň gözleri açykdý. Ol gözlerde, gör, näçe gahar-gazap, gör, näçe arman bardy. Olaryň bolup ýatylary ýene aýaga galyp, söweşmäge başlaýjaga meňzeyärdi.

Soltan seljuklalaryň nähili söweşyändigini görüpdi, söweş pursady Togrul begi-de görüpdi, gaznaly gulamlary gazap bilen paýhynlaýsyny görüp, hopugypdy.

Soltan söweş gidip duran pursady üç-dört sany pidaýyny ýanyna çagyrdy:

– Bar işiňiz, hana, şol egni ak eşikli pählewan serkerdäni öldürmek bolsun. Haýsy biriňiz şol serkerdäni öldürseňiz, men size uly bir welaýaty ykta hem ýigrimi baş müň dinar berjek.

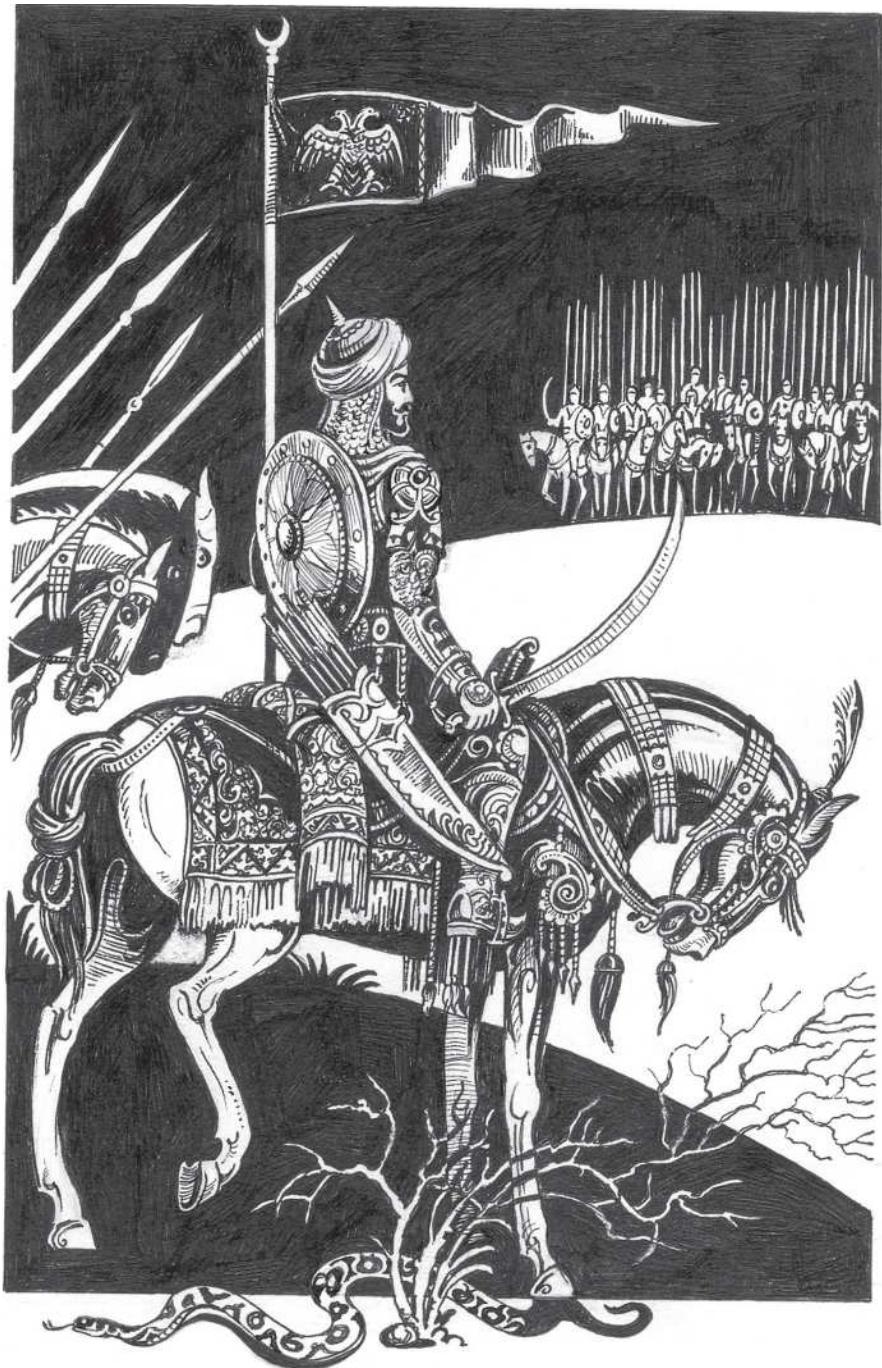
Pidaýylar soltanyň sözünden soň, seljuk beginiň üstüne uly hyjuw bilen topuldylar, ýone yktaly hemem ýigrimi baş müň dinarly bolmak olaryň nesibelerinde ýok eken, olaryň maňlaýyna şol maksat üçin pida bolmak ýazylan eken.

Soltan söweş bolan meydanda aýlanyp ýörşüne özüniň Togrul begi öldürmek üçin ýörite ugradan pidaýlarynyň göwdelelini gördü, olaryň hem gözleri edil seljuklalaryňky deýin petreşip durdy...

* * *

Sarahsa gelen sultan goşunu ýadawdy. Bir ýyla ýeter diýlen azyk gory hem azalypdy.

Azyk gorunyň azalmagynyň günäkäri ýeke bir adamdy. Ol – goşunuň arizidi. Ariz bayamak maksady bilen goşunuň ähli zat-

laryny deger-degmez bahasyndan satypdy. Adam bende umyda bil baglan ýerinde ýalňyşýar. Ariz hem seljuklylar bilen darkaş uzaga çekmez, olary satyr-şutur ýeňeris, baýlyklary bize geçer, ana, şonda meniň satan zatlarym bilinmän galar diýip umyt baglady, ähli zat onuň pikiriniň tersine boldy, wagt ýel deýin kowsarlap, onuň eden etmişiniň üstüni açdy, şeýle bolansoň, ol aýbynyň açylmagyna garaşyp durman, seljuk begleriniň gullugyna gaçyp bardy.

* * *

Seljuk goşunuň 1039-njy ýylyň iýul aýynyň 27-sinde Sarahsyň günortasyndaky Deh-i-Bazergakan diýen ýerde soltan goşunynyň üstüne hüjüme başlady.

Söweše Çagry beg serdarlyk etdi. Ol öz adamlary bilen beýik bir depäniň üstünde durdy.

Söweş jylawdar goşunyň⁸ umumy hüjümi bilen başlandy.

Seljuk begleri bu söweşde ilkinji gezek iki kelleli bürgüdiň şekili çekilen öz gara reňkli baýdaklaryny söweşe çykardylar.⁹

Ikikeleli bürgüt şekilli gara baýdak geljegiň umydynadan hem beýikliginden habar beryärdi. Köpler gara reňk yslamyň ilkibaşky reňki diýip düşündirýärdiler. Emma seljuk türkmenleriniň taryhy galkynyşy bilen baglanyşklylykda, bu pikir hakykatyň diňe ýarydy. Her bir oýanysyň hem galkynyşyň diňe bir täze reňki bolman, eýsem, bu düýpli hadysanyň gaty uzaklara gidýän taryhy esaslary hem bolýar. Özem ol esaslar köplenç tas unudylan, köpcülikleýin aňastyna giden gymmathyklardan ybarat bolup çykýar. Seljuklylaryň baýdagynyň reňki, bir tarapdan, yslamyň reňkidi, çünkü seljuk döwleti geljekde bütün yslamyň syýasy merkezi, onuň baýdagы külli yslamyň baýdagы bolmalydy. Emma, ýene bir tarapdan hem, gara reňk oguzlaryň baryp Oguz handanam öňki baýdagynyň reňkidi. Gara tug götereni üçin, Oguzyň kakasynyň ady-da Gara han bolupdy. Gara reňk Oguzda päkligiň, kesgitliliğiň, arkadaglygyň – raýatlaryny öz salkyn kölegände ýaşatmagyň, kämilligiň alamaty bolan reňkidi. Gara ähli reňkleriň enesi, ähli reňkleriň jemi hasap edilýärdi.

Ahyrsoňunda ähli reňkler gara dönýär. Oguzlaryň şeýle söýen hem aňk bolan älem giňišliginiň reňki-de garady ahyryn! Älemden beýik zat bolup bilermi?!

Izikelleli bürgüt seljuk türkmen ruhunyň älemleriň gir-dabyny böwüsmäge taýyn bolanlygynyň suratydy. Onuň bir başy ak tarapa – Günün dogan tarapyna, beýleki başy bolsa gara tara-pa – Günün batýan tarapyna bakyp dur. Bu bakyşda dünýäniň iki böleginem alaryn diýen ynam görünýär.

Gara ýüpekden edilen baydak Çagry begiň arkasynda pasyr-dayardy. Ol söweşiň gyzan wagty eginleri jöwşenli iki müň atla baş bolup darkaşa girdi.

Togrul beg jylawdar goşunyň öňüne düşüp hüjüme gir-di. Ol ölümini boýun alyp, wagşyýana gygyryp, elindäki gönderini, mizragyny¹⁰ üzönüksiz işledýärdi, soltan gulamlaryny paýhynlaýardy.

Jylawdar goşun ýaňy söweše gyzanda sagdan hem soldan ylgary goşun hüjüme girdi.

Başynda tuwulganyň, egninde jöwşeniň, çarpaýanyň, aýak-larynda dyzlygyň bardygyna seretmezden, söweşde Togrul begiň ýedi ýerinden gyltzý ýara düşüpdi. İň erbet ýeri, şol ýaralardan ganyň köp akandygydy: darkaş gidip durka, ganyň saklamagyň gamyny edip bolanok ahyryn! Şol sebäpli begiň başy aýlanyp ugrapdy. Barybir, ol dört sagada çeken söweşde ganym duşman bilen nädip söweşmelidigini öz esgerlerine görkezip, olary ýeňše ruhlandyrdy.

Soltanyň baş müň gulamyny öldüren seljuklylar sultanyň esasy goşuny gelmezinden burun demirgazyga – Horasan (Oguz, Garagum) çölüne jiriň-miriň siňdiler.

Bary-ýogy dört sagada çeken söweşde seljuklylaryň sol-tan goşunyna ýetiren zyýany abyrsız uludy. Diňe bir wepat bolanlaryň däl, ýaradarlaryň hem sany köpdi.

Soltan goşunyny jemläp, diýlen ýere barsa, ol ýerde diňe öz gulamlarynyň baş müňden gowragy läş bolup ýatyrdy. Läsleriň içinde seljuklylaryň göwdeleri ýokdy. Olar wepat bolanlaryny alyp gidipdirler.

Soltan güýcli halyna biçäredigine örtendi.

Güýcli halyna özünü ejiz duýdy.

Ol odugyp iki ýana elewredi.

Seljuklylar howada gaýyp ýören ýalydylar.

– Hany, şolar! Hany! Görkeziň maňa! – diýip, sultan gygyrdy.

Seljuklylar, göräýmäge, hiç ýerde ýokdular, şol bir wagtyň özünde-de olar her bir depäniň aňyrsynda öňüňden çykyp, wagşylyga başlaýardylar.

Eger seljuk goşunynyň bir ýerde jemlenendigini eşitse, onda sultan şol ýere goşunyny sürüp baryp, maksadyna ýetjekdi. Alyabatda, Sarahsda nätdi? Göwdelerden depe döretdi, ýöne şol söweşlerden soň seljuklylar açyk darkaşa çkymadylar.

Ähli ýerde seljuk goşunyna derek toparjyklar bardy. Ol toparjyklar iki yüz-üç yüz atlydan kän däldi. Olar sultan goşunynyň üstüne gulanatdy çabgası bolup inýärdi. Soltan goşuny ýaň güýjuni jemläp, hüjüme sürnüp ugranda bolsa, ol toparjyklar gykuwlasyp, jiriň-miriň bolýardy.

Seljuk begleri gykylyga aýratyn ähmiýet berýärdiler. Olarda ýörite gygyrýan sesi ýiti, şaňňy adamlar bardy. Olar käteler hüjüm etmän, görünmän, sultan goşunynyň dumly-duşundan «Ur, çap, öldür!» diýip, aýylganç-aýylganç gygyryşyärdylar. Olar käte ýolbars bolup arlayárdylar, haýbat atýardylar.

Soltan Masut ýaşan ýaşyny hiç kimden gorkman ýaşady, ýöne seljuklylara sataşyp welin, rahatlygyny bütinley ýítirdi, ýüreginde wehim-gorky döredi. Wah, Alynyň ala meýdanynda söweşmeli bolsa, şol söweše soltanyň, ilki bilen, özi çykjakdy ýa öljekdi, ýa ýeňjekdi. Ýok, ol ýeňjekdi. Çünki gara güýç babatda, peýker-symmat babatda onuň bilen bäsleşip biljek ikinji bir begzada ýokdy. Ol muny açyk bilýärdi. Masut tagta çkymazyn dan oval sultanlygyň iň daýaw pählewanlary bilen güýç synanýşardy, köplenç olardan üstün gelerdi.

Masut Togrul begi ele salsa, nädip jezalandyrjakdygynyň hem pikirini edipdi: ony bir aýlap, hatyn eşiginde Gaznanyň baş bazarynda görene göz edip masgaralamakçydy, soňundanam üstünden pil ýöremekçidi, maslygyny bir aýlap, pilleriň sakla nylýan ýerine zyňmakçydy. «Goý, piller onuň maslygyny bir aýlap

basylasynlar! Ýok, ýok, goý, onuň maslygyny piller bir ýyllap basylasynlar. Soňundan onuň süňküni talhan edip, meýe garyp içek!» Soltan Masut bu pikirini her gün aňynda aýlaýardı. «Eger şu maksadyma ýetip bilmesem, onda men bu dünýäden gözümi açyp, armanly giderin» diýip, ol zol-zol gaytalayárdı.

Seljuk begleri balyk ýaly sypjykdy. «Ine, şu gezeg-ä bulary ele saldym» diýeniňde olar eliňden sypyp, gürüm-jürüm bolýardylar.

Olardan ýaňa gjijelerine-de rahatlyk ýokdy, soltanyň dynç alyp ýatan goşunynyň üstüne sürnüp alagykylyk turuzýarlar. Ähli goşun turar. Anyklanyp görülse, seljuk esgerleriniň birki sanсы alagykylyk turzup geçirip gidendir. Soň goşun dynç – gözüniň awusyny almak üçin ýene başyny çem gelen ýere goýar. At aýaklarynyň dükürdileri, seljuklaryň başly-barat gykylyklary ýene eşidilip başlar. Garasaý, hiç kime uky, rahatlyk ýokdur. Tisgine-tisgine daňyň atyrarsyň. Jahan ýagtylanda, görseň, üç-dört sany gulamyň kellesi çadyryň üstünde ýatandyr. Ya birki kelle jyzanyň ujuna ildirilip goýlandyr. Bu wagşylygy göreviňde iniň tikenekleyär. Özem bu wagşylyk ýeke gezek däl, her gije diýen ýaly gaytalanyar. Özem bu wagşylyk soltanyň çadyrynyň töwereginde edilýär.

Bir gije seljuk begleri hakty soltan Masudyň iň gowy görýän, mydama münýän pilini ogurladylar.¹¹ Ýeri, muňa näme diýip, näme aýdarsyň?! Soltanyň gazanyny hem göz güýdüşdirip dünderip gidýär olar. Seljuklular sebäpli kadaly naharlanyp hem bilenok ol indi.

Seljuk esgerleri soltan goşunynyň ähli zadyna ýetişip bildiklerinden talaň salýardylar. Özem olar diňe bir gije däl, gündizem talap ýördüler, soltan goşunynyň üpjünçilik bölüminin zatlaryna talaň salmagy hasam gowy görýärdiler. Ýaň dynç almagy üçin goýlan atlary-da gözüň güýdüşdirip alyp gacýardylar. Soltan goşunynyň zatlary göýä seljuk goşunynyň ogurlamagy üçin şu ýerik getirlen ýalydy. Özem olar gaty arkaýynlyk bilen talaň edýärdiler. Talaň edýändiris, ogurlyk edýändiris diýen pikir olarda ýok bolsa gerek.

Seljuklaryň talaňçylygy, has anygy, ogurlygy gije-gündiz do-wam edýärdi. Olar söweşmegi ýatlaryndan çykaryp, öz zatlaryny başga bir ýere eltmäge howlugýan ýalydylar: özlerinde ýarag,

egin-eşik ýetmeyän ýaly, sultan gulamlarynyň ýaraglaryny alýardylar, egin-eşiklerini sypyryp, gulamlary çuw-ýalaňaç düwdenekle-dip goýberýärdiler.

Dogrusy, seljuk goşunynyň pisat ogurlyklary soltanyň aňyna hiç syganokdy. Ol her hili söweşi görüpdi, her hili söweş hakda eşidipdi, ýöne seljuklylaryňky ýaly utançsyz, bihayá söweşi hiç ýerde görmändem, eşitmändem. Beýle alan-aldy, giden-gitdi söweş öňem bolan däldir, indem bolmaz. «Bu towky! Hakyky towky! Bulara söwesiji diýip bolmaz! – diýip sultan odanýardy. – E-eý, bu seljuklylaryňky ýaly, heý, doýmaz-dolmazlyk bolarmy?! Olar özlerine gerek zadam, gerek däl zadam äkidip otyrlara Ynsap-iba ýók bularda»

Soltanyň bu örtenmelerini seljuk begleri günübirlen eşidýärdiler, onuň bolşuna, sözlerine hezil edip gülüşyärdiler. Soltanyň hugunuň çykarmak üçin her hili hokgalary oýlap tapýardylar. Ökde-ökde hokgabazlary ýörite çagyryp getirýärdiler, olara köp mukdarda hak-heşdek töláp, gaznalylaryň garşysyna hokga tapdyrýärdylar. Hokga tapmaga Kabyl hem ökdedi.

Sarahsyň eteginde hajyp Subaşy masgaraçlykly ýeňlenden soň, gaznaly emirler, aýratynam Horasanda ýasaýan, işleyän emirler Horasanyň elden gitjekdigine, has dogrusy, gidendigine göz ýetirdiler. Özem doly göz ýetirdiler. Horasan seljuklylaryň depesinden Gün bolup dogdy.¹²

Seljuklylar gaznalylar üçin wagşy aždarha öwrüldi. Olarda seljuklylara garşy göreşmeli diýen pikir däl-de, tizden-tiz Horasandan gaçyp, başyň halas etmeli diýen pikir bardy. Emirleri basqa düşürýän zat nirä gaçmaly diýen sowaldy.

Nirä gaçmaly?

Nirä gaçsaňam, seljuklylar yzyňdan baraýjak, öldüräýek ýaly bolup duýulýardy. Herhal, Gur ýoly bilen Hindiguş daglarynyň aňyrsyndaky Gazna şäherine aşmak olar üçin ýeke-täk çykalga bolup galdy.

* * *

Horasanyň amydy Abul-Fazl Sury bilen Bu Säh Hamduny welaýatyň hazynasyny Nyşapurdan Gazna alyp gitmek barada

soltandan görkezme aldylar. Olar şu maksat bilen diwanyň ähli hazynasyny, baylyklary Nyşapuryň günorta derwezesinden alyp çykdylar.

Hazynaly kerweniň iň soňky düýesi Nyşapuryň Günorta derwezesinden ýaňy çykanda şäheriň Gündogar derwezesinde iki yüz atlysy bilen Ybraýym Ynanç (ynal) peýda boldy.¹³ Ol şäher diwanyna ýörite ilçi ugratdy. Ilçi ynalyň sözlerini diwana ýetirdi:

– Biz ägirt uly goşun bilen Nyşapura gelýän Togrul begiň, Çagry begiň we Musa begiň ilçileri. Biz şäheriň ilatyna hiç hili garşylyk görkezmeli maslahat berýaris. Eger garşylyk görkezeňiz, uçdantutma gyjakdyrys. Biz – yslamyň din gylyjydyrys. Kim garamaýak musulmana sütem edýän bolsa, şol biziň duşmanymyzdyr. Biz şerigatyň, adalatyň howandarydyrys. Biziň maksadymyz diňe ýagsylykdyr, sogap gazaňmakdyr.

Ybraýym ynalyň bu habaryndan soň şäheriň kethudalary kazy Seýidiň öyüne jemlendiler we maslahat etdiler.

Seljuk türkmenlerine garşylyk görkezmeli mi ýa-da görkezmeli däl diýen sowala hiç kim anyk pikir aýdyp bilenokdy. Nâme etmeli?

Nyşapurly adamlaryň Seýit kazynyň ýanyna üýşmekleriniň sebäbi, ol şäheriň parasatly adamlarynyň biridi.

Tekepbirlilik şähere gaty gymmat düşjekdi. Onsoňam soltanyň garşysyna durmaga heder etmeýän seljuklaryň Nyşapury ýer bilen ýegsan etjekdigi hemmä aýandy.

Seýit kazy bu mesele barada köpden bari oýlanýardy. Ol seljuklaryň şähere geljekdiklerini-de eşidýän habarlaryndan aňyardy. Şonuň üçin ol öz pikirini aýan eýledi:

– Ýadyňzda bolsa, sultan Mahmyt Gaznaly Hindistana ýöriše gidende Ilek han Balha cozuş edipdi. Şonda şäheriň ilaty Ilek hanyň garşysyna çykdy, gorandy. Gazaply söweş boldy. Sultan Mahmyt Hindistandan dolanyp gelensoň, Balha bardy. Şonda öz görkezmesi bilen gurlan Bazari-Aşikanyň tozdurlandygyny otlanandygyny görüp dergazap boldy, şäher ilatyny ýugnap, sultanlygyň raýatlaryny, şäherlerini, obalaryny goramagyň soltanatyň işidigini, parahat ilatyny soltanatdan bidin baş galdyrmaga, eline ýarag alyp söweşmäge hakynyň ýokdugyny, Balh

şäheriniň otlanmagyna, haraba öwrülmegine diňe balhly ilatyň günükärdigini, bu weýrançylygy üçin ilata jerime töletjekdigini aýdypdy hemem şäher emirini adamlaryň özbaşdaklyk etmegine, eline ýarag alyp Ilek han bilen söweşmegine ýol berendigi üçin jezalandyrypdy.¹⁴ Balhlylaryň birmahalky kysmaty bu gün biziň başymyzda. Nyşapurýň ilatynyň soltandan perman bolmasa, eline ýarag alyp goranmaga haky ýok. Ilaty goramak soltanatyň wezipesi. Şäherde weýrançylyk bolsa, onuň öwezini soltan Masut şäher ilatyndan talap eder...

Seyít kazynyň bu sözlerini ýerli mülkdarlar, baylar makulladylar. Netijede: «Seljuklara garşy söweşmeli däl, Gaznadan goşun gelýänçä kysmata kaýyl bolmaly, garaşmaly» diýen pikir makul bilindi.

Nyşapur kethudalarynyň gelen netijesini Ybraýym ynala habar berdiler. Ybraýym ynal bu habary haýal etmän Togrul bege ýetirjekdigini aýtdy.

Şondan soň munadylar (jarçylar) bazarlarda, köcelerde Togrul Seljuklynyň ymgyr uly goşun bilen Nyşapura ýetip gelýändigini, onuň şäheriň ilatyna howandar boljakdygyny, garşysyna çykmaly däldigini jar çekmäge başladylar

Şäher ilatynyň arasynda Togrul begiň ýeňilmezekdigi, onuň Allatarapyn serdarlygy, gudratly adamdygy barada gürrünler ýáýradylýardy.

Nyşapurlylar soltan Masudy mugyra getiren, ýeňen serkerdäni görmek üçin köçä çykdylar, ýöne gelmeli diýlen wagt geçip giden-de bolsa, Togrul beg gelmeyärdi.

Şäherde welin, Togrul Seljuklynyň gelmegine garaşylýardy, onuň göwnüni awlamak üçin taýýarlyk işleri geçirilýärdi. Hurremek bagy al-ýaşyl matalar bilen bezeldi. Bagy-Şadyýah köşgünde Togrul begiň dynç almagy, diwan ýöretmegi üçin ähli şartlar döredildi. Soltanyň ýatyp-turjak otagy günde üç gezek syrylyp-süpürildi. Begiň hatynyny gowy görýändigi, onuň ýanynda kyrk cilteniniň bardygy hem göz öňünde tutuldy.

Şäheriň salar-buzgany¹⁵ ilata düşündiriş geçýärdi: Togrul begiň adyndan şäher ilatynyň ähli hukuklarynyň goraljakdygyny, hiç hili sütemiň bolmajakdygyny, şäheriň ýene öňküsi ýaly para-

hat durmuşynyň ýola düşjekdigini tekrarlaýardy. Hatyp Ysmaýyl Sabuni hemem salar-buzgan şäheriň Bagak mähellesindäki baş metjitde Togrul begiň adyna juma namazynda hutba okamaga howlugýardylar.

Nyşapur Horasanda Merwden soň ikinji uly hem merkezi şäher hasaplanýardy. Şäher Tahyrylar hanedanlygynyň paýtagty bolupdy. Bu hanedanlykdan soň Nyşapury Amr Leýs Saffary öz döwletine merkez edinipdi. Hijriniň 287-nji (milady hasaby boýunça 900-njy ýyl) ýylynda Samanylar Buharany paýtagt edi-nenem bolsalar, Nyşapury Horasanyň Günbatar sebitini do-landyrmak üçin peýdalanydpdylar.

«Nyşapuryň ini-boý bir farsahdy. Suwunyň köpüsü çeşmedendi, onda ýüň, pagta köp, on üç obany we dört hanlygy öz içine alýardy»¹⁶, şeýle hem şäher iki sany etrapdan, bir köne galadan, kyrk sekiz sany mähelleden ybaratdy. Şäheriň dört derwezesi, baş girelge derwezesi bardy. Jülähgäh diýlip atlandyrylyán ortaky mähellede üç ýüzden gowrak köçe bardy. Iň owa-dan binalary bilen meşhur bolan Foz, Bagabat mähellelerinde ulamalar, Bag-Razyýan, Nasrabat mähellerinde söwdagärleri ýasaýardy, köçeleriň sany baş ýüzden-de aňrydy. «Gündogaryň derwezesi» atlandyrylyán bu şähere gelyän adamlaryň, söwdagärleriň hetdi-de, hasaby-de ýokdy.

Nyşapuryň ilaty soltan Masut hem onuň Horasan boýun-ça amydy Abul-Fazl Sury tarapyndan ençe gezek talanypdy. Ilat ýene talanmakdan heder edýärdi.

Togrul beg nyşapurlylar üçin nätanyşdy, ertirki günleriniň nähili boljakdygy garamaýak halkyň esasy ünjüsidi. Adam-lar Togrul beg hakda köpräk maglumat eşitmek isleyärdiler. Ybraýym bilen şäheriň kethudalary adamlary köşesdirmek üçin Togrul begiň şäheriň emlägini gorap saklamaga, ilaty hormat-lamaga, hak-heşdeklerini ýokarlandyrmagá, adamlaryň gowy ýaşamaklary üçin ähli mümkün bolan şartları döretmäge kepil gecýändigini düşündiryärdiler.

Şäheriň ilatynyň ýedi günläp gözlerini ýolda goýan Togrul beg ahyryl-ahyr üç müň atly goşunyň öňüne düşüp geldi.

Begi garşylamaga ähli nyşapurlylara baş bolup, ymam Mu-waffak an-Nyşapury cykdy.

Togrul beg şäher ilatyny haýrana goýdy. Ol özüniň gyr atynyň üstünde otyrdy. Ýaýý egnindedi. Üç sany ok guşagyna berkidilendi, begiň köp ýerini lowurdap duran sowut örtýärdi. Şeýle hem egninde mülkamdan¹⁷ edilen kaba¹⁸, başynda tawwaziden¹⁹ peş, aýagynda oráyany keçe ädigi bardy.

Nyşapurlylar Togrul begi görlüp-eşidilmedik dabara bilen garşy aldylar. Ol şäheriň Tahir ibn al-Hüseýniň gurduran Bagy-Şadyýah köşgünde atdan düşdi. Onuň adyna juma günü metjitede hutba okaldy.

Togrul beg ymam Muwaffak an-Nyşapurynyň gatnaşma-gynda öz döwletini yqlan etdi. Şol günüň ertesi şäher ilaty begiň dergähine ýygňandy, beg olary kabul etdi. Togrul beg Seýit kazynyň çagalary bilen gelenini görüp, ýerinden turup, gadyrly salamlaşdy hem oňa öz gapdalynda oturmaga orun berdi.

Duşuşyga ymam al-Kuşaýrynyň²⁰ yzyndan çakylykçy ýolladylar, ýöne ol gelmedi.

Togrul beg soň onuň yzyndan ymam Muwaffak an-Nyşapuryny ýollady.

– Men Togruldan dokuz ýaş uly, goý, onuň özi ýanyma gel-sin – diýip, al-Kuşaýry ýene tekepbirlik etdi. Şondan soň, Togrul beg nyşapurly ulamalaryň birnäçesi bilen medresä ugrady.

Togrul beg baranda ymam ýerinden gozganmadı, onuň ýanynda ogullary – Abu Sagyt Abdylla, Abu Sagyt Abdylwahyt, Abu Mansur Abdyrahman, Abu Nasr Abdyrahym, Abilfath Ubeýylla, Abylmuzaffar Abdylmunagtym we müritleri otyrdy. An-Kuşaýry Togrul bege oňa gapynyň sag tarapyndan oturmaga ýer görkezdi.

Duşuşyk dartgynly geçdi.

– Eý, Muhammet Togrul, men sen hakda eşitdim. Abyl-haýyr Abu Seýidiň saňa döwletlilik patasyny berendigi hakda-da eşitdim. Seniň Nyşapura geljekdigiň hakda indi bir hepde bări şäheriň köcelerinde jar çekip ýörler. Meniň eşidişime görä, sen hanafy mezhebine uýýan bolmaly. Şu günden başlap, sen meniň uýýan, wagyz edýän şafy²¹ mezhebine munadylar uýmalysyň. Sol-tan Mahmydy – goý, onuň ýatan ýerini Beýik Perwerdigär jen-net etsin! – hem şafy mezhebine uýanlygy sebäpli öz döwründe uly derejelere ýetendir. Sen hem uly derejelere ýetmek

isleseň, onda meniň diýenimden çykmaly dälsiň. Meniň her bir sözüm seniň üçin kanun bolmalydyr. Sen şu oturan meniň ogullarymyň, egindeşlerimiň, müridlerimiň öñünde maňa ýylgaý sygynjakdygyň, meniň sözümden çykmajakdygyň hakda söz ber, ýogsam Horasan halky seni kabul etmez...

Togrul beg ýerinden turdy.

– Eý, belent mertebeli al-Kuşaýry! Men siziň sözüňizi mukyt diňledim. Indem size şeýle jogap berýarin. Aramyzda hiç mahal düşünişmezlik bolmasyn. Siz biliň, Togrul ibn Mykayýl ibn Seljuk diňe bir keramatly güýje ynanýar, ol keramatly güýç hem Beýik Perwerdigärdir. Men Beýik Perwerdigärden başga hiç kimsä sygynmarylın.

– Yzzat özüňe gerek.

– Dogry, ýöne ol yzzat, berilýän zat däl, ony gazanmaly.

– Bu näme diýdigiň bolýar? Horasan maňa sygynýar, meniň yzyma düşyär.

Togrul beg medreseden çykyp gaýtdy.

Ol olse mezhebinden dänjekmi?! Ata-baba däp-dessura wepaly türkmeniň hatda dinini üýtgetse-de, däbini üýtgetmändigi oýlandyrýan zat. Bu aýratynlyk milletiň mazmunynda üýtgemeyän ululyklary üýtgeýän ululyklardan has rüstem gelýändiginiň nyşany. Milletiň uzak ýaşyny şeýle iki hili ululygyň özara gatnaşygynyň mynasybeti kesgitleyär. Türkmenler yslamyň ala-böle hanyfy mezhebinde şol gatnaşygyn hökmürowanlygy sebäpli kabul edipdiler. Çünkü bu mezhep olaryň yslamdan öňki urp-adatlaryny aman alyp galymaga rugsat berýärdi.

Hemin zamanyň geçmiše örürülip, gaýyba gitmezligi üçin, ony häzirkiligine galdyrýan durnukly ýasaýyş serişdelerini tapmak hemem amala aşyrmak gerek. Türkmeniň urp-adaty, däp-dessury şeýle serişdelerdendir. Olar milli ýaşayış derejesindäki bakylyk dilidir. Olar milletiň özenini emele getirýär. Bu özen durnukly bolanda, halkyň durmuşyndaky täzelikler, daşyndan näçe üýtgesik hem düýpli görünse-de, bu özeniň daşky reňki bolup galýarlar. Daşky reňk edil eliň kiri ýaly bolýar-da. Ol sähel suw degdigi, ýuwulýar gidýär. Emma ýuwlup gitmände-de, ol özen babatda hemiše hemem diňe ikinji ähmiyetlidir. Ol reňk

milletiň nämədig'i hem nähiliđigi barada suwytly zat aňladybam, düşündiribem bilmeyär. Daşky reňkiň millet üçin täze taryhy şertlerde ömrüni dowam etdirmek üçin daşky dünýä bilen tas gutulgysyz bir barlyşykdygyna düşünmeli. Yöne bu daşkynlyk içki özene näçe bap bolsa, şonça-da uzak saklanýar.

* * *

Nyşapuryň Bagy-Şadyýah köşgi seljuk begleriniň hoşuna geldi. Köşgi Leýs Saffarynyň weýran edendigi barada köp gürrüň edýärdiler. Herhal, samanylar bu köşgi öz döwürlerinde täzeden dikeldipdirler. Köşkdäki soltan Masudyň tagtyny hem täjini gören seljuklylar onuň owadanlygyna aňk boldular.

«Soltan Masudyň tylla täji we tagty üç ýýlda millionlarça dir hem sarp edilip ýasalypdy. Tagtyň hemem täjiň ikisem sap tylladan bolup, gymmatbahaly göwherler, ýakutlar, dürler bilen bezelipdi, zerlenen zynjyr bilen asylyp, petige birleşip durdy. Tagtda dürli şekiller, ösümlük sahalary ýaly suratlar bolup, hem mesinde däne şekilli göwherler asylypdy. Tagtyň dört tarapynda bürünçden edilen dört sany adamyň şekilinde heýkel sütünü bardy. Ol heýkel sütünleri ellerini we aýaklaryny ýazyp, zerli tagtyň ýokarsyndaky zerli täji onuň agramy patyşanyň depesine düşmez ýaly ýaýyp saklap durdy. Soltanyň başgaby hem-de kelle-si bu uly täjiň aşagynda ýerleşýärdi».²²

Tagt bilen täc Togrul begiň hem hoşuna geldi.

Seljuk döwleti yqlan edildi. Togrul beg patyşa saylanyldy.

Şalygyň diwany döredildi.

Togrul begi dabaraly ýagdaýda tagtda oturtdylar hemem ony «Esoltanul-muazzam»²³ diýip atlandyrdaylar.

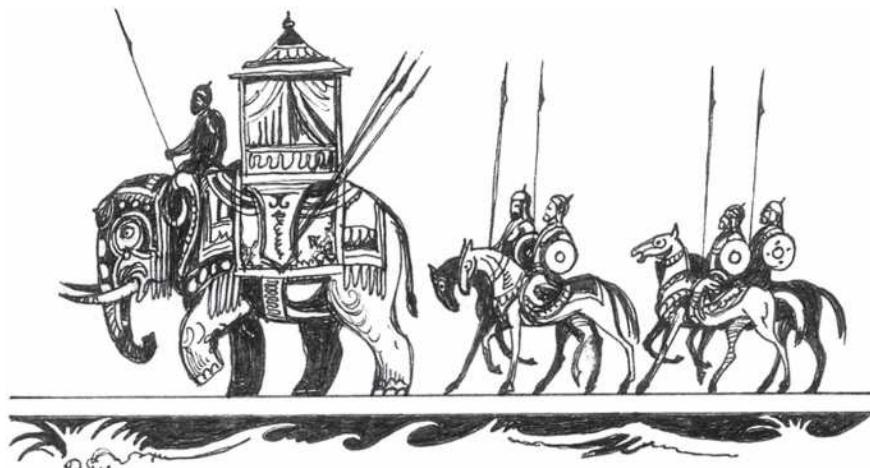
Şäherde iň mertebelenyän, Horasan dikmesi Abul-Fazl Surydan köp zulum gören Bu-l Kasym Togrul begiň gullugynda durmaga höwes bildirdi. Diňe ol däl, gaznaly şalygynda hyzmat eden sowatly, barjamly kişileriň ençemesi hem Togrul bege hyzmata durmaga höwes bildirdi. Gaznaly şalygyndaky gulluk edýän gulamlaram topar-topar bolup gaçyp gelip, Togrul begiň goşunynda gulluga durýardylar.

Bu habar soltan Masuda ýetdi.

Sabyr käsesi dolan soltan elli müň atly goşunu, üç yüz pili bilen seljuk türkmenleriniň üstüne: «Ýa – men, ýa – sen» diýen kesgitli maksat bilen ýola düşdi.

Seljuklylar arzyly maksatlaryna ýetdiler: «balyk suwuň yüzüne çykaryldy».

Dokuzynjy hekaýat

ULY DÄL-DE, KIÇI DAŞA BÜDRELÝÄR

I.

Nyşapur şäherinden bir menzil gündogarda, Merwe gidilýän ýoluň ugrunda Ryzaguly Par diyen orta ýaşly mülkdaryň – käbir kişi oňa Ryzaguly Türkmen diýip yüzlenyär – kerwensaraýý yerleşyär. Bu kerwensaraý Horasanda iň datly togdaryly palawy bilen adygan. Diňe bir bezirgenler däl, bu sebitiň golaý-goltumyndaky barjamly adamlar hem kerwensaraýa togdaryly palaw iýmek, birki gije-gündiz gerdun pelegi unudyp, dynç almak üçin daýymyl-wagt gelýärler. Şeýle bolansoň kerwensaraýyň ýetmiş iki otagynyň boş günü seýrek bolýär. Bu ýerde bezirgenleriň düyédir atlaryna-da gowy idi edilýär. Esasy zat – puluň gysganmasaň bolany.

Kerwensaraýyň hyzmatkärleri gelenleriň öňlerinden çykyp, olary dilguşalyk bilen garşy alýarlar.

Töwerekde ygym-sagym çasyp ýatan zat görünmeyär. Berk tertip-düzungeniň bardygy kerwensaraýyň giň derwezesinden giřen badyňa duýulýär.

Bezemen hem birmeňzeş geýnen, dilkeş ýüzli hyzmatkärler salamlaşykdan soňra näçe wagtlyk, nähili dynç almak isleyändigiň soraýarlar.

Kerwensaraýyň durmuşa çykjak gyzyň aýnasy deýin arassa suwly serhowzy bu ýere gelyänleriň janyна hoş ýakýar. Olar tomsuň jöwzaly yssy günleri naharlanmazdan burun serhowza girip-çykyp tämi-zlenýärler.

Ýoluň sag gapdalynda ýerleşen bu kerwensaraýyň daşyna on-on iki zirag beýiklikde haýat aýlanypdyr. Gündogar nagsy bilen haşamlanan, iki açylýan agaç derwezäniň iki tarapynda beýik küňre gara görnüm aralykdan magallaklap görünýär. Hütdüjik külbelerden ybarat bolan, obadan baş yüz-alty yüz zirag çemesi daşlykda aýratyn duran bu kerwensaraý soňky on ýlyň içinde ençeme gezek talaňa düşdi. Göze ýakymly görnen ýekeje zadyny hem goýman talasalar, Ryzaguly Par üç-dört aýyň içinde kerwensaraýyny ýene öňki kaddyna getirmegi başarıyardy.

Abul-Fazl Surynyň hökmürowanlygynyň soňky günleri hem kerwensaraýy talamak taladylar. Her hili talańçylyk bolanda-da, Ryzaguly Par kerwensaraýda aňsat-aňsat görünmeýärdi. Ýogsam ony öldürmek islän talańçylaram köp bolupdy.

Mundan üç aý öň Ryzaguly Paryň kerwensaraýyna görmegéy symmatyna gelişmeyän sal-sal eşikli¹ Ybraýym ynal gelipdi. Ol mundan beýläk Horasan ilinde Togrul begiň patyşalyk etjek-digini aýdypdy. Sonda Ryzaguly Par Ybraýym ynalı ýaňsa alypdy:

– Eşegiň guýrugy ýere ýetendemi?

Ybraýym bu sözi ýokuş görüpdi.

– Eşegiň guýrugy ýere ýetmez, Togrul beg welin, ýene sanal-gya günden Horasana patyşa bolar, Masudy Horasandan kowarys. Sonda ikimiz ýene duşuşarys, aýdan sözün telekdigini boýun alarsyň. Häzir bu sözün üçin men saňa hiç hili jeza berjek däl.

Ybraýymyň sözi hak çykdy, eşegiň guýrugy üýtgemedi, ýöne Togrul Nyşapura patyşa boldy.

Bu dünýäde hiç bir zady geň görmeli däl.

Bu dünýäde hiç bir zada bolmaz diýmeli däl.

Ryzaguly Par sebitiň barjamly adamlary bilen bilelikde Togrul begi kerwensaraýyň deňinde duz-çörekli garşylady. Uly toý berdi. Şol günün ertesi bolsa, şäheriň abraýly, barjamly adamlary, emirleri bilen Togrul begiň kabul edişligine gatnaşdy. Nähili ýardam gerek diýilse, gaşny cytmasyzdan eçildi. Sondan bări sebitde bezirgenler parahat işläp başladylar. Togrul beg bezirgenleriň howpsuzlygyny

öz üstüne alýandygy, olara hyýanat edilen ýagdaýında özünüň aýaga galjakdygy, Horasanyň parahat ýasaýsyny bozýan adamlary jezalandyrjakdygy barada söz sözledi. Bezirgenleriň Nyşapura başga welaýatlardan galla, azyk önumlerini getirmeklerini towakga etdi. Togrul begiň: «Horasanyň ilaty köp zulumlary gördü. Mundan beýlæk men bu ülkäniň howandarydyryn. Horasanyň ilatyna zulum edýän adam meniň ganym duşmanymdır. Şu günden başlap, bu ülkäniň ilatynyň parahat hem bolelin ýışamagy meniň gije-gündizki aladam bolar. Perwerdigär maňa bu ülkä hossal çykmagymy tabşyrdy. Men Perwerdigäriň öňündäki parzymy amal etmek üçin gujur-gaýratymy gaýgyrmarylın. Horasanyň ilatynyň bolçulykda, parhatçylkda ýaşaýandygyny görýänçäm maňa dynç almak haram bolar. Perwerdigäriň maňa tabşyran bu mukaddes parzynyň amalyetini päsgeľ beryän kişi dörese, onda şol kişi meniň hut öz doganym bolsa-da, oňa geçirimlilik edip bilmerin. Meniň üçin Perwerdigäriň ähli bendesi, Muhammet pygamberiň ähli ymmaty deňdir!»

Ryzaguly Par Togrul begiň adamlaryň öňüne çykyp aýdan bu sözlerinden soň, kerwensaraýna begenjine guş bolup uçup dolandy. Gelse, kerwensaraýy talanypdyr, özem hyzmatkärleriň eşiklerine çenli talanypdyr.

Ryzaguly Par bu talaňçylygy seljuklalaryň edendigini bilip, sesini çykarmady, Togrul bege arz etjek bolmady. Çünkü, ýatağan öz gynyny kesmeyär. Togrul beg hem bir kerwensaraýyň sahybynyň sözü üçin öz adamyna jeza berermi?! Belki, talaň Togrul begiň tabşyrygy bilen bolandyr?! Teshyr edilen ýerlerde olja ýıgnamak gadymdan gelýän resim ahyryny! Ähli gulamlar diňe olja tamakinçiligi bilen söweýärler! Ryzaguly Türkmen bu zatlara düşünýär, şonuň üçin-de bolan ahwalaty içine saldy.

Togrul beg: «Maksadymyň amal bolmagyna garşı çykýan öz doganym bolsa-da, men oňa geçirimlilik etmerin, berk jeza bererin» diýdi! Diýmesine, diýdi, ýöne Ryzaguly Par «Bir ýazykdan är Ölmez» diýen pikire gol berip, bu bolan talaňçylygy töötänlige ýorup, indi gaýtalanmazlygyny dileg edip, kerwensaraýa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak, işi ýola goýmak bilen boldy. Arman, talaňçylyk sowulman eken. Şol wakadan ýigrimi gün geçip-geçmäňkä Togrul begiň goşunyndan Ahmet hyýlbasy² atly biri ýüz atly bilen geldi:

– Şu günden başlap, maňa her aýda yüz dinar berersiňiz. Meniň aýdysym ýaly etseňiz, üstünizden guş hem geçip bilmek, ýöne meniň aýdanymy etmeseňiz, ýa meni Togrul soltana satjak bolsaňyz, onda günä özüňizdedir. Garşyma çykylsa, mende rehim-şepagat bolmaz. Men göni bir aýdan gelerin.

Ryzaguly Paryň otuz tanap mülk ýeri, alty süri dowary bardy. Onuň kerwensaraýdan görýän peýdasy aýda üç yüz – dört yüz diňardan artyk däldi. Ol her aýda on dinary zekat, haraç töleyärdi. Onuň rişwet (para) berýän adamlaram az däldi.

Ryzaguly Par bir aýlap hyýlbaşydan nädip dynyp boljakdygy barada oýlandy, ýöne anyk çikalga tapmadı.

Togrul Nyşapuryň öňki ähli emeldarlaryny diýen ýaly işden boşadyp, öz adamlaryny belläpdi. Öňki wezipesinde diňe Seyit kazy ýaly abraýly adamlar galypdy. Agyr günde Ryzaguly Para mydama Seyit kazy kömek edýärdi. Şeýle bolansoň, Ryzaguly Par ýene kaza içini dökdi. Bu habary eşiden Seyit kazy egnini ýýgyrdy. Soňam:

– Men hiç zat bolmadyk ýerden seniň habaryň Togrul bege aýdyp bilmerin. Sen hyýlbaşyny nädibem bolsa bir gezek razy et. Ana, şondan soň, bu habary, her näçe agyr-da bolsa, gozgap bilerin. Allatagala keremdir, ol bir çikalga tapyp berer – diýdi.

Bu gün Ahmet hyýlbaşynyň kerwensaraýa gelmeli günüdü. Şonuň üçin kerwensaraýyn adamlarynyň howsalalary özlerine ýetikdi. Olaryň gözleri ýoldady, biçak gorkýardylar. Mundan iki gün öň üç hyzmatkär kerwensaraýdan gacyp gidipdi. Bir hyzmatkär «keselläp» işe gelmändi. Olara-da düşünmeli: hiç kimiň ölesi gelenok.

* * *

Ýassy namazynyň wagty boluberende kerwensaraýa Merw tarapdan ýaşlary durugşan bahadursypat goja hatynak hatyny bilen geldi. Är-aýal uzak ýoldan gelýän bolarly, ýoreyişleri ýa-dawdy. Zenanyň başyna nykap atylandy.

Är-aýalyň goş-golamy yzlaryndaky gök ýorga ýüklenendi.

Är-aýaly ýigrimi ýaşlaryndaky uzyn boýly, ýylgyryp duran nu-rana yüzli hadym garşylady:

- Hoş geldiňiz, saýybym.
- Myhman alarmysyňz?
- Alarys, alarys. Gelň-geciň! Biz hyzmata taýyar – diýip, hadym gök ýorganyň rişdesini aldy. – Yüküňizi nädeýin?
- Maňa berjek otagyňza eltseňizem bolar, ýogsamam amat-ly bir ýerde goýaýyň. Yükümiz – ýorgan-düşegimiz bilen gaýry zerur hajatlarymuz.
- Uzak ýerden gelyän ekeniňiz?
- Dogry, Horezminden gelyärin.
- Çagalaryňzy Horezminde goýup gaýtdyňyzmy?
- Hay, inim – diýip, bahadursypat goja uludan demini aldy.
- Näme diýeýin men saňa?! Hawa, çagalarymyzy goýup gaýtdyk. Ol ýerde Şämälik diýen ganhor hökümdar döredi. Ol bizde çaga-da goýmady, öý-de. Çagalarymyzy ýere düýnäp, hazzar başymyzy alyp çykdyk.
- Hadym agyryly sowal berendigine ökünip, cym-gyzyl boldy:
 - Men hata iş etdim: derdiňizi gozgadym, ýüregiňizi agyrtdym. Meniň günümi ötүň, saýbym.
 - Şämäligiň günäsiniň ýanynda seniňki günä-de däl, inim – diýip, nätanyş hyrcyny dişledi.
- Başga bir hyzmatkär är-aýaly göz-göz otoglaryň birine eltdi.
- Kerwensaraýyň öňünde garşy alan uzyn boýly birinji hadym bilen edil bir almany iki bölen deýin meňzeş ikinji ýigit uly bol-madyk otagda biri uly, biri kiçi iki desterhan ýazdy. (Olaryň ulusy erkek kişi, kiçisi zenan maşgala üçindi).
- Saýbym, biziň kerwensaraýymyz Horasanda iň gowy ker-wensaraýlaryň biri hasaplanýar – diýip, desterhanç süýjüdip gürledi. – Biz myhmanlarymyza näme tagam islese, taýýarlap berýaris. Käbir bezirgen daga gidip sülügünümidir saýgak awlap gelyär. Onsoň öz awlan awundan islän tagamyny bişirmegimizi buýurýar. Biz myhmanymyzyň isleyşi ýaly edýaris. Eger aw awlaryn diýseňiz, bizde gowy tazylar bar, gowy atlarymuz bar. Aw torlary, ok-ýáý hem bar. Eger wagtyňz az bolsa, saýgak sürülerimiziň içinden saýlap birine ok atsaňyz, biz size şol saýgakdan hem islän tagamyňzy bişirip berip bileris. Käbir myh-manlarymuz bizde üç-dört günlüp bolýarlar, olaryň bizden gi-desleri gelenok. Siz hem bizde birki gün dynç alyň.

– Ýok, ýok, sag bol, inim. Biz sizde birki gün bolup bilmeris. Ertir daň bilen ýola düşeris.

– Bu gerdun pelekde nämä howlugýarsyňyz, saýbym? Ömür – genji-badawert³, howluksaňyzam, howlukmasaňyzam geceŕ gider.

Myhman desterhançynyň bu sözlerini diňläp, esli salym dymdy, soňam:

– Ertir Nyşapura – Togrul begiň ýanyna barmakçy – diýdi.

Desterhancy nätanşa geň galyp seretdi:

– Togrul begi ýakyndan tanaýarsyňzmy?

– Togrul begi tanaýarys, ol hem bizi tanaýar, ýöne onuň hatynny has ýakyndan tanaýarys. Çunki meniň hatynym Kalbyna Togrul begiň hatynы bilen bile ösüp-ulalypdy. Olar ýaşlykda iň ýakyn joradylar.

– Togrul begiň merdana hatynynyň bardygy hakda menem kän gezekler eşitdim. Basan ýerinden ot çykýarmış onuň. Jadygöýümüş ol. Oňa ok kär etmeyärmiş. Endamyna düşen ýara hem Aýýý ýagtysyna bitýärmiş. Yetmiş iki dil bilyärmiş, söweše girse, iki yüz-üç yüz adamý sähel salymda paýhynlayármış diýýärler. Ol Togrul patyşany-da bir elinde ýokary göterýärmiş diýýärler. Togrul begiň hatynyny ýakyndan tanáyan bolsaňyz, gününiz gelipdir, saýbym. Siziň möhümiňiz hökman biter.

– Biz Altynjana inçe umyt bilen barýarys, inim. Gawşfinj şäherimizde-hä durarlyk galmadı. Babam pahyr Harur Aksungar Şämäligiň elinden öldi. Şämälik tutup bilse, hatynym ikimizem öldürjekdi. Herhal, biz gaçyp ýetişdik, ýöne ol biziň öýümizi tozdurdu, otlady, çagalarymyzy, hyzmatkärlerimizi uçdantutma öldürdi. Indem, görşün ýaly, sopbaş galdyk. Togrul patyşanyň dergähine barmakçy, ýalkasa, ýaz, gargasa, gara gyş bolar.

– Enşa, ýalkar.

– «Ýalkar» diýip gaty ynamly aýdýarsyň-la, inim? Sen bu sözi ýöne ýere aýdýarsyňmy ýa bir zada esaslanyp aýdýarsyňmy?

– Ynha, görersiňiz, sizi gujak açyp garşy alarlar.

– Adamlar wagtyň geçmegi bilen üýtgüberýärler. Biz-ä bärden barsak, uly umyt bilen, Togrul beg hem: «Biz siz ýaly tuýaýklary tanamzok» diýse, nähili bolarka diýen gorky bar içimizde.

3*

– Togrul begiň maksady gowy, ýöne... – diýip, desterhançy pikirini aýtjagyny-aýtmajagyny bilmän biraz dymdy.

– Ýonäň näme?

– Ýonämmi? Togrul patyşanyň tutumy gowy, ýone onuň wezir-wekilleri gowy däl. Olar Togrul begiň ýanynda ýalym-ýulum edip, ýanyndan gaýdansoň bolsa, başga adama öwrülyärler, baýamak üçin hars urýarlar. Bar sütem ilata düşyär. Togrul patyşanyň... – Desterhançy diňşrigendi.

Daşardan gykylyk eşidilip ugrady. Desterhanç ötünç sorap, daşary cykyp gitdi.

Gökhun ör turup, çala açık işikden daşaryny synlady.

Daşarda seljuk esgerleri mag berýärdi.

Aýak sesleriniň ýakynlaşýandygyny aňan Gökhun ýerine baryp oturdy.

Işık açyldy, üç-dört seljukly esger içerä göz aýlady:

– Bular kimler?

Hadym gorka dillendi:

– Bular iş agtaryp ýören är-aýal.

– Nireden gelipdirler?

– Balhdan gelipdirler, sahybym. Bularyň ähli dogangaryndaşlaryny, çagalalaryny soltan Masut öldüripdir, öýlerini bolsa otlapdyr. Indi bularda hiç zat ýok, bir döwüm tötek üçin iş gözläp ýörler.

– Eý, goja! – diýip, esgerleriň biri başyny ýerden galdyrman oturan Gökhuna ýüzlendi: – Sen ýonekeý goja meňzemeyärsiň, ýanyňda nämäň bar? Näçe puluň bar bolsa, okla bärík. Yogsam içiňden ýatagany geçirerin.

Gökhun goltugyndan bir düwünçek cykaryp, eliniň tersi bilen işige bakan oklap goýberdi.

Düwüncegiň içindäki dinarlary görüp, gözleri nurlanan esgerleriň biri hadyma ýüzlendi:

– Hany, sen bu garry góherdiň hiç zady ýok, bir döwüm tötek üçin iş gözläp ýör diýdiň-ä? Munça dinary bar adam biriniň gapysynda gulluk etmez. Bu goja ýone-möne goja däl diýdim-ä men.

– Bir ýyl mundan oval biz tütjar baýdyk, bu gün şol baýlykdan galan iň soňky baýlygymyzy – düwüncegimizi size berdik.

Utançsyzlar! Berlenini az gördünizmi? Belki size egnimizdäki eşiklerimiz-de gerekdir? – diýip, hatynak hatyn zöwwé ýerinden galdy. – Size belanyň sapy gerek dälmi?

– Eý, eý, heley, gapyl!

– Heley-de bolsam, sen tetelli erkekden müň essegowudyrin. Eger adam bolýan bolsaňyz, iň soňky ýüz dinarymyzy alman, gaýdyp beriň!

– Eý, heley, gapyl diýýärin men saňa! Ýene ýeke agyz gürleseň, içiňden ýatagany geçirirerin.

– Beýtmäge seniň gaýratyň çatmaz! Ony etmäge syrt gerek, syrt!

– Merhemetli sahyplarym, bu bagtyýatan adamlara rehim ediň! – diýip, hadym esgerleriň öňüne böwet boldy.

– Eý, hadym, sen näme samahyllaýarsyň?! Bil, biz bagty ýatan adamlar däl. Bagty ýatan adamlar seniň öňündäkiler. Bu pälazanlaryň eden etmişlerini biz Muhammet Togrul bege aýdarys, hökman aýdarys.

Esgerler hatyn bilen deň bolmagy özlerine kiçilik bilip, beýleki otaglary barlamak üçin gitdiler. Hadym yzyna öwrülip geldi-de:

– Geplemäň, geplemäň! – diýip özelendi.

– Bular-a etjegini etmeli, bizem dymmalymy? Togrul bege aýdyp, gözlerinde ot ýakarys biz bularyň!

– Gepleme, ýalbaráryny. Rast, geplejek diýseň, onda kerwensaraýdan çykyp geple. Tä öldürüňänçäler gürle. Şu ýerde ölmey! Ýogsam, bize maslyklary depin etmegem dert. Myhman otagymyzy gara gana boýajak bolma! – diýip, hadym naýynjar dillendi. – Ganyň ysy syçanyň ysyndanam erbet, birki aýlap aýrylmaýar.

– Sende günä ýok, ýöne bu mahawlara beýle hökmürowanlygy etmäge kim rugsat beripdir?

– Soň aýdaryn, soň! Házır şular gidýänçä hiç zat diýme, aýal dogan, hiç zat diýme! Bular házır gidýär. – Hadym Gökhun goja ýüzlendi. – Eý, saýybym, gaýrat edip, bu dilli kelläne birsellem «Gapyl!» diý! Ýogsam, bu özünüňem, seniňem öldürilmegiňe sebäp bolar. Gaýrat et!

* * *

Ryzaguly Par Seyit kazy bilen maslahatlaşan-da, oňa söz beren-de bolsa, hyýlbaşy Ahmedede talap eden yüz dinaryny bermedi. «Ahmet hyýlbaşy gelse, ine, şu ýigrimi dinary beriň. Başga bir hepbämiz-de ýok» diýip, Ryzaguly Par öz hyzmatkärlerine ýigrimi dinar goýup, ambarda gizlendi. Bu talańçylyk yüz dinaryň berilmändigi üçin bolýardy. Hyýlbaşy kerwensaraýdaky ýolagçylardan üç ýüzden gowrak dinar jemledi.

Seljuk esgerleri hyzmatkärlerden kerwensaraýyň eýesi Ryzaguly Paryň tapyp getirilmegini talap edýärdiler. Hyzmatkärler bolsa öz hojaýnlarynyň iki gün mundan öň Tusa gidendigini nygtayárdylar.

Hyýlbaşy Ahmet ýene bir aýdan geljekdigini, şol gelen wagty talap eden dinary taýýar bolmasa, onda kerwensaraýdaky adamlary uçdantutma öldürjekdigini, kerwensaraýy bolsa ýer bilen ýegsan etjekdigini tekrarlap gitdi.

Seljuk esgerleri gidenden soň kerwensaraýda ep-esli wagtlap dym-dyrslık höküm sürdi. Hiç kim gürlemeýärdi. Ähli kişi doňan ýaly bolup durdy.

– Men bu zatlary Togrul soltanyň hatyny, joram Altynjan melikä hökman aýdaryn. Hökman aýdaryn. Bularyň gözlerinde ot ýakdryraryn – diýip, hatynak hatyn otagdan çykyp gygyrdy. – Yerçeken, biziň ähli dinarymyzy alyp gitdi.

– Kalbyna, içeri gir! – diýip, Gökhun başyny galdyrman oturyşyna azmly gygyrdy.

Kalbyna içeri girip, adamsynyň gapdalynada aşak çökdi. Gaharyna bäs gelip bilmän özbaşyna hüñürdedi:

– Men bu zatlary Togrul patysaga aýdaryn, Altynjana-da aýdaryn! Gözlerinde ot ýakaryn men bularyň!

Gökhun doňan ýaly bolup, gozganman oturyşyna hatynyna göwünlük berdi:

– Allatagala bizlikdir. Ähli zat gowulyk bolar, enşa!

Hadym kürsäp içeri girdi.

– Eý, ýaşuly, sen nädäýdiň? Ýüz dinar berip goýberdiň-le sen?

– O zatlar bilen seniň işiň bolmasyn, sen bize owkatlyk getir.

– Sizde indi bir dirhem hem ýok. Owkatlygyňzy nädip hasaplaşjak?

– Nädip hasaplaşjagym bilen işiň bolmasyn, alamanyňa yüz dinar beren adam senem boş goýmaz.

Hadym Gökhuna genirgenme bilen serede-serede çykyp gitdi. Ep-esli wagtdan soň, dört sany epeý kişi içeri girdi.

Gelenleriň arasyndaky mapraç kişi saglyk-amanlykdan soň, Gökhuna ýüzlendi:

– Eý, ýolagçy! Men şu kerwensaraýyň eýesi Ryzaguly Türkmen. Maňa siz barada, Togrul begiň atylaryna yüz dinar berendigiňiz barada aýtdylar. Men siz bilen tanyşmak isleyärin. Siz maňa özüňiziň kimdigini aýdyp bilermisiňiz?

– Meniň kimdigim size näme gerek?

– Maňa aýdyslaryna görä, siz Togrul begiň ýanyna barýan bolmaly. Meniň bolsa, ýurduň abadançylygy, baýamagy, adalaty üçin oňa ýetirmegi parz bilyän zatlarym bar.

– Hadymalarynyz gaty bilesigeliji oglanlar eken, olar men hakda eýyäm ähli zady bilyärler. Siz näme bilmek isleseňiz, şolardan soraberioň.

– Olar meniň tabsyrygyny ýerine ýetiryärler, ýöne meniň adamlarymdan size ýamanlyk gelmez, arkaýyn boluň.

Gökhun birsellem dymyp, söze başladı:

– Meniň kunýam – Gökhun bin Harur bin Aksungar, Ho-rezminiň Gawşfinj şäheriniň häkimi bolup işledim, ýöne hazırlı döwürde häkimem däl, hiç kimem däl. Bary-ýogy bir harwar-lyk yüküm bar.

– Hatynyňyz Kalbyna Togrul begiň hatyny Altynjan hatynyň ýakyn jorasymy?

– Size dogry aýdypdyrlar: hatynam Altynjan melikäniň ýa-kyn jorasy. Biz Nyşapura uly umyt baglap barýarys, ýöne ol ýerde bizi nähili garşylajakdyklaryny anyk bilmeyäris.

– Erkeklerə görä hatynlar öz joralaryna has wepaly hem yhlasly bolýarlar, biri-birini goldaýarlar. Siziň hatynyňzy hem Altynjan hatyn goldar. Ol meniň eşiden rowaýatlaryma görä, bi-çak edenli hatyn bolmaly.

– Rowaýatlary?.. – diýip, Kalbyna gyzyklandy.

– Hawa, hawa, ol hakda köp gowy rowaýatlary eşitdim.

– Rowaýatlar arkaýyńçylyk ýeriniň gürrüňi – diýip, Gökhun beg rowaýat eşitmek islemeýändigini duýdurdu. – Siz Togrul begi gördünizmi?

– Hudaýa şükür, gördüm, hakyt elleşip salamlaşdym. Togrul patyşa gaty üýtgeşik kişi eken.

– Námesi üýtgeşik onuň?

– Gyr atyň üstünde egni jöwşenli, çaraýnaly, tuwulgaly, dýzlykly, bir elinde ýáy bilen ok tutup oturyşy, gaty haýbatly symmaty teý göz atuwymdan aýrylanok meniň. Yörände ädimi uludan däl-de, näme üçindir, kiçiden alýan eken. Meni haýran galdyran zat onuň diýýän sözlerini men öň ýeve patışadan hem eşitmändim. Ol gürلände özüne kökerýär. Ol Nyşapura gelen gününiň ertesi uly bir kabul edişlik gurady. Şol kabul edişlige gatnaşdym. Töwereginde adam kändi, şonuň üçin onuň bilen ine-gana gürleşib-ä bilmedim, diňe elleşip salamlaşdym. Murty iki tarapa peýkam ýaly gezeliп dur. Kimiň saçý ýogyn hem berk bolsa, şol adamyň polat erki bardyr diýýärler. Togrul begiň gezeliп duran murtundanam onuň berk erkligidi görnüp dur. – Ryzaguly Türkmen birselleм böwrüne diň saldy. – Togrul begiň Ybraýym atly bir dogany bar eken.

– Ybraýym diýdiňizmi?

– Hawa, ol patışanyň dogany. Ol gije-gündiz ylgap, işläپ ýören nazarkerde serkerde. Mähriban kişi, nurana kişi. Eşiklerini görseň welin, nebsiň agyrýar. Patışanyň inisi, serkerde diýer ýaly däl, egin-eşigi hakyt sal-sal, hakyt kir. Men ony kerwensaraýa çagyryp, ýuwundyryp, eşigini täzeläbem biljekdim, ýöne beýtsem, onuň maňa nädogry düşünmegi, gaharynyň gelmegi mümkün. Ondan her hili ýowuzlygyň çykmagy mümkün...

– Ybraýym barada näme üçin beýle pikir edýärsiň...

– Men bütin ömrüme adamlar bilen iş salysdym, şonuň üçinem adamlaryň daşky keşmerlerine seredip, olaryň käbir gylyk-häsiýetlerini bilyärin.

– Ybraýym ýowuz hasaplaýarsyňzmy?

– Hawa, men ony gaty ýowuz adam hasaplaýaryn.

– Siz onuň ýowuzlygyny gördünizmi?

– Ýok, görmedim.

– Onda näme?

– Men aýtdym ahyryн ol sal-sal esikde diýip.
– Sal-sal, kir esikli adamlar ýowuz bolýarlarmy?
– Bir söz bilen aýtsam, hawa, şeýle adamlar ýowuz bolýarlар. Ybraýmyň üst-başyna geleň etmezligi, sal-sallygy onuň geleňsizligini aňladýar. Geleňsiz adamlar bolsa şowsuzlyklara köp uçrayarlar. Şowsuzlyklar Ybraýym ýaly adamlaryň gaharyny tiz getirýär. Şowsuzlykda oňyn çözgüt tapman köplenç ýowuzlyklara yüz urýarlar. Onsoňam özüne üns bermeyän kişiniň özgäde üns bermejekdigi düşünüklidir. Ybraýym tekepbir adam bolmaly. Tekepbir kişiler bilen düşünüşmek kyn bolýar. Olar ýaly adamlaryň akyl käsesi öz akyly bilen doly bolýar, başga biriniň akylyny almaýar, sebäbi akyl käsesinde ýer ýok.

Gökhun kerwensaraýyň eýesiniň Ybraýym hakda mundan artyk gürlemegini islemedik bolarly, onuň sözünü böldi:

– Sen Togrul patyşaga meniň näme habar ýetirmegimi isleyärsiň? Onsoňam ýaňky gelip giden talaňçylar kimler?

– Meniň Togrul patyşaga ýetirmek isleyän möhüm habarlarymyň biri Horasanyň öňki hökümdary Surynyň hazynasy hakynda, ikinji habarym – özüm üçin iň ähmiyetli habarym bolsa, ýaňky talaňçylyk bilen baglanyşkly. Ýaňky talaňçylyk eden serkerdä Ahmet hyýlaşy diýýärler. Ol Horasanyň köp kerwensaraýy na aýda salgyt salýar. Özem ol salgyt Togrul begiň hasabyna däl, ýok, diňe onuň kabir emeldarlarynyň hasabyna. Men bu zatdan Togrul begiň habarsyzdygyny anyk bilýarin. Begiň ynamyndan peýdalanyl, eden-etdilik edýärler. Beg Horasanyň ilityny iki ýyl salgytdan boşatdy ahyryn! Ahmet hyýlaşy bolsa aýda ýüz dinar bermegimi talap edýär. Wah, patyşalyk üçin ýa sogap, haýyr-yhsan üçin gerek diýseler, onda men ýüz dinar berjek, ýone haramylyk üçin ýeke nohut hem bermek islemeýarin.

Bir hyzmatkär gelip, Ryzaguly Paryň gulagyna çawuş çakdy. Onuň habaryny diňlän Ryzaguly Par baş atyp, Gökhuna yüzlendi:

– Gökhun beg, eger garşy bolmasaňyz, Kalbyna bibi goňsy otaga geçsin, meniň hatynym siziň hatynyňyz bilen owkat edinmek isleyär. Biz hem siziň bilen aýratyn naharlanaly!

– Ýok, biz hazır gaýtmakçy.

– Siz gije ýatmakçy ekeniňiz-ä?!

– Hawa, başda ýatmakçydyň. Indi ýatmakçy däl. Men Nyşapura howlugýaryn. Bu bolan wakany bege tizden-tiz ýetirmegi borjum hasapláýaryn. Onsoňam hasaplaşar ýaly, mende bir dirhem-de ýok indi.

– Siz beg kişi, ýoluňyz düşende üzülişjegiňize men ynanýaryn.

– Ýok, ýok.

– Onda gaýrat edip, Togrul patyşaga hyýlbashynyň eden-et-diliňi hakdaky habary ýetiriň. Her kim meni Abul-Fazl Sury ýaly baý hasap edýär, Surynyň baýlygy ýaly baýlygy bardyr öýdýär. Yöne onuňky ýaly baýlyk mende nireden bolsun?! Meni her aýda, her hepdede talaýarlar. Ähli kişi Ryzaguly Paryň üstüne baýlyk ýagyp durandyr öýdýär, bezirgenden bir dirhem almagyň nähili hupbatlydygyny bilenok adamlar. Men adamlara teý düşünemok. Talajak bolsa, hyýlbaşy Ryzaguly Paryň kerwensaraýyny däl-de, Abul-Fazl Surynyň Pumba etrabynräkty gizläp goýan hazynasyny talasyn.

– Abul-Fazl Surynyň hazynasy Pumba etrabynämädyr?!

– Ine, meniň Togrul bege ýetirmek isleýän esasy habarym. Sury Horasanyň hazynasyny Nyşapurdan çykaran-da bolsa, ony entek Gazna aşyryp bilenok. Gazna aşyrmaň için amatly pursada garaşýar ol. Ähli ýerde Togrulyň adamlary seredip duransoň, hazır edip bilyän zady ýok. Wa-daryg-a, meniň janyň ýanýar. Elimde goşunym bolsa, gönü Pumba etrabynyň Mikali galasyna gitjek, ähli baýlyklaram alyp gaýdyp Togrul patyşaga berjek.

– O näme üçin Togrul patyşaga? Arzuw edeniňde beri: «Özüm aljak» diý.

– Ýok, ýok, dogan, ol hazynany men halal ojagyma getirip bilmerin. Ol hazyna – Horasanyň halkynyň gözýaşy. Ol gözýaşy öye getirsem, meni Allatagala halamaz. Öz gazanjym özüme ne-sip etse, maňa dünýäde başga hiç zat gerek däl.

– Ýagşy dilegde bol!

Gökhun bilen Kalbyna üstü ýükli gök ýorgany yzlaryna tirkäp, Nyşapura bakan ýola düşdi.

II.

Togrul beg gije dynjyny alyp, aladaňdan oýandy. Hyzmatkärler eyýäm hyzmata gaýym bolup durdular. Beg daşarda ýazylan düşegiň üstünde aýbogdaşyny gurap oturdy. Iki sany inçesagt hyzmatkär bolsa, bege ýasama sakgal oturdýardı.

Begiň egnine dökülip duran buýra-buýra saçy bardy. Elli ýaşa ser uransoň, onuň uzyn saçlary altynsow öwüsýärdi. Murt ony haýbatly görkezýärdi. Sakgalyň oturdylmagy bilen ol pähimdar goja öwrüldi.

Togrul begiň sakgal oturtdyrmasynyň iki sebäbi bardy. Birinji sebäp belli bir derejede yüzünü örtmek – özünü tanatmazlyk bilen baglanyşklydy. Ikinji sebäp – özuniň türkmendigini ýaşyrmakdy. Ine, bu esasy sebäpdi. Çünkü köp musliman halklary ýaly, türkmenler gojalyk ýaşyna baraýmasalar, aňsat-aňsat sakgal goýbermeyärdiler.

Elbetde, günde sakgalyň syrdyrmak – Togrul her juma günü sakgalyň syrdyrýardy – aňsat däldi. Şeýle-de bolsa, Togrul beg murtuna timar berýärdi, sakgalyň syrdyrýardy. Onuň iki sany dellegi bardy.

Iki hyzmatkär öz işine ezberdi. Sebäbi olar bu günki işlerini birinji gezek edenokdylar, olar Togrul begden derwüş-de, geýdý-da, täjir-de, ulama-da ýasapdylar. Olara näme etmelidigi – bu gün begiň kim bolmalydygyny aýdaýmalydy, galan zatlary olaryň özleri oňarýardy.

Iki hyzmatkäriň öňünde goýlan bu günki wezipe Togrul begi ötegçi sopa öwürmekdi.

Ötegçiniň goş-golamy bolmaly. Elbetde, ol goş-golam Nyşapurda taýýar edilipdi. Hätzirki edilmeli iş bege sopynyň egin-eşigini geýdirmek bilen sakgal oturtmakdy.

Hyzmatkärler diňe sakgal oturtmak bilen çäklenmediler, begiň gaşyna ep-esli ak gaş hem goşdular, soňam kellesine köne bir peşi omrakaý sümürdiler. Ine, saňa gözüne süweýin sopy. Gözlerine siňe seredäýmeseň, garşymdaky Togrul patşadır diýip pikir eder ýaly däl.

Hyzmatkärler bege sag gözünü ýumup gezmegini maslahat berdiler. Yöne beg sag gözünü ýumsa, sol gözü-de biraz szüldi.

– Altynjan taýýarlyk görýärmikä? – diýip, Togrul beg garşsyna aýbogdaşyny gurup oturan Peýkama yüzlendi.

Peýkam gozganman oturysyna jogap berdi:

– Altynjan taýýar, hymasynda saňa garaşýar.

Togrul beg weziri Abylkasym Buýanyny ýanyna çagyrdy. Oňa özuniň maksadyny – etmekçi bolýan işini düşündirdi. Wezir begiň pikirini onçakly oňlamady:

– Begim, häzirki döwürde deýlemlı⁴ bolup ýat ýere barmak örän hatarly. Şonuň üçin siz özüňizi deýlemlı diýmän başga bir ýerden geldim diýseňiz, gowy bolar.

– Sen howatyrlanma, wezir, maňa hiç zat hem bolmaz. Men ätiýaçly bolaryn. Goý, olar meni bagty ýatan deýlemlı hasap etsinler. Hatynym ikinji betbagtlygym bolsun. Men hatynym bilen Deýlemden Gazna barýaryn. Meniň aslym Gaznadan bolsun. Meni birmahal soltan Mahmyt Gaznaly Deýleme gönderen eken. Men Deýlemde soltanyň tabşyrygyny ýerine ýetiripdirin. Indi meniň halymdan habar alýan ýok. Şonuň üçin ölmäňkäm gara gówrämi Gazna atmagy makul bildim. Men mazarymyň dogangaryndaşlarynyňkydan alysda bolmagyny islämok.

– Togrul beg, Abylkasym örän hak aýtdy, bu gün deýlemlı bolmak örän hatarly. Deýlemlilerden ýaňa jany ýanyp ýören adamlar kän. Asyl deýlemlilerden sütem görmedik adam ýok. Şonuň üçin obanyň adamlary üstüne arlap yeňseler, biz bärden kömege ýetişip bilmeris. Soňky puşmandan hem peýda bolmaz – diýip, Peýkam howatyrlandy. – On-on baş haşym derwüş esiginde ýanyňda bolsun.

– Gerek däl. Men halkyň deýlemlilere hem seljuklylara garaýsyny göreyín.

Şunuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Togrul beg aw awlamak üçin mirşikarynyň ýolbeletliginde iki münden gowrak atly bilen Nyşapuryň Bust etrabы bilen Turáysys etrabynyň aralygyndaky tokayýla geldi. Beg aw awlamak üçin diýip gelen-de bolsa, esasy maksady aw däldi, ötegçi

sopynyň eşiginde Bustuň etegindäki obalaryň hanakalaryna aýlanyp görmekdi, ol ýerde edilýän gürrüňleri gulagy bilen diňlemekdi, bolýan ahwalatlary, wakalary gözü bilen görmekdi.

Togrul begiň Bustuň etegindäki obalaryň hanakalaryna aýlanyp, ol ýerleriniň ýagdaýy bilen tanyşmak islemeğiniň sebäbi mundan bir hepde öň üç kişiniň köşge ýörite arz bilen gelmegidi. Olaryň aýdan sözleri Togrul begi iňkise salypdy, şol aýdylan zatlary ýerinde barlap görmek için hem bu ýere gelipdi.

* * *

Argun ibn al-Perhat atly Deýlemden gelýän sopy öz dogduk mekanyna gitmek için ýerinden turdy, egnine içi bir döwüm zagaraly keşkulyny atdy. Onuň hatyny Gulyüzli hem öz hımasyndan cykdy.

Argun garşysynda duran garry kempiri tiňkesini dikip synlady:

– Kim sen?

– Eý, Argun sopy, halys garrapsyň, öz hatynyň Gulyüzlinem tanaňok, sen.

– Gulyüzlimi sen?! – diýip, Argun güldi.

– Eýsem, kim bolaýyn?! Gulyüzli men.

– Gowuja seredeýin onda, obanyň içinde ýitirip, soňundan «Buý-a meniňki däl» diýip ýörmäýin.

– Sag gözüne näme boldy?

– Jamedarlar obada görere gowy zat ýok, bar zady görmek üçin bir gözem ýeterlik diydiler.

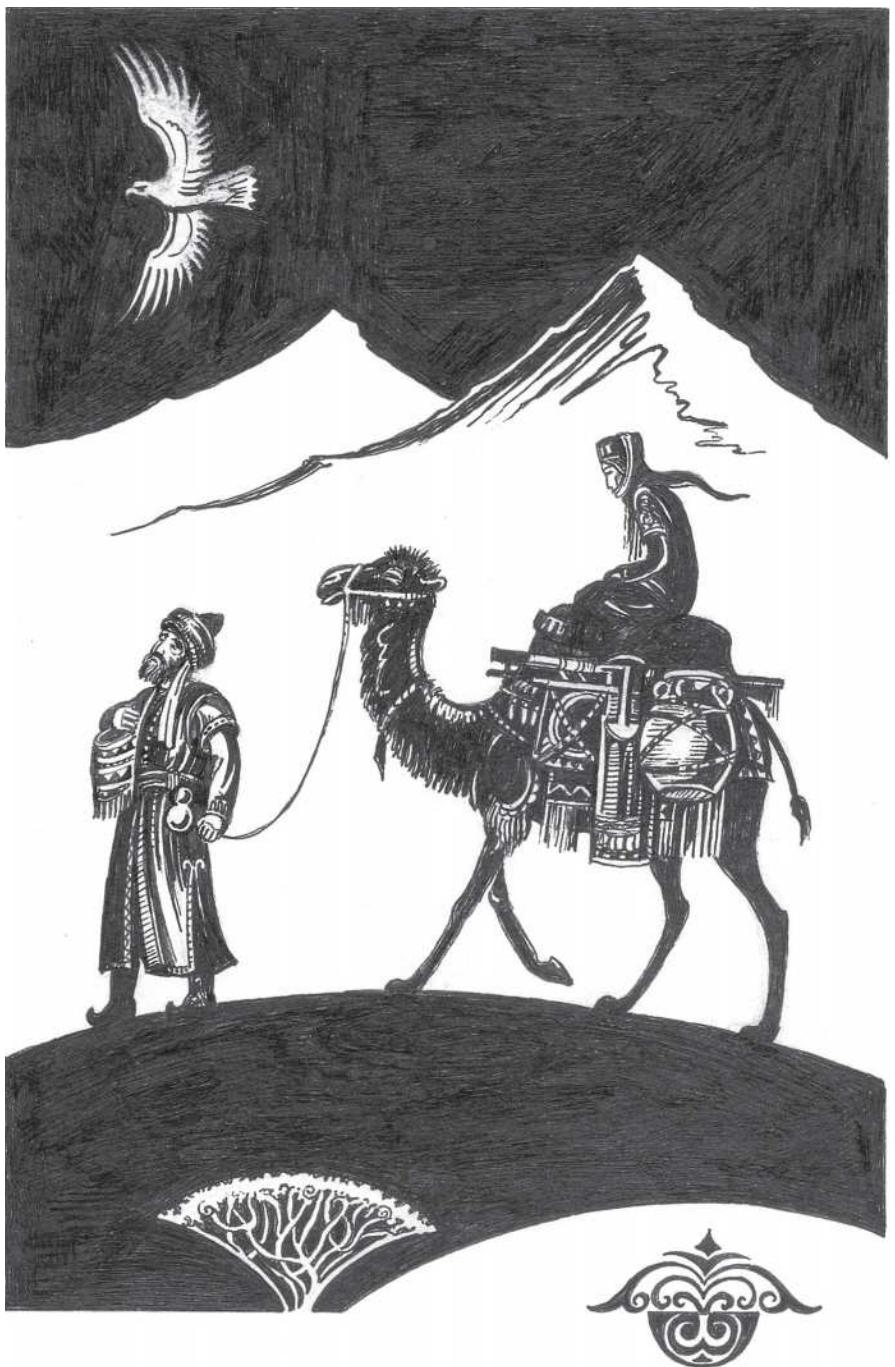
– Sesiňiz-ä öňki – diýip, Gulyüzli adamsyna gülüp bakdy.

– Onda ugraly, Gulyüzli kempir.

– Hatyndyryny, ärimiň emrine kaýyldyryny.

Argun hatynyny iki örküçli, üsti goş-golamly düýä mündürdi. Soňam düýäniň öňüne düşüp, pyýadalap ýola düşdi.

– Oturyşyň rahatmydyr? – diýip, Argun düýäniň üstünde oturan hatynyndan birki gezek sorady. Hatynyň rahat oturandygyndan kanagatlanan Argun süňňüyeňillik bilen gadam urdy.

* * *

Togrul bu gezek gadymy oguzlaryň durmuşyndaky bir täsini ligi ýurdy edara ediş işinde utanmagy müwessa bilipdi. Bu örän ýerlikli boljakdy. Islendik meseläniň oňyn çözgüdine eltyän iş ýerlikli iş ahyryň!

Däp halkyň ruhy sypatynyň milli durmuşda ýüze çykma gyndan, onuň durmuşda amal bolmagyndan başga hiç zadam däl. Oguz-türkmen ruhunyň bir sypaty-da keşpleşmek, bir närsäniň başga biriniň sypatyna girmegi.

Togrulyň Argun, Altynjanyň Gülyüzli bolmagy oguz ruhunyň oýnundan habar berýärdi. Durmuşyň özünden gizlin hakykatyny açmak üçin, adatça, oýun gerek bolýar. Oýun bolman, diňe dünýäde çyn bolsady, onda ýasaýyş birtaraplaýyn köçe ýaly zat bolardy. Bir reňkli ýasaýyş bolardy.

Şeýle keşbe girişlik Togruldyr Altynjanyň durmuşında soňam köp gezekler bolupdy. Olar hatda özlerinden bihabaram, gör, näçe gezek özge keşbe giripdiler. Çünkü söz bar ýerinde keşp hem bar. Adam geplemäge ukypsyz bolsady, onda başga keşbe, özgän derisine girmek zerurlygy bolmasa-da bolmazdy. Söz adamy gönümel barlykdan aýrybaşgalaşdyrýär, söz adama ýalaňaç dünýäni eşikli, gözel hem manyly bir zada öwürmek üçin derkar. Söz üýtgap-özgerip, her hili öwsüp durýar, adamam sözüň yzyna eýerip üýtgap-özgerip durmak gylygyna eýe bolýar. Muňa diriliğiň oýny diýilýär.

* * *

Güýzün soňky günleridi. Dal-daragtalary tebigatyň Ezraýyly – hazan ýeli dalonsoň, daş-towerek sarymtyl öwüsýärdi. Tokaý daragtalary tyllasów ýapraklaryny ýere düsek edip ýazypdy. Haýsy tarapa seretseň, tokaýlykdy, daglykdy. Dagyn tokaýlyga cümüp oturan giň jülgesi hasyly ýýgnalan peller bilen uzap gidýärdi. Töwerekde ünsüni egleýän zat nazara kaklyşmaýardı.

Aladaňdan iki müň atly toparyň arasyndan çykyp gaýdan düýeli gojany yzarlayán ýaly, al-asmanda äpet bürgüt pel-pelleyärdi, uzak gitmeyärdi. Ol göýä Argun ibn al-Perhada garawul-

lyk edýän ýalydy, ganatyny käte bir hereketlendirip, al-asmanda gaýyp ýördi.

Ýiti nazarly bürgüt äwmän-telesmän öz beýikliginden ýerdäki bolýan ähli zatlary synlaýardy, howlukanokdy.

– Ýokarda begiň bürgüdi bar – diýip, Gülyüzli bürgütten gözünü aýyrman dillendi. – Görýärsiňzmi, Argun sopy?!

– Görýärin, görýärin, Gülyüzli kempir – diýip, Argun bürgüdi höwes bilen synlady. – Oguz han ýöriše ugranda onuň öňüne gökböri düşüpdir, ýol görkezipdir, meniň öňüme bolsa, görüşün ýaly, hana, şol bürgüt düşyär. Bu bürgüt Nur etrabyndan çykyp gaýdanymdan bări meni garawullaýar. Özem, haýran galaýmaly, öňüme şu bürgüt düşende işim mydama şow alýar. Bu bürgüt, meger, Alla tarapyndyr?! Bu ýerde bir hikmet-ä bar, ýöne men ony anyk düşündirip bilemok. Men ýöriše ugrajak bolanymda ýokaryma seredip, bürgüdi agtarýaryn. Bürgüdin ýokarda ganat ýaýyp ýorendigini görüp, ynam bilen ýola düşýärin.

Hakyatdanam, bürgüt düyesini iýidip barýan Argundan uzaklaşmady, nirädir bir ýere gitse-de, biraz salymdan dolanyp geldi. Özem ol gökböri deýin Argun sopynyň barýan ugruny görkezýän ýalydy, öndedi.

Altynjan bürgüde seredip barşyna Tümen daýsynyň: «Men ölseм, ruhum bürgüde öwrüler, sizi goraryn» diýen sözlerini, seýle hem ýaşlykda her gezek bürgüt görende: «Ber gut!», «Ber gut!» diýip, dileg edip gygyryşyny ýatlady. Bu zatlar hakda «Argun sopa» her näçe aýdasy gepse-de, dymdy.

– Altynjan, biz ýaşkak bürgüt görsek: «Ber gut! Ber gut!» diýip gygyryşardyk hemem oňa näme arzuw edýändigimizi aýdardyk. Sizem şeýdip dileg salardyňyzmy?

– Men häzirem dileg edýärin.

– Näme dileg etdiň?

– Men jan saglygyny diledim, rowaçlyk diledim.

– Onda maňa diňe jahangirlik diläýmek galypdyr-da? – diýip, Togrul beg güldi. Bürgüde ellerini serip, gygyryp dileg etdi: – Eý, bürgüt, ber gut, bagt ber! Jahangirlik ber! Külli mu-sulmana hökmürowanlyk etmäge izin ber!

Argun düyesini iýdip aladaňdandan tä günortana çenli dag jülgesiniň beýikli-pesli depeleriniň arasy bilen ýöredi. Ahyr ýoda burundyk baglyga çümüp oturan uly bir obanyň üstünden eltdi.

Bu oba Kundur⁵ diýlip atlandyrylyardy. Obanyň bu ady götermeginiň sebäbi bu ýerde, esasan, kundur ýetişdirilýänligi we kundur söwdasynyň edilýänligi bilen baglanysyklydy. Täjirler uzak ýerlerdenem bu ýeriniň kunduryndan satyn almak üçin gelýärdiler. Onuň hem sebäbi başga ýerleriň kundurlary bilen deňeşdireniňde bu ýeriniň kundury görnetin gowudy. Onsoňam: «Kundur – sopularyň hanakasy bar bolan ýedi obanyň biri».⁶

Obanyň bir gyrasyndan gelip giren Argun sopy sopularyň hanakasynyň nirededigini bilmek üçin oýnap ýören oba oglanlarynyň iki sanyşyny ýanyna çagyrdы.

Oglanjylar sopynyň sowalyna hiç hili jogap bermän, beýleki hütdük külbelerden tapawutlanyp duran öye bakan ylgap gitdiler, ol öýden bir juwany alyp geldiler.

Ýüzi-gözi gülüp duran nurana juwan gelip, edep bilen salam berdi, Argun sopyny aýaly bilen obanyň hanakasyna alyp bardy.

Juwanyň bolşy aşa gadyrlydy, ylla ençe ýıldan soň ýegre dos tuny tapan ýalydy, geleniň kimdigini bilen asla gyzyklanmaýardy: hanakalaryň birine ýerleşdirjekdiginı, iýip-içmekleri, dynç almakkary üçin ähli şertleriň bardygyny, bu ýerde dürli şäherlerden gelen derwüşleriň, galandarlaryň, ulamalaryň kändigini, olaryň ylmy pikir alyşmalar gurnaýandyklaryny ýolugra aýtdy.

– Eý, goçgar, sen biziň kimdigimizi, nireden gelip, nirä barýan-dygymyzy soramadyň-la? – diýip, Argun nurana juwana ýüzlendi.

– Gelen gonagyň kimdigini soramak geliksiz bolar. Taňrynyň ähli bendesi deň. Taňrynyň ähli bendesi – gonak. Bizde: «Myhman ataňdan uly» diýilýär.

– Taňrynyň ähli bendesi bu dünýä gonak diýeniň dogry, ýöne ähli bendesi deň diýeniň dogry däl. Adam adamdan parhly. Dünýäniň manysy-da şol parhda. Biler bolsaň, goçgar, baran obalarymyzyň birnäçesinde bizi myhman almadylar...

– Oňarmandyrlar – diýip, juwan gyýylardy.

- Meniň kimdigim seni şindem gzyklandyranolmy, goçgar?
- Siz bu gün biziň obamyzyň gonagy. Ine, meniň üçin iň esasy zat şu. Diýmek, meniň borjum obamyza gelen kişilere gowy hyzmat etmeli, olaryň biz hakda gowy pikirde bolmagy üçin çalysmaly. Siz özüňizi maňa ýaramaz adam hökmünde görkezmäge çalysýarsyňyz, ýöne men adamlary bir görenimde tanayaryn.
- Meni-de tanadyňmy?
- Tanadym.
- Hany, aýt!
- Siz erenlerden pataly kişi.
- Ýalňyşyán bolaýma?!
- Ýok, ýok, men ýalňyşamok, ýöne meni bir zat geň gal-dyrýar.
- Náme?
- Siziň ýekeligiňiz.
- Men ýeke däl, ýanymda hatynym bar.
- Menem şony aýdýaryn: ýanyňyzda hatynyňyzdan başga hiç kimiň ýoklugu meniň akylyma sygmaýar.
- Meniň ýanymda kimdir biri bolmalymy?
- Siziň ýanyňyzda köp adam bolmaly.
- Náme üçin?
- Sebäbi siziň özüňize çekiji, özüňize tabyn ediji içki güýjüniz bar. Şeýle güýjüniz barka siziň ýekeligiňiz maňa juda syrly görünýär.
- Sen onda men babatda ikinji gezek ýalňyşdyň.
- Ýok, saýybyn, men aňsat ýalňyşmaýaryn. Siz begzada ne-beresinden bolmaly.
- Bu sözüň-ä dogry.
- Siz taýsyz batyr adam. Siz taýsyz pähimdar adam. Siz sopularyň eşigini geýen bolsaňyzam, sopuçylyk bilen günema-ňzy dolayán adama meňzemeýärsiňiz. Ýogsa-da siziň sag gözüňize näme boldy?
- Sag gözüm dogabitdi görenok.
- Gabagyňzyň tirpildäp durşy sag gözüňize bir zat bolan-dygynandan habar beryär.
- Argun syry açylyp barýan ýaly howlukmaç gürledi.

– Syncylygyňa göwnüm ýetdi. Sen şä köşgünde işlemäge my-nasyp goçgar ekeniň. Men Deýlemden çykanymda gözüme bir zad-a gaçdy, çala azar berýär.

– Deýlemden diýdiňizmi?

– Hawa, Deýlemden. Nämé üçin sägindiň? Meniň aslym Gazna şäherinden. Sen dogry áýtdyň, men begzada nebere-sinden – soltan Mahmyt Gaznalynyň neberesinden. Men hem edil Mahmyt ýaly Gaýa neberesinden, Men öň soltan Mahmyt Gaznalynyň köşgünde işleýärdim. Ol meni Deýlem welaýatyna işe ugratdy. Men ol ýerde on baş ýyllap gulluk etdim. Indem, özüň bilyärsiň, soltan Mahmyt ýok, Horasana seljuk begleri hökümdar boldular. Deýlemde-de seljuk jemagatlary höküm-darlyk edýärler. Indiki maksadym sag-aman öz garyndaşlarymyň arasyňa gowušmak, Masudyň ýanyna barmak.

– Hä, ýaňky «Baran käbir obalarymda meni myhman al-madylar» diýen sözüniz düşnükli indi maňa. Beýle bolsa, onda Gur ýoluna düşyänçäňiz, siziňki aňsat bolmaz. Men hem raýisi-mize habar etmän, sizi hanaka ýerleşdirip bilmerin. Siz maňa şu ýerde biraz garaşyň, habar berip geleýin.

– Öz raýisiňe áytmak hökmanmy, eý, goçgar?!

– Aýtmasam bolmaz.

– Sen bu hakda raýisiňe aýtma, men saňa ýüz dinar bereýin.

– Saýbyym, men sizden towakga edýarin, meniň ýanymda öz mertebänizi peseltmäň. Şu habary siz maňa aýtmadyk bolsaňyz, özüňiz üçin gowy bolardy, ýöne siz ynsabyňzyň öňünde päkligiňizi saklamak üçin hakykaty aýtdyňyz. Indem meni satyn alyp, mertebämi peseltjek bolýarsyňyzmy? Men öz mertebämi herki zatdan ýokarda goýýaryn, ynsabymy, mertebämi hiç ma-hal dinara, baýlyga çalyşmaryn. Eger çalyssam, onda bu halallyk öýüne gadam basyp bilmerin. – Hoşroý juwan gaty-gaty ýöräp, kileň juwar ak eşikli sopularylý ýgnanysan ýerine upgrady. Mege-remler, ol obanyň raýisiniň ýanyna däl-de, hanakanyň sahybynyň ýanyna gitdi.

Hälki nurana juwan köp wagt geçmäňkä peşeneli bir kişiniň yzna düşüp geldi.

Sahyp sowuk-sala saglyk-amanlyk soraşandan soň, esasy gürrüne geçdi:

– Eý, Allanyň bendesi! Biziň hanakamyzda edil şu mahal orun-ýer ýok, olaryň ählisi doly. Siz bizden aýyplaşmaň. Biz sizi kabul edip biljek däl.

– Bize köp ýer gerek däl...

– Bizde ýer ýok.

– Biz hanakanyň daşışiginde ýatybereris.

Sahyp sypaýçylyk bilen Arguny kowup bilmejekdigine düşündi:

– Eý, goja! Sen meniň dek başmy depirjik äre berjek bolma! Tizden-tiz şu ýerden git!

– Nâme üçin?

– Git diýdim, git, gutardy! Git! Gep düşendirip oturmaga wagtym ýok meniň.

– Siz nâme üçin meni Allanyň öýünden kowýarsyňz? Meniň nâme ýazygym bar? Men hem edil siz ýaly musulman. Özüm sünni, hanafy mezhebine uýýaryn. Siz hem şeýle bolmaly. Biziň ählimiz dogan. Biziň ählimiz Allanyň bendeleri. Hanakalar hökümdarlara däl-de, Allatagala tabyn.

– Derrew şu ýerden git! Ýogsamam zor bilen eliňi-aýagyň güylüp obadan çykararyn!

– Şu sözleri aýtmaga gaznalylardan iýen duzuňdan utan! Seni şu derejä ýetiren gaznalylardyr.

– Men seniň naglyňa mätäç däl!

– Men Deýlemden gelýändigimi aýtsam, juda gorkduňz. Täze seljuk hökümdary şeýle rehimsizmi?

– «Gorkduňz?» diýip, «Rehimsizmi?» diýip, gyşyk gürrüň etme! Hökümdaryň talabyny berk berjaý etmek her bir raýatyn borjy. Men öz borjumy berjaý edýärin. Onuň üçin menden nägilé bolmaga hiç kimiň haky ýok.

– Meniň Deýlemden gelýändigimi, Gazna barýandyggyny ikiňizden başga hiç kim bilenok, siz maňa ýagsylyk ediň!

– Şu ýigit sizi obadan çykaryp goýberer.

Jawan sypaý ýylgyrdy:

– Ýörüň, men sizi ugradayn.

– Biz gije meýdanda ýatalymy? Bize gije ýatar ýaly ýer beriň.
Daň bilen gideris.

Sahyp Arguna ýigrenç bilen seretdi:

– Äl, kejeňek goja ekeniň!

– Meniň öýle namazyny okamaly wagtym boldy.

– Obadan çykyp oka.

– Oňa ýetişmerin. Onsoňam men nädip täret alaýyn?

– Ol seniň öz işiň.

– Günsä galýarsyň sen.

– Alajym ýok.

Bu soňky sözdi. Şondan soň Argun sahyp bilen gürleşjegem bolup durmady.

– Yörüň, men sizi ugradayýn – diýip, nurana juwan ikinji gezek öz hyzmatyny mürehet edeninden soň, Argun hatyny bilen onuň yzyna düşdi.

Ýolda olaryň öňünden ona golaýyedi-on ýaşlar aralygyndaky oglan çykdy. Olar gelip sypaýy juwanyň daşyna aýlandylar. Sy-paýy juwan olaryň hersine hoş söz aýdyp, başlaryny sypady.

– Kimiň çagalaryl bular? – diýip, Gülyüzli sypaýy juwandan sorady.

– Bularmy? Bular meniň ogullarym!

On sekiz-ýigrimi ýaşlaryndaky juwanda on çaganyň bolma-jagy bellidi. Bu ýerde bir düşnüsizlik bardy. Ol düşnüsizligiň nämedigini sypaýy juwan-a aýtmady, Gülyüzli-de soramady.

Sypaýy juwan olary öz öýüne eltdi.

– Ine, şu otadı namazyňzy okaň, gije ýatarsyňyz. Ertir ir-den men sizi ugradaryn – diýip, ol adaty bir otagy görkezdi. – Size iýip-içer ýaly owkady meniň ogullarym getirip bererler.

Juwanyň aýdyşy ýaly boldy, olara iýip-içer ýaly tagamy ýolda öňlerinden çukan oglanjylar getirip berdiler.

Är-ayál halys ajyan eken, hezil edip naharlandylar.

Tokaýda keyík bilen käkiligiň köpdüğü baradaky habar dogry bolmaly. Olaryň öňlerine goýlan tagam hem käkilik bilen keyík etlerinden taýýarlanan kakmaçlardy. Megerem, ajygandyklary üçin bolsa gerek, iýyän tagamlary aşa tagamlydy, iýdikleriçe iýesleri geldi.

* * *

Juwan, aýdyşy ýaly, daňdan geldi:

– Ýola düşmeli wagtyňyz boldy.

– Ýagşy, goçgar, sen maňa uly daldaw berdiň, anaýat etdiň.

Töwekgellik edip gonak aldyň. Şonuň üçin sen menden şu aklygy kabul et! – diýip, Argun juwana dirhemli düwünçegi uzatdy.

– Ýok, maňa siziň puluňyz gerek däl, ýoluňyz uzak, özüňize gerek bolar – diýip, juwan čürt-kesik garşy çykdy.

– Aýyplasma welin, senden bir zady soramakçy.

– Soraň, soraň.

– Seniň bizi öýüňde gonak almagyňa – töwekgellik etmeginé näme sebäp boldy?

– Bir söz bilen jogap bersem, siziň halallygyňz. Hakykaty – kimdigiňizi ýaşyrman aýtmagyňz. Siziň bu häsiýetiňiz diňe halatly, ýagsyzada adamlara mahsus. Onsoň şeýle halatly ýagsyzada kişä hemáyatmy ýetirmek isledim.

– Adyň näme?!

– Maňa Abu Nasr Muhammet bin Abu Salyh bin Mansur bin Muhammet Kundury Jerrah diýerler. Men dihkan diýilýän baylaryň neslinden.

– Sowadyň çykdyňmy?

– Geçen ýyl Nyşapuryň baş medresesini tamamladym.

– Kimden tâlim aldyň?

– Meniň bagtym getirdi: men ymam Muwaffak an-Nyşapurynyň elinde okadym.

– Beýle atly ymamdan ylym öwrenip, obada wagtyň öldürip ýörmäň näme? Köşge barmaly ekeniň. Seniň ýaly müwed-depli ýigitler köşge gaty köp gerek. Togrul patyşanyň köşgünde haýyr-hasanat etmeginé mümkünçilik köp bolar.

Juwan hiç zat diýmän uludan demini aldy.

– Togrul beg köşge işe çagyrsa bararmyň?

– Ýok, barmaryn.

– Sha köşgünde işlemek her kese ýetdirenok ahbetin.

– Dogry.

– Onda näme?

– Agzymy gana bulasym gelenok.

Häliden bări sesini çykarman oturan Gulyüzli gürrüne goşuldy:

– Seniň Togrul begden göwnüň galan ýeri bar öýdýärin?!

Biz köp obalara bardyk, baran obalarymyzda Togrul bege alkyş okaýarlar. Togrul begi halamaýan adama birinji gezek gabat geldik.

– Dogry, men Togrul begi halamaýaryn.

– Ähli kişi oňa alkyş okaýarka ala-böle seniň külli musulma-na haýyr-hasanat eýläp ýören begi halamazlygyň gaty düsnüksiz – diýip, Argun juwany synap gördü.

– Men: «Nälet okaýaryn» diýmedim, men: «Halamaýaryn» diýdim. Halamazlyk bir ýana, nälet okamak bir ýana. Nälet – ýigrenjiň iň soňky hetdi. Meniň nägileligim entek ýigrenje öwrülenok.

– Seniň nägileliň nämeden ybarat? «Agzymy gana bulasym gelenok» diýmegin aňyrsynda näme bar?

Juhan göwünli-göwünsiz dillendi:

– Togrul begiň adamlary teshyr kylan ýerlerini oljalaýalar. Oljalamak gadymdan gelýär, ýöne Togrulyň adamlary oljalamakda has hetden aşýarlar. Olar diňe gurply adamlary däl, ertirki iýjek bir döwüm tötegi gara gaýgy bolan adamlaryň hem öýlerini çepbe ciòwrüp, hiç zat galдыrman talap gidýärler. Garyp görgüllerileriň eginlerindäki göwsül eşiklerine çen-li sypyryp aldylar. Özem sähel garşylyk görkezen adamy öldürýärler. Ine, meniň on iki sany oglum bar. Olar obamyzyň çagalary. Togrul begiň adamlary ol çagalaryň ata-enesiniň egnindäki eşigini almak üçin olary wagsylyk bilen öldürdiler, soň olaryň çagasyna men eýe cykmasam, kim eýe çyksyn? Togrul begiň esgerleri halkyň gözýasyny döküp, gazanç edýärler. Onsoň adam öldürip gazanç edilýän ýere men näme üçin baráýyn?!

– Begiň emri bilen şeýle akyn bolýarmyka? – diýip, Gulyüzli bir adamsynyň, birem juwanyň ýüzüne seretdi.

– Tapawudy näme?!

– Tapawudy uly. Bu zatlardan begiň bihabar bolmagy mümkün.
– Eger öz tabynlygyndaky esgerleriň näme edyändigini bilmejän bolsa, onda oňa beg diýmek, patya diýmek bolmaz! Beýle patya bolandan bolmanyň kân gowy. Bu gowşaklygyň, ýolbaşylyk etmegi başarmazlygyň alamaty. Bu zatlar üçin o dünýäde hasabat, ilki bilen, Togrul begden soralar.

– Dogry aýdýarsyň, goçgar – diýip, Argun juwany goldady.
– Ýene birki ýyl gaznalýalar sütem eden bolsa-ha, bu sözleriň aýtmazdyň – diýip, Gulyüzli kundurly juwana nägileligini bildirdi.

– Soltan Mahmyt garyp-gasaryň zadyny zor bilen alan, sütem eden gulamy görene göz edip dardan asardy! Soltan Mahmyt külli musulmanyň iň beýik soltany boldy. Ol musulmanlaryň arasynda ilkinji sultan. Ol aşa akyllı soltan bolupdy. Hiç wagt öz teshyr eýlän ýeriniň ilatyna sütem etmändi. Näme etse, ýerli beglere, hökümdarlara edipdi, olaryň baylygyny oljalapdy. Özem dogry edipdi. Müň obany oljalap baylyk ýygňnanyňdan bir ýerli hökümdary oljalanyň müň esse peýdaly. Togrul begiň adamlary näme üçin doýmaýar? Sebäbi olar garyplaryň öýlerini talaýarlar. Garyplaryň öýlerinde-de hiç zat ýok.

– Meniň eşidişime görä, Togrul beg ýurtdaky ähli ýetim çagalaxy öz köşgünde ýörite okadýarmış, terbiyeleyärmiş. Olardan özi üçin garadangaýtmaz haşymalary taýýarlaýarmış diýýärler. Sen bu çagalaxy Togrul begiň şol mekdebine tabsyrmaly ekeniň.

Kundury Arguna şübheli seretdi:

– Siz kim?
– Bizmi? – diýip, Argun mönsüredi. – Men Argun ibn an-Perhat, hatynymyň ady Gulyüzli. Meniň aslym Gaznadadan. Men öň Gaznada sultan Mahmydyň köşgünde işleyärdim. Soň sultan meni Deýlem welaýatyna işe ugratdy. Men Deýlemde on baş ýyl işledim. Deýlem şäheriniň haýsy metjidine, haýsy hanakasyna, haýsy öyüne baryp, men hakda sorasaň, meni tanaýandyklaryna güwä geçerler.

– Yók, ýók, siz meni aldap bilmersiňiz. Siz bu sözleri ýürekden aýtmaýarsyňyz, ýat tutan sözleriňizi dilujy gaýtalayarsyňyz. Onsoňam siziň gzyklanýan zatlarynyz sopynyň gzyklanjak zat-

lary däl. Siziň berýän sowallaryňyz hem sopynyň berjek sowallary däl. Siziň hatynyňyz sopynyň hatyny däl. Ol ýone-möne hatyn däl. Siz içaly bolaýmaň?

– Biziň ýaly garry adamyň üstünden gülmäge utanaňokmy, ogul?!

– «Yşan» diýseňiz yşanan bolaýyn, ýöne siz sopy däl – diýip, Kundury öwhüldedi.

– Islemeseň, sowalymyza jogap berme – diýip, Gülyüzli áýtdy. – Sen Togrul begden gorkup, bize müňkür bolýarsyň.

– Men Togrul begden gorkamok. Men diňe Allatagalanyň öňünde günäli bolmakdan gorkýaryn.

– Sen «Agzamy gana bulasym gelenok» diýdiň-ä!

– Diýdim. Hakykatdan hem agzamy gana bulamak islemeýärin. Allatagalanyň beren ömrüni halal geçirmek isleýärin. Yöne Togrul begiň kösgünde oturan käbir emirler, begiň ynamyndan peýdalanyl, halky talayarlar. Käbir barjamly adamlaryň öýlerine cozup, olaryň ähli emlägini alyp, öydäki çaga-çugalary, adamlary, hyzmatkärleri uçdantutma gyryp baýlyk ýygnaýarlar. Bu işi bir ýa iki emir dilleşip edip bilmez, munuň aňyrsynda birgiden emir bar bolmaly. Düýn hanakada sahybyň näme üçin titrändiginiň sebäbini bilyärsiňizmi? Togrul begiň adamlary obamyza dökülip, üç sany yktadary tohum-tiji bilen öldürip, ähli emlägini towsa göterdiler. Sahyba-da indi gezek seniňki diýip aýdyp gitdiler.

– Eý, Hudaý, gör, nähili elhençlikler! Bu zatlary seljuklylaryň patyşasy bilýän däldir. Bilse, ýol bermezdi – diýip, Gülyüzli gyandy.

Juwan janykdý:

– Yaňam aýtdym, ýene aýdaýyn. Ýurdunda bolýan zady bilmeýän patyşaga patyşa diýip bolmaz. Onsoňam bu zatlardan Togrul patyşa habarly.

– Habarly?

– Hawa, habarly.

– «Habarly» diýip, gaty ynamly aýdýarsyň. Günä gazanma, goçgar.

– Men anyk bilyän zadym hakda aýdýaryn.

– Nireden bilyärsiň?

Sypaý juwan är-aýala şübheli seredip sözledi:

– Men Togrul begin dergähine üç sany adam ýolladym...

Olar meniň habarymy patyşaga aýdypyrlar, ýöne üýtgän zat bolmadı.

Gülýüzli bu habary eşidip, Arguna seretdi, Argun dùşünýärin diýen terzde baş atdy. Argunyň baş atmasyny gören Kundury tarsa ýerinden turdy:

– Ine, indi mende şübhe ýok, siziň sopy däldigiňize doly kepil geçirip biljek. Ilki görenimden “Bu goja näme üçin özünü gaty oňaýsyz, ýasama duýýarka?” diýip oýlandym, indi jogabyny tapdym. Hany, ýörüň, raýisiň ýanyna baralyň. Galan zatlary onuň ýanynda düşünişeris.

– Päliňden gayt, goçgar, eger bizi raýisiň ýanyna eltseň: «Näme üçin meniň kowan adamymy öýünde sakladyň?» diýip, saňa käyemek käýär.

– Ýazgydymdyr.

– Sen bizi goýber, biz göni gideli.

– Ýok, goýberip bilmerin, düşün öne! Ýörüň!

Kundurynyň haýbaty bilen Argun gozganmadı. Şeýle bolansoň Kundury ony süyräp daşary çykarmakçy boldy. Argun garşylyk görkezdi, birdenem Kunduryny şakyrdadyp basdy, elini arkasyna daňdy. Soňam onuň üstüne münüp oturışyna:

– Sen bizi goýberjekmi ýa ýok?! – diýip sorady.

– Ölýänçäm-ä sizi saklajak bolaryn.

Kundurynyň bu sözüne garaşyp duran dek, iki sany hadym kürsäp içerik girdi:

– Obamyza birtopar atly geldi, olar şu iki garry är-aýaly gözleyärler.

Hadımlaryň yzy bilen seljuk ýigitleri güsürdeşip içerà doldular.

Peýkam biraz öne saýlandy:

– Bir zat bolandır öýdüp ýüreklerimiz ýaryldy.

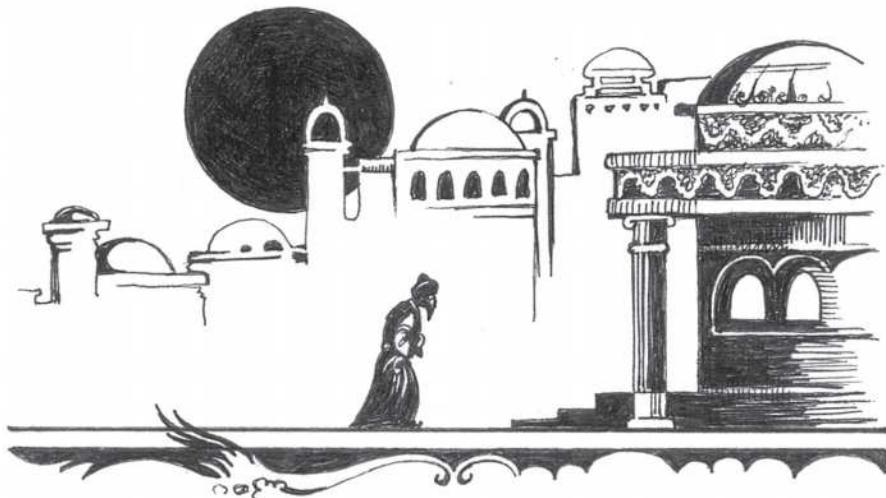

– Peýkam, siz wagtynda geldiňiz, ýogsam bu goçgar biziň el-ayagymyzy güýljekdi.

– Kim bu? – diýip, wezir Abylkasym Buýanyjuwanyň alkymyna dykylyp bardy. Kundury öz öýünde gopan wakany akylyna sygdyryp bilmän gözlerini petredip durdy.

– Bu goçgar Togrul begiň täze hajyp as-baby⁷...

Onunjy hekayat

ADAM DIÑE BAÝLYGYNÝ DÄL, ÖZ ASGYN TARAPLARYNY-DA ILDEN GIZLIN SAKLAÝAR

1.

Her çarşenbe günü aşsam bir kişi Altynjanyň ýanyна hiç kime görünmän nahan gelýärdi. Altynjan ony her gezek höwes bilen kabul edýärdi, olar bir otagyň içinde esli wagtlap pyşrdaşyp gürleşyärdiler. Esasan, nätanyş gürleyärdi.

Togrul beg hatynynyň ýanyна bir erkek kişiniň gelyändigini, ony gülerýüz bilen garşy alýandygyny, ikiçäk söhbet edişyändiklerini bilyärdi, ýöne haýran galaýmaly, hatynyny nätanyşdan gabamäýardы. Olaryň duşuşygy guitarýança sabyrlylyk bilen garasyärdy, soňam gelip gideniň kimdigini soramäýardy, ol hakda kelam agyz söz aýtmaýardy. Altynjan hem ýanyна her çarşenbe günü aşsam görer gözden nahan gelip gidýän adam hakda hiç zat aýtmaýardy, sebäbi beg gelyäniň fiskaldygyny¹ bilyärdi, onuň öz ýanyна-da fiskallaryň otuzdan gowragy tas her gün diýen ýaly gelyärdi.

Altynjan fiskal bilen duşuşykdan soň, begin ýanyна bardy.

Beg hatynynyň ýüzüne seredip, möhüm bir habaryň bardygyny aňdy:

– Nämé habar?!

– Şirpenjäni doganym, nedimim diýip ezizleyärsiňiz, ýöne ol siziň hormatyňza ysnat ýetirýär.

– Dünýäde iň agyr, hupbatly zat ysanýan adamyňdan, dostuňdan tamaň çykmaýlygy, ondan ýamanlyk görmek.

– Barlanyp görülse, ähli zatlar Şirpenjeden başlanýan eken, ol inisini talaňçylyga özi ugradypdyr.

– Hany, ol: «Inimiň eden bu gabahat işlerinden habarym ýok» diýip, ant içip, awy ýalady-la?!

– Ol ýalan sözläp, ikinji jenaýata-da ýüz urupdyr.

– Eh, Şirpenje, Şirpenje!..

– Haşal oty köki bilen goparyp taşlamasaň, ondan dynyp bolmaýar. Şirpenje inisiniň zyndana atylandygyny, annada jezalandyrlykakdygyny eşidensoň, Togrul bege hapa-hapa sözler bilen sögüpdir, özem üç-dört adamyň ýanynda. Ýanyndaky adamlar oňa göwünlük beripdirler.

– Göwünlük beren adamlaram dardan asmaly, goý, görene göz, eşidene sapak bolsun!

– Tabgaçlar jezalandyrysa, göwünlük berenler akyllaryna aýlanarlar. Bu gezeklikçe, begin, olara jeza bermäň!

* * *

Togrul beg Şirpenjäni dergähine çagyrdy.

Mydamá ýylgyrjaklap, gypyncsyz içeri girýän Şirpenje bu gezek basyny aşak salyp, öwran-öwran tagzym edip, içišikde saklandy.

– Şirpenje, sen nä o ýerde dursuň? Nämé üçin ýanyma geleňok?

– Siziň ýanyňza barmaga – hormatyňza mynasyp däl, men. Doganym Ahmet aýylganç işler edipdir. Gara nebsi üçin ýüzden gowrak adamy öldüripdir, otuz-kyrk sany kerwensaraýy, kerweni talapdyr, men onuň eden bu işlerinden habarsyz galypdyryny. Merhemetli Togrul beg, siz ence ýyllap

meni özüňize iň ýakyn nedim hasapladyňyz, maňa ýsandyňyz, men siziň ynamyňzy ödäp bilmedim. Doganym Ahmedи-de, meni-de jezalandyrmagyňzy towakga edýärin. Goý, özgelere sapak bolsun!

– Şirpenje, näme üçin beýle gabahat işleri etdiň? Näme üçin maňa ysnat getirdiň? Seniň kem zadyň ýok ahyryny: alty şäherde dükan açdyň. Tus etrabyny men saňa ykta berdim. «Şirpenje, belki, saňa ýene ykta gerekdir?» diýip sorasam, sen: «Bir etrap maňa ýeterlik» diýip jogap berdiň. Näme üçin beýtdiň, doganym?

– Näme üçindigini, dogrusy, özüm hem bilemok.

– Men gynanýaryn, Şirpenje, gaty gynanýaryn. Serigatyň, adalatyň öňünde meniň edip biljek işim ýok. – Togrul beg tagtyndan turup, Şirpenjäniň ýanyna bardy, ony berk gujaklady:

– Doganym, mähriban doganym meniň...

* * *

Togrul beg öz eziz dostuny jezalandyrmały boljakdygyna gynanyp örtenýärdi, bir ýerde durup rahatlygy ýokdy, ilkagşam Altynjanyň ýanyna geldi. Naharlanyp rahatlygy bolmady.

Ol öňündäki tagamlary gösterip, zyndana bardy.

Begiň gelenini gören Şirpenje zöwwé ýerinden galdy.

– Otur, otur! – Beg elindäki tagamlary Şirpenjä berdi.

– Bulary name üçin maňa berýärsiň?

– Sen aç oturansyň.

– Ýok, men aç däl.

– Sen sypaýsyrama. Hany, ýanymda otur, naharlan.

Beg şol gjäni Şirpenje bilen geçirdi, iki dost tä daňdانا çenli geçen ýatladylar, degişdiler, gülüsdiler.

* * *

Togrul begiň Şirpenjäniň ýanyndadygyny gören Anuşirwan ýarygije Altynjanyň ýanyna gaty arkaýyn geldi, ony ukudan oýardy:

- Nämé boldy? Hany, beg?! Oňa bir zat boldumy?
- Oňa hiç zat bolanok.
- Onda name üçin bimahal geldiň?
- Käbäm, saňa örän möhüm sözüm bar.
- Ertir aýtsaň bolanokmy?
- Ertir aýtsam giç bolýar.
- Eýgilikmi?
- Hany, ukudan açyl, özüň ele al!

Altynjan egnine çenberini atyp, Anuşirwanyň gapdalyna da oturdy:

- Aýdyber!
 - Togrul begin çagalykdan bări içen suwy aýry gitmedik razdanlary bar. Dogrumy?
 - Dogry.
 - Şolar kimler?
 - Şolaryň kimlerdigini soramak üçin sen meni ýarygije ukudan oýardyňmy?
 - Käbäm, men bu sowaly ýöne ýere beremok. Onuň bir emmasy bar. Sen meniň sowalyma jogap ber, ana, şonda meniň aýtmakçy bolýan pikirime ýol açylýar.
 - Ýol açylýar?
 - Hawa, ýol açylýar. Aýt, kimler?
 - Onuň razdany kän.
 - Dogry, ýöne razdanlaryň içinde iň saylanýanlary bar.
- Ýaşlykdan bări ýanyndan aýrylman ýörenler kimler?
- Dürnazar, Mübärek.
 - Soň?
 - Ýusup.
 - Soň?
 - Ybraýym. Çagry.
 - Soň.
 - Resultegin.
 - Men onuň doganlaryny, garyndaşlaryny soramok, razdanlaryny soraýaryn.
 - Özüň aýdaýmasaň, men-ä seniň nämé diýmekçi bolýandagyňa düşünmeyärin.

– Şirpenje Tabgaç bilen begiň arasy nähilidi?

– Ikisi ýegana razdandy, ýöne...

– Dur, dur, maňa «ýöne» diýip aýtmakçy bolýan düşündirişin gerek däl, sebäbi men aýtmakçy bolýan ähli sözüni ýatdan bilýärin. Ahmet Tabgajyn ýowuz etmiş edendiginem bilýärin.

– Onda Şirpenjäniň hem eli bar.

– Dogrudyr, men seniň aýtmakçy bolýan delilleriň hiç birisinem inkär etmeýärin. Bir ýazyk bilen är ölmeli däldir, dost dosta geçirimli bolmalydyr.

– Onuň günüşi geçerden has çökder.

– Käbäm, senden towakga edýärin. Şirpenjäniň günüşi geçilsin. Beg bilen Şirpenje razdan. Beg ony öldürse, soňundan özi ýanyp-bišer. Beg diňe seni diňleyär, sen aýtsaň, ol saňa ýok diýmez, bir çikalga tapar. Sen gaýrat et-de, begden haýış et, goý, ol Şirpenjäni jezalandyrmasyn. Şirpenje zyndana girmezinden öň menden bu hakda towakga etdi, men oňa söz berdim.

– Nâme üçin?

– Oňa seredip ýüregim gyýym-gyýym boldy.

– Sen Şirpenjäniň baýlygyna göz gyzdyryp, ony goramakçy bolýarsyňmy? Neneň ynsabyň çatýar seniň, Anušírwan?

– Käbäm, elli gepden belli gep. Biz Şirpenjäni ölümden alyp galmaly, özem ony siz alyp galmaly. Sebäbi beg diňe size gulak asýar. Onuň özem Şirpenjäni jezalandırmak islänok, ýone şerigatyň, kazy-kelanlaryň, halkyň öňünde özünü adalatly görkezmegiň hatyrasyna diwany kazanyň – höküm çykaryş diwanynyň çözgüdine ýok diýenok. Begiň ýeke agyz sözi gerek. Men senden towakga edýärin, käbäm, Togrul beg özünüň janajan dostonuny jezalandırmasyn. Men senden her gün towakga edip ýöremok. Şu towakgamy bitirmeseň, men senden ömürboýy närazy bolaryn. – Anušírwan birden ýerinden turdy-da, çykdy gitdi.

– Anušírwan, saklan, Anušírwan, seniň diýýän zatlaryň nâme? «Saklan» diýýärin men saňa!

Anušírwan saklanmady, ol sähel wagtyň içinde gürüm-jürüm boldy. Altynjan Ýatmaz bilen Çyrlagy ýanyna çagyryp, olara nirede bolsa-da Anušírwany tapyp getirmegi tabsyrdy.

Olar daňdانا golaý: «Hiç ýerden tapmadyk» diýip geldiler.
Şol gije Togrul beg bilen Şirpenje deýin, Altynjan hem ci-
rim etmedi, gözüne uky gelmedi asyl.

Ol sojap-sojap aglady. Onuň agysyny hiç kim eşitmedi, içki
harasadyny-da hiç kimse bilmedi.

Şeýle agyr pursatlarda ol pelsepeçil Akgaya bilen söhbetdeş
bolardy, ol Altynjanyň içki harasadyna dogry düşünerdi,
göwünlik bererdi. Beýleki ýigitler welin, onuň dünýásinden
daşdadylar.

Onuň bu mahal näme üçin aglaýandygyna Akgaya-da
düşünmedi. Altynjan Anuširwany beýik şahsyýet edip terbié-
láp, ýetişdirip bilmändigine gynanyp aglaýardy. Wagt geçdigi-
saýyn Anuširwanyň tapýan hokgalary artyp gidip otyrды.

Biri tarhan bolsa, Altynjan tarhandy, ýöne onuň tarhanlygy
Anuširwanyň tarhanlygynyň ýanynda hiç zatdy.

Ol ähli kişi ýagsy görünmek, ýagsylyk etmek isleyärdi. Söz
bermek onuň edehädidi. Soňundan hem ol beren sözünüň
zyndaya tapyljak bolup, agyr güne galýardy.

Ol walydasynyň häsiyetine beletdi, özi üçin ömür başına
barmajak zatlaram etjegini bilyärdi. Ol köplenç hem Altynjanyň
su hamraklygyndan peýdalanýardy.

Durmuşda her kim bir zatdan lezzet alýar. Anuširwan
adamlara ýagsylyk etmekden, olara ýagsylyk edip bilyänliginden
lezzet alýardy. Özüne minnetdarlyk bildirilende ol gözlerini
süzüp, hezil edip diňlärdi.

Ol gije öýüne barmandy, sebäbi Altynjanyň özünü agtar-
jakdygyny, zyndadan adam ýollajakdygyny bilyärdi. Ol käbesiniň
cykgynsz güne galmagyny, meseläni oňyn çözmegini isleyärdi.

Ol jalaýdy, aşa jalaýdy. Näçe baýlygy bolsa, ony birki günüň
içinde tarhandökerlik edip guitarýardy. Birki günden soň onda
ýene ýeke danka-da ýokdur.

Onuň bir günü hem meýlissiz geçenokdy.

«Soltan Masut meýlisi gowy görýär, gününü meýlisde,
şöhwetde geçirýär» diýýärler. Anuširwan hem onuň bilen bäs-
leşýän ýalydy.

Onuň aňyrsynda hiç zat ýokdy, köpler bolsa ony tütar
baýdyr öýdýär. Onuň bolşy hakykatdan hem tütar baýýňka

meňzeýär. Ol köplenç Altynjandan pul soraýardy, eger puly bar bolsa, onda ol käbesini köp ýatlabam ýörenokdy.

Altynjan Anuširwanyň bu tarhandökerligini Togrul begden ýasyryárdy. Beg käte geňirgenýär:

– Onça puly sen nämä sowýarsyň?

Bu sowaly Altynjan hem Anuširwana berýär.

Anuširwanda pul köp bolmasa-da, bahana kän (her kimde bir zat köp bolmaly ahyryn). Altynjan welin, her gezek näme jogaþ berjegini bilmän örtener, gowy tarapy, Togrul beg sorasa-da, jogaba garaþjak, jogaby eşitjek bolup durmaz.

Altynjan tä daňdانا çenli iki oduň arasynda galdy: näme et-meli? Aýtmalymy ýa aýtmaly dälmi? Bu kiçi-girim iş däl ahyryn!

Daňdan Togrul beg Şirpenjaniň ýanyndan geldi.

– Altynam, näme, senem uklamadyňmy?

– Uklamadym, begin.

– Näme boldy?

– Men Şirpenje ikiňiziň dostluguňyz hakda oýlandym.

– Bu ýerde oýlanara näme bar? Ähli zat düşnükli.

– Bu ýerde oýlanara zat kän, begin.

– Hany, aýt!

– Aýdaýyn, siz meni diňläň! Ilki bilen, Anuširwan hakda aý-dayýn.

Togrul beg aýbogdaşyny gurap, Altynjanyň gaşynda oturdy...

Anna günü. Nyşapurý Foz mähellesindäki bazar bu gün adatdakylaryndan köp adamlydy.

Togrul beg sebitiň adamlaryna zulum eden, seljuk begliginiň adyna čirk ýetiren dokuz kişini jezalandyrmak mak-sady bilen Foz bazaryna geldi.

Ine, hataran daragaçlary.

Olaryň her biriniň aşagyndajezalandyryljak kişiler başlaryny dik tutup durdylar.

Beg wezir-wekilleri, nedimleri, hatyny bilen öňünden ýöri-te taýýarlanylýan ýere baryp oturdy, jezalandyryljak kişileri ýeke-ýekeden nazaryndan geçirip cykdy.

Munady beýik bir sekiniň üstüne çykyp, Togrul begiň per manyny okady.

Şol dartgynly pursatda bazara pir al-Kuşaýrynyň ýetip gelýändigini bege habar berdiler.

Al-Kuşaýry mele ýorgasyny dikgirdedip bazara geldi. Yzynda medrese müderrisleri bilen dört oglu bardy.

Ol Togrul begiň ýanyna gelmedi, ýa görmedi ýa-da görmedikden boldy, bazara giren ýerinde durup, jeza beriljek kişilere sesini çýkarman seretdi. Megerem, ol ýanyna Togrul begiň gelmegini isledi, ýöne beg onuň ýanyna barmady, oňa tarap seretmedem.

Ulama Togrul begiň ýanyna dähedem-dessemeläp geldi.

Togrul beg uly hormat bilen pire tagzym etdi, oturmaga ýanyndan ýer görkezdi.

Pir maksadyny mälim etdi:

– Ahmet ibn Tabgaja jeza berýändigiň hakda eşidip geldim, çünkü Ahmet meniň şägirdim bolupdy. Ol gaty zehinli mürittdi. Eşidişime görä, sen onuň agasy Şirpenje bilen içen suwy aýry gitmeýän dost bolmaly.

– Dogry, men Şirpenjäni doganym saýdym, doganym deý eziz gördüm, ýöne ol garamaýak halka sütem edipdir.

– Eý, beg, geçirimlilik hökümdaryň iň gowy sypaty bolmalydyr. Geçirimlilik şahylykdyr. Gurhanda: «Eý, garynjalar! Hinleriňize giriň, Süleymanyň goşuny birdenkä sizi basaýmasyn»² diýlendir. Sen geçirimlilik edip, Ahmet biçäräniň günäsini geç-de maňa ber. Goý, ol ömrüni meniň hyzmatynda geçirsin. Men ony täzeden terbiýelärin.

– Eý, merhemetli pir, Gurhanda: «Dogrusy, hökümdarlar bir şahere giren mahallary ol ýeri derbi-dagyn ederler, abraýly kişileri peselderler»³ diýilýär. Men siziň abraýyňzy peseltmek pikirinden daşda. Allatagalanyň öňünde biziň ählimiz deňdiris. Eger men öz gara nebsi üçin il-güne sütem eden kişa gözümi ýumsam, onda o dünýäde men bu eden günäme näme jogap bereýin?! Ýa bu işiň günäsini öz boýnuňza alýarmysyňz?!

– Sen öz günäni meniň boýnuma atjak bolma, o dünýäde hasabat her kimiň özünden soralar.

Togrul beg şondan soň pir bilen gürrüni dowam etdirjek bolup durmady, jellatlara başlaberiň diýen terzde yşarat etdi.

– Eý, beg, sen meniň sözümi almakçy dälmi? – diýip, al-Kuşaýry öýkeli sorady.

– Men sizi diňledim, ýöne hökümdar-da bolsam, siziň isle-giňizi kanagatlandyryp biljek däl, çünkü men halkyň guly. Ähli kişa deň göz bilen seretmek Beýik Biribaryň öňündäki parzym.

– Meniň gaharym – halkyň gaharydyr.

Togrul beg sesini cykarmady, pir gahar bilen gitdi.

* * *

Togrul beg Tabgaç dagyny jezalandyryp, köşke gelyärkä öňünden hajyp emir Uhjury çykdy. Ol biçak aljyraňnydy, ýa-nynda sypaý geýnen bir kişi bardy.

– Begim, hajybyň size aýtjak möhüm bir habary bar ýaly-la?!

– diýip, Altynjan ýuwaşja aýtdy.

– Hajyp, näme habar? Hiç wagt ýanymdan aýırylaňokdyň we-lin, ertirden bări sen ýok-la? Men bazara-da sensiz gitmeli boldum.

– Günämi ötüň, begin.

– Näme habar? Ýanyňdaky kişi kim?

– Merhemetli begin, bu kişiniň ady Abu Zurga Hannaky.

– Aýdyber!

– Ol Bagdadyň baş medresesini tamamlapdyr. Bu kişi size hyzmat etmek isleyär.

– Näme kări bar?

– Hasap-hesip ugrundan medrese tamamlapdyr. Diwany mürstewfimizde işlemäge höwes bildiryär.

– Şirpenjäniň ýerinemi? Be, gaty howlugypsyňyz-la?

– Abu Zurga Hannaky düýn ýanyma geldi, şondan bärem ýanymdan aýrylanok.

– Hajyp, sen bu kişä güwä geçýän bolsaň, men saňa garşy çykmaýyn. Goý, ol diwanda başda hasapçy bolup işlesin. Eger gowy işlese, biz ony diwana sahyp belläris. Şirpenje Tabgajyň ýerine seniň özüni bellemekçi. Hätzirki wezipäni bolsa sen Kundura tabşyr.

– Gulluk, hökümdarym!

Abu Zurga Hannaky hem bege zol-zol minnetdarlyk bildirdi:
– Taňryýalkasyn, merhemetli hökümdarym. Bütin düýrme-
gim bilen gullugyňyzda – hyzmatyňyzda bolaryn.

Togrul beg karargähine baransoň, Abu Zurga Hannaky ba-
radaky pikirini daşyna çykardı:

– Hajyp ony gowy tanamáyan bolmaly.

Altynjan begiň pikirini makullady:

– Özem o kişi gowy kişi bolmaly däl, ol hannaka⁴ däl-de,
balyga meňzeýär...

* * *

Anuşirwan düýn üç gezek Altynjanyň ýanyna gelipdi, soňky
gezek gelende onuň ýanynda Abu Zurga Hannaky bardy. Ol,
megerem, düýn Altynjana Abu Zurga Hannaky hakda aýtmakçy
boldy, ýöne aýgyt edip bilmän gitdi.

Anuşirwan Altynjana aýdyp bilmedik habaryny hajyp Uhju-
rydan haýış eden bolmaly.

Uhjury aňsat-aňsat bege ýüz tutjak, ondan haýış etjek
adam däl. Ol gaty salykatly, utanjaň, az gepli kişidi. Uhjury
Anuşirwanyň haýsyna ýok diýip bilen däl bolsun gerek.

Dogrusy, onuň Hannaky baradaky haýsyny diňe beg däl,
wezir-wekiller hem genläpdiler.

Altynjan Uhjuryny dergähine çagyrdы:

– Hannaky barada saňa Anuşirwan aýtdym?

Uhjury dym-gyzyl boldy, aljyrady, näme jogap berjegini bil-
män dymdy.

– Maňa hakykaty aýt!

– Melikäm, Anuşirwan mertebeli begzada.

– Näme üçin onuň özi haýış etmedi?

– «Men birki günlükde begden iki zady haýış etdim. Oňa
zol-zol haýış bilen ýüz tutmagy gelşiksiz görýärin» diýdi...

* * *

«Dawut ýurt talamak hakda Togrul begden geňeş sorady. Emma
ol garşıy çykdy hemem Remezan aýydygy üçin Dawudyn özi hem bu niýe-

tinden saklandy. Remezan aýy gutaran dessine, Dawut çapawulçylyk etmegi ýüregine mäkäm düwdi. Emma Togrul beg halypanyň iberen ilçilerini we mektubyny (namasyny) delil edip, onuň beýle hereketlerine garşy cykdy. Emma Dawut oňa ähmiýet bermän, talaňçylyga bolan pikirini has berkitdi. Sonda Togrul bilindäki hanjaryny sogrup aldy-da: «Hudaý bar, indi çapawulçylyk etseň, özümi öldürerin» diýdi. Şeýdip Togrul beg doganyny bu pikirinden dänderdi.

**Ibn Esir.
Kämil taryh. 1-nji jilt.**

Çagry beg dogany bilen ylalaşan-da bolsa, onda Togruldan kine galды.

Kinäniň üýtgeşik bir häsiýeti bar: içde ýatmagy halamaýar, daş cykmak isleyär. Çagry begin içindäki kine-de uzak ýatmak islemedi, her gezek amatly pursat gelende daş cykjak bolup urundi. Ahyryl-ahyr bir gün daş cykdy:

– Kimiň gepine gidip maňa garşy cykýandygyň bilyärin men – diýip, Çagry beg inisine hykarat etdi.

– Nâme?!

Çagry beg aýtmasyz sözi aýdandygyna dessine düşündi, ýöne indi giçdi, aýdan sözünü ýumarlamaga çalyşdy:

– Góyalý şu gürrüňi!

Dogry, olar gürrüňi dowam etdirmediler. Olaryň gürrüňine gulak asyp duranlar bar ahyryn. Iki dogan serkerdeler, esgerlerre nemuna bolmaly, olar biri-birini hormatlamaşa, hatyralamaşa, onda serkerdeler, esgerler, gulamlar olary nädip sylasyn? Sylasaň, sylaýarlar, sylamasaň, seni-de sylamaýarlar. Adamlar seniň özüni alyp barsyň öz mizanlarynda ölçüp, baha berip oturandyrlar. Iki dogan biri-birine hormat goýýarmy ýa biri-birine göwnüyetmezçilik edýärmi? Iki doganyň agzala bolmagyny isleýänlerem az däldir.

Birek-birege hormat goýmak, sylaşyk babatda Çagry beg bilen Togrul beg köp pikir alşypdy, anyk bir ylalaşyga gelipdiler: adamlaryň arasyndakaň her näçe gaharyň gelse-de, nägileligini bildirmeli däl, diňe birek-biregi sylamaly. Nägile bolsaň, çet, adamsyz ýere cykyp, şol ýerde düşünişmeli. Gygyryşmaly, isle-

seň, ýumruklaşmaly, urmaly, urulmaly, ýöne iki doganyň gykylygyny üçünji biri eşitmeli däl. Eger iki dogan biri-biri bilen arkalaşsa, goja dagdan bir gysym gum hem galmajakdygyna⁵ gowy düşünýär olar.

Togrul beg bilen Çagry begiň çet ýerde biri-biri bilen söğüsen, ýakalaşan gezekleri az bolmandy. «Gylyç öz gynyny kesmez» diýip hak aýdypyrlar. Dogan dogan bolýar, biri-birine dözmeyär: gahar tüweleyi ýatyşansoň, öýke-kineler gar deýin eräp gidýär. Togrul bilen Çagry-da biri-birinden aňsat-aňsat kine saklamaýardylar, biri-birine ýarym sözde, ýarym garaýýşa düşünýärdiler.

Çagry beg dawaly mesele ýüze çyksa, köplenç Togrul beg bilen ikiçäk düşünişyärdi, ýöne talamak babatda köne edähedini saklamady. Togrul begi bilindäki hanjaryny sogrup almaga: «Hudáy bar, indi çapawulçylyk etseň, özümi öldürerin» diýip iň soňky sözi aýtmaga mejbür etdi. Togrul beg çapawulçylyk etmezlik, gazanjy başga ýerden gözlemek barada öň Çagry beg bilen düşünişipdi, ylalaşypdy, şol ylalaşykdan soň Çagry begiň ýene çapawulçylyga dyzamasy Togrul beg üçin düşnüsizdi. Çapawulçylyk zerarly ol özünüň ýegre dosty Şirpenje Tabgajy jezalandyrypydy, onuň ölümüne bagyr awusy Togruldan entek aýrylanok.

Ol Çagry begiň bu pikiriniň ýeke öz pikiri däldigini, onuň pikirdeşleriniň başga-da bardygyny aňdy. Aňmaz ýaly-da bolmady. Çagry begiň ýanynda duran Ybraýym ynal Togrul begiň kesgitli garşy çykmasyny görüp başyny ýaýkady, oňa garşy çykjak, nämendir bir zat aýtjak bolup öne dyzady. Wezir Abylkasym Buýany onuň egninden çekip, birki gezek saklady.

– Ybraýym, näme aýtmakçy bolýarsyň?

Wezir Abylkasym Buýany bilen Ybraýym ogurlykda tutulan dek gyzardy.

– Akyn etmegi, teshyr etmegi biz tapmadyk. Öňden gelýän kada görä olja bölüşmegiň berk düzgünini-de biz girizmedik, humsy-da biz girizmedik.

– Sen maňa bu sözi näme üçin aýdýarsyň? Näme, Togrul bu zatlary bilýän däldir öýdýärsiňmi? – diýip, Togrul beg Ybraýymyň yüzüne geňirgenme bilen seretdi.

– Togrul, bize akyl öwredýän köp bolar. Sähel gowşak tutsak, bize hatynlarymyzam akyl öwredip ugrar. Biz hiç wagt hatynlarymyzyň akylyna mätäç bolmandyk. Iň gowusy, öz akylymz bilen ýasamakdyr.

Togrul beg Ybraýymdan: «Şu aýdan pikiriň öz pikiriňmi?» diýip kinaýatlı soramak isledi, ýöne hyrçyny dişledi. Ol gürriňiň näme hakda baryandygyna düsündi: akyncylygy bes etmek barada Altynjan köp özelenipdi. Ol bu babatda Çagry bege-de, Ybraýym bege-de aýdypdy. Tabgaçlar neberesiniň jezalandyrılmagy-da akyn sebäpli boldy ahyryn! Bu sapak bolmaly dälmi eýsem?!

Altynjanyň pikirini unapdylar, ýöne olara kimdir biri meçew berýän bolmaly.

Kim ol?!

Kim-de bolsa, ol öz sözünü ynandyrmagy başarıyar. Bu babatda Altynjanyň öz pikiri bardy. Ybraýymdur Çagry daga meçew berýän Peýkam bolmaly.

– Ýok, ol däl – diýip, dumly-duşdan Altynjana garşy çykdylar.

Onda kim?!

2.

Gazaply darkaslaryň birinde seljuklylar ýüzden gowrak gaznalyny ýesir aldylar. Olara bir hepde ýowuz sütem edildi, soňundanam azatlyga goýberdiler. Ýesir düşen ýüzden gowrak gaznaly seljuklylaryň adyny eşidenlerinde titräp durar ýaly edi lipdi. Olara beýle sütem edilmegi harby maksat üçindi: olar gaznaly goşunyň arasyна baryp dowul turuzmalydy. Olaryň gorkusyna seredip, beýleki gaznalyarda hem gorky döremeli di. Seljuklylar ugradan ýüzden gowrak gaznalyalaryny «ýüzden gowrak dowul» diýip atlandyrıldılar.

Ýesirleriň arasyndan diňe ýüz sany gaznalyny alyp galdylar. Ýesir düşen ýüz gaznalynyň serkerdesi ýesir düşenini namys bili di, özüne kast etmekçi boldy. Haýdan-haý ony sakladylar, elinden hanjaryny gaňryp aldylar.

Togrul beg gazonaly serkerdäni içgin synlady. Ol başyny galдырыман dur.

– Elleriniň daňsyny çözüň! – diýip, Togrul beg ýanyndaky haşymalaryna buýurdy.

Togrul beg oňa terjimanyň üsti bilen puşdun dilinde ýüzlendi:

– Kim sen? Aslyň nireden?

Gaznaly serkerde sesini çykarmady. Şeýle bolansoň, terjimanlar oňa arap, türkmen dillerinde sowaly gaýtaladylar:

Gaznaly serkerde ýa seljuk begini geň galdyrmak isledi ýada şeýle etmegi parz bildi, özüne berlen sowallara arap, pars hem-de türkmen dillerinde jogap gaýtardy:

– Men sultan Masut Gaznalynyň ýüzbaşsy. Aslym türkmen. Doglan ýerim Balh.

– Türkmençe gürläber – diýip, Togrul beg ýüzbaşa aýtdy. – Nâme üçin özüni öldürmekçi bolduň?

– Mende başga çykalga ýok.

– Ýaragyň tabşyran bolsaň, öýüně git. Gaýdyp biziň garşamyza çykma. Saňa bu hakda aýtmadylarmy?

– Aýtdylar, ýone men öye gidip biljek däl, meni öldüriň. Meniň ömrüm şu gün gutarmaly. Hökman! Men şu gün ölmeli. Siz meni öldüriň. Siziň eliňizden ölmek meniň üçin uly mertebe boljak!

– Sen nâme üçin azatlyk islemeýärsiň?

– Men öz türkmen adyma ysnat ýetirmek islemeýärin.

– Ol nämäniň ysnady? – diýip, Togrul beg sorady.

– Söweşde ýa ýeňmeli ýa-da ölmeli, üçünji ýol ýok. Men ýeňildim. Diýmek, men hökman ölmeli, men ýeňlip, onda-da ýesirlilikde bolup, obama baryp bilmerin. Oba barayánymda-da meni öye, oba goýbermezler. Maňa: «Nâme üçin ýeňildiň? Nâme üçin ýesir düsdün?» diýerler. «Türkmen ýesir düşmeli däldir. Ol ölüñçä söweşmelidir» diýerler. Oba barsam, obadaşlarym özlerini masgara edilen hasaplarlar. Meni obadan çykaryp kowarlar. Ol masgaraçylygy görenimden, iň gowusy, ölenim ýeg. Sonuň üçinem meni masgaraçylykdan halas ediň! Towakga

edýärin, meni öldüriň, eger siz kömek etmeseňiz, barybir, men ýolda özümi öldürerin.

– Adyň näme?

– Meniň adym Ylýas Abu Aly ibn Şerip. Ýörgünli adym Abu Aly.

– Haýsy dilleri bilyärsiň?

– Puşdun, pars, arap dillerini doly bilyärin.

– Bu dilleri nirede öwrendiň?

– Eý, gözsüz batyr Togrul! Meniň atam Mahmyt Gaznalynyň köşgünde sahyp bolup işleyärdi. Atam Aly ibn Şerip sowatly adamdy, birnäçe dil bilyärdi. Soltan Mahmyt Gaznaly atama Termez welaýatyny ykta berdi. Atam bizi ýaşlykdan atabege tabşyrdy. Dil, sowat öwrendik. Biz baş dogandyk. Dürli sebäple-re görä hazır iki dogan bolup galdyk. Atam soltan Mahmyt entek dirikä, agyr kesele sataşyp, ýurduny täzeledi.

– Näge wagt bări söweše gatnaşýarsyň?

– Bir ýyl bări.

– Ön niredediň?

– Köşkdedim. Atamyň işini ýöredýärdim, ýöne Ahmet Mey-mendi bilen sözüm azaşdy...

– Ahmet Meymendi bilen haýsy meselede sözün azaşdy? – diýip, Ybraýym beg sorady.

Abu Aly dymdy.

– Yeri, bolýar. Bize sowatly kişiler gerek. Eger ak ýürekden gulluk etseň, Gurhandan wepadarlyk kasamyny içip, wepadarlyk kemendini dakynsaň, biz seni öz aramyza alaly – diýip, Togrul beg kesgitli netijä geldi.

Abu Aly ikilik etmejekdigine Gurhandan ant içdi.

Şondan soň Abu Ala ýatagan hem saý bedew, ýüzbaşylyk kemendini berdiler.

Togrul beg öz adamlaryna ýörite tabsyryk berdi: Abu Aly nähili adam? Ahmet Meymendi bilen arasında näme dawa bolupdyr? Bu zatlary balhly, gaznaly fiskallaryň, çawuşlaryň üsti bilen doly anyklamaly.

* * *

1039-njy ýylyň iýun aýynyň 27-sinde Sarahsyň günortasyndaky Dehi-Bazerganan diýen ýerde soltan Masut bilen Togrul begiň serkerdeligidäki goşunyň arasynda gazaply söweş boldy.

Soltan Masudyň goşunynyň sany elli müňden aňrydy. Şeýle bolansoň uzak wagtlap, açyk söweşmek seljuklylar üçin hatarlydy.

Seljuklylar bu söweşde gurt tilsimini ulanmagy – gaznalı goşunyň çar tarapyndan hüjüm etmegi makul bildiler.

* * *

Altynjan dogany Kabyl hemem ogullygy Anuşirwan bilen bilelikde öz čiltenine serkerdelik edýärdi. Onuň hatyndygyny eşigine seredip biler ýaly dälди: ol ähli seljuklylar deýin ak kepeňe dolanypdy, başynda tuwalgasy bardy, her gün duşman bilen birki gezek yüzbe-yüz bolup söwesýärdi, gaznalylaryň garaşman duran ýerlerinden zompa çykyp, yetişibildiginden paýhynlayärdi, gjijelerine ýatmaýan günleri-de az bolanokdy. Altynjan akynçylyga gatnaşyp ýörşüne Togrul bege idi-yssywät etmäge-de yetisýärdi. Elbetde, onuň öz hansalary, hyzmatkärleri, gullary ýeterlikdi. Şeýle-de bolsa, Altynjan Togrul begiň wagtly-wagtynda iýip-içmegine gözegçilik edýärdi, ýogsam beg asyl iýip-içmelidir hem öýtmeyärdi.

Altynjan nobatdaky cozuşlaryň birinde ät galdy: baş ýüz cemesi atly zompa öňünden çykdy. Gaznalylar Altynjan dagyny görüp, gykylyklap olaryň üstlerine gaýtdylar. Altynjan dagy haýdan-haý gaçmak bilen boldy. Sähel salymda gaçyp arany açdylar, ýone Altynjanyň čiltenlerinde gaznalı gulamlarynyň yzyndan hüjüm etmek höwesi döredi. Olar şu pikir bilen yzlaryna dolandylar, gündogara sary barýan gaznalı goşunynyň yzyndan garama-gara ýöräp ugradylar.

Näme üçindir, baş ýüz atly goşundan elli atly bölünip aýryldy. Muny gören Altynjan:

– Olary ýok edeliň! – diýip, batly gygyrdu.
– Bize garşy bir tilsim ulanmakçy bolýan däldir-dä hernä? –
diýip, Akgaya howatyrlandy.

– Akgaya, sen ähli zatda kölege görýärsiň. Siz şu ýerde biraz
garaşyň. Meniň ýeke özüm gidip, şol elli gaznalyny gyran-jyran
edip gaýdaýyn – diýip, Kabyl badyhowa sözledi.

– Yok, seni ýeke goýberip bilmeris! – diýip, Çyrlak ýataga-
nyny galgatdy.

Olar elli töweregi gaznalynyň üstüne at saldylar.

Ýaňy darkaşa girenlerinde ýene elli töweregi gaznaly peýda
boldy. Gazaply darkaş başlandy.

Darkaşda Altynjanyň atyny naýza urup ýıldylar.

Altynjan pursatdan peýdalanmak, öldürmek için ylgap ge-
len bäs-alty gulamyň garssyna ýeke özi çykmaly boldy.

Ol gaýduwsyz söweşdi, ylgap gelýän gulamlaryň birini ýaý
bilen atyp öldürdi. Galan gulamlar bilen başa-bas söweşmeli
boldy.

Gulamlaryň seljuklylardan gorkusy uludy, şol sebäpli hem
olar gorka gylyçlaşyárdylar.

Altynjanda gorky-ürki ýokdy, sähel salymda iki sany gulamyň
janyny jähenneme ýollady, daşyna aýlanan üç gulamyň üçüsine-de
gaýtawul berdi, olaryň ikisini ýaralady, ýone özi-de agyr ýaralandy.

Onuň agyr ýaralanandygyny gören çiltenleriň on-on bäs
sanysy kömege yetişdi.

Kabyl atyna Altynjany mündürip, özi Anuşirwanyň atyna
artlaşyp mündi.

Darkaş bolan ýerden derrew arany açdylar.

Çiltenler Altynjanyň söweş meýdanyndan alnyp gidilmegi-
ne ýardam berdiler.

Olar söweşdigisaýyn gaznaly gulamlar köpelyärdi.

Altynjan dagy arany açanda çiltenleriň garssyna söweşyän
gaznalylaryň sany hasam köpeldi.

– Çiltenlerim galdy! Çyrlak dagy galdy! Akgaya dagy galdy!
Ýatmaz dagy galdy! – diýip, Altynjan zarlady.

Olar öz bolýan ýerine gelenlerinde Altynjan hatyn özünden
gidipdi. Çünkü onuň gany köp akypdy.

Aramgähde Togrul begiň özi Altynjana tebiplik etdi, onuň cep tarapyndan – gapyrgasynyň aşagyndan iki gezek ýatagan sokulypdy. Ýataganlaryň sokulan ýerlerinden ýolda köp gan akypdy.

Altynjanyň ganyny sakladylar, tygyň sokulan ýerini Ibn Sinanyň öwredişi ýaly edip tikdiler.

Ol wagty bilen özüne gelmedi. Togrul beg uzynly gjäni onuň ýanynda oturyp geçirdi, özüne gelendigini görüp begendi, gujaklady.

– Altynjan, men seniň ýanyňdadryyn, hiç zatdan gorkmagaýn, seni derrew sagaldaryn men.

– Öz ýagdaýyňz nähili, begim?

– Sen meni gaýgy etme.

– Size hiç zat bolanok gerek?!

– Hiç zat bolanok, Altynjanym, maňa hiç zat bolanok.

Altynjan müňkürlilik eden bolarly, ol begiň ellerini, egnini sermeläp, barlap çykdy, şondan soň ýeňil dem aldy:

– Hudaýa şükür!..

Ol bir hepde düşekde ýatmaly boldy. Şol günler Togrul beg onuň ýanyndan aýrylmady.

Altynjan onuň bolşundan bir aýylgançlygyň gopandygyny aňdy:

– Nämé boldy, begim?

– Hiç zat bolanok, arkaýyn ýat! Kabyl bilen Anušírwan halyňdan habar alyp durlar.

Altynjan ýatan ýerinden zöwwe galды:

– Çiltenlerim nirede?

– Ýat, ýat, saňa ýeriňden turmak bolmaýar – diýip, Togrul beg hatynyny düşeginde ýatyrdy.

– Çiltenlerim nirede?

– Esgerler daşarda – diýip, Togrul beg umumy jogap berdi.

– Çyrlak nirede? Akgaya nirede? Ýatmaz nirede! Anušírwan, hany Akgaya! Anušírwan, hany Çyrlak! – diýip, Altynjan elewräp ugrady. – Hany, olar? Olar nämé üçin görünmeyärler? Nämé üçin meniň bir çiltenim hem görünmeyär?

– Olar ýorişde.

– Ýok, ýok, olar ýörişde däl! Meniň ýüregim syzýar, olara bir zat bolandyr. Begim, aýdyň, ýalbarýaryn, çiltenlerime näme boldy?

– Sen mert bol, Altynjan.

– Näme boldy, aýdyň!

– Mert bol, Altynjan!

Togrul beg baryny gürrүň berdi: Kabyl bilen Anušírwan Altynjan hatyny alyp gaýdandan soň, gaznalýlar has köpelipdir. Olar çiltenleriň daşyny gabapdyrlar, ýesir almakçy bolupdyrlar, ýöne çiltenler iň soňky demlerine čenli söweşipdirler.

Akgaya çiltenlere baş bolup, aşak tarapdaky gabawy böwsüp gaçmakçy bolupdyr, ýöne gaçmak başa barmandyr.

Çiltenleriň ýigrimi sekiz sanpsy wepat edipdir.

Galan on iki zamahşarla-da ýesir düşmekden başga alaç galmandyr.

– Gylyçlaryňzy taşlaň! – diýip, gaznalýlar gygyrypdyrlar.

Çiltenlerden galan on iki zamahşarly ýesir düşmezlik üçin biri-biriniň döşünden hanjar urup, bu dünýä bilen hoşlaşypdyrlar.

Bu habary eşiden Altynjan ýakasyny çäkläp, gözýaş dökmedi, akylyndan jyda düşene döndi, bir hepedeläp sesini çykarmış ýatdy. Ol eşiden habaryna entek ynanyň bilenokdy, göwnüne bolmasa, çiltenler niredendir bir ýerden ýylgyrjaklap geläýjek ýalydylar. Sebäbi ol çiltensiz ömri göz atuwyna getirip bilenokdy.

Altynjan agyr halda ýatan-da bolsa, begiň özüne nämedir bir zat aýtmak isleyändigini aňdy, özem aýdyljak habaryň näme hakdadygyny-da çak etdi. Çakynda ýalňyşman eken.

Togrul beg aýtdy:

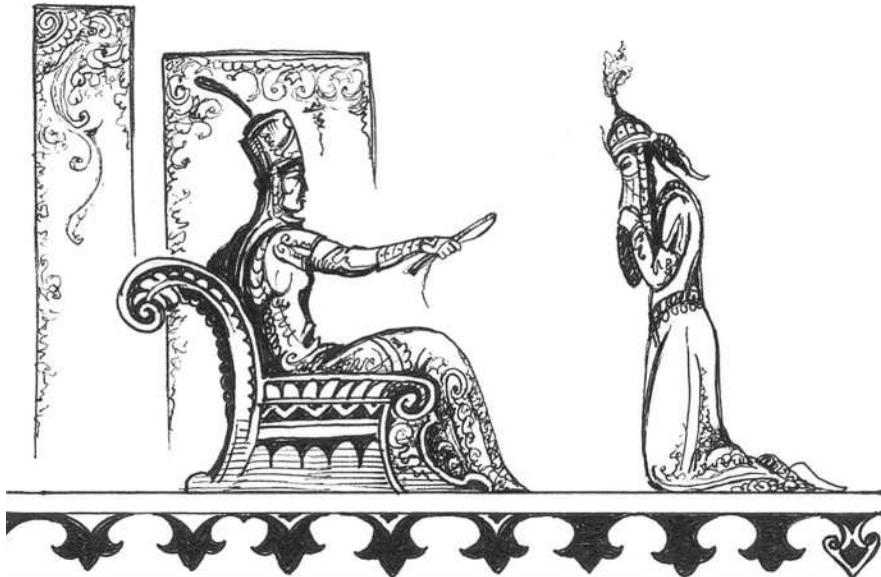
– Altynjan, soltan Masut uly goşun bilen üstümize geldi. Biz juda uly töwekgellik edýaris. Men seni şol töwekgellige salmak islemeýarin. Men seni Oguz çölüne – ähli seljuklylaryň maşgalalarynyň arasyна ugradayýn. Sen ol ýerde ýaş oglallardan özüne çilten tayýarla. Diňe çilten däl, kyrk akgyz hem tayýarla. Men seniň kyrk akgyzly hatyn bolmagyň isleyärin. Ýusup beg wepat edende men kyrk erene duşdum. Olar maňa patyşalyk patasyny berdiler. Nesip bolsa, kyrklaryň, Abu Seýit Abylhaýryň patasy hasyl tapar. Allatagala menlik bolup, Masudy

ýeňsem, onda täzeden toý tutarys. Ikinji toýumyz «Zamahşar gi-jesindäki» ýaly bolmaz. Reý behişdi ýer diýýärler. Nesip bolsa, ikinji toýumyz, ýasajak ýerimiz, ana, şol behişdi ýerde bolar. Kyrk gije-gündizläp toý ederis.

Togrul beg bu sözleri áydanda derledi. Megerem, bu sözleri aýtmak oňa juda kyn düşen bolarly. Özem ol bir ýerde durup bil-män, aramgähiň içinde iki ýana ýöredi. Esli salym dymyp, özüne zor salyp dillendi:

– Talak! Talak! Talak!..

On birinji hekayat

ÖMRÜŇ İÇİNDÄKİ ÖMÜR

Yedi gün ýol ýorelensoň, seljuklaryň çaga-çugalarynyň, aýal-ebtatlarynyň syrgyn bolup oturan ýerine ýetildi.

Altynjana syrgynyň ortarasыndan hyma taýýar edilen eken.

Altynjan bir hepde hymasyndan çykman ýatdy, ýanyна Gyzbibи bilen Peýkertuwakdan başga hiç kimsäni goýbermedi. Dogrusy, onuň hiç kim bilen gürleşesi-de gelenokdy. Hossarlarynyň, ciltenleriniň keşbi göz atuwynda janlanýardы, olar bilen gürleşýardi, olardan ötünç soraýardы. Hünübiryán aglap ugraýardы, akgylar ony köşesdirjek bolup gara güne galýardylar. Özüne göwünlük berilse, gahary gelýardi:

– Maňa göwünlük bermäň! Ýok, ýok! Meni uruň! Uruň! Öldüriň! – diýip, ol akgylaryň hersini bir ýana zyňşdyrýardы.

Togrul begiň: «Talak! Talak! Talak!» diýip aýdan pursady Altynjanyň göz öňünde her gün telim sapar gaýtalanýardы. Ol özüne talak berlendiği üçin däl-de, söweşmäge ejiz hasapla nandygy üçin ýanyp-bişip örtenýardi:

– Bilyäňizmi, Togrul beg meni ejiz hasaplady! Hawa, Togrul beg meni ejiz hasaplady! Nämemiş, men hatynmyşym, men erkeklerçe söwesip bilmeyärmişim! Hany, aýdyň, men ejizmi?

– Ýok, ýok, Altynjan, sen ejiz däl! Sen baş-on erkege-de tay gelersiň! – diýip, akgylar titreşyärdiler.

– Şony näme üçin Togrul beg bilenok? Ä? Näme üçin Togrul beg bilenok! Men başa-baş söweşde Togrul begem yeňerin. Men ondan ömrümde bir gezek – Zamahşarda birinji gezek duşusan gezegim yeňildim. Onuň hem sebäbi gözüne seretdim. Gözi bilen ol meni şonda jadylady! Ýogsam, men ony yeňerdim. Wadaryg-a, oňarmandyryny, şol gezek men ony öldürmeli ekenim.

– Beýle diýmäň, melikäm!

– Diýjek, ýüregiň darka ýarylýanam bolsa diýjek! Eşitdiňmi?

– Eşitdim, melikäm, eşitdim – diýip, eýjejik akgyz titredi.

– Ýok, ýok, sen eşiňeň!

Akgyz Altynjana ýaranmaga çalyşdy:

– Hawa, men eşiňeň!

– Togrul beg nejis!

– Hawa, Togrul beg nejis!

– Ol özüne edilen ýagsylyklary bilenok.

– Hawa, Togrul beg özüne edilen ýagsylyklary bilenok...

Altynjan keniziniň ýüzüne geňirgenip seretdi:

– Sen näme üçin meniň aýdan sözlerimi, totuguş ýaly, gaytalap otyrsyň?

– Siz dogry aýtdyňyz, melikäm, Togrul beg nejis, gadyrbilmez.

– Näme, näme? Neneň diliň baryár seniň? Ä? Neneň het etdiň sen?! Seniň hakyň barmy Togrul bege dil ýetirmäge?

Altynjan bir bökende akgyzыň depesine gondy, onuň çem gelen ýerine ýumruk saldy.

– Günämi geçiň, melikäm!

– Seniň bege dil ýetirmäge hakyň ýokdur, düşnüklimi?

– Düşnükli, melikäm, düşnükli!

Altynjan, özüne talak berlendigine gynanýardy, ýone ýonekey esger hökmünde gaznalylaryň garşysyna söwesmäge ygtyýar berilmeyändigine welin, has gynanmak gynanýardy. Bu onuň şeýle bir degnasyna degýärdi, özünü teý köşedirip bilenokdy!

– Nämē, men indi ýonekeý seljuk esgeri hökmünde söweşip bilemokmy?

– Söweşip bilýärsiňiz, melikäm. Siz ýüz esgere-de taý geleriňiz.

– Nämē, men seljuk beglerinden asgyn söweşýärinmi?

– Siz ähli seljuk beglerinden rüstem söweşýärsiňiz, melikäm.

Altynjan ýene kenizine alarylyp seretdi:

– Wa-weýla, men ýene ýalňyşdym öýdyärin, günämi ötüň melikäm.

– Nämede ýalňyşdyň?

Akgyz näme diýjegini bilmän aglap ugrady:

– Bes et agyň!

Akgyz gözüniň ýaşyny ýeňine syldy:

– Bes etdim agymy!

– Gepleme diýýärin men saňa!

– Indi geplemerin.

– Jogap berme maňa.

– Men size jogap bermerin.

– Nämē?

– Men ýene ýalňyşdymmy, melikäm?

* * *

Düşlegde bolan kyrkynjy günü ýarygije Altynjan düýs gör-di. Gören düýsünden gorkup hasanaklap ýerinden turdy, daş çykdy, soňam aýakýalaň, başaçyk ümdüzine gitdi.

Iki sany keniz ony saklajak boldy, ýöne ol saklanarly däldi. Saklajak bolanlara gahary geldi, hersiniň dösünden batly itdi.

Gürüm-jürüm boldy.

Gün günorta bolýança onuň özuniň gelerine garaşdylar. Hernäçe garaşysla-da, Altynjan gelmedi.

Öylän onuň gözlegine çykdylar.

Topar-topar bolup gözlege gidenler garaňky düşensoň, «Tapmadık» diýip, başlaryny aşak salyp geldiler.

Şol gün Altynjany tapmadylar.

Şol günüň ertesem tapmadylar.

Üçünji gün namazşamlar düşlege hoş habar ýáýradı.

– Altynjan tapyldy!

Ol düşlegden juda bir uzakda bolmadyk guýtakda özünü bilmän ýatyr eken. Ony düýä yükläp getirdiler.

Agzyna suw damdyrdylar.

Altynjan ýene üç gün özünü bilmän ýatdy.

Alty günüň açlygyndan soň, göräymäge, onda ysgyn-deramat bolmaly däl ýaly, ýone ol syçrap ýerinden turdy. Asyl hiç zat bolmadyk ýaly, şadýýan ol! Altynjan akgylarynyň ählisini-de «Gülyüzli» diýip atlandyrýardy, munuň sebabını düşündirjek bolup duranokdy. Ýüzi gülüp dur:

– Gülyüzlim, biler bolsaň, içim eljuk¹ diýýär. Owkat getiriň maňa! Käbe şerbetini² taýýarlaň! Boluň, boluň! Wagt ýok, biziň etmeli işlerimiz köp.

Altynjanyň bu sözüne akgylar, çorular çekgerilişip, biribiriniň yüzüne soragly seretdiler.

– Içiňizde janyňyz ýokmy, näme, mölterilişip dursuňyz! Janlyrak boluň! Men ähli zatdan burun suwa düşeýin.

– Gyzgyn suw tayýar, melikäm!

Altynjan suwa düşdi. Onuň bolşy öňki boluşlaryna asla meňzemeýärdi. Ol öňki Altynjan däldi, düýpden başga melikedidi. Ony häzirki ahwalatda öň hiç kimse görmändi.

Gyzbibi bilen Peýkertuwagy çagyryp getirdiler. Altynjan olar bilen saçak başyna geçdi.

– Ganymatlaşýarsyňmy, Altynjan? – diýip, Peýkertuwak şübheli sorady.

Altynjan hiç zat bolmadyk ýaly, gaty arkaýyn jogap berdi:

– Meniň ýagdaýym gowy.

Peýkertuwak bu jogap bilen kanagatlanmady:

– Saňa näme boldy? Hiç kime aýtman çykyp gidiberipsiň-le?

Altynjan başdansowma jogap berdi:

– Men düýş gördüm...

– Uky – Hudayýň dili, düýş – sözi...

Altynjan Gyzbibiniň bu sözüne geň galды:

– Gyzbibi, doğrudanam, uky Hudayýň dilimi?

– Şeýle! Allatagala ýetmiş iki dil döredip, bendeleriniň arasynda paýlapdyr. Soň ýetmiş üçünji dili bendeleri bilen gürleşmek üçin ýaradypdyr. Allatagala bendeleri bilen diňe ýetmiş üçünji dilde – ukuda gürleşyär.

– Men düýsümde Tümen daýymy gördüm. Ol maňa Hudaýyň sözünü aýtdy. «Alla adama diňe güýjuniň ýetjek möçberinde ýük yüklär»³ diýdi...

Altynjan, näme üçindir, sözünü soňlaman goýdy.

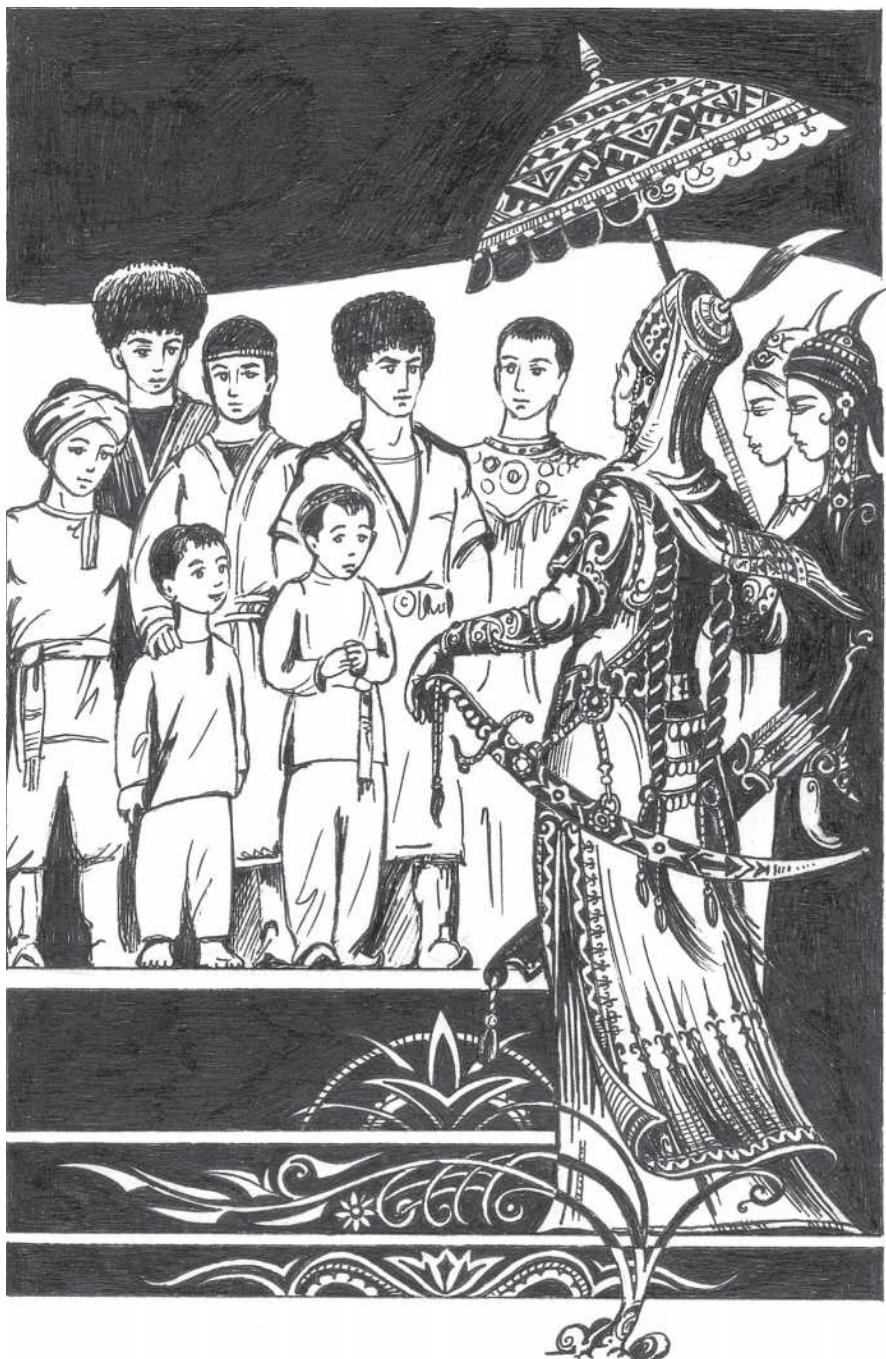
Düýsde yşarat köp. Habarly, manyly, derekli düýše türkmen «oraşan düýş» diýýär. «Oraşan» röwşen-ýagty sözünden bolmaly. Diýmek, geljegi-boljagy ýagtyldyp, aýdyň, aýan edip görkezýän düýş bolýar-da. Düýše geljegi geçmişiniň üsti bilen yşarat edip görkezmek mahsus. Şu güne degişli düýş, köplenç, ýalan bolup çykýar.

Düýş öz dünyäsiniň täsinligi bilen haýran galдыryar. Düýş, göräýmäge, şu dünýäniň bolan ýa boljak günlerine degişli ýaly. Emma düýsde başga dünýäniň howasy hemem ruhy bar. Adamlar düýş görmäge ukypsyz bolsadylar, onda olar o dünýäniň bardygyny gümanam edip bilmezdiler. Düýşüň giňişligi giňişlikden aňyrdar, düýşüň wagty wagtdan aňyrdar.

Düýsdäki hereketler edil agramsyzlyk halatynyň täsinligini ýatladyar. Munda hiç bir zadyň agyrlygy ýok, garyňky ýaly aklyk, tämizlik, terlik hem serginlik bar, demirgazyk gijesiniň garaňkylygy, nämälimligi hemem alyslygy bar, älem giňişlikleriniň biserhetligi, ýurek gopduryjy elýetmezligi, bigäne şemallaryň ýürege gorky salyjy owazlary bar.

Altynjan düýslerinde çagalgyyna gaýdyp barardy. Şeýdip, ol çagalgyň ýitirilen dünyäsini başga dünýä bolan düýslerinde yzna gaýdyp alardy. Diňe hyálda hem düýsde wagt yzna akyp bilyär. Yöne hyáyl – bu bary-ýogy pikir, düýş bolsa pikiriň janly surata geçmegi. Diňe düýsi görüp, ýagny synlap, tomaşa edip bolýar. Şonuň üçinem ol ýasaýýş diýen ada mynasyp närse.

Altynjan düýslerinden maza hem many alýardy. Huşunyň ýetmedik, huşunyň natuwan galan pursatlarynda ol özüne ge regi düýslerinden tapýardy. Perişdeleriň dünyäsine meňzeýän düýslerden perişdeleriň yşaratlary hemem sözleri gelýärdi. Olar

Altynjan üçin gujur, ynam, hereket çeşmesidi. Zemini Asman dolandyrýar diýen gep ýene cyn bolup çykdy. Eýse nä, Zeminiň özi serhetsiz Asmanyň goýnunda aýlanyp dur ahyryn. Huş baryýogy düýşün birje pursatjygy ahyryn.

* * *

Şol günden soň Altynjan Togrul bege nälet okamasyny goýdy. Asyl, onda boş wagt hem bolmady. Ol uzynly gününi iş bilen geçirdi. Üç müňden gowrak ýetim galan dürli ýasdaky oglanjyklaryň arasyndan özüne cilten saylady.

Anuširwana gelinlik saýlamagy-da unutmady ol. Çünkü bu ýerde Seljuk begleriniň ýetişen, owadandan-owadan gyzlary bardy. Gyzlaryň haýsy birisi üçin söz aýtsa-da, Altynjan özüne «Ýok» diýilmejekdigini anyk bilýärdi.

Ine, Hatyja, Çagry begiň gyzy. Ol biçak owadan, edaly, asylly, eli çeper.

Ýusup Bazyrganynyň Güljemile atly gyzyny-da görmäge göz, wasp etmäge söz gerek. Ýöne düşlegde Ýusup Bazyrganynyň maşgalasyny «Gelmişek» diýip biraz çetleşdirýärler. Aslynda welin, Ýusup Bazyrgany Seljuk begiň daýysy. Ýusubyň kakasy Ýyldyz söwdagär eken, ol Bazyrgan şäherine göcip gidipdir, Ýusup dünýä inensoň, Ýyldyz aradan çykypdyr. Eklenjisini ýitiren maşgala seljuklaryň jemagatyna dolanyp gelipdi, Ýusubyň sondan soňky ýaşlygy Togruldyr Çagry dagy bilen bile geçipdi.

Dürnazaryň Dilber atly gyzy özüniň yhlasy bilen özge gyzlar dan parhlanýardy. Ol Altynjany şeýlebir ezizleyärdi, uzynly gün hyzmatynda durýardy.

Altynjan bu üç gyzyň haýsysyna Anuširwan üçin söz aýtjagyny bilmän kösenyärdi.

Wagt Dilberiň peýdasyna işledi, Altynjan ähli gyzlaryň içinden Dilberi saylady, onuň bilen ysnyşdy. Bir günem pikirini beýan eýledi:

– Dilber jan, nesip bolsa, sen meniň gelnim bolarsyň. Meniň halanymy Anuširwanym hem halar. Ol seniň jemalyň görse, derrew saňa aşyk bolar.

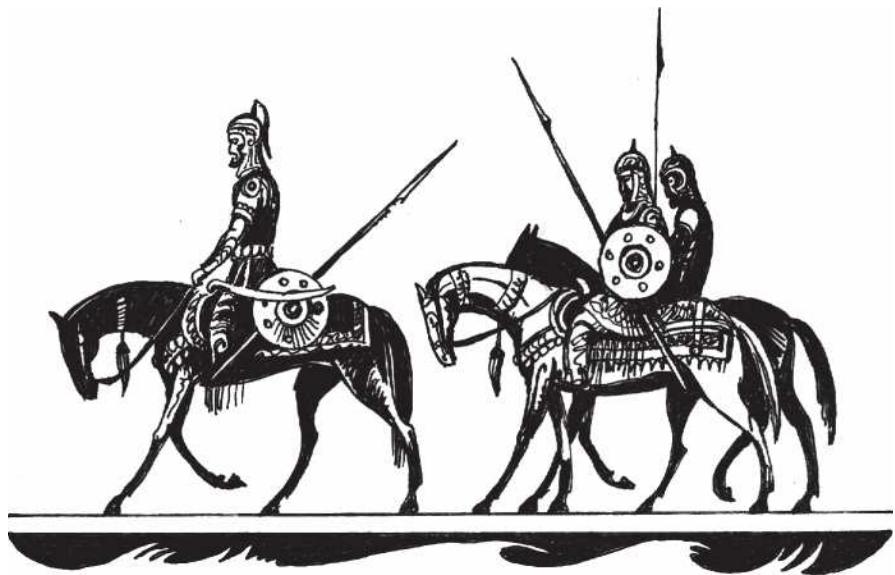
Altynjanyň bu sözi düşlege ýaýrady. Şondan soň, Hatyja Altynjan melikeden, näme üçindir, gaça durdy.

Düşlegdäki ähli kişi Horasandan hoş habara garaşyp ýasaýardy. Düşlege çapar gelse, ähli kişi onuň daşyna üýşerdi.

Gumdaý jemagata Musa ýabgu ýolbaşçylyk edýärди.

Bir ýyl geçensoň ol öz ornuny Altynjana doly tabsyrdy.

On ikinji hekayat

BÜRGÜT HÜJÜMI

1. Mäne söweşi

Soltan kelebiň ujunu ýitirendoň, wezirlerine geňeş saldy: Seljuklylardan nädip dynmaly?! Olary nädip ýok etmeli?! Soltanyň bu sowalyna beýik hoja Ahmet-i-Abd-as-Samat bilen Bu-Nasr Mişkan: «Şalygyň goşun Hyratda bir ýyl dynç alsyn, dynç alnan döwürde seljuklylary derbi-dagyn eder ýaly ýene goşun jemlemeli» diýip, jogap-maslahat berdiler. Olar sultana özleriniň pikirini ýeke-täk dogry pikir hökmünde ynandyrmagy başardylar.

Elli münlük atly goşunyň bir ýyllap Hyratda bikär durmagy soltanatyň bähbidine bolmady. Goşuny saklamak üçin köp mukdardaky azyk ýerli ilatyň boýnuna düşdi. Bu welayaty gedayı düşürdü. Açlyk nägelelik bolup aýaga galdy. Eden-etdilik bilini guşap, hökmürowanlyk etdi.

Bir man çöregiň bahasy bir dirhemden üç dirheme çenli ýokary gösterildi. Puluň gymmaty bir dirhemden bir danka (alty dan bir dirheme barabar) çenli pese düşdi.

Ýerli ilat topar-topar bolup Hyrat welaýatyndan başga parahat welaýatlara göcmäge – gaçmaga başlady. Köcelerde açlykdan ýaňa ölüp ýatan adamlar barha köpelyärdi.

Açlyk diňe bir Hyratda däl, Horasanda hem agalyk edip ugrady. 1040-njy ýylyň başynda bir man çöregiň bahasy on üç dirhemе ýetdi.

Ekerancylyk ýerleriniň bahasy hem aşak düşdi. Iki ýyl mundan öň bir müň dirhem bahasy bolan bir zuftar ekerancylyk ýerini bir man bugdaya hiç kim çalşanokdy. Güýç-güýç ýeteneniňkidi. Bir döwüm tötek üçin adam öldürmek adaty zada öwrülip barýardy. Dehistanda bir dinara on man bugdayýá on baş man arpa satyn alyp bolýardy.

Uly goşun bilen bir ýerde uzak durup bolmajak eken. Hyratda hem durarlyk galmady.

Soltan Masut mejbury ýagdaýda Hyratdan cykyp, seljuklalaryň üstüne ýöriše ugrady.

* * *

Abywertden uzakda bolmadyk Mäne galasynyň ilaty soltan goşunyna urfis ýardamyny¹ bermekden yüz öwürdi, soltan goşunyna boýun sunmaýandygyny mälim etdi: derwezesini açmady. Galada görünüklü allama Abu Sahyt Abylhaýyr (Mäne baba) ýasaýardy. Ol soltan Masudyň Horasanyň halkyna edýän süteminden nägiledi. Ol özbaşdak Horasan döwletini gurmagyň tarapdarydy. Hut şu maksat bilen seljuklylara Murgabyň kenarynda öz döwletlerini döretmeklerine ak pata beripdi.

Mäne galasynyň gabawy kyrk güne çekdi. Kyrk gije-gündiziň dowamynda soltan Masudyň elli müňlük goşuny galany boýun egdirip bilmedi.

Kyrk gije-gündiziň dowamynda Mänäniň kyrk bir sany ussat ýaýçysy soltan goşunynyň müňläp gulamyny öldürdi.

Soltan ahyr galanyň ilatyny mugyra getirmegiň ýolunu tapdy: dagdan gelýän iki çeşmäniň ikisiniň hem öňüne böwet basdy. Şeýdip, galany suwsuz goýdy.

Galanyň adamlary teşnelik zerarly derwezelerini açmaga mejbur boldular.

Soltan özüniň köpsanly görünüklü serkerdesini, müňläp gulamyny ýaý bilen atyp öldüren mäneli ýaýçylaryň kyrk biriniň sag elini gaýdyp ýaý atyp bilmez ýaly kesdirdi².

Bu jeza berişlikden soň eline ýarag alyp soltana garşy çyk-jak horasanly bolmaz öýden soltan Masut ýalňyşandygyna bir menzil geçip-geçmänkä göz ýetirdi: mäneli ýaýçylaryň gününde düşmek isleyän ýaly, dumly-duşdan soltan goşunynyň üstüne atylyan keýmir oklar köpelip upgrady.

Ölümden gorkmaýan halky mugyra getirip bolmaýar. Seljuklary ýaran edinen horasanly türkmenler hem ölümenden, soltandan-da gorkmaýan güýje öwrüldiler. Soltan Masut bu ahwalaty duýdy, şonuň üçin hem Mäneden Nusaýa gitjek bolmady. Seljuklaryny iň köp jemlenen ýeri bolan Merwe ýoris etdi. Nusaý bilen Merwiň aralygy baş günlük ýoldy³.

Mäne söweşi seljuk türkmenleri tarapyndan bürgüt hüjümi boldy. Seljuklar onda Oğuz handan galan harby gurluşy täzeden dikeltdiler. Bu gurluş şertli-suratly göz öňüne getirmede ganatlaryny ýaýyp, öz awunyň üstüne eňip barýan bürgüdi ýatladýardy. Seljuklaryň baýdagynada iki kelleli bürgüt şekiliniň bolmagy-da özüni gapdaldan görüşün şo hilinden alnandy.

Bürgüt, aslynda, harby aňlatma. Seljuklaryň öz harby güýç-kuwwatyny aňmasy. Harby güýjüň tugda şekile getirilme-gi syýasy jähete geçirip, täze döräp gelýän türkmen döwletiniň harby-syýasy göwredigini alamatlandyrýardy. Munuň özi türkmenleriň milli-syýasy barlygynyň ähli mazmunyny özünde jemleýän şekili boldy. Şu ýerdenem türkmen döwletiniň nähili esaslara daýanyandygy, haýsy gymmatlyklary ileri tutýandygy, nähili dolandyrylyandygy aýdyň görünýärdi. Birinjiden, döwlet, ilkinji nobatda, harby gurluşdy, döwlet gurluşy-da, ozaly bilen, harby-goşun gurluşydy. Bu hili gurluşda döwlet bilen goşun aýny bir barlyk hökmünde göz öňüne gelýär. Döwlet milletden kemala gelýär, goşun bolsa, öz gezeginde, döwletden kemala gelýär. Oğuz han eýýamynда goşun bilen millet aýny bir zat bolsa, seljuk eýýamynда goşun bilen döwlet bir aýnylyk boldy. Şu hili görnüše, aňlanylышla laýykatlykda döwletiň ilkinji hem esasy wezipesi harby gurluşyk, harby ýasaýyış bolup, aňyýet, medeniýet, ruhyýet wezipeleri hemem görnüşleri harby esaslardan gelip çykýardy. Harby kesgitlemäniň esasy bolmagy, şu ugurda milli türkmen düşunjelerine daýanylasmagy döwlet gurlusynyň

beýleki – aňyýet, ruhyýet, medeniýet meselelerinde şu döwletiň gurluşyna gatnaşyán eýranly, arap hem gaýry milletleriň öz taryhy tejribesini orta goýmagyna ýol açýardy. Şeýdibem, bitemewlikde alanyňda, sap türkmen esaslary bolan, emma gaýry musliman halklarynyňam döwlet tejribesini özüne siňdiren täze musliman imperiýasy kemala gelip ugrady. Bürgüt şekilli döwletiň esasy awy bolsa möwriti öten azgynlyk, meslik hemem nalajedeýinlik boldy.

2. Hakykaty boyun almak juda kyn

Togrul beg soltan Mahmyt, onuň ogullary bilen içgin gyzyklanýardy. Olar hakda bir ýa iki gezek eşideni bilen çäklenmeyär-di. Söbüktegin nesilşalygy bilen baglanışykly söhbetleri, onuň «Pentnamasyny» gaýtalap-gaýtalap diňleyärdi. Soltan Masudyň Bayhaky atly debiriniň⁴ parasatly kişidigi hakda eşidensoň, onuň ýazgylaryny ele salmagyň ugruna çykdy.

Togrul beg Söbüktegin nesilşalygyndan Mahmyt soltandan özge hiç kimi görmese-de, ol ähli neberäni baş barmagy ýaly, örän takyk bilyärdi. Aňynda olar bilen ýasaýardy.

Megerem, Söbüktegin nesilşalygyny Togrul begden başga şeýle bir takyk bilyän, olar hakda şeýle içgin gyzyklanýan ikinji bir adam ýokdur?

Soltan Mahmyt özünden soň oglы Muhammediň soltan bolmagyny wesýet edipdi. Şeýle hem edildi: Muhammet Jüzjan-dan⁵ Gazna geldi. «Susak sapy» eline ýeten Muhammet soltan-lyk möhletiniň baryýogy ýigrimi baş gün boljagyny öňünden aňan ýaly, haydan-hay tagtyň eşretini görmäge – aýsy-eşretde, şöwhetde bolmaga giriþdi, ýöne köşkdäki wezir-wekiller oña bahyllyk etdiler: soltanyň dogany Masuda nama gönderdiler. Özleriniň soltan tagtynda Masudy görmek isleyändiklerini nygtadylar. Masut il-günün bähbidiniň hatyrasyna agyr hem asyllý wezipäni öz gerdenine almak baradaky pikiri unady. Onuň emri bilen Muhammet tussag edildi. Görgülini Guruň Mendiş galasyna ugratdylar. Birden özüne garşy çykma-gyndan heder eden Masut Muhammediň gözüne nil çekdi-rip, görejini mynjyradyp, kör etdi⁶.

Bagdat halyfy sultan Mahmyt Gaznaly bilen dil tapyp bilmänden soň onuň oglý Masuda umyt baglady: ony Merkezi Aziýanyň patşasy diýip ykrar etdi, oňa «El Muntakym agda Alla-ha»⁷ diýen unwan bilen yüzlendi, ony karamyta⁸ atlandyrdy.

Masut edil Muhammet ýaly köşk – atabeg terbiýesini alan sowatly-düşünjeli kişiidi, türkmen dilinden başga dari, arap, pars dillerini suwara bilyärdi. Edebiýaty gowy görýärdi. Ulamalar, şahyrlar bilen dürli mowzuklarda jedele girmekden lezzet alýardy.

Soltan Masut daýaw göwreli, dolmuş kişiidi. Ýaşlygynda pälwanlar bilen göreş tutardy, daş götermek bäsleşiklerine gatnaşmagy gowy görerdi.

Ol rehimsizdi, sähel bir zat üçin hem öz wezir-wekillerini jezalandyrýardy. Başda göwni ýetip, taryplap ýören başarjaň, tejribeli serkerdesi Emir Ýusup bin Mahmydy, serkerde Aly Kaziby, serkerde Är Ýarygy, serkerde Gazyny, Hindiň goşunbaşsy Ahmet Niýaltegini ýok etdi. Özem olary wagşyýana jezalandyryp öldürtdi. Hyradyn emeldary Abu Talha Şibliniň derisini sypyrmagy emr etdi. Bu emrinin amal edilişinden lezzet aldy.

Ýaşagyň manysy lezzetde, ýöne bu lezzeti her kim bir zatda görýär, her kim bir zatda tapýar. Adamyň ähli okgunlylygy, yhlasy – durmuşdan almak isleyän lezzetini tapmakda, kanagat-landyrmakda. Lezzet adama ýasaýyışda kanagat, gujur-gaýrat, ertirki güne hyjuw berýär. Soltan Masudyn gullugyndaky wezir-wekiller oňa hyzmat edip, onuň göwnünü awlap, özlerine ýasaýış eşretlerini, bolçulygyny döretmek isleyärdiler. Soltana hyzmat etmek, onuň göwnünü awlamak – gazanç etmek. Lezzetiňe, maksadyňa ýetirýän zat – soltanyň göwnünü awlamak. Onuň göwnünü awlap bilseň, ol tarhandökerlik bilen eçilýär. Şeýle bolansoň, soltanyň ýánynda ölüp-öçüp hyzmat edyän wezir-wekiller kändi.

Soltan Masut köşk dabaralaryna, şeraba aşa gzyzygýardy. Onuň hemdemleri sekizden on iki satgine⁹ çenli şerap içenlerinde ysgyn-deramatdan gaçýardylar. Soltan Masut welin, ýigri-mi ýedi satgin şerap içýärdi, şonda-da özünü ýitmeyärdi, täret kylyp gelse, ýene sersagdy.

Ol şerapdan, neşeden keýpini kökläp, köşkdäki ähli emeldarlaryny nyzama durzardy. Olaryň öňünden eyläk-beyläk geçip, olara özüniň suhanwerlik ussatlygyny görkezerdi. Her hili mowzuklardan nutuklar sözlärdi.

Herhal, suhanwerlikde nedimi Abu Nagyma aýratyn sarpa goýardy. Şonuň üçin soltan Abu Nagyma bir kurur dirhem baýrak berdi. Bir gije soltan Alawy şahyra bir kurur dirhem bagışlady. Bir baýramçylykda soltan söygüli şahyry Unsura müň dinar, beýleki ýüz elliden gowrak şahyryň her birine ýigrimi müň dirhem, aýdymçylaryň, sazandalaryň, masgarabazlaryň, rakysçy gyzlaryň hersine otuz müň dirhemden baýrak berdi. Ol täjir Mutyga bir gjede on alty müň dinar eçildi, şeýle hem soltanyň on alty müň dowaryny bakýan, elli müň dinar bergusi bolan öz iş dolandyryjysy Mank Aly Meýmuna hem ýigrimi müň dinar pesges berdi.

Köskde soltanyň göwnüni awlap bilyän wezir-wekiller baýaýardy. Uly emeldarlaryň ählisiniň ekerançylyk ýerleri, baglary, mülkleri, süri-süri mallary, gulam-kenizleri bardy. Soltanyň kätibi Tahyryň Balh welaýatynyň Şarystan galasynda biçak owadan saraýy bardy. Bu saraý ýokary hilli bezegler bilen bezelendi. Tahir 1032-nji ýlda Reýde özüniň wezirlilik döwründe şerap içilýän otagynyň içini gül ýapraklary, tylla we kümüş teňneler bilen düşedi. Özi gülden ýasalan täji başyna geýip oturýardy, köplenç yüpek gaply tylla hem kümüş şerap gaplaryny (jam, bulgur, şeňnil) biline daňyp, özüniň meslekdeşleri, hemdemleri bilen rakys oýnaýardy. Soltanyň nedimi Abu Bakr Hasyrnyň şeýlebir baýlygy bardy welin, Ahmet Meýmendi ondan sha üçin üç yüz müň dinar tylla isledi¹⁰.

Hasanak weziriň alty yüz sany şahsy gulamy, ummasyz köp mukdarda emlägi bardy. Bir gezek ol Nysapurdan Balha soltan üçin engam-hedye getirdi welin, ony bäs yüz düye çekyärdi. Meýmendiniň özüniň altın-kümüş baýlygy otuz kurur dirhemden hem köpdi. Ol Kelejar zyndanyndan azat bolandan soň tä Balha çenli tagtyrowana münüp geldi. Şonda gulamlar ony çölde, düzde, dagda öz gerdenlerinde göterip getirdiler. Elbetde, ol pile münübem Balha rahat baryp bilyärdi, ýöne wezir özüniň hemmem baýlygynyň güýjünü il-güne mazamlamak isläpdi. Tä Balha

gelyänçä gullaryň gerdenindäki tagtyrowanda gaýşaryp oturypdy, owkatyny hem täretini tagtyrowanda oturyp edinipdi.

Horasanyň häkimi Abul-Fazl Sury bir gezek soltan Masut üçin baş yüz düye hedye-engam iberdi. Bu hedye-engamlaryň dört kurur dirhem gymmaty bardy. Hedye-engam gulamlardan, kenizlerden, gap-gaçlardan, müşklerden, kafurdan¹¹, merweritden, mahfur düşeklerinden, halyardan, zerli lybaslardan, unnaplardan¹², sary, ýasyl, gyzyl haltalara salnan tyllalardan we kümüşlerden, içgilerden ybaratdy. Soltan Horasan dikmesiniň iberen hedýelerini görende ony taryplady: «Meniň Abul-Fazl Sury ýaly ýene iki-üç emirim bolsady, onda men älem-jahanyň hökümdary bolardym» diýip¹³. Soltan Suryny beýleki emirlere göz etmäge çalyşdy. Aslynda welin, Abul-Fazl Sury zalym hem ýowuz adamdy. Bu hedýeler Surynyň Horasan halkyndan zor bilen alan baýlyklarydy. Halk Surydan gan aglaýardy. Münläp kişiniň ahy-pygany soltanyň şatlygyna öwrüldi.

Soltan sowgat almagy, sowgat bermegi gowy görýärdi, ýöne hernäçe tarhandöker hem bolsa, sähel baýlyk üçin alagykylyk edýärdi, bir piliniň ölendigi üçin Gaznanyň pilbanlarynyň boýnuna ýüz müň dirhem jerime salypdy. Gaznada döwlet pillerini saklamak üçin üç müň sany meýdança bardy.

Soltanyň köşgünüň şahyrlarbaşysy Unsury kümüsden tagan hemem çörek mejimesi, arassa altyndan gap-gaçlary ulanýardy¹⁴.

Masudyň çakyza tutgaýy¹⁵ bardy. Bu keseli onda çagalykda döräpdi, ýöne bu dert on ýyl bări azar bermändi. Seljuklylar soltanyň bu derdini ýygy-ýygydan gaýtalanyp duran derde öwürdiler oturyberdiler. Belki, bu derdiniň gozgamasy seljuklylardan dälse däldir, ýöne Masudyň özem, onuň tebiplerem, wezir-wekillerem bu derdiň gozgamasyny Togrul begden gördüler.

Masudyň çakyzsasy tutan wagty giň dünýä iňňaniň gözü deýin daralýardy. Şol mahal oña hiç kim hemayat edip bilmeýärdi. Bu derdiň garaguş kakyn keseline sapýandygy hakdaky myş-myşlar Masudy hasam howsala salýardy. «Eý, Hudaý, men çakyza bilen garaguş kakyn derdiňi cekeýin, ýöne meni seljuk derdinden daş edeweri» diýip dileg edýärdi. Juma namazynda okalýan hutbalarda hem soltanyň çakyza tutgaýynyň dep bolmagy dileg edilýärdi, ýöne soňky günler ol dileg seljuklylaryň derbi-dagyn

edilmegi hakdaky dileg bilen ornuny çalşypdy. Soltan Masudyň şagalaň-meýlisleri öwsele edinmeginiň bir sebäbi özünüň çakyza tutgaýnyň gozgamazlygy üçin kellesine «dynç bermegidi». Bu dert onda gahary gelende, lapykeç bolanda tapylyardy. Şeýle bolansoň onuň ýanynda ajy habarlary aýtmakdan eýmenýärdiler. Zerurlyk ýüze çykanda soltana şum habarlary aýdyp bilyän adamlar sanalgyjady.

Wezir-wekilleriň, köşk emeldarlarynyň baş maksady soltanyň göwnüni göstermekdi, begendirmekdi.

Ýylда iki gezek – nowruz hem mehrjan bayramçylyklarynda ýurduň Horezm, Gürgen, Balh, Kerman, Bulujystan, Sistan, Horasan ýaly welaýatlaryndan soltan Masuda her hili gymmat-baha harytlar, altın teňneler hedye-engam iberilýärdi. Masut bu hedye-engamlara aýratyn ähmiyet berýärdi. Ol dabaralary, toýlary geçirmegi, özünüň sahylygy bilen barjamly adamlary aňk etmegi gowy görýärdi.

Soltan Masut Gürgen welaýatynyň häkimi Bakalanjaryň gyzyna öýlenende bir bukjalyk daragt getirtdi¹⁶. Tagtyň düşegi kümüşdi, miwesi ýakutdan, ýapraklary pöwrizeden hemem zümerretden bolan otuz agaja eýedi. Bu agaçlaryň daş-towereginde ýigrimi sany bezelen kümüş, dürli göwnerler nerkesdany¹⁷ goýlup, her birinde tylladan, kümüşden edilen bir sany siper-gam¹⁸ bardy.

Soltan dört müň gulam saklayardy. Olaryň tylladan edilen gurgurma guşaklary, gulakhalkalary, bileklerine, dyzlaryna daňyńyan söweş garujyklary, dyzlyklary bardy. Gulamlaryň bir topary jöwher bilen bezelen guşak hem gylyç dakynýardy. Ýene bir topary bolsa kümüş guşaklydy, kümüş gulakhalkalydy, gürzüldi. Soltanyň saý atlarynyň hemmesiniň jöwhere hem altyna bezelen eýer-esbaplary bardy. Ol ýöriše çykanda ýany bilen segsen sany ätiýaçlyk saý at äkidýärdi. Onuň otuz atynyň jöwherden, elli atynyň bolsa tylladan eýer-esbaplary bardy.

Diňe bir garamaýak halk däl, hyzmatyndaky wezir-wekiller hem soltandan nägilediler. Sebäp soltan olaryň pikirini diňlemeyärdi. 1032-nji ýylда Masut iki gezek wezirler mejlisiniň kararynyň tersine Hindistana goşun çekdi. Seresiti, Hansi ga-

lalaryny basyp aldy. Wezirler Ahmet Hasan Meýmendi, Hoja Abd-as-Samat, Bu-Nasr Mişkan dagy soltanyň eden-etdiligin-den, jalaylygyn dan, äsgermezçiliginden has nägilediler. Yöne seljuklaryň özünden rüstemligi, hiç kimden göwün çotunyň çykma zlygy soltany bellibir derejede mugyra getiripdi. Ön wezirler mejlisiniň pikirini pitiwa almadyk Masut indi köplenç wezirler diwanynyň pikirine bil baglayárdy. Sarahsda geçiren wezirler diwanynyň mejlisinde wezirleriniň pikirini unap, şolaryň diýeni bilen boldy. Şolaryň pikiri bilen gysy Hyratda, Nyşapurda geçirdi. Yöne wezirleriň pikirem ýurdu halas edip bilmedi. «Men size ygtýýar berýärin. Nämé diýseňiz, garşy çyka-mok. Seljuklary ýok ediň-dä! Başaryp bilmeseňiz, onda maňa göni aýdyň, olary özüm ýok edeýin» diýip, Masut zol-zol wezir-lerine igendi.

Wezirler diwanynyň pikirine gulak asyp ýurduň ýagdaýyny has hem aşak gaçyran, seljuklaryň eden-etdiligine möwç beren Masut indi gaýdyp wezirler diwanynyň akylyna gulak gabartma-jakdygyny, öz akyly bilen ýöriş edip, ýurdu tertibe saljakdygyny, seljuklary derbi-dagyn etjekdigini aýdyp, hyjyl tartýardy. Ol bu ýörişin ykbal çözümü ýöriş boljakdygyna berk ynanýardy.

Masut nämede aldansa-da, bu ynamynda aldanmandy...

Onuň Horasana gelmegi bu seljuk begleriniň maksadydy: «suwy bulandyryp, balygy suwuň ýüzüne çykardylar, indi balygy tutmalydy!»

3. Seljuklylar yslamyň din gylyjy bolar

Togrul beg soltan Masudyň Sarahsa ýakyn gelendigini eşidip, geňeş çagyrdy.

– Daşrabadatda¹⁹ soltan goşunyny garşy almaly. Şonuň üçin hem Daşrabadyň özündäki hemem töweregindäki ähli guýu-lary gömmeli. Goý, soltan goşuny, ilki bilen, suwsuzlykdan kösensin!

– Galadaky hemem galanyň töweregindäki ähli galla, arpa, bede gorlaryny guma äkitmeli. Goý, soltanyň goşuny, atlary açlyk-dan ölsün!

- Seljuk goşunuň diňe soltanyň hasabyna iýip-içmeli: gije-lerine soltan goşunynyň azyk üpjünçiliği bölümne duýdansyz cozuş edip, azyklaryny talamaly.
- Olaryň suwly meşiklerini deşmeli.
- Üç ýüz dowulçy soltan goşunynda gulluga durmaly.

* * *

Sarahsyň ilaty soltany şähere goýbermek, haraç tölemek is-lemedi²⁰. Bu habary eşiden soltan gazabyna tutdy: ilaty gyrmak gyrdy. Şondan soň Sarahs – Merw ýoluna düşdi. Ýoluň ugrundaky Daňdanakan galasynda iňlär siňek ýokdy²¹.

Galanyň dym-dyrslygy, adamsyzlygy soltany iňkise goýdy: eşidişine görä, seljuklylar Nusaýda-da şeýle edipdiler: galany boşadyp, guma gaçypdylar. Şo gezek salar Begdogdy on ýedi müň atly gulamy bilen seljuklylaryň üç müň atlysyndan ýeňlip-di. Eý, Hudaý, bu gezek nähili bolarka?!

Soltanyň howsalasyna täze howsala goşdular: oňa ähli guýularylý gömlendigini habar berdiler.

Baharyň soňky aýydy. Howa onçakly yssy bolmasa-da, suwsuz oňňut edip boljak däldi.

Goşun Daňdanakan galasynda düşledi. Nireerde guýlaryň bardygyny anyklamak üçin çar tarapa topar-topar atly ugradyldy, ýöne ugradylan atlalaryň galabasy yzna dolanyp gelmedi, olar gürüm-jürüm boldy. Käbir topardan diňe birki atly dolanyp gelip, seljuklylaryň köpdüğü barada dowul turuzdy.

* * *

Togrul beg on alty müň atlysy bilen soltanyň elli müňlük goşunyny başa-baş söweşde ýeňip bilmejekdigine, diňe hile-al bilen ýeňip boljakdygyna akyň ýetiripdi. Şonuň üçin ol esasy ünsi soltan goşunynda dowul-gorky döretmäge, goşunyň huguny çykarmaga jemledi.

Gijelerine soltan goşunyna birjigem uky berilmeyärdi, ga-raşmadyk ýerinden hüjüm edip, alabasgy döredyärdiler. Aýyl-

ganç-aýylganç gygyrýardylar. At aýaklarynyň dükürdisini edip bilyän, ýolbars ýaly arlap gygyrýan ýörite adamlar gündizlerine dynç alyp, gjijelerine soltan goşunynyň kä ol ýerinden, kä bu ýerinden gykylyk-basgy döretmäge girişyärdiler.

Başga bir topar gjijelerine soltan goşunynyň gulamlaryny öldürýärdi: olar gaznaly gulamlar deýin geýinýärdiler, duşman düşlegine baryardylar. Garaňkyda kimiň-kimdigini saýgarmak kyn düşýärdi. Her kim garşsyndaky garany duşman hasaplap hüjüm edýärdi. Şeýle ýagdaýda seljuklylara gaznalyalaryň özlerem biri-birini gyryp, kömek berýärdiler. Iň esasy zat dowul döretmekdi.

Bir aýyň içinde soltan goşunynyň hakyt hugy çykaryldy.

Togrul soltan Masudy ele salmak isleyärdi, ýöne soltan öz ýüpek hymasyndan daşlaşmaýardy.

Togrul beg iki gije soltanyň ýatýan hymasyna barjak bolup synanyşdy. İki synanyşsygы-da şowsuz gutardy. Çünkü soltanyň hymasynyň daşynda dokuz hatar gorag bardy. Birki hatar goragy ät galdyryp geçäyeňinde-de galan hatar goraglary geçmek mümkün däldi. Gijelerine wezirlerem soltanyň ýanyna aňsat-aňsat baryp bilenokdylar.

Soltan goşuny titreýärdi, çünkü olar ençeme gün bări uklamandylar. Olaryň bar aladalary seljuklylardan aman gutulmakdy.

* * *

Soltan goşunynyň ýagdaýynyň egbarlandygyna, gury sandyklaryna göz ýetiren Çagry beg bilen Togrul beg on alty müňlük atly goşuny söweše salmak kararyna geldiler.

Baharyň soňky aýynyň ýigrimi ikisinde başlanan söweş seljuk begleriniň soltan goşunynyň ýagdaýy baradaky pikiriniň dogrudygyny aşgär etdi. Soltan öz baş yüzden gowrak gulumynyň on-on baş sany seljuklydan gaçmasyna teý akyl ýetirip bilenokdy²².

Juma günü – maý aýynyň ýigrimi üçünde seljuklylar dört tåraptan hüjüme geçdiler. Olar «Gurt oýny» diýip atlandyrýan öz

milli söwes usulyny ulandylar, soňra gollara bölünip söwesdiler. Bir gol belli bir wagt duşman bilen söweshärdi, ýadarçalyk wagt geçenden soň goşun bir gyra çekilyärdi-de, öz ýerini täze gola berärdi. Bu söwes usulynyň adyna «kurdus» diýlip at berilýärdi.

Diňe bir kurdus däl, seljuklaryň ulanýan söwes usullary dürli-dürlüdi, esasan, ýagdaýa görä söwes usulyny ulanýardylar.

Gurt oýny, syrtlan oýny, urha-gaç urşy, sabahun – tenahun uruş usullary iň köp ulanylýan uruş usullarydy.

Çagry beg sabahun uruş tilsiminde söweshmegi gowy görýärdi. Bu usulda söweshmekde, ol hakykatdan hem taýsyz ussatdy.

Ybraýym ynal²³ bilen Musa beg syrtlan oýny tilsimini gowy görýärler.

Arslan ýabgu söwesde gurt oýnunyň tarapdarydy. Bu usuldan aýratyn lezzet alardy. Resultegin beg söwesde köplenç kakasynyň gowy gören söwes tilsimini ileri tutýardy.

Togrul beg hem gurt oýnuny gowy görýärdi, ýöne onuň has lezzet tapýan, alýan söwes usuly tenahun usulydy.

Tenahun uruş usuly – duşmanyň goşuny bilen duşmany ýok etmekdi.

Söwes wagty gaznaly goşunyndan üç ýüz ýetmiş kişi seljuklylara goşuldy. Hindi, arap, kürt esgerleri çar tarapa gaçyp başladylar.

Söwes meydanynda oňly goşun galmanyndan soň, gaçmak gezegi soltana ýetdi: ol pilinden düşüp, atyna münüp düw gaçdy. Üç günde on sekiz aty çalşyp, yzyna garaman gaçdy.

Garagum çoli duşman bolup gelenleriň metdi-masgara bolup ýeňilýän pellehanasy!

Syrak atly bir padýman öz halkyny gyrmak, boýun egdirmek üçin gelen lek-lek goşunly ahemeni şasy Darini: «Men size öz halkomyň gizlenýän ýerini görkezeýin» diýip, Garagumuň jümmüşine aldap eltip, ahemenileriň goşunynyň suwsuzlykdan gyrylmagyna sebäp boldy²⁴.

Garagum çoli – Hydry atanyň synag mekany!

«Türkmenleriň hossary – enesi-de, atasy-da çöl».²⁵

Ol türkmen halkyny duşman bolup gelenlerden goraýar.

Bu gün sultan Masut amana gelip, Garagum çölünüň içi bilen gaçyp barýar.

Garagum çöli nire, «balyk» nire!

Cölde «balygyň» uzak durup bilmejekdigi köre hasa!

Soltan Masut hem öz betbagtlygynyň üstüne öz aýagy bilen geldi.

Adyndan başga Masut (Bagt) galmady onda!

Soltan Masudyň söweše gözegçilik eden depesi – bargähi, hymalary ähli zady bilen birmeydan eýesiz galdy.

Ýeňiş depesi!

Ol depeden gaznalylaryň baýdagы aýrylyp, seljuklaryň gara baýdagы dikildi.

Depä seljuk begleri geldi!

Söweşin üçünji günü aýyň ýigrimi dördünde seljuklylar dolyýeňiş gazandy!

Ahyryl-ahyr söweş gutardy!

Ahyryl-ahyr maksada ýetildi!

Seljuk goşuny ýeňdi, indi olaryň garssyna çykjak goşun-da, döwlet-de ýok. Garssyna çykjak sultan, hana, garadere batyp, zut gaçyp barýar!

Seljuk begleri begenip, dikine gygyryarlar:

– Yedi yklym biziňki!

– Dünýä biziňki!

– Biz dünýäniň hökümdary!

Seljuk begleri, esgerleri sesleriniň ýetdiginden zowlatdylar. On alty müňlük goşun üç seljuk serkerdesiniň – Togrul begiň, Cagry begiň, Musa begiň atlaryny gaýtalap gygyryardylar:

– Togrul beg!

– Çagry beg!

– Musa beg!

– Seljuklylar! Seljuklylar!

Soltan Masudyň ýüpek bargähinde tagt lowurdap durdy. Ol tagtda indi hiç wagt Masut oturmaz. Ol tagt indi Togrul begiň, hawa, hawa, Togrul begiň tagty bolar.

– Yedi yklyma öz şalygymyz barada fethnama (ýeňişnama) göndereliň!

– Ilki bilen, sultan Masuda fethnama göndereliň, Gutulmyşy zyndandan boşatmagyny talap edeliň!

**Dünyä geçirijidir, ebedi däldir, Jemşidiň döwletinden
beýik döwlet ýokdy.**

**Belent asman ony aýak astyna taşlady, jahana başga serdary
getirdi.**

**A. Firdöwsi. «Şanama».
504 sah. 19-20 setirler.**

– Bagdat halypasy Kaýym Bemryllaha fethnama göndereliň. Goý, ol bizi ykrar etsin hemem bize ykrarlyk baýdagы bilen teşribini (halat) ibersin!

– Basyl kaýsaryna, Müsür mukawkysyna, Hebeş nejaşisine, arap raýislerine, Garahan ilhanyna ýeňişnama göndereliň!

– Jürjaniýa fethnama göndereliň!

– Bu depäniň üstünde öz şalygymyzy berkarar edeliň – gurultay²⁶ geçirileň. Goý, ähli ýerlerden türkmen wekilleri gelsinler. Ähli şäherlere häkimleri özümüz bellärис.

Jahan seljuk begleriniňki boldy!

Gurultaýyň öňüsrysasy Togrul begi, Çagry begi, beýgu Keleny zeýtun ýagyna ýuwðular.

Yedi günläp zeýtun ýapragyny tüsseletdiler, daşlaryndan zümerret daşlaryny ayladylar. Şeýdip, seljuk beglerini göz degmeginden goradylar.

Sondan soň seljuk begleri gojalaryň, pirleriň pata bermegi birle eginlerindäki kepenlerini aýryp, patşalyk egin-esigini geýdiler.

Gylyç ýa kepen däbi bilen maksada ýetilendigi mynasybetli toý tutuldy.

Ähli seljuk esgerleri kepenlerini otlap, eşik geýdiler.

Seljuk beglerine aýry-aýrylykda täze egin-eşikler geýdiriliп, billerine altın guşaklar dakylody.

Gurultaýda il kethudalarynyň oňlamagy bilen patyşa, beg gösterilen kişilere sadyatlyk bilen boyun sunjakdyklaryna ähli seljuk kethudalary, begleri, esgerleri Gurhandan, desterhan dan wepadarlyk kasamyny içdiler.

* * *

Şol gün çöle seljuk begleriniň maşgalalarynyň yzyndan çapar ugradyldy.

Seljuk begleri öz maşgalalaryna gowuşdylar.

Talak berlen hatynlara täzeden nika gyýyldy, täzeden toýtoýlandy.

On üçünji hekayat

RAHATLYKDA RAHATLYK YOK

1. Keseden seretseň, ähli zat aňsat

Täze durmuş başlandy.

Dawut Çagry beg Merw şäherinde ornaşdy, Horasanyň galaba bölegini – Jeýhundan Nyşapura çenli aralygy özüne degişli etdi.

Musa ýabgu Heramy özüne ýurt tutundy, sebitdäki şäherleri, ýene näçe ýeri teshyr edip bilse, özüne almak barada seljuk begleri bilen ylalaşdy.

Çagry begiň uly ogly Gurt (Kawurt) Kerman sebitlerine patyşa boldy.

Ýurt bölünişigini gurnan Muhammet Togrul beg seljuk beglerini öz küysän, saylan sebitlerine gönderdi. Enebir dogany Ybraýym bütün ömrünü Togrul begiň ýanynda geçirjekdigini, ondan aýrylyp hiç ýerik gitjek däldigini tekrarlady, ýöne dörtbäs aýdan soň özüne ykta isleyändigini bege ýaňzytdy.

Togrul beg Ybraýyma Ebher hemem Zengan sebitlerini berdi. Ybraýym ol sebitlerini kabul edip alsa-da, tizden Togrulyň ýanynda dolandy:

– Dogan, meni öz ýanyňdan aýyrma. Bir aý senden aýry bol-dum welin, tas ýüregim agzymdan çykypdy. Allatagala her kimi bir maksat üçin dogurýar, meni Çagry ikiňize göz-gulak bolmak, hyzmatyňzy etdirmek üçin ýaradan bolsun gerek. Onsoňam men diňe söweşde rahatlyk, lezzet tapýaryn, adaty durmuşda içim gysýar meniň.

Köskde Ybraýymyň gelmegini unamadyk kişiler köp boldy:

– Allatagala al-ha-al-da almadyga ahyrýetde-de hiç zat berýän däldir. Beýle mümkünçilik adam ömründe örän seýrek bolýar. Köp kişi bir döwüm tötege mätäc. Saňa bolsa, Allatagala giden ýurdy hökümdarlyk etmegiň, ýáýnap ýaşamagyň üçin berip dur. Sen bolsa, Allatalgalyň, Togrul patyşanyň beren şol nygmat-laryndan yüz öwürýärsiň. Allatagala seniň bu yüz öwürmäni halamaz. Murtar jezalandyrmagy-da mümkün...

Ybraýym telim ýola nygtalan bu sözlerden soň, ýene Zengana gidermen boldy, şu pikir bilen Togrul begiň ýanyna bardy.

Ybraýym ynandyrmak aňsatdy. Şeýle bolansoň, ol bir pikire ygrarly däldi, üýtgap durýardy. Togrul beg onuň şu häsiýetinden mydama howatyr edýärdi.

Togrul beg onuň pikirini oňlady:

– Ybraýym, byradarym, men saňa Abu Alyny wezir belläýin. Goý, ol saňa diwan işleriň ýöretmäge ýardam bersin.

– Abu Alynymy? – Ybraýym birsalyym dymdy.

– Nämé, göwnemejek bolýarsyňmy? Men-ä ony saňa sowat-lydygy hem işeňnirdigi üçin bermekçi bolýaryn. Ol seniň ähli işiňi eder.

– Dogry...

– Sen menden hiç zat gizleme. Islešeň, başga birini sayla.

– Göwnüm emir Dodurga Merwezini küýsedi.

– Goý, emir Dodurga Merwezi bolsun!

Ybraýym derrew başky pikirini üýtgetdi:

– Ýok, ýok, Togrul, sen Abu Aly diýdiň. Goý, seniň diýeniň bolsun. Sen bu babatda gowy oýlanansyň. Onsoňam sen olaryň ikisini-de menden gowy tanaýarsyň.

– Sen Abu Alyny näme üçin göwnemediň? Byradar, maňa ýüregiňdäkini açık aýt.

– Togrul, meniň senden ýasyryň zadym ýok. Men näme pikir etsem, ony hökman saňa aýdýaryn. Abu Aly barada-da aýdaýyn. Ol aşa sowatly. Men onuň akyl öwretmeginden gorkýaryn. Maňa akyl gerek däl. Onsoňam onda adamlara göwnüýetmezçilik bar. Ýanynda kimiň gürrüni edilse: «Aý, olmy?» diýip içýakgynç ýylgyrýar. Men şuny halamaýaryn. Dodurga Merwezi sowatly bolsada, dymma. Bir zat soraýmasaň, aňsat-aňsat gürlemeýär. Akyl öwretjek bolup dyzamaýar. Hiç kimiň gürrüňini etjek bolmaýar. Men Abu Aly bilen düşünişip işlärin. Ol Horasana belet...

* * *

«Minarany ogurlamazdan burun, ony nirede gizlejekdigiň hakda oýlan» diýen pähim bar.

Togrul beg döwletini yqlan etmezinden oval döwleti edara etmek barada köp oýlanypdy, ol samanlylaryň, gaznalylaryň döwleti edara edişlerini gaýtalaman, öz täze döwleti edara ediş ulgamyny döretmek isleyärdi. Geçen salaryň ýoluny gaýtalamak, Togrulyň göwnüne, birki ýıldan olaryň gününde düşmek howpuny döredýärdi. Seljuklylar güýcli hasaplanylan gaznaly şalygyny ýeňdiler. Rast, elli müň atly goşunly şalyk on alty müň atly goşundan ýeňilýän bolsa, oňa näme üçin güýcli döwlet diýjek!?

Täze döwlet gurmak üçin edilmeli işler kändi, juda kändi.

Her kimiň etmeli işi anyklaşdyrylmaly.

Şalygy, elbetde, patyşa dolandyrmaly bolar. Oňa wezirler gerek.

Döwlete girdeji nireden gelmeli?! Ine, esasy zat.

Ýer-mülkden – haraçdan geler.

Ýerleri ykta¹ bermeli.

Yktany yktadara² muktada ýasaýan dayhanlar bilen bilelikde bermeli. Yktadar öz dayhanlaryndan ýylда iki gezek haraç ýygnasyn. Döwlete salgut tölesin, döwleti esger bilen, azyk bilen üpjün etsin.

Yktadar, goý, ýerlerini ülüşçilere – barzigarlara paýlasyn.

Ykta şahadatnamasyny diňe patyşa gowşursyn!

Diwany wezaraty³, onuň gulluklaryny döretmek, işlerini ýola goýmak Togrul beg üçin hupbatly boldy. Birnäçe wezir wezipeleri döredildi. Wezirleriň etmeli işleri aýdyňlaşdyryldy.

Dogrusy, seljuk diwany, Horasany edara ediş diwany Daňdanakan söweşinden iki ýyl öň – Sarahs söweşinden soň döräpdi.

Şondan bări dolandyryş edaralary işleyärdi.

Wezir ýurduň maliýe dolanyşygyny alyp barýardy, ýolbaşçy adamlary wezipä bellemäge-de, wezipeden aýyrımagada hukuklydy. Salar – goşunyň baş serkerdesi. Tugrayý – döwletiň möhüriň eyelik edýär, patyşanyň, weziriň ygytyar bermegi bilen resminamalara, permanlara möhür basýar. Amil – ýerli emeldar. Ol, esasan, ilatdan haraç ýgnaýar. Amiller ýýgnan harajynyň belli bir bölegini etraplaryň edaralaryny saklamaga harç edip bilýärler. Welaýatlara şihneler ýolbaşçylyk etmeli, olara kazynyň hukugy berilýär. Şihneler, esasan, maldarçylyk bilen meşgullanýan welaýatlara bellenilmeli. Üstaduddar – hazynanyň girdejisinden, salgylaryndan belli bir mukdaryny aşanalara, köşkdäki işlere sarp edýän, aşhanany, köşk hojalygyny dolandyryán adam. Mutassarif – etraplarda, welaýatlarda çykdajylaryň-girdejileriň hasabyny ýöredýän emeldar. Ýerlerdäki maliýe dolanyşygyny mutassarifler ýa-da mustaufi-hazynadar alyp barmaly. Ariz – goşunyň maliýe üpjünçiliginı alyp barmaly. Kazy – şerigatyň kawnularы esasynda adalaty goramaly, günükärleri, jenaýatçylary jezalandyrmaly. Muhtasyp – şäherlerde düzgün-tertibe gözegçilik etmeli, bazarlaryň tertip-düzgüni, ahlaklylygy muhtasybyň jogapkarçılıgında bolmaly. Raýis – ýerli kethuda: şäherleriň hem obalaryň ýolbaşçylary. Emir-i-haras – türmeleriň, jellatlaryň ýolbaşçysy. Jandar, mufrat, cawuş – patyşanyň janpenasy. Ahursalar – athananyň hojaýyny. Köwüşberdar – patyşanyň köwüşini göteryän, saklayán kişi. Dabir – mürze, kätip. Atabegler – köşkde patyşanyň çagalaryna edep hem sowat öwretmeli muğallymlar, terbiýeçiler. Gulam – hakyna tutulan esger. Oglan – atly esger.

Her kimiň etmeli işi belli, şeýle-de bolsa işler şow tapyp gi-dibermeýärdi. Elbetde, ähli zadyň başlangyjy kyn. Togrul beg ýuwaş-ýuwaşdan ähli zadyň ýola düşjekdigine ynanýardы. Her bir meseläni ünsden düşürmezlige çalyşyardы. Her bir ugruň kadaly işlemegi üçin diňe bir ýa iki hünärmen bilen maslahatlaşyp oňman, telim hünärmen bilen maslahatlaşyardы. Yönekeý görnen zat hem käteler begiň üç-dört gün wagtyny alýardы. Onuň ukusyny karam edýän gjeleri az bolmaýardы. Şol günler, şol gjeler beg hatyny Altynjanyň çydamlylygyna, ýatkeşligine, işine çulumlygyna haýranlar galypdy. Asyl Altynjan ýormak diýen zadyň nämedigini bilmeyän ýalydy. Biri çydamly bolsa, Togrul beg çydamlydy, ýone Altynjanyň çydamlylygy begiňkiden rüstem geldi. Togrul beg uzynly gün işläp lüti çykyp golawrasa-da, Altynjan ýa-ha muny begden ýaşyrýardы ýa-da hakykattan hem ýormaýardы, öjemeldi.

Ol haçan görseň, dynjyny alyp, ýaňy aýak üstüne galan ýalydy. Özem onuň gama batyp oturan pursadyna Togrul beg eger-eger gabat gelmeýärdi. Ol mydama göçgünlidi. Özem mydama gowy zatlaryň gürrüñini edýärdi, lapyň keç etjek gürrüňlerden gaça durýardы. Asyl, onuň durmuşynda lapyny keç edýän zat ýok ýalydy.

Köşkdäki diwan işleri pars dilinde alnyp barlangoň, Togrul beg her bir diwanyň, her bir gullugyň işini, baglaşylýan şertnamalary, çykarylýan permanlary gözden geçirmegi Altynjana ynanýardы. Onuň oňlan permanlaryna Togrul beg tugrasyny basardы. Köşkde diwan işlerini pars dilinde ýöretmegi Tahyrylar hökümdarlygy başlapdy⁴, şondan bärem dowam edip gelýärdi. Ýogsam köşk diwanyny türkmen dilinde ýöretjek bolup soltan Mahmyt Gaznaly-da köp yhlas edipdi, ýone onuň bu islegi amal tapmandy. Togrul beg hem köşgүň diwan işleriniň türkmen dilinde alnyp barylmagyny isledi, talap etdi, ýone bu iş başa barmady.

Döwlet içinde, köşkde kimler işlemeli?!

Oguz kowumyny ir ertirden giç aşama çenli bir jaýda – köşkde oturdyp bilmersiň. Bir otagda ertirden aşama çenli

oturmak onuň üçin zyndandyr. Ol oturmaly bolsa atyň üstünde oturar, ýöne bir otagyň içinde uzak wagtlap dümtünip oturyp bilmez. Ýüregi agzyndan çykaýjak ýalydyr. Sebäp onuň asly nur-dan – otdan, ot durmaýar, ot mydama hereketde. Oňa hereket gerek. Hereket gerek! Derlemek gerek! Oňa ýanmak, nur saçmak gerek. Onuň üçin rahatlykda rahatlyk ýok. Oguz kowumy diňe hereketde rahatlyk tapýar. Oguz kowumy diňe aldym-berdimli darkaslarda rahatlyk tapýar.

Seljuk begleri oturmak islemeýän bolsa, onda köskde kim oturmaly? Döwlet diwanyny kim ýöretmeli? Bir-iki adamyň aljak galasy ýok. Uly döwleti dolandyrmačk üçin yüzläp-yüzläp hat-sowat bilyän adamlar gerek? Özünde adam bolmasa, ýagdaýa görä çäre görmeli. Özem bu aýbyň hiç kime bildirmeli däl. Başarsaň, kemçiligiň ile geçirimliliğiň, artykmaçlygyň, ynsanperwerligiň hökmünde görkezjek bolmaly. İň gowusy, kemçiligiň ýaşyrmak, ol hakda hiç zat gürlemezlik. Täze döwlet döretjek bolsaň, meseleler kemçilik, nogsanlyk hökmünde ýaz kömelegi deýin köpelip, ähli ýerden yüze çykar durar eken. Şeýle-de bolsa, Togrul beg ruh-dan düşmedi, goşuny, häkimligi öz eline aldy.

Ol her bir patyşa ýaly, öz döwletiniň diňe bir ýolbaşçysy, öňbaşçysy däl, eýse bu döwletiň bir şahsyétde aňladylmasdy, ýagny onuň nyşanydy. Bu döwlet iş yüzünde harby wezipele-ri çözmečk arkaly kemala gelen döwletdi. Indi hem bu harby-syásy şalygy sap syásy, aňyjet, ruhyjet hem medeniyet mazmuny bilen doldurmak gerekdi. Bu wezipeleri amala aşyrmak üçin döwlet gurmagyň köpcüklikleýin tebigy işi däl, eýse Togrul begiň aň-düşünjesi, maksat-niýetleri bilen baglansyıkly şahsy başlangyjy hem zerurdy. Togrul begiň syásy akyldarlaryň döwlet barada pähim-parasatlaryny ürç edip öwrenmegi-de şunuň bilen baglansyıklydy. Seljuk döwleti harby-syásy jähetde bişişen, taýyar edilen, kemala gelen barlyk bolsa-da, döwlet gurlusynyň beýleki ugurlarynda ol tarp ýeri ýada salýardy. Tarpy özleşdirmek üçin sap harby gymmatlyklar bolan türkmen taryhy tejribesinden başga-da köp zatlar gerek boldy. Şonda seljuklar özge halklaryň syásy tejribesine ýüzlendiler. Şeýdip, seljuk döwle-

ti özüniň döwlet diwany, syýasy-edara ediş usullary boýunça pars syýasy medeniýetiniň gazananlaryny özüne siňdirdi. Ruhýyet, medeniýet, aňyýet ugurlarda bolsa ol arap-musulman, hatda grek syýasy pelsepesiniň düşünjelerini öz kemalyétinde ulandy. Türkmen özeniniň daşyna özge halklaryň gazanan gymmatlyklary gatlaklanyp, bütin musulman dünýäsiniň gazananlary ulanylyp, dünýä derejesindäki täze bir döwlet kemala geldi. Ähli halklaryň bu beýik taryhy gurluşya öz pikiri, tejribesi bilen gatnaşmaga mümkünçilik almagy agzybir, dostlukly bir döwleti kemala getirdi. Onda hemmeler özüni doly bahaly adamlar, döwletiň eýesi bolan adamlar hökmünde duýýardy. Seljuk türkmen döwletiniň adyllygy-da, rahatlygydyr amatlylygy-da, hiç kimiň munda özüni keseki duýmaýanlygy-da şonuň üçindir.

* * *

Halyfa ýeňişnama göndermek aňsat düşmedi. Göräymäge, bu ýerde hiç hili müşgillik ýok ýaly: Samarkant, Merw kagyzy gerekmi, Çyn kagyzy gerekmi, baş üstüne, ähli görnüşinden bar. Arap dilinde ýazjak debir hem taýýar. Altyn syá-da taýýar. Altynjanyň ýogy ýok, ol näçe gezek ýazmaly bolsa-da ýüksünmän ýazyp otyr. Özem ol sünnäläp, biçak owadan ýazýar, ýone bir adam bilen döwlet diwanyny ýoredip bolmaýar.

Bu ýerde göze görünmeyän kynçylyk bar. Çünkü halypa ýazyljak fethnama täze döwletiň baş syýasaty bolmaly. Şol nama täze döwletiň syýasy yüzünü kesgitlemeli.

Nama üç-dört gezek, ondan hem köp gezek ýazyldy.

Ahyryl-ahyr bir nusgada duruldy:

«HALYPA, MÖMINLERIŇ EMIRI KAÝYM BEMRYLLAHA

Biz, Seljukogullary – siziň gullaryňyzdyrys, mukaddes pygambarlik huzuryňzyň we döwletiňiziň mydamalyk tarapdarydyrys we boýun egen türkmenlerdiris. Myda-

ma gazawat söweşini alyp baryp, Käbä zyýarat ederdik. Biziň aramyzda halkyň hormatlap sarpa goýan Ysraýyl ibn Seljuk atly kethuda doganymyz bardy. Ýemineddöwle Mahmyt ibn Söbüktegin hiç hili günäsi bolmasa-da, ony tussag edip, Hindistandaky Kelejar galasyna iberdi. Ol ony bu ýerde ýedi ýyl bendilikde saklamaga höküm berdi. Netijede, ol bendilikde wagty aradan çykdy. Ýemineddöwle Mahmyt ibn Söbüktegin biziň garyndaşlarymyzdan we tarapdarlarymyzdan yüz otuz adamy, bigünä bolsalar-da, galalarynda sakladylar. Masudyň goşuny üstümize çözdy. Aramyzda hüjümdir yza çekilmeler, ýeňiš we ýeňlişler boldy. Ahyrsoňy, bagt bize gülüp bakdy. Soňky gezek Masut leşger çekip, biziň üstümize çözanda, Taňrynyň ýardamy we pygamberimiziň arassa we mukad-des huzurynyň ykbaly bilen biz üstün çykdyk. Masut ýeňlip, köp zyýan çekip, döwletini bize tabşyrdy. Şeýle dana söz bar: «Taňra boýun egmedik hökümdar arzuwynyň gyltymyna kowalaşyp heläk bolar». Taňrynyň berenine we ýardamyna şükür edip, adalatly we ynsaply hereket etdik. Zulum we adalatsyzlyk ýolundan ýöremedik. Indi biz adalat hem ynsaplylyk esasynda külli musulmanlara howandar hem arkadag boljak döwletimiziň işiniň din ýoly bilen – halypanyň buýrukrarynyň we görkezmeleriniň esasynda ýöredilmegini isleyäris. Ýene bir dana söz bar: «Hökümdarlygyny dinine hyzmat etdirene her bir soltan boýun eger, dinini hökümdarlygyna hyzmat etdireniň hökümdarlygyna ähli kişi göz diker»⁵.

Fethnamanyň soňunda Togrul ibn Mikäýlyň, Çagry ibn Mikäýlyň, Musa baýgu Kelan ibn Seljugyň atlary bardy.

Fethnama ynamdar adamdan – Abu Yshak el Fukkadan Bagdada ugradyldy.

* * *

Halypa Kaýym Bemryllah seljuk beglerini gutlap, ýörite sowgat iberdi⁶.

Halypa sowgadynyň sanawy:

1. Togrul beg, Çagry beg, Musa beg üç sany ýörite teşrif (halat). Bu halatlaryň gyralary ownujak göwher daşlary bilen jähklenendi.

2. Her biri üç jübütden ybarat bolan iki sany sowgat. Birinji sowgat: ak ýüpek matadan tikilen köýnek-balak; peş, omuz gaýyşy, gymmatbahaly daşlar bilen bezelen hindi gaýyşy, ädik. Ikinji sowgat: geýim, telpek, agarçäkmen, gymmatbahaly daşlar bilen bezelen kemer, gymmatbaha daşlar bilen bezelen, ýüzünde aždarhanyň şekili çekilen «garacury» diýlen altyn gylyç.

3. Sahaby altyn bilen haşamlanan üç sany Gurhany kerim.

4. Asly bambuk agajyndan ýasalyp, altyn bilen haşamlanan üç sany şalyk hasasy.

5. Bir altyn jyga.

6. Bir altyn jyza.

7. Yúzi gymmatbaha daşlar bilen bezelen galkan, ýüzünde kyrk sany ýakut we ortasynda uly gymmatbahaly daş bar.

8. Üç saý at. Bu saý arap atlarynyň esbaplary sap altyndan. Atlaryň toýnaklaryna yüz dinar bahaly halkalar nallanylyp berildi.

9. Iki totuguş.

10. Otuz arap aty. Bu atlaryň üstünde gorag örtgülerí we rum keçeleri bardy. Her bir atyň boýnuna dakylan ýüpek jylawda altmış sany halypalyk dinary bardy. Bu atlar bilen birlikde otuz sany seýis hem berilýärdi.

11. On hindi pişigi.

12. On elguş. Elguşlaryň başlyklary gymmatbahaly daşlardan nagyslanyp bezelen.

13. Otuz top ak reňkli ýüpek mata, otuz top atlaz mata.

14. Bir halypa tugy.

15. Gotazlary gymmatbahaly daşlar bilen bezelen tagtyowan (Dört tarapyndan gösteriliip äkidilýän tagt).

16. Patyşanyň hatyny üçin zerugeýimleri.

17. Patyşa hatyny üçin göwher gasly altyn jyga..

Halypyň iberen ýörite ilçeşi getiren zatlaryny Seljuk beglerine ýeke-ýekeden dabara bilen görkezýärdi.

* * *

«1044-nji ýylda Abu Kalyjar Bagdada girdi. Halypa Kaýym Bemryllah ony garşylamaga çykmady. Abu Kalyjar patyşalyk howlusynda düşledi we Jelaleddöwläniň aýalyny, çagasyны we goş-golamlaryny ol ýerden çykardı. Baş rakat namaz wagty gapysynyň agzynda zaň kakdyrdы. Oňa öňki adat bolşy ýaly, diňe üç wagt namazda zaň kakdyrmagy, zaň kakylyş dowam-lylygyny gysgalmagy towakga edip ilçi iberildi. Abu Kalyjar welin, Halypanyň ilçisiniň töwellasyny diňlemedi, baş wagty-na zaň kakdyrmagyny dowam etdirdi»⁷.

* * *

Iki hili söweş bolýar: göze görünýän – daşky hem göze görünmeyän – içki söweş. Göze görünýän daşky söweş: goşun jemlap: «Ýa Biribar, özünden medet!» diýip, ýagynyň üstüne dökülmek hem ýeňmek. Bu ýerde söweş nagt. Güýçlumiň, bolany, ýeňiş seniňki, ýöne ikinji, göze görünmeyän – içki söweşde nagt zat ýok, gara güýjüň aljak galasy-da ýok. Bu söweşde gaty hüsgärlik gerek, ýiti pähim-parasat, ugurtapyjylyk gerek.

Togrul beg bu söweşleriň ikinjisinde – pähim söweşinde ät galmazlyk, musulman halklarynyň göwünlerini awlamak, olaryň pikir-düşünjelerine doly düşünmek üçin yslamyň döreyiň taryhyны, Muhammet alaýhyssalamy, pygamberleri, mezhepleri, kelam ylmyny⁸, hululylary⁹, azanyň soňundan goşulan: «Haýyr işleri etmägi howlugyň!» diýen sözüň¹⁰ aňyrsynda ýatan hikmeti jikme-jik öwrendi. Aristunyň «Tasawwuratyny»¹¹, Eflatunyň «Döwletini», Farabynyň «El-Medine el-fazylasyny» ulamalaryň teswirli okamagynda diňledi. Yslamyň gysyp çykaran gadymy buddaýy, brahmany, mitraýy, zertoşty dinlerini-de öwrendi.

Yslam näme üçin sünni, şáýy, howaryj mezheplerine bölündi?! Näme üçin fykh buýrukrarynyň amalynda agzalalyklar bar?! Näme üçin fykh birnäçe mezheplere bölünipdir?!

Seljuk döwletiniň döremegi bilen Horasanda Gurhana hem hadysa esaslanýan mälikî we hanafiýa mezhepleri ýör-

gündeli. Bu iki mezhebiň aralygynda durýan şafygy mezhebi Horasanyň käbir şäherlerinde kabul edildi. Ol köplenç aşgary usulynda medreselerde okadylýardı. Aşgary mezhebi Abu Musa Aşgarynyň (878-935 ý.) nesli bolan Abul Hüseyín Aly bin Ysmaýyl tarapyndan X asyrda ýüze çykypdy. Ol belli bir döwür içinde mugtazylalylardan bölünip, öz aşgary tarykatyny döredipdi we mugtazylanyň duşmany hökmünde özünü tanadypdy. Aşgarylар müjebbire¹² we kadaryye¹³ ynançlarynyň arasynda şöhratlanmak isleýärdiler. Olar: «Bende işi kesp edijidir. Allatagala bolsa işi ýerine ýetirijidir. Çünkü Hudaý mälikdir, her bir zat etse-de, ol zulumdan uzakdadır» diýen pikiri öne sürüärdiler.

Her hili garaýşlar, topalar döreyärdi. Her bir ulama öz pi-kiriniykrar etdirmek, taglymatyny medreselerde sapak hökmünde girizmek isleýärdi. Mezhepleriň, garaýşlaryň aşa köplüğü – adamlaryň dini ynanjyny berkitmän, gaýtam, gowşadýardı. Togrul beg dini garaýsyň birligini, bitewüligini gazañmak üçin her bir mezhebi düýpli öwrenmeli boldy, şonda musliman dünyäsinde munapyklaryň¹⁴ köpdüğine-de göz ýetirdi. Bekdaş bilen Dürnazara olara garşy berk göreşmegi tabşyrdı.

Mugtazyla mezhebi¹⁵ karmaty we ysmaýly atlary bilen medreselerde öz hökmürowanlygyny gazanypdy. Yöne mezhepler öz aralarynda oňuşmaýardylar, biri-birine kapyrlyk günäsini ýonkäp, biri-birini metdi-masgara etmäge, seýdip biri-birinden rüstem gelmäge çytraşyrdylar.

Mugtazylalylaryň we mütekellimleriň¹⁶ garşydaşy bolan fykhlar we aşgarylар topary öne saýlanyp ugradylar, olar hanafy, mälikî, şafygy, hanbaly mezheplerinden özge mezhepleri küpür, zyndyk diýip yylan etdiler, olary ýok etmäge çagyrdylar. Zyndyklar aslynda maddy pikire uýup, sygynyp, dinlere, ylahy kitaplara, pygamberlere müňkür bolýardylar.

Hanafylar, esasan, mugtazylalylara eyerdiler. Bu mezhep ylymdyr pelsepeden rüstem geldi. Ulamalar öz ylymlaryny din bilen baglanychdymaga mejburdylar.

Mütekellimler Hudaýyň barlygyny, ýeke-täkligini tekrarlap: «Ähli zatlarda Haktagalanyň yhlasy akyp dur» diýärdiler. Sopu-

lar hem edil mütekellimleriň şu pikirine sygynýardylar: «Ähli zatlarda Haktagalanyň barlygy akyp dur».

Sopular «hakykata» ýetmek üçin şerigat basgaçaklaryndan tarykat basgaçaklaryna geçýärdiler, özem olar baýlygy, maddy gymmatlygy inkär edýärdiler, mazlumlary goldaýardylar, baýlary ýigrenýärdiler, näletleyýärdiler, baýlara ähli zatlaryny garyplara paylap, garyp ýaşamagy wagyz edýärdiler.

Sopuçylyk birinji şerigat basgaçagynda başlangyjy şerden hem umytdan başlan bolsa, ikinji tarykat basgaçagynda adam-lary toba etmäge, terkidünýälige, ýoksullyga, sabyrlylyga çagyrdylar. Üçüncüji hakykat basgaçagynda bolsa sopular dünýewi we şerigat buýruklaryny ýerine ýetirmekden boşadylýardy, sebäbi şerigat we sopuçylyk mukaddes hasaplanýardy...

2. Reýde geçen ikinji toý

Reý şäheri, Reý dagynyň gerişleri, owadan-owadan ymarat-lar Altynjana biçak ýarady. Haremhanadaky göz-göz otaglar, hyzmat edýän gelin-gyzlar welin, onuň birbada sustuny basdy.

Bu ýerde toýa taýýarlyk görülyärdi.

Toýa bir aý öňünden gelýärdiler.

Toý Mawlid an Nabiniň doglan günü – rabi al-awwalda¹⁷ başlanmalydy. Gelýänleriň ählisini ýatyp-turar ýaly ýatakhanaly etmek, olaryň owkatyna esewan bolmak üçin ýigrimi müň adam hyzmata durdy.

Cyn-Maçyndan, Wizantiýadan, Kawkazdan gelen myhman-laryň sowgatlary Altynjany haýrana goýupdy.

Muhammet Togrul begiň aýdysy ýaly boldy: patışanyň tagtynyň çep gapdalynandan Altynjan üçin ýörite kaşaň tagt goýuldy.

Muhammet alaýhyssalamyň dünýä inen günü toý başlandy.

Gelýän myhmanlaryň yzy üzülenokdy, olar çatynjalara – Togrul beg bilen Altynjana tagzym edip geçirip durdylar.

Her gelen öz sowgatlaryny görkeýärdi, gowşurýardy.

Her şalyk, her beglik özünüň rakysçylaryny, aýdymçylaryny hem ugradypdy.

Daşary ýurtlaryň köp şasy öz wekillerini ugradypdyr. Hytaý, rum, rawwat, salar-musafir, bawan, zaýýr, şaddat, buid, kaku, saffar şalyklaryndan wekiller geldiler.

Gelenleriň arasynda Beýik Kiýew Rusundan gelen wekiliň Ýaroslaw Mudrynyň¹⁸ adyndan aýdan ýakymly gutlag sözleri, gowşuran sütükli possunlary Altynjanda hasam ýakymly täsir galдыrdы.

Uzaga çekse, toýam ýadatjak eken.

Toý kyrk giye-gündizläp dowam etdi.

Uzaga çeken şagalaň-zyýapatyň ýadawlygy gara zähmetiň ýadawlygyndan çökder boljak eken.

Soňky günler-ä toý geçmejek, gutarmajak ýaly bolup duýuldy.

Ýöne kyrk giye-gündize çeken toý-şagalaň diňe bir Altynjany ýa Togrul begi däl, ahyryl-ahyr seljuk beglerinem ýadatdy, usur-gatdy.

Muhammet Togrul beg ýol küýsedi.

Darkaş küýsedi.

Kyrk giye-gündiziň içinde çözülmeli meselelerem ep-esli ýygñandy.

* * *

Togrul beg Altynjana beren talagyndan soň oňa ikinji gezek öýlenmeli boldy. Köne türkmen adatynyň talaby şeyledi. Adat bu meselede göräýmäge şerigat bilen deň gelýän ýaly hem bolsa, daşdan seredýäniň gözüne ilmeyän ownuk tapawutlar bardy. Şerigat aýala talak berlenden soň, öňki är-aýalyň ýene birleşmegine gönü ýol bermeýär, aralykda öňki aýalyň, ilki bilen, başga biri bilen nikadan geçmegini, diňe şondan soň ozalky är-aýalyň täzeden birleşmegini talap edýär. Türkmen adaty bolsa beýle zatlary artykmaç hasaplap, ol şerti aradan aýyrýar we gönüden-gönü täze nika rugsat berýär. Togrul beg, hemiše edişi ýaly, ýene türkmen adatyna eýerde.

Ol ikisine gaýtadan nika gyýdylar. Ikisiniň bagtyna göz dikäýjek ýaramaz päl-niýetleri gyýyp taşlamak manysynda, nika

gyýylýarka, gaýcy işletdiler. Göze görünmeýän belalary göz görnüp duran gaýcy bilen gyýyp taşlanylmaý Togrul begiň gözüne hem geň-taň bolup, hem juda manyly bolup göründi. Ol baş salynyarka, garry mamanyň ýom okaýsyny ilkinji gezek görýän ýaly geň galmak hem gyzyklanmak bile syn etdi.

Ak, gök geýdirme,
Arpa çörek iýdirme,
Toýnakla depdirmeye,
Agyzla gapdyrma...

Ak hem gök reňkleriň ýas eşiginiň reňkidigini ol oňat bilyärdi. Garry mama ikisine uzak ömür arzuwlaýardı. Şu günüki nika bolsa täzeden başlanýan ömrüň täze binýadydy. Nika Togrul begiň şahsy ömrüniň binýady, täze döwlet bolsa onuň taryhy ömrüniň binýadydy, şol sebäpden ol taryhy ömrüni şahsy ömründen ilerde goýup, toý etmek işini uzaga çekdirip-di. Bu gün ol adam hökmünde Altynjan bilen nikalaşan bolsa, patyşa hökmünde täze bir döwlet bile nikalaşypdy. Onsoň garry mamanyň ýokarky pentleri onuň gulagyna külli türkmeniň öñündäki borçlarynyň kesgitlenmesi bolup eşidildi.

Alla bendesini ýalkajak bolsa, oňa mynasyp ýar berýär. Alla patysanyň işini oňuna etjek bolsa, oňa dogumly hemem pähim-parasatly nedim berýär. Togrul beg ynsan hökmünde-de, patyşa hökmünde-de ýalkanypdyr. Döwletli ojagyň aýaly, ilkinji nobatda, ýanýoldaşynyň syrdaşydyr. Adalatly patyşanyň nedimi-de onuň syrdaşydyr. Maşgalany-da, döwleti-de saklayán güýç syrdaşlykdyr.

Syrdaşlyk – ikiniň birligi, bu birligiň bozulmazlygy üçin ruhy ýakynlyk gerek. Togrul begiň bagtlylygy öz nedimi bilen diňe bir ruhy däl, eýse tebigy birligiň oňa Alla tarapyn miýesser edenligindedir. İki göwrede bir jan, iki göwrede bir paýhas bolmak Togrul begiň geljeginiň ýagty umydynyň binýady boldy.

Ikinji gezek nika gyýlansoň Togrul beg Altynjan bilen tas ýedi ýylyň aýraçylygыndan soň gowşan aşyk-magşuk ýalydy, öz

köşk aladasyndan sähel sypyndygy Altynjanyň ýanyna gelerdi. Onuň aýagyna kellesini goýup, süýnüp ýatardy. Altynjan bolsa öňünde ýatan begiň murtuny sypardy, diňe bir murtundan däl, onuň ýüzünden, kellesinden sypardy, käte murtundaky ak gylalary ýolup bererdi.

Altynjanyň aýaklary gurşar giderdi.

Onuň sypawlary Togrul begi gyjyndyrardy: ol dünyäni unudyp, köwende, aýsy-eşretde bolardy. Göwni joşa gelerdi. Beg etmek isleýän zatlaryny Altynjana joşup-joşup gürrüň bererdi:

– Seljuklar Horasanyň, Ajamyň, Yragyň – Günbataryň din gyllyjy bolmaly, köp-köp sogap gazanmaly. Dine duwlanylý, diňe baylyk ýygnaýan hannaslaryň depesinden Ezrayýl bolup immeli.

– Bagdady Büweýh soltany al-Mälik ar-Rahym Husrau Firuzyn elinden almaly.

– Jibal sebitini soltan Masut Gaznalydan almaly.

– Kaku şalygyny syndirmaly, soltan Abu Kalyjary dyza çökmeli.

– Külli Turan Togrul patyşanyň elinde bolmaly.

– Ähli musulman şalyklary Togrul patyşaga tabyn bolmaly.

Togrul patyşanyň baş maksady külli musulman ymmatyna baş bolmakdy, halyfyň hem öz garamagynda bolmagydy.

Ol Haktagalanyň özünü bu maksadyna ýetirjekdigine ynanýardy. Baş rakan namazyny, nähili çykgynsyz ýagdaý bolanda-da, sypdyrman okayardy.

* * *

At çapyşygy geçirildi. Oňa, adatça, Altynjan-da gatnaşdy.

Aralyk iki milden-de gowrakdy, atgaýtarym uzaklykdy.

At çapyşygy her anna günü geçirilýärdi. Çapyşyga her gezek Abu Zurga Hannaky eminlik edýärdi.

Altynjanyň bedewi biçakýyndamdy, owadandy, çapyşyklarda köplenç birinji bolup gelýärdi.

Altynjanyň bedewini Togrul bege Dehistanda sowgat berip-diler, beg hem ol bedewi Altynjana beripdi.

Altynjan bu bedewi-de Akgar diýip atlandyrypdy.

Emir Mübarek bilen Hapban Endikäni Altynjanyň çapyşyga goşulmagyny islemeýärdiler, ýöne dymýardylar. Çapysykda Altynjandan öňe gecjek bolup gaty yhlas etdiler. Barybir, Altynjanyň aty ähli atdan saylandy.

Emir Mübarek ikinji, Ybraýym ynal üçünji bolup pellehana geldi.

– Altynjan melike birinji geldi! Melikämiziň aty çykdy! – diýip, emin Abu Zurga Hannaky begenjine zol-zol gygyrýardı.

Togrul beg bu gün çapysyga beýik bir depäniň üstünden tomaşa etdi.

* * *

Togrul beg bilen Altynjanyň dergähine Anušírwan geldi. Ol ýeke däldi, yzynda basyna bürenjek atylan bir gelin hem Abu Zurga Hannaky bardy.

Anušírwan Togrul bege ýüzlendi:

– Geldiler, begin!

– Pah, pah, bolaýypdyr! Berekella! – Togrul beg tagtyndan turup, Anušírwany gutlady, oňa bagtyýarlyk diledi, soňam Altynjana ýüzlendi: – Altynjan, sen nä otyrsyň? Gelni kabul et!

– O nähili gelin?! – diýip, Altynjan ör-gökden geldi.

– Altynjan peri, biz saňa üýtgeşik hedye etmek isledik, seni birden begendirmek isledik – diýip, Togrul beg Anušírwanyň ýanyndaky gelni görkezdi.

– Anušírwanyň tabşyrygy bilen men bir kerwene baş bolup, merhemetli Altynjan melike, size Horezminden, Buruntak diýen obadan bir peri-peýker gyz gelinlik getirdim – diýip, Abu Zurga Hannaky ýyrş-ýyrş etdi.

Altynjan esli salym böwrüne diň salyp durdy, megerem, nämäniň nämedigine düşünen bolarly, Anušírwanyň yüzüne gazaply seretdi, gahardan ýaňa çala saňyldady. Soňam:

– Gözüme görünme! – diýip, Hannakynyň üstüne gygyrdy.

Sagbolsun hantama Hannaky boz-ýaz bolup yza çekildi.

– Mähriban walydam!.. – diýip, Anušírwan ýylgyrjaklady.

– Bu näme etdigiň?

– Men bütin ömrümi müjerret geçirmeli däldirin-ä! Halan gyzma öýlenmegime garşy çykyp durmarsyñz-a, walydam!

– Sen durmuşagatyýüzleýçemeleşýärsiň, gatyýüzleý. Kelläne näme gelse, edip goýberýärsiň, soňy hakda oýlanmayarsyň... – Altynjan hyrçyny dişledi.

– Sen maňa ýalan sözläpsiň – diýip, Togrul beg Anusirwana nägilelik bildirdi. – Sen: «Walydam begener» diýip, meni ynandyrdyň.

– Meni begendirdiňiz, gaty begendirdiňiz. – Altynjanyň bu sözi ynandyryjylykly eşidilmedi, sowuk eşidildi.

Togrul beg hatynynyň içki harasadyna düşündi, ýöne düşünmedikden boldy:

– Onda toý edeliň!

– Dogry aýdýarsyñz, begin, toý edeliň!

– Pederlerimiz her süňňune bir hatyn – jemi on iki hatyn alypdylar. Yslam bolsa: «Dört hatyndan artyk almalý däl» diýýär. Bir döwür gelip: «Bir hatyndan artyk almalý däl» diýmekleri-de mümkün – diýip, emir Peýkam şelaýyn ýylgyrdy, ýöne hiç kim onuň pikirini oňlamady.

Altynjan welin, ony ýigrendi. «Gör, nähili nejis adam. Ol bu sözleri bilen bege gyjalat berýär, onuň birki aýal almagyny isleyär» diýip, içini geplettdi.

Altynjan hatyn Bekdaşa özünü bege ýamanlanyň Peýkam-dygyny, şonuň sözüne ynanyp begiň gahar-gazap atyna atlannadygyny, özünü urandygyny hemem çagasyň düshmegine sebäp bolandygyny aýdypdy, şonda Bekdaş gynanmak-gynanypdy, göwünlik beripdi.

Altynjanyň, barybir, Peýkama bolan ýigrenji, gahary kiparlanokdy.

Toý başlandy.

* * *

Sadylla Altynjana al-Kuşaýrynyň medresesinde işe durmak isleyändigi üçin bir aylap hiç ýere çykman şafy-asgary tarykatyny öwrendi, ibn Furagyň, al-Isfaraininiň, Abu Aly al-Dakkakyň, al-

Aşarynyň kitaplaryny – ýedi makamyny¹⁹ ürç edip okady. Şondan soň sähetli gün Altynjan bilen ýola şaylandı.

Al-Kuşaýry huzuryna Sadyllanyň Altynjan bilen gelmegini halamady. Pir bu pikirini ýaşyrjagam bolup durmadı.

– Náme üçin hatyn bilen geldiň?

– Altynjan – Togrul begiň hatyny. Ol siziň bilen tanyşmak, söhbediňizi diňlemek isledi.

– Men hatynlar bilen tanyşmaýaryn. Men seniň bilen söhbет gurup biljek däl.

Bu sözi eşitmek Altynjana agyr degdi. Onuň üstesine Sadylla-da oňa azgyryldy:

– Sen meni işsiz goýduň! Men onuň ýedi makamyny bir aýlap, yhlas edip öwrendim, ýat tutdum. Bary köýdi!..

– Sen işsiz galmarsyň. Nyşapurda medrese bir däl, ýedi. Ýör, hazır ymam Muwaffak an-Nyşapurlynyň dergähine baraly. Ol seni öz medresesine muderris edip işe alar. Hajyp as-bab Kundury hem ymam Muwaffak an-Nyşapurynyň şägirdi. Abu Seýit Abylhaýyr oňa gaty uly baha berdi.

– Kabul etse, men onuň medresesinde müderris bolup işlemäge taýýar.

* * *

Ymam Muwaffak an-Nyşapur olary gülerýüz bilen garşy aldy, Sadyllaga ýüzlendi:

Altynjan ýolda Sadyllaga ýüzlendi:

– Damulla, ömründe işiňi bitirmän, öyüne boş baran gezegiň boldumy?

Sadylla uýasynyň bu degişme sözüne hezil edip güldi:

– Ýanymda sen barkaň, heý-de, işim bitmezmi meniň?

– Onda nä başda meni ýanyň bilen alyp gitmejek bolduň?

– Bilgeşleýin aýtdym men ony. Eger galan bolsaň, onda hökman: «Ýör, bileje gideli» diýip ýalbarardym.

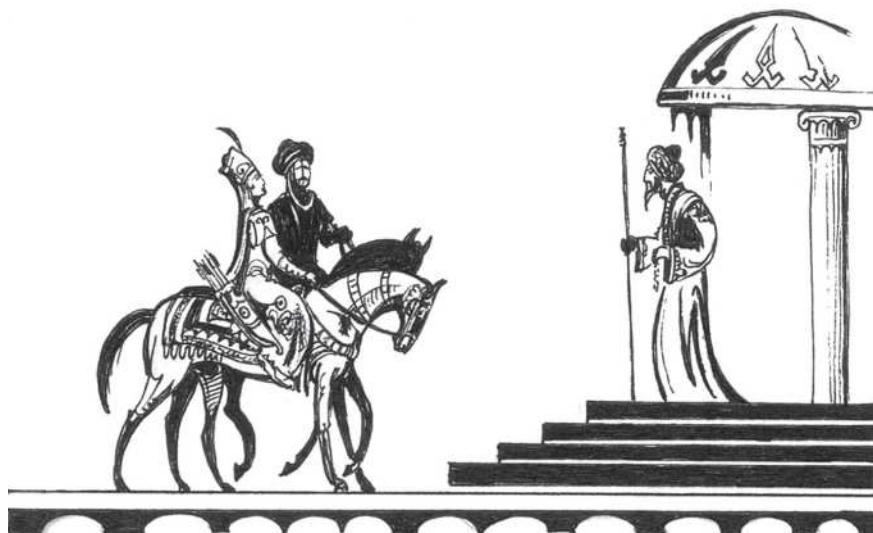
– Şu sözün ýalandygyny bilsemem, şeýle bir ýasanasym gelýär.

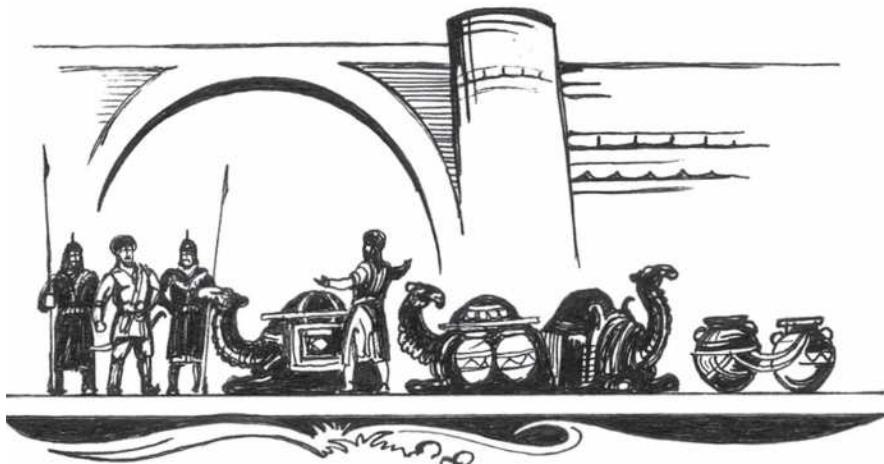

– Iň gowy hakykat – içine ýalan goşulyp, görke getirilen hakykatdyr.

– Bu kimiň pähimi?

– Bumy? Bu pähimi aýdan ulama Sadylla ibn Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdal diýýärler.

On dördünji hekayat

TÖWEKGELIŇ ATY ÝYNDAM

Bezirgenler döwrün iň baý adamlary hasaplanýar. Çünki olar töwekgelliği ýaran edinen adamlar. Olaryň her bir günü töwekgellilik. Üstlerine haýsy depäniň aňyrsyndan alamanlaryň çözjagy belli däl, jany mydama üzüläýjek-üzüläýjek bolup duran gylyň üstünde. Ertirine ynamlary berk däl. Olar ißsiz-ä oturyp bilenoklar, baýlygyň albaý öýlerinde rahat oturdanok olary. Şeýle bolansoň, baýlyk gazanmagyň hatyrasyna gara başlaryny töwekgellige salyp, uzak-uzak şäherlere argyşa ugraýarlar. Töwekgeliň aty ýyndam.

Togrul beg Ajama patyşa bolansoň, ýasy bir çene baranlar ýa janyny töwekgellige salmakdan gorkup bezirgençilik pişesini goýanlar täzeden ýola çykdylar. Sebäp Togrul begiň döwleti ähli bezirgenleri öz ganatynyň aşagyna jemläp, olara howandarlyk etmäge başladы. Ähli söwdagärler, bezirgenler iki ýyllyk salgyt-dan boşadylypdy. Köpleriň niýeti salgydyň ýatyrylan iki ýylynda lomay gazanç etmekdi. Hana, haýsy ýola çyksaň, kerwenleriň ýzy üzülenokkdý. Hökümet garaňky gjelerde kerwenlere ýol ýöremegi gadagan edýärdi, ýogsam olar gjelerine-de ýatman ýol aşmakçydy.

Reý şäherinden Horasana gidýän ýoluň sag tarapyndaky Taberek dagyny etekläp oturan Taberek galasynyň derwezesiniň öni - galada bary-ýogy ýeke derweze bar - çökerilen, ýuki düşürilen düyelerden doly. Bezirgenler, dellallar, alyjylar gaýda-gaýmalak.

Bu ýerde Reý şäherinde satmak üçin haryt getiren bezirgenleriň, söwdagärleriň kimlerdigi, harydyň mukdary hasaba alynýardы.

Şäherde lomaý söwda edýän söwdagärler bardy. Olar bezirgenlerden getiren harytlaryny ylalaşan bahalary boýunça lomay alýardylar.

Taberek galasy durşuna kerwensarayıdy. Bu ýerde bezirgenleriň dynç almakkary, söwda etmekleri üçin ähli şertler bardy, özem bu ýerde dünýäniň köp ýerlerinden bezirgenlere, söwdagärlere duşmak bolýardy. Yöne gala girmek üçin muhtasybyň¹ resminamasyny doldurmak köp wagtyň alýardy. Seniň kimdigiň baradaky anyk maglumatlary alýançalar, getiren zatlaryny gözden geçirýänçäler galanyň içine goýbermeyärdiler.

Galanyň derwezesiniň öňünde ýigrimi-otuz töworegi sakçy durdy. Olar gelenleri muhtasybyň razılygy bilen galanyň içine goýberýärdiler.

* * *

Günortanlar galanyň derwezesiniň öňüne gelip, giden örküç-örküç depe bolup duran düyeleri, ýükleri esli salym synlan iki atlyny sakçylar uly haýbat bilen atlaryndan düşürdiler.

Saklanan iki kişi ýaşlary durugşan är-aýaldy. Olar gawşfinjli Gökhun bin Harur bin Aksungar hem onuň hatyny Kalbynady. Olardan näme üçin bu ýerik gelendikleri soraldy:

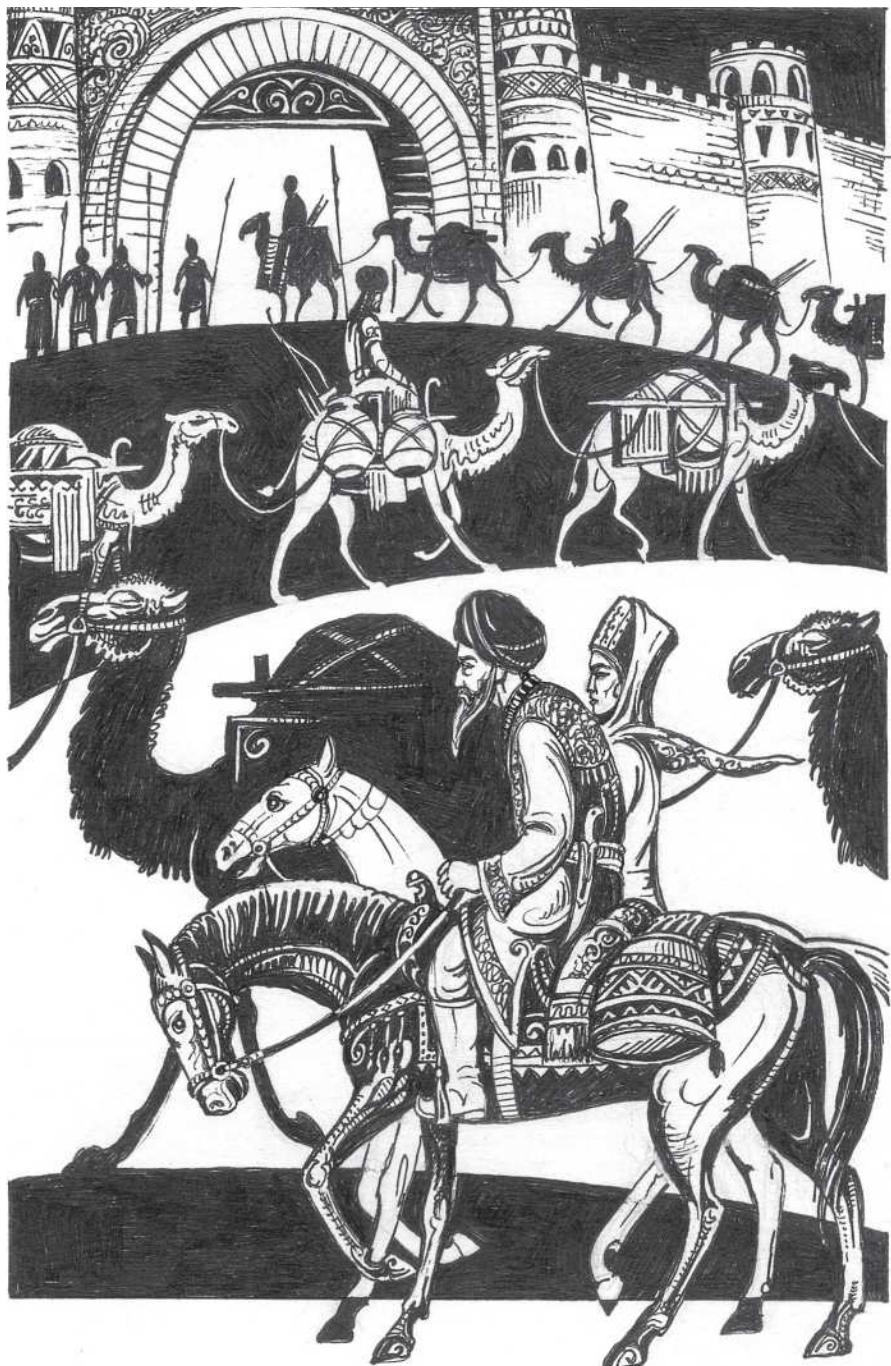
- Biz iş gözläp, Reý şäherine barýarys, ýöne şähere barmazdan burun siziň galañyzda ýürekselik edinäýsek diýdik.

Döşünü ýapyp duran sakgally, ýüzi repide deýin tegelek sakçy Gökhuna asla garaşmadyk sowalyny berdi.

- Siz atabeglik edip bilermisiniz?

Gökhun sakçynyň sowalyna başdansowma jogap berdi:

- Edip bileris.

- Hatynyňyz öz dilinden – pars dilinden başga dil bilyärmi?
- Hatynymmy?.. Ýunan dilini bilyär.
- Iki dil bilyär eken, örän gowy.
- Diňe iki dil däl, arap dilinem bilyär. Oguz dilinem bilyär.
Sakçy bu sözleri eşidip çaga deýin begendi:
- Ýörüň, hazır muhtasybyň ýanyna baralyň.
- Ogul, biz iş sorap gelmedik, naharlanmak üçin geldik.
- Ilki muhtasybyň ýanyna baryň.
- Bir döwüm tötek iýmek üçinem muhtasyba ýüz tutmalymy?
- Muhtasyba aýtman bir döwüm tötek iýilýän ýere-de men sizi eltip bilerin – diýip, sakçy hyjyl tartdy.
- Şeýt, goçgar,şeýt!
- Bolýar, elteýin, ol ýerde Alauddauläniň agtygy al Malik ar-Rahym razdan tapman otyr.
- Bize tapawudy ýok.
- Eý, goja, tapawutlytarapy bar onuň. Size öňünden aýdaýyn.
Meniň ol diýän ýerimden – zyndandan bir salanlaryndan soň, aňsat-aňsat yzyna çykaranoloklar.
- Şeýlemi asyl? Alla ýalkasyn, dili senaly goçgar, bize o ýagsylygyň gerek däl. Biz muhtasyp bilen düşünüşeris. – Gókhun sakçynyň yzyna düşüp barşyna ýene sowal berdi: – Goçgar, sele çözüşiň-ä nagt eken. Yene bir zat soramakçy bolýaryn men. Sen bu ýerde köp wagt bări işleyäňmi?
- Onuň size näme geregi bar?
- Üýtgeşik bir geregi-hä ýok, men bu ýere Alauddauläniň häkimlik eden döwrem, Gyzlyň häkimlik eden döwrem gelip gördüm, ýöne olar döwründe beýle köp täjiriň gelenini gör-mändim. Onsoňam öň naharlanmak üçin muhtasypdan rugsat almaly diýän adam ýokdy.
- Eý, goja, düşün, öň beýle köp kerwen bir aýyň dowamında gelýärdi. Indi bolsa, her gün on-on baş kerwen gelýär. Bir adam resminama ýazyp ýetişip bilenok.
- Resminamalary, goý, üç-dört adam doldursyn.
- Haý, pählewan goja, göwräň uly bolsa-da, mäsirigiň köp zatlardan bihabar, şonda-da akyl berýärsiň. Men sizi, iň gowusy,

zyndanymyza äkideyin. Şol ýerde oturanlar kileň akyl berilmegi-ni küysäp oturan kemakyl bendeler. Siz akylyňzy şolara beriň.

– Şolara berjek akylymyň muhtasyba peýdasy degmez.

– Muhtasyp siziň akylyňza mätäç däl.

Gökhun sakçynyň egninden çekdi:

– Eý, akyldan doýgun goçgar! Bir dem aýak çek!

– Akyl bermekçimi?

– Aý, ýok, maslahatam, akylam sende ýetik eken. Şonuň üçin, alsaň, men saňa akyl däl-de, ýigrimi dirhem bereyin. Soňam göni Reýe gideyin. Başdaky niýetimiz bu ýerde owkat edinmekdi. Biziň, näme üçindir, işdämiz bütinley tutuldy, hiç zat iýesimiz gelenok indi. Muhtasypdan tötek iýmäge rugsat alyp, soňundan hiç zat iýmesek, gowy bolmaz. Görýärin welin, muhtasybyň aladasы ýetik, bir döwüm tötek üçin oňa elem bolman, iň gowusy, biz gidibereli.

– Ýok, ýok, siz bize elem däl, siz bize engam. Yörüň, yörüň! Siziň bilen muhtasybymyzyň möhüm gürrüni bar.

– O nähili möhüm gürrüň?

– Ýanyna baranyňyzda özi aýdar.

– Alauddaule döwründe-hä beýle däldi...

– Adyny tutmaň onuň! Deýlemlilerden döwranyň geçdigı bolsun, ylaýym, yörüň. Indi döwran seljukly turkmenleriňki.

– Özüň-ä bir pazylatly goçgar ekeniň, ýone öz peýdaňy bil-meyän ekeniň. Men saňa pákize ýigrimi dirhem berjek bolup durun.

Sakçy är-aýaly muhtasybyň kabulhanasyna eltdi.

Muhtasybyň kabulhanasy derwezeden onçakly uzakda däl eken. Derwezäniň yüz-yüz ýigrimi zirag günbatarynda ýerleşen bir uzyn otagly jaýdy. Kabulhanada muhtasybyň dergähine girmek üçin on-on baş bezirgen garaşyp otyrdy. Olaryň içinde peşlerini ýassyk edinip ýatanlaram, aýbogdaşyny gurap oturanlaram, öza-ra gürleşip duranlaram bardy. Ýatanlardan gürleşyänler köpdi. Bezirgenler ikibir, üçbir bolup, öz dillerinde gürleşyärdiler. Olaryň arasynda turkmençe, parsça gürleşyänlerem, ýunança, darice, hindeçe gürleşyänlerem bardy. Gökhun goja hatyny bilen içeri girende bezirgenler olara bir göz ayladylar-da, ýene öz

gürrüňlerine gümra boldular. Sakçı içerdäki sakçynyň gulagy-na pyşyrdap, Gökhun goja hakda bir zatlar aýtdy-da, çykyp gitdi.

Gökhun goja türkmençe gürleşyän iki sany täjiriň ýanyna baryp saklandy. Täjirler oňa o diýen üns bermän, söhbetlerini dowam etdiler. Mapraç täjir soltan Masut döwründe Hyrat bilen Nyşapurda bir man bugdaýyň on iki dirheme ýetendigini, açlyk zerarly köp adamyň ölendigini ýatlayárdy. Beýleki hortap täjir Togrul patyşanyň Jibal, esasan hem, öz tabynlygyndaky ýerlerinde haraç salgydyny iki ýyllyk ýatyrandygy, şondan soň ilatyň ýasaýsynyň ganymatlaşyp ugrandygy, häzirki günlerde bir dirheme ýedi man bugdaý satyn alyp bolýandygy, köp şahere aýlanandygy, baran ýerlerinde bazarlaryň nyrhy bilen tanşandygy barada aýtdy.

– Siz yüpeк mata getirdiňizmi? – diýip, hortap täjir Gökhuna ýüzlendi.

– Biz täjir däl, biz hiç zat getiremzok.

– Onda muhtasybyň ýanyna girmek nämä gerek?!

– Men näbileýin?! Men bu ýere öň Alauddaule döwründe gelipdim. Şonda hiç kim meni idenekledip muhtasybyň huzuryna getirmändi. Meniň niýetim galada bir döwüm tötek iýip, Reýe barmak. Görýän welin, täze patyşa adamlar işsiz oturmasyn diýip, her kime bir wezipe eçiläýipdir. Ine, indem olar işlilere, işlejeklere, bir ýere barjaklara ýol berenoklar.

Kabulhanada oturanlar nätanyş gojaga ynamsyzlyk-şübhe bilen seretdi, ýöne hiç kim ony goldap dillenmedi. Gökhun pikirini dowam etdirdi:

– Bezirgenler ýaly erkana halk ýok. Olar bu gün Reýde bolsa, ertirkı gün Merwde ýa Kairde, ýa Gürjüstanda. Ýöne sizem gürlemäge gorkýan bolsaňyz, täze patyşa hakykatdanam gazaply, rehimsiz bolmaly. Erkin bezirgen hele-müçük zatdan gorkmayár.

– Haý, goja, biz seniň kimdigiňi tanamaýarys – diýip, mapraç täjir garysyna galdy. – Seniň pikiriňe hä bermezligimiz Togrul begden gorkýandygymyzy aňlatmaýar. Bu biziň Togrul bege goýyan hormatymyz.

– Täze patyşanyň bezirgenlere harwar-harwar dinar bermedigin-ä bilyärin men.

– Hayý, goja, sen kejirlik edýärsiň. Hiç patyşa-da işleri küsat bolsun diýip bezirgenlere harwar-harwar dinar beren däldir. Patyşa işlemegiňe şert döretse, seni herki alamandan gorasa, sonuň özi harwar-harwar dinar berdigidir. Döwlet arkamyzda dursa, ilatyň arasynda söwda etmäge ejaza berse, harwar-harwar dinary, enşa, özümüz taparys. Togrul beg bolsa, ähli bezirgenleri iki ýyllyk paçdan boşatdy. Biz baryýogy gorag pajyny töleyärис. Gorag pajy hem öňki ýaly däl, ähli täjirler üçin deň².

– Patyşa pajy ýatyrsa, goşunyny, köşgünü nämäniň hasabyna saklaysın?

– Eý, goja, o zatlaryň pikirini patyşanyň özi edýändir. Togrul soltanyň öz tabynlygyndaky ýerleriň ilatyndan salgyl-paç almagy ýatyrandygy-ha hak. «Täze döwlete paç töledim» diýen adama gabat gelemzok biz-ä. Onsoň şeýle patyşadan nägile bolan kişi pälinden tapar, betbagt bolup, garagy gapylar.

– Siziň işiňize Ýusup Bazyrgany diýen emir ýolbaşçılık edýärmış diýärler – diýip, Gökhun goja kabulhanadakylaryň ýüzlerine seredip çykdy.

– Eý, goja, dogry eşidipsiňiz.

– Yusup Bazyrgany Togrul patyşanyň ynagymy ýa söwda diwanynyň sahybymy?

– Goja, şu zatlary bilip soraýarsyňmy ýa bilmän? – diýip, söweden kişi Gökhuna şübheli seretdi.

– Doly bilmänim üçin soraýaryn.

– Onda bil, Ýusup Bazyrganynyň häzir oňuna. Ol begin ynamynda. Sonuň üçinem ol häzir begin hem ynagy, hem sahyby, hem weziri.

– Meniň bir bezirgen goňşym bar. Şol gürrüň berdi: «Ýusup Bazyrgana yükün ondan birini rişwet berýärin» diýip. Onça rişwet berilse, bezirgene hiç zadam galanok. Sonuň üçin meniň goňşym-a söwda etmesini goýdy.

– Goja, seniň goňşyň nalajedeýindir, ýogsam goýmazdy. Ýusup Bazyrgany hakyna kany, bizem kany. Barybir, biz razy.

– Men bolsam-a Ýusup Bazyrgana rişwet bermezdim.

– Siz bezirgen däl, ýogsam bu gürrüňi aýtmazdyňyz. Ýusup Bazyrganya töleyän rişwedimizi biz başga döwlete barsak, paç diýip, salgyt diýip, ýolhaky diýip, kerwensaray haky diýip, iki-üç esse artygy bilen töleyärис. Bize Togrul begiň tabynlygyndaky ýerlerde söwda etmek amatly, kän amatly. Ýusup Bazyrgana berilmeli ülüş biziň üçin gaty ujypsyz zat. Bermelije rişwediňi bereniňden soň bu ýerde ähli işiň çalt bitýär.

– Bezirgenler – syýasatlaryny bezirgenlere ynanmaly – diýip, söwedin kişi agzynyň daşyny taýly gezek süpürdi. – Bezirgenler şalygy güýçlendiribem, tozdurybam biýärler. Şonuň üçin patyşa tagtynda rahat oturmak islese, halkyň özünü alkyşlanmagyny gazanmakçy bolsa, onda bezirgenlere hoşamaýlyk etmeli.

– Togrul beg siziň göwünleriňizi awlamagy başarypdyr.

– Eý, goja, dogry aýdýarsyň – diýip, söwedin Gökhuny gol-dady. – Togrul beg ederini bilyän parasatly soltan. Onuň şalygy, nesip bolsa, ýedi yklyma dolar.

– Köşkde rişwet alýan köpdür-le – diýip, Gökhun ýene kabulhanadakylara seredip çykdy.

– Köşkde rişwet alýan öňem bolupdyr, indem bolar, ýöne Togrul begiň kösgünde Tabgaçlar dardan asylansoň, ýagdaýyň gowulaşandygy hak.

– Togrul beg adalaty dostlukdan ýokarda goýup, hak iş etdi – diýip, mapraç kişi howlukmaç dillendi. – Şirpenje Togrul begiň oglanlyk dosty eken. Olaryň içen suwlary aýry gitmeýän eken. Şeýle ýakyn, jana-jan dost bolsa-da, beg onuň günäsine göz ýummandyr, jezalandyrYPDyr. Şondan soň köşkde tertip-düzgün gowulanypdyr. Sebäbi Togrul begiň yüz görmezekdigi-ne köşkdäkiler akyň ýetiripdirler.

– Siziň bilmeýän zadınyız ýok. Edýän gürrüniňizden çen tutsaň, bütin ömrüňizi köşkde geçiriren adamlara meňzeýärsiňiz – diýip, Gökhun güldi.

– Eý, goja, dünýäniň ýarym gürrüňi, habary bezirgenler-dedir. Olar harytlaryny satýarlar, çuwal-çuwal gep-gybaty bolsa, harytlarynyň ýany bilen mura-mugt berýärler. Habarlary ýáýradýanlar çaparlar, askudarlar däl, bezirgenler – diýip, ýaşy bir cene baran bezirgen gürrüne goşuldy.

9*

– «Togrul begiň bar maksady halkyň gowy ýaşamagy hemem söwdany ösdürmek» diýýärler – diýip, Gökhun mapraç kişä seretdi.

– Dogry, dogry! – diýip, mapraç kişi Gökhuny makul-lady. Togrul patyşanyň üç sany maksady barmış. Birinjisi, gedäýçylygy ýok etmek, ikinjisi, her hili ýokanç keselleriň öňüni almak, üçünjisem, parahat ýaşamak. «Ýurtda şu üç meseläni amal etmesem, maňa meýlis haram» diýärmış. Özem ýumşak düşekde däl-de, hiç bir zat düşelmedik yzgarly ýerde hokgasyny ýassyk edinip ýatyberýärmiş. Özem hepdäniň iki gününde – agyz bekleyärmış – diýip, kabulhananyň içindäki sakçy joşgunly gürledi.

– Ýok, Togrul patyşanyň baş maksady düýpden başga – diýip, söwedin tajir sakça garşy çykdy. Sakçy öýkeli gürledi:

– Nämlesi başga onuň?

– Ol kapyr döwletleriň üstüne jihat edip, baran ýeriniň ilatyna musulmançylygy kabul etdirýär. Olara salgylar, paç salýar. Şeýdip, patyşa goşunyny, köşgünü saklayar, öz ilatyny bol-sa salgytdan boşatdy.

– Deýlemlı, büweýh, kaku hanedanlyklary musulmanlardy...

– Dogry, ýöne olaryň soltanlarynyň gäbi azmak azdy. Serigata, kowahata gelişmeyän işleri edip ugradylar, Hudaýdan daş düşdüler. Öz raýatlaryna zulum etdiler. Onsoň Perwerdi-gär: «Yslama din gylyjy bol!» diýip, Togrul begi ýedi yklyma ja-handar belledi.

– Eşidişime görä, täze patyşa hatynynyň sözünden çykma-yarmış. Oguz hanlary hatynlarynyň hakylyna gulak gabardan ýerlerinde bagtlarynyň ýatandygy barada maňa ýaşlykda gürrüň beripdiler.

Gökhun begiň bu gürrüňine hortap tajir garşy çykdy:

– Wizantýada Mihail bäsijiden soň Konstantin ýedinqiniň gazy Zoýa³ ýurtda melike (şa hatyn) diýlip yqlan edildi. Men iki aý mundan öň Konstantinopolda boldum. Sonda melikäniň bazarlara aýlanyp ýorendigini hakyt gördüm. Ol tajirleri aýratyn gowy görýän eken. Olaryň rowaçlygy üçin birnäçe perman çykarypdyr: paçlary azaldypdyr. Melike orta dayhanlaryň, ilatyn

birnäçe salgydyny ýatyrypdyr. Wizantiýada melikäniň abraýy juda ýokary. Ähli halk melikä alkyş okaýar.

– Zoýanyň jany sag bolsa, Wizantiýa şalyk etmek gezegi bize – bezirgenlere-de ýetsin gerek – diýip, söwedin täjir hortap täjiriň ýüzüne kinaýatly ýylgyrdy.

– Bu näme diýdigiňiz bolýar?

– Munuň sebäbini Konstantinopola barybam bilmediňmi?

– Ýok, bilmedim.

– Onuň bilmez ýaly syry ýok. Zoýa görgülide är uzak duranok. Ol üç gezek äre çykdy, üç ärinem tagtda oturtdy. Barybir, ol ärleri dürli sebäplere görä uzak ýasaman ölyär. Konstantin IX Monomaham uzak ýasaman öler, şeýdip, Zoýanyň ärleri ölüberse, ahyr gezek bize-de ýeter-dä!

Söwedin täjiriň bu sözüne kabulhanada oturan täjirler hezil edip gülüsdiler.

– Täze patyşa ýöriše gidende yzynda hatyny Altynjany nedim belläp gidýärmiş. Men bu sözüň çyndygyny-ýalandygyny-ha anyk bilmeýarin – diýip, Gökhun bin Harur meniň bu sözüme näme jogap berip bilerkäňiz diýen terzde tòweregine garanjaklady.

– Altynjan hatyn, eşidişime görä, ýone-möne hatyn bolmaly däl. Begiň oňa ikinji gezek öýlenmeginde-de hikmet bar.

Gökhun hortap täjiriň şu sözü aýdaryna garasyp duran ýaly, söze başlady:

– Togrul beg Ýusup ýabgunyň wepatyndan soň beyik bir seňneriň üstüne çykyp, üç gije-gündiz Allatagala mynajat okapdyr. Şonda oňa bagzy erenler beýik bir şadöwlet gurmagy-na jahandarlyk patasyny beripdirler. Erenler oňa kyrk ýasa çenli öýlenmezligi wesýet edipdirler, kyrk ýaşda bolsa bir ýanýoldaş iberjekdiklerini aýdypdyrlar. Togrul beg hem kyrk ýasa ýetýänçä öýlenmändir. Seljuk jemagaty gysyny Dargan, Hezarasp sebitlerinde, ýazlagyny Nur ýaylasynnda geçirirýän döwürleri Horezmşanyň gyz agtygy: «Kim-de-kim maňa Togrul begiň kelle-sini getirip berse, men sol merdana ýigide äre çykjak» diýip ha-bar ýaýradypdyr. Ana, şonda özüne göwni ýetýän üç sany goçgar Togrul begiň gaşyna barypdyr. Togrul beg ol üç goçgaryň biriniň hem raýyny ýükmandyr. «Eger küsdüňiz-muşduňyz meniňkiden

rüstem gelse, meniň kellämi alyp gidiberiň. Biziň ýekme-ýek soweşimize hiç kim päsgeł bermez. Siz ýeke geldiňiz, men hem siziň garşyňza ýeke çykaryn» diýip, beg üç ýigit bilen başa-baş soweşipdir. Ol üç ýigidiň ikisi-hä amanadyny tabşyrypdyr, üçün-jisem ýeňlendigini boýun alypdyr, soňundan onuň bilen dogan okaşypdyr. – Gökhun maňlaýyna omrakaý sümren peşini biraz ýokary galdyrdy. – Togrul beg erenleriň: «Kyrk ýasda seni bir ze-nana gowşurarys» diýen zenanynyň Altynjandygyny, onuň hem öz kastyna çykandygyny şol waqt nireden bilsin?!

Gökhunyň aýdýan zatlary kabulhanadakyalaryň ählisini gzyklandyrdy. Täjirler onuň daşyna egele bolup, aýdýan sözlerini diňlemäge durdular.

Muhtasybyň oturan otagynyň gapysy açylyp, iki sany dayaw täjir ýylgyrjaklap çykdy. Olar kabulhanadan çykyp ötägitmän, edilýän gürrüni diňlemek üçin aýak çekdiler. Hiç kim ýanyna barmandan soň, muhtasyp hem oturan otagyndan çykdy.

– Altynjan hatyn näme üçin Togrul begiň kellesini getiriþ berene durmuşa çykjak diýdikä? – diýip, mapraç täjir gzyklandy.

– Onuň sebäbi bar.

– Siz bileňzokmy onuň sebäbin?

– Bilyärin. Altynjan hatynnyň özem kiçeňräk goşun jem-läp, Togrul begiň kastyna çykypdyr, ýöne şol waqt Togrul beg Nur etrabyna giden eken. Meniň, menden oval babam Harur Aksungaryň häkimlik eden Gawşfinj şäherine öň Akhun (afri-git) nesilşalygyndan bolan Bugrajyk Abdal häkim eken, ýöne Mamunlar tagta geçensoň, Bugrajyk Abdalyň ykbaly küle çökdi. Sebäbi onuň diňe gögeleje ogly bilen özünü diri galdyryp, beýle-ki ähli kowum-hyşdyny öldürdiler, häkimligini elinden aldylar, Bugrajyk Abdaly mülküne – Zamahşar galasyna kowdular. Agyr kysmaty, ölüm-ýitimi ýüregi göterip bilmän, ol öldi, galada ogly Abdylmälík galdy. Şonda Bugrajyk Abdalyň köne dosty Tahyr Afrasýap Zamahşara gelip, ýaş Abdylmälige hossar çykdy, oňa özünüň on ýedi ýaşly gyzyny äre berdi. Olardan üç ogul bilen Altynjan dünyä indi. Altynjan – Togrul begiň hatyny şol!

– Altynjanyň Togrul begde näme kasty bolduka?! – diýip, mapraç täjir başky sowalyny gaýtalady.

Gökhun göwünjeň jogap berdi:

– Kimdir biri Tahyr Afrasýabyň Tümen diýen oglunuñ öldürdi. «Tümeni Togrul öldürripdir» diýen myş-myş ýáýradı. Ýöne, özüňiz bilýärsiňiz, Ýusup pygambarberden bări möjegiň agzy iýse-de gan, iýmese-de⁴. Altynjan daýsynyň agysyny aglady, öýünden çymady. Soňam ar almagy – Togrul begi öldürmegi maksat edindi. Ana, şonda ol özüne aşyk bolan ýigitlere bakyp, kim-de-kim Togrul begiň kellesini getirip berse, şol gerçege äre barjakdygyny mälim etdi. Gerçekler bu habara begenmek begendiler, Togrulyň kellesini getirmek üçin gitdiler, ýöne olaryň hiç birisi hem Togrul begiň kellesini getirip bilmedi. Togrul beg öz kellesiniň söwdasyny edýän arjanak zenany görmek isledi, şu isleg bilen gönü Zamahşar galasyna bardy. Altynjana gözü düşen Togrul beg bada-bat oňa aşyk boldy. Ol Altynjana garap: «Eý, altyn gyz, – Togrul beg şonda Altynjanyň adyny bilmeýän eken – Sen meniň kellämi idegläpsiň. «Kim-de-kim Togrul begiň kellesini getirse, men şol merdana gerçege äre barjak» diýipsiň. Ynha, men ýumşuňy bitirdim – Togrul begiň kellesini elin getirdim. Indi sen sözünde durup, meniň hatynam bol!» diýdi. Togrul bege öň owadandan-owadan gylary hödürläpdirler. Ol welin, ýeke gyzyň ýüzüne-de garamandyr, ýöne Altynjandan welin, asla gözünü aýryp bilmän, äpet göwresini saňyldadyp durmuş. Beg şol duşuşykdan soň, Zamahşara sawcy ýollapdyr. Ýöne toba ýasy⁵ dolýanca – iki ýyldan gowrak wagtlap öýlenmdir – diýip, Gökhun beg tòweregindäkilere seretdi. – «Zamahşar gjisesi» hakda eşitdiňizmi?

– Ýok, ýok, bilmeýäris, aýdyber – diýip, bezirgenler Gökhun begiň gyzykly wakany gürrün berjegini aňyp, söhbediniň soňuny diňlemäge howlukdylar. Ýöne gürrünçilikde käbir kişi özüni görkezmek, özüniň ony-muny bilyändigini aýdyp öwünmek isleyär. Şol maksat bilenem gürrüne goşulyar. Gökhun begiň mylaýymlyk bilen gür bermesi hortap bezirgeniň hoşuna gelip, ol öz bilyän zadyny göçgünlü gürrün bermäge başlady:

– Men Togrul beg bilen baş-alty gezek duşuşdym. Ol Altynjan hatyna talak berende şeýle diýdi: «Ýa men ölerin ýa-da sol-

tan Masudy ýeňip, Horasana hökümdar bolaryn. Şu maksadyma ýetýänçäm men saňa nämynasyp. Şu günden başlap, men gylç ýa kepen däbine girip, soltan Masudyň garşysyna çykjak. Ölsem, idde möhletiň⁶ guitararyna garaşyp-örtenip ýörmän, meniň ölen-digimi eşideniňden soň äre bar, ýöne Allatagala menlik bolup, soltan Masudy ýeňsem, onda men saňa täzeden öylenerin. Ikinji toýumyz «Zamahşar gjigesindäki» ýaly bolmaz. Reý şäherinde ýedi yklymda entek görlüp-eşidilmedik toý tutaryn».

Hortap bezirgeni uzak gürlemäge goýman, onuň al-petinden aldylar:

– Eý, sen nä gürleyärsiň? Seniň bu aýdýan zatlaryň ähli kişem bilýär. Sen, nä, bu gojanyň sözünü kesyärsiň? – Häliden bări ýekedyz oturyp Gökhun begi diňlän söwedin tajir ellerini hereketlendirip gaharlandy. Söwedin tajiriň sözünü oňlap, hortap tajire ýerli-ýerden igendiler.

– Gohlaşmaň, gohlaşmaň! – diýip, muhtasyp haýbatly sesslendi. Gökhun begiň alkymyna dykylyp bardy – Saýbym, siz näme maksat bilen nireden geldiňiz?

– Men bady-şütür şemaly bilen at alan şäherden geldim. Maksadymyz işe, gulluga durmak. Şu niýet bilen Reýe barýarys. Bu ýerde garbak-gurbak edinmekçi bolduk.

– Nâme kăriňiz bar?

– Goçgar, meniň bir döwüm tötek iýmegim üçin şu zatlary bilmegiň hökmanmy? Men bu ýere Alauddaule döwri hem gelipdim. Şonda bir döwüm tötek iýmek üçin hiç zat soramaýardylar. Ýa garbak-gurbak edinmek üçinem Ýusup Bazyrgana rişwet bermelimi?

– Siz kim?

– Meniň adym Gökhun ibn Harur ibn Aksungar. Aslym rezminli. Şamälikden öň – Altyndaş döwründe Gawşfinj şäheriniň häkimidim. Soň yibal şemaly meni Badhyza⁷ taşlady. Başga näme aýdaýyn?

– Saýbym, siz maňa nähak gaharlanýarsyňz. Bir döwüm tötek iýmeginiz üçin biz sizden hiç zat soramarys, Ýusup Bazyrgana-da rişwet bermeli däl. Sakçylar sizi meniň tabşyrygym bilen ýanyma getirdiler. Alauddaule döwri hem men şu ýerde

işleýärdim. Hernä, şol döwrüň – deýlemlilerden döwranyň geç-digi bolsun. Ol döwür nan atlydy, biz pyýadadyk. Togrul soltanyň ömri deraz bolsun. Agzymyz aşa ýetip ugrady. Ol her bir mu-sulmany, her bir gelen täjiri myhmana goýulýan gadyr-hormat bilen garşylamagy, doganlarça gürleşmegi bizden talap edýär. Onsoňam Taberek galamyz indi kabalä⁸ örürüldi. Ynha, görүň, birgiden kerwen galada sówda edýär. Alauddaule döwründe bir aýda gelýän kerwen bu gün bir günde gelyär. Patyşamyz täjirleri salgytdan boşatdy, paçdan boşatdy. Gorag pajyny bolsa, ähli täjirler üçin deň etdi. Her bezirgen hakda alada etmek biziň borjumyz. Ine, şu bezirgenlerden sorap görүň, içinde bizde-nem, patyşadanam nägilesi ýokdur. Sebäp, bar aladamyz raýatlarymuz. Sizi nähak saklapdyrlar. Häzir sizi çayhana elterler. Size hyzmat ederler, arkayýn boluň. – Muhtasyp içišikde duran sakça buýurdy: – Bar, bulary çayhana eltip gaýt. Çaypuruşa aýt, gowy hyzmat etsinler. – Muhtasyp Gökhunyň ýakynyna gelip, müýnli gürledi. – Siz biziň günämizi ötün. Men öz adamlaryma: «Atabeglik eder ýaly är-aýal görseňiz, meniň ýanyma alyp gelin» diýipdim. Sakçylar sizi bu ýerik meniň şol sözüm üçin getirip-dirler. Ýogsam nahar iýjek adamy içeri goýbermän duramzok biz. Allatagala maňa ogul bermedi, diňe bir akyllýja gyz berdi. Ýaň bas ýaşyny doldurdy. Men gyzma atabeg tutup, birki dili öwretmek isleyärin. Togrul begiň hatyny ýetmiş iki dil bilýärmiş. Saklablaryň⁹ hem ähli dilini bilýärmiş. Dünýäniň haýsy ýerinden ilçi gelse, olaryň öz dillerinde gürleşip otyrmyş, ol.

– Ynamyň üçin taňryýalkasyn... – Gökhun syrly dymdy.

– Siz razymy?

– Ilki bilen, çagaňzy göreli. Onuň bilen gürleşip göreni-mizden soň, biz bu sowalyňza jogap berip bileris. Özümüz ata-beglik etmesegem, gowy atabeg tapyp berip bileris.

Muhtasybyň begenýändigi ýylgyrjaklap iki tarapyna ba-kyşyndan açyk duýulýardy.

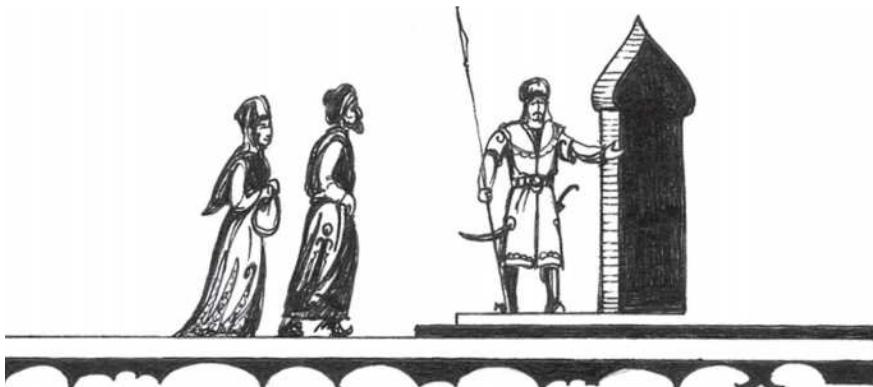
– Men näçe diýseňiz, hakyňzy tölärin. Siz menden nägile bolmarsyňz. Men size ýatak jaýyny bererin, mugt iýdirip-içirerin.

– Teşneligimizi gandırsak, owkat edinsek...

– Duruň, duruň! – diýip, muhtasyp Gökhunuň sözüni boldi. – Siz häzir göni meniň öýüme baryň. Ol ýerde siziň teşneligiňizem gandyrarlar, owkadam bererler. Ýusup! – Muhtasyp gapynyň agzynda duran sakça ýüzlendi: – Bu gojany hatyny bilen meniň öýüme elt. «Altynjanyň atabegleri» diýip aýt. Gowý iýdirip-içiriň. Bular uzak ýoldan gelipdirler. Dynçlaryny alsynlar. Sowal berip, ýüreklerine düşäymäň. Şeýle diýibem öydäkilere aýt.

Muhtasybyň öýi uzakda däl eken.

Är-aýal giň otagda ýazylyp-ýaýrap naharlandylar. Bäs ýaşlyja Altynjan bolsa Kalbyna bilen tiz öwrenişdi.

On bäsinji hekayat

HER KIM ÖZ MAKSAADYNA DAŇLAN

Alparslanyň harby tilsimleri öwrenjekdigi Togrul begi-de, Altynjany-da biynjalyk edip duranokdy. Çünkü ol pälwansy-pat, dayaw, erjel jahyldy, harby tilsimleri öwrenmäge höwesekdi. İň esasy zat, onuň döwrün ylymlaryndan yükünü mas ýetirmegidi. Pars hem ýunan dillerini öwrenmegidi: musulman halklarynyň arasynda bilim dili – arap, syýasy dil – pars, köçe dili – türkmen dilidi. Ýunan dili aşa sowatlylygy aňladýan begzadalyk dilidi.

Togrul beg alada-endi̇lesi her çent köp-de bolsa, iki ýylyň do-wamynda Alparslany ünsden düşürmedi: onuň bilen gylyçlaşyk türgenleşigini geçmäge, puta – ýáýdan hem hanjardan nyşana urmaga wagt tapdy.

Tas her gün garadere batyp türgenleşdiler.

Birder türgenleşik geçip, ýadap, dynç almak üçin oturanla-rynda Altynjan hatyny çagyrmak Togrul bege edehäde öwrülipdi.

– Náme üçin Altynjan ýok?! Çagyryň-a ony.

Bu söz her gezek gaytalanýandygy üçin, Togrul patyşa bi-len Alparslan türgenleşige başlasa, hyzmatkärleriň biri Altynjan hatyny çagyrmak üçin ugrardy.

Alparslan lalalary Togrul soltany, Altynjany aýratyn hatyralayárdy. Olaryň göwnüni götermäge çalyşyárdy. Togrul soltana «babam», «lalam», «walydym»¹, Altynjan melikä «enem», «lalam», «walydam» diýip ýuzlenyárdi.

Alparslan Togrul beg bilen Altynjany hernäce ezizlese-de, kakasy Çagry begi, ejesi Gyzbibini ýadyndan çykarmárdy, kä gjijeler ejesidir kakasy, doganlary Gurt (Kawurt), Süleýman, Ýakut düýşüne girýárdi, olar bilen basalaşyp oýnasy gelyárdi. Merwe bakan seredip, doganlary bilen basalaşyp oýnan günlerini ýatlaýárdy. Onuň gündogara bakan seredip oturandygyny görüp, Altynjan melike ýanyna gelerde:

– Öwez, sen näme üçin ýüzüňi aşak salyp otyrsyň? Nämäni gaýgy edýärsiň?

On dört-on baş ýaşly Alparslan näme jogap berjegini bilmän çykgyntsyz güne galardy:

– Men hiç zady gaýgy edemok...

– Ýeri, ýene Merwi ýatlaýarsyňmy?

Alparslan boýun almaýárdy. Ol alawuz gyllygyň gowy däldigini bilyárdi, ýone hakykaty aýtsa, lalasy halajak däldi. Şonuň üçinem ýalany saýlap alanyny ibaly görýárdi.

Togrul beg gylyçly türgenleşiklerden soň, Alparslan bilen bile naharlanýárdy. Özem köplenç sazandalaryň pessaý sazyny diňläp naharlanýardylar.

Togrul sultan nahar başynda Alparslana ýüzlendi:

– Saňa näme bolýar? Nämäni oran edýärsiň?

Alparslan sowala açık jogap berdi:

– İki gije mundan öň düýş gördüm, lalam. Şol gören düýşüm teý ýadymdan çykanok.

– Pygamber ýorgudy bolsun, nähili düýş ol?

– Düýşümde walydym hassa ýatyr, ol maňa gyzyl ok² berdi.

Walydam bolsa ol oky elime almagymy islemedi.

– Walydyn bu mahal Balhda bolmaly. Ol Möwduddan³ ýeňläýdimikän? Näme üçin meni däl-de, seni kömege çagyryarkan? Eger zerurlyk ýuze çyksa, maňa habar göndererdi, ýone ondan hiç hili habar ýok...

Şunuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Gyzyl okuň – çakylygyň ugradylmagyna Reýde ähli kişiden beter Altynjan howlugýardy. Çünkü iki dogan – Çagry beg bilen Togrul beg patyşalygy ýola goýup, güýç ýygnap Horezmine – Şamäligiň üstüne çozmagy ähtleşipdiler. Sol ýörişe taýýardygyny mälim edip, Çagry beg Togrul bege ýörişe çakylyk ibermeli. Şamälikden ar almak diňe bir Altynjanyň däl, ähli seljuk begleriniň maksady ahyryn. «Zamahşar gjisesiniň» awusy seljuk neberesiniň jigerlerinden çykarly däldi. Ol gjide diňe toyý ýasa öwrülmeli, sekiz müň seljukly wepat boldy, gyryldy! Ol gjide, gör, näce caga, näce naçar öldürildi.

Şamäligiň elinden Altynjanyň hossarlary – ata-enesi wepat etdi.

Şamäligiň elinden Altynjanyň dogany Habyl wepat etdi.

Şamäligiň elinden wepat eden adamlar kändi, juda kändi, ýatlasa, Altynjanyň jigeri gyýym-gyýym bolýardy.

Altynjan Şamälikden aryň alynmagyna gününü sanap garşýardy.

Merwden Altynjan hatynyň paltasyny daşa degdiren habar geldi: «Şamäligiň üstüne ýöriş edildi, ýöne ýöriş şowsuz gutardy⁴».

* * *

Togrul soltan Alparslanyň gören düýşuniň ýönekeý düýş däldigini aňyp, ony on müň atly goşun bilen Merwe ugratmagy makul bildi, Alparslana daňdan Merwe ugramalydygyny aýtdy.

Çagry beg: «Şu gün sagalaryn, ertir sagalaryn» diýen ince tama bilen sindem nähos ýatyrdy. «Çagry beg sarygetirme ke-seli bilen keselläpdi, şol dert ony gaty ynjdýardy»⁵. Ol Balha ugramak barada perman beripdi. Goşun taýýardy, ýöne ol ýola düşmek hakynda pikir hem etmeyän ýalydy.

Ol Alparslanyň gelenine begenmek begendi. On baş ýaşly oglunu ýörişe taýýar bolup duran goşunyna baş edip, Balha sary ugratdy.

* * *

Togrul bege Alparslanyň Balha salar bolup gidendigi, Möwdudy ýenip, seljuk serhedini giňeldendigi, bu habary eşiden Çagry begiň keselinden açylandygy hakdaky habar bilen gyzyl ok getirdiler⁶.

Gyzyl ok alan Togrul sultan birleşen güýç bilen Balha, Horazmine ýoriş etmek için elli müňlük atly: jylawdar hem ylgary goşun bilen Merwe ugrady. Merwde esgerleriň sany yüz müňe ýetmelidi.

Iki dogan Merwde duşuşdy.

Şol gün Gaznadan hoş habar gelip gowuşdy: üç ýyllap edilen talapdan soň, gaznalıylar Gutulmyş ibn Ysraýyl Arslan ýabgu ibn Seljugy zyndandan boşatdylar. Mundan üç aý öň Resultegin ibn Ysraýlyň serkerdeligidäki Gutulmyşy alyp gaýtmak üçin ugradylan topar ahyr maksatlaryna ýetdiler, Gutulmyşyň Hindiguş daglaryndan aşyp Merw sary ugrandygyny, birigün Merwe geljekdigini habar berdiler.

«(Seljuklar) Sultan Masutdan Gutulmyş zyndandan çykaryp, özlerine iberilmegini talap etdiler. Talaplary ýerine ýetirilenden soň sultan Masut bilen ýaraşdylar we öz aralaryndaky şertnamany berkitdiler. Şertnama görä, Sistan, Gazna we Hindistan ülkeleri sultan Masuda degişli bolmalydy, ol Horasandan we beýleki ýerlerden el çekmelidi. (Seljuklyklar) tä sultan Sanjar (511 – 552 h.y., 1118 – 1158 ý.) döwrüne čenli sultan Mahmydyň neberesiniň üstüne çozmadylar».

**Kerimeddin Mahmyt Aksarayý.
Musameretul ahbar.
(Habarlarýň mejlisи)**

Iki dogan Gutulmyş derejeläp garşylamak maksady bilen, ýorişi bir hepde soňa goýdular.

Gutulmyşa mynasyp gelinlik tapyp goýdular. Has takygy, Ahmet Dehistanynyň gyzyna guda boldular.

Gutulmyş geldi.

Ýigrimi ýylyň aýraçylygyndan soň doganoglanlar didarlaşdylar.

Toý toýladylar.

Uzak gije meýlis gurap, serden geçdiler.

Ertesi Gutulmyş öýerdiler, oňa bir hepde dynç berýändiklerini aýtdylar.

Bir hepde dynç alyşdan soň, doganlar Gutulmyş maslahata çagyrdylar, oňa ýagdaýy düşündirdiler, özleri bilen ilki Balha, soňam Jürjaniýa ýörişe gitmegi teklip etdiler.

Gutulmyş bu teklibe kes-kelläm garşy çykdy: özuniň ýigrimi ýýlyň horlugyndan soň rahat ýäsamak, özem bolçulykda, hökmürowanlykda bigam ýäsamak isleyändigini mälim etdi:

– Maňa bir patyşalygy – ülkäni beriň. Men ol ýurtda hiç bir zadyň aladasyny etmän rahat ýäsaýyn. Men indi ýaş däl. Ömrümi ikinji gezek töwekgellige salmak islemeýärin.

Togrul beg-de, Çagry beg-de Gutulmyşdan beýle söze garaşmandylar. «Elbetde, Taňry ýagşy amal edijileriň azabyny zaýa etmeýär»⁷. Mundan beýlägem şeýle bolar, ýone Gutulmyşyň jogaby bu iki dogan üçin garaşylmadık jogapdy.

Näme etmeli?!

Balha, Horezmine ýörişi soňa goýmaly. Gutulmyş haýsy sebite häkim bolmak isleýän bolsa, şol ýere gidip, şol ýerini teshyr edip, onuň yqtyýaryna tabşyrmaly. Ikinji ýol ýok: sebäbi Togrul begiň hem Çagry begiň hem ýigrimi ýyllap horluk çeken Gutulmyşyň garşysyna gidesleri gelenokdy. Her nähili ýagday bolanda-da, ony razy-hoşal etmeli. Ol dogry aýdýar: goý, galan ömrüni göwnühoşlukda geçirsin. Ol: «Men patyşa boljak. Sizem meniň wezirlerim bolarsyňyz» diýenog-a! «Men soltan boljak!» diýmäge-de haky bar onuň. Sebäp ol Arslan ýabgunyň oglы. Arslan ýabgu ähli seljukylaryň patyşasydy, ýabgusydy. Ýabgu olse, yzny oglı dowam etdirmeli!

Iki dogan özara maslahatlaşdy. Sondan soň olar Gutulmyşyň ýanyна bardylar:

– Gutulmyş dogan, sen çar ýana ynamdar jahankeşdeleri gönder. Goý, olar iň güzel, iň bay ülkeleri, patyşalyklary görüp gelsinler. Onsoň haýsy ýerini diýseň, ilkinji nobatda, şol ýerini saňa petihläp bereýin. Seni razy edip, ana, sondan soň men Horezmine ýörişe gideýin.

Gutulmyş Togrul bege nagt jogap berdi:

– Dogan, onuň üçin hiç ýere adam, jahankeşde gönündermegin derkarlygy ýok. Meniň göwnüm – eger maňa rowa bilseň! – Tabarystanı – Ziýar patyşalygyny isleyär. Şol ülke meniň tabynlygymda bolsa, maňa bu dünýäde başga hiç zat gerek däl.

– Eh, byradar, heý, men saňa ol ýerleri rowa bilmerinmi? Ondan köp ýer isleseň hem musahhar kylyp bererin.

– Ýok, ýok, maňa şol ýerleri ýeterlik.

– Islemek seniň bilen, amaly biziň bilen.

* * *

Togrul beg Tabarystanı – Ziýar patyşalygyna iki yüz aňtawçy ýollady. Olaryň wezipesi Togrul begiň cyn howandardygyny, onuň goşunynyň çäksiz köpdüğini, baran ýerinde nähili güýcli goşun bar bolsa-da hökman ýeňändigini, garşylyk görkezilse Togrul begiň halamayandygyny, gaty berk jezalandyrýandygyny, ýerli ilaty iki ýyllap salgytdan boşatjakdygyny, täze metjitleri gurjakdygyny, mazlumlara, ähli ilata cyn hossal çykjakdygyny wagyz etmekdi.

Wagyczylaryň ýerli ilata düşündiriş geçmegin hötdesinden nä derejede gelendiklerini bilmek kyn däldi: seljuk goşunynyň nähili garşylanýandygy aňtawçylaryň yhlaslarynyň görkezijisidi.

Käbir galalar hiç hili garşylyk görkezmesizden derwezerlerini açyp, seljuklary duz-çörekli garşylady. Togrul beg bu sebitlerde özüne garşy çykyp biljek uly güýjün ýokdugyna göz yetirdi. Ol ilki Merdawij ibn Bessunyň häkimlik edýän Gürgen säherine sary ugrady, säheriň golaýında özuniň gara yüpekdelen edilen «bargähi soltanatyny»⁸ dikende ýerli ilat gala derwezesini giňden açyp, oňa boýun egýändiklerini aýtdy. Togrul beg dabara bilen sähere girdi. Ýaraşyk üçin säheriň ilatynyň yüz müň dinar tölemeklerini talap etdi. Togrul begiň bu talaby bir ýarym günüň dowamynnda ýerine yetirildi. Beg Jürjan (Gürgen) säheriniň ilatyny ýygnap, säheriň, tutuş Gürgen welaýatynyň Gutulmyş bege ykta berilýändigini yqlan etdi⁹.

Togrul beg Gürgene (Jürjana) gelip, Ziýar patyşasy Bakalanjary dardan asyp jezalandyrmakçydy, çünkü onuň eden etmişleri kändi, etmişleriniň biri parawly Parawbibiniň ölümüne sebäpkärligidi.

Bakalanjar hiç ýerde ýokdy, onuň Elbrus dagynda, uçut bir gaýada gurlan galada gizlenýändigini habar berdiler.

Onuň yzyndan gitmek, tapmak, jezalandyrmak üçin bir aý wagt gerekdi. Togrul begde welin, wagt ýokdy. Ol Horezmine gitmelidi, Şamäligi tapmalydy hemem ony jezalandyrmalydy, Horezmini Seljuk şalygynyň tabynlygyna geçirmelidi. Sonuň üçin hem Togrul beg Bakalanjary tapmagy hemem jezalandymagy ýene bir gezege goýup, möhümden möhüm işleri etmegi makul bildi.

* * *

Togrul patyşa Gutulmyşyň islegini amal edip, günbatardaky ýagdaýdan kanagatlanma tapyp, Reýde naýplygy etmegi baş wezir Ahmet Dehistana tabşyryp, Merwe, ol ýerden hem Horezmine ugramak üçin ikinji gezek azymat etdi.

Horezminde entegem Şamäligiň hökmürowanlygy ýöreyär-di. Öňki hökümدار Harun ibn Altyndaşyň oglы Ysmaýyl bilen hadymy Şükür bolsa, şindem Merwde Çagry begiň gullugyndadylar. Soltan Masut aldaw bilen öldürileninden¹⁰ soň, Şamälik Gazna tagtyna geçen Möwdud ibn Masut ibn Mahmydyň tabynlygyna giripdi.

* * *

Horezmine ýoriše gidilýändigini eşiden Anuşirwanyň hatyny Göwheraý ýaňy dünýä inen oglunu bagryna basyp, Altynjan hatynyň ýanyна geldi, sojap-sojap aglady.

- Nämé boldy, Göwheraý?
- Merhemetli melikäm, eşidişime görä, Horezmine ýoris edilýärmiş.
- Hawa, ertir ugrayárys.
- Merhemetli melikäm, Anuşirwan meni ýany bilen äkitmek isleyär.

- Äkitse, ata-eneňi görersiň-dä!
- Ýok, ýok, meniň olary göresim gelenok, merhemetli melikäm. Towakga edýärin, meni goýup gidiň, ýolda meniň çagam heläk bolar.
- Sen çagaň ýolda heläk bolmagyndan ätiýaç edip galmakçy bolýarmyň ýa Buruntaga barmak islemeýänligiň üçin?
- Buruntaga barmak islemeýänligim üçin.
- Onuň näme sebäbi bar?
- Babam maňa: «Men senden gecýärin, gözüme gaýdyp görünme» diýdi. Men hem babama: «Gaýdyp Buruntaga gelmerin» diýip äht etdim.
- Näme üçin? Ýa babaň Anuşirwana äre barmagyň islemedimi?
- Göwheraý näme jogap berjegini bilmeýän bolarly, aljyrady:
- Hawa, islemedi.
- Onuň özi başda seni Anuşirwana gelinlik beryändigini meniň babama aýdypdy ahyryny!
- Hawa, aýdypdy! Towakga edýärin, merhemetli melikäm, meniň hökümdarym bilen gürleşиň, goý, ol meniň köşkde galmagyma izin bersin.
- Yöreniş bir ýyla çeker. Bir ýyllap Anuşirwan kühensiz oňup bilmez-ä?
- Goý, ol ýene bir hatyn alaýsyn. Dürnazar sahybyň gyz Dilbere öylensin, ony ýany bilen äkitsin! Dilber biçak owadan gyz. Merhemetli Anuşirwan ony gowy görýär. Men gördüm: bir gezek Anuşirwan Dilberiň geçip barýandygyny görüp, atdan düsdi, tä öyüne girýänçä onuň yzyndan seretdi durdy.
- Ol seni ähli peri-peýkerlerden agla görýär.
- Towakga etseňiz, size «Ýok!» diýip bilmez!
- Altynjan Göwheraýyň towakgası boýunça Anuşirwan bilen ýörite gürleşdi, ýaş çağanyň uzak ýolda horlanjakdygyny tutaryk edundi.
- Anuşirwan walydasynyň bu sözünü asyl diňlemek hem islemedi:
- Ömrümiň ahyryna – iň soňky demime çenli hatynam Göwheraý ýanymda bolar, bizi hiç bir güýç aýry salyp bilmez!
- Anuşirwanyň bu sözünden soň, Altynjan sesini çykarmady, Göwheraý bolsa, aglamak aglady.

Göwheraýyň gözýasy, agysy Anuširwanyň pikirini üýtgedip bilmmedi.

Dünyäniň ähli suwundan zenanlaryň döken bipeýan gözýasy köp bolsun gerek!

Eh, zenanlar, zenanlar!

* * *

Zamahşar! Altynjan on ýyldan soň dünýä inen galasyna geldi. Ine, tanyş ýerler! Gör-ä nähili gowy! Altynjan begenjine uçaýjak-uçaýjak bolýardy. Ol Zamahşaryň derwezesiniň ýanynda atdan böküp düşüp, ýere üç mertebe togap etdi, derwezäni, galanyň diwaryny sypap-sypap ogşady. Altynjan üýtgese-de gala üýtgemändir. Ine, birmahalky aýakýalaňaç ylgan ýerleri, gijelerine düýsüne giren zowkuly ýerleri üýtgewsiz saklanypdyr.

– Men geldim, men geldim – diýip Altynjan möňürip aglady, derbanlar bilen ýekän-ýekän salamlaşyp, hal-ahwal soraşyp cykdy, zamahşarlylara sahylyk bilen dinar paýlady.

Altynjanyň maksady Tümen daýsyndan galan tyllalary zamahşarlylara paýlamakdy, ýöne ol hazynanyň üstünü açmadanda-da, ýeterlik tylla-teňne tapyldy.

Seljuklylaryň yüz müň atly goşun, üç manjanak bilen ýetip gelýändigi hakda eşiden Şamälik hazynasyny alyp, gaçyp gitdi, özünü Dehistan sähralygyna atdy. Soň ol ýerden hem Tabasa göçdi¹¹... Şamäligiň wezir-wekilleri-de zut gaçypdylar. Gyssagarada olar ähli hazynalaryny ýanlaryna almaga yetişmediler. Jan – hazynadan şirin. Şamäligiň wezir-wekilleri, şeýle hem öz döwründe seljuklylara garşı çykan barjamly adamlar gaçdylar. Olardan galan hazynalaryň bellibir bölegini Togrul beg Altynjana berdi.

Hatyn hazynalary zamahşarlylara paýlamak paýlady. Razzak damulla Altynjanyň dinar paýlamasyna kömek etdi. Ähli hojalyklara aýylanyp, iki yüz dinardan paýlap cykdy.

Altynjan ýaşlykda bir oglanyň yüzüne gylyç bilen şikes salypdy, ikinji biriniň bolsa üç sany gapyrgasyny döwüpdi. Üç gyzyň ikisiniň elini döwüpdi, üçünjisiniň yüzünü persala edipdi.

Altynjan, ilki bilen, ýaşlykda şikes ýetiren şol üç gyzы bilen iki oglanynyň öýlerine bardy.

Ol bu baş şikesliniň başisem garyplykda, pukaralykda ýasaýandyrlar öýdüpdi, ýone beýle däl eken. Olaryň başisiniň ýasaýsam oňușmazça däl eken. Eli döwlen gyzlaryň biri durmuşa çykyp, birinji çagasy dünýä injek bolanda aradan çykypdyr. On-dan bir oglu galypdyr. Äri başga birine öýlenipdir.

Altynjan birmahal şikes salan kişilerine eçilmek eçildi.

Bäs kişi birmahal Altynjanyň biçak gaharyny getiripdi. Olar:
– Eprikogullary – Hudaýyň gaganlary! – diýipdiler.

Altynjan Hudaýyň gagan gyzy bolmak islänokdy, bu hakda eşitmek hem islänokdy. Ol Eprikogullary neberesiniň pajgaly kysmaty hakda kän gezekler eşidipdi, atasynyň süteme döz gelip bilmän ölendiginem, kakasynyň ýedi ýaşda on ýedi ýaşly ejesine öýlenendigi hakda-da eşidipdi.

Zamahşarly oglanlar, gyzlar Altynjanyň «Eprikogullary – Hudaýyň gaganlary» diýen sözü halamaýandygyny, bu sözü aýtsaň, öň seni nähili gowy görenem bolsa urýandygyny, maýyp edýändigini bilyärdiler, şonda-da käteler kejirlik bilen aýtmaly däl sözü oña aýdýardylar, şondanam lezzet alýardylar, şondan soň olary urup Altynjan hem içini sowadýardy.

Abdylmälik han gyzyny gahar-gazaba mündüren sözün nä-medigini biljek bolup köp kişiden osmakladyp sorap görüpdi, Altynjanyň birden eşidäýmeginden ätiýaç edip, hana hiç kim hakykaty aýtmandy.

Bu gün urlanlar, şikes ýetenler jem bolup oňa:

– Altynjan, Eprikogullary – Hudaýyň halanlary! Hudayý sizi gaýtadan arşa – mertebä göterýär! – diýdiler.

Razzak damulla Altynjanyň gelendigine begenip, bir ýerde duranokdy, içki joşgunyny öwran-öwran gaýtalaýardy:

– Men: «Altynjan entek gaty beýik-beýik derejelere ýeter» diýipdim. Gördünizmi, meniň aýdanym bolandyr! Men näme diýipdim? «Altynjan halkyň hak howandary bolar. Altynjan biziň göz-guwanjymyz bolar» diýemedimmi? Diýdim men! Hakty diýdim! Men diýdim! Men Altynjanyň şeýle beýik derejelere ýet-jigini bildim-ä men! Altynjana men öwüt berýärdim. Ol meniň öwütlerime eýerdi. Ýadyňyzdamy meniň öňünden aýdanlarym?!

Altynjan damullasyna eçildi.

Damulla zamahşarlylaryň öňünde agzyny giňden açdy, birmahalky mährap döwen Altynjan bolsa onuň agzyna dinar guýdy.

Damulla agzyna dinaryň köp guýulmagyny isledi, şu isleg bilenem agzyny has uludan açdy, tas äni ýazypdy, barybir, Altynjan Zamahşardan tä gaýdýança äñiniň agyrystsandan ýaňa gepläp bilmedi, asyl agzyny açyp bilmedi. Görgüli bir aýlap, äñini sarap, hiç zat iýip bilmän gezdi. Görgüliniň ömründe beýle köp engama ýüzi düşmändi ahyry! Ol bir zada göz ýetirdi: dünýäde iň çökder jeza iýere zadyň känkä iýip bilmezlik eken. Aňryň-a eljuk diýýär, ýöne agzyn içi zer-zaw.

Wah, göze doýma ýok...

Zamahşarlylar Altynjan hatynyň gözüne şeýlebir mähriban görünýärdiler. Melike olaryň ählisini depesine täç edinäyesi gelýärdi. Ählisini bagryna basaýasy gelýärdi, öňünden çykan her bir hatyny gujaklaýardy, hal-ýagdayny sorayırdy.

* * *

Altynjan öýüne bardy.

Ine, şol tanyş howly! Giň howluda, göz-göz otatlarda hiç kim ýok. Megerem, Şamäligiň hökmürowanlygynyň uzak wagtylyk däldigini, Sadylla, Kabil dagynyň öz öýlerine dolanyp geljekdiklerini aňan bolsalar gerek. Bu howluda ýaşamaga hiç kim het edip bilmändir, ýöne indegsiz howlynny talamak talapdyrlar: oturar ýaly ýekeje düşegem ýok. Hany, birmahalky depe-depe bolup duran halyalar?!

Zamahşarlylar Altynjanyň bu sowalyny eşiden ýaly, haly getirip ugradylar:

– Altynjan, düşekleriňiz ogurlanaýmasyn, talaň salnaýmasyn diýip, ygtybarly ýerlerde gizläp goýduk. Biz siziň ähli zatlaryňzy gözümiziň göréji deýin gorandyrys.

Altynjan olaryň ählisine minnetdarlyk bildirdi. Ol ylgap ejesiniň otagyna bardy.

Hiç kim ýok!

Gülýüzliniň otagyna girdi.

Hiç kim ýok!

Soň ol kakasy Abdylmälik hanyň dynç alýan otagyna girdi.
Giň otag borram-boş!

– Altynjan, näme agtarýarsyň? – diýip, Kabyl sorady.
Altynjan näme jogap berjegini bilmän egnini ýygurdy.

Aslynda, ol geçen günlerini agtarýardы. Ejesiniň şebis-tanyndan ejesini, akgyzynyň otagyndan Gülýüzlini, kakasynyň salamlygyndan hem, elbetde, kakasyny agtarýardы. Onuň göwnüne bolmasa, işik açylyp, olaryň içinden «Altynjan, sagaman geldiňmi?» diýip, mähribanlary çykaýjak ýalydylar.

Mähriban öýünde bu gün ne kakasy, ne ejesi, ne-de akgazy bar.
Onuň mähriban öýünde atgan ýeke mähribany-da ýok!

Altynjan ejesiniň otagyna ýene bardy. Dälirän dek, gözleri-ni elek-çelete edip:

– Ene, ene! – diýip, pessáy seslendi.

Onuň sesi boş otagda: «Ene, ene!» diýip gaýtalandy.

On ýyl geçenden soň ol wagşylyk bilen öldürilen, ejesiniň, kakasynyň, dogany Habylyň, akgazy Gulyüzliniň agysyny aglady. Bagyryp-bagyryp aglady...

* * *

Altynjan Göwheraýyň ýanyna bardy:

– Yör, men seni Buruntaga – babaň-eneň ýanyna alyp gi-deyin. Olar entek aqtyklarynyň bardygyny bilyänem däldirler. Tümen jany ýanyňa al!

– Ýok, ýok! Men gitmäýin, siz hem gitmäň!

– Ata-eneňden öýke etmek aýyp bolar, unut öýke-kinäni!

– Men-ä haýran Göwheraýa! Babasynyň adyny tutsaň, elewräberýär. «Buruntaga hiç mahal barjak däl» diýip ant içdi. Antdan soň men ony äkitjek bolup durmaýyn. Ol meniňem git-megimi islänok – diýip, Anuşirwan müýnli dillendi.

– Onda senem gitjek dälmى?

– «Git!» diýseň giderin.

– Men saňa hiç zat diýjek däl. Janahyr Geçdeki babamyň ýeg razdanydy, onuň halayndan habar almak meniň borjum.

Altynjan Kabyl bilen ýola düşdi. Janahyr halwaçynyň ýanya-na bardy. Ol Janahyr halwaçynyň öýuniň otlanmasynda, näme

uçındır, özünü günükär duýýardı. Näme üçindigini welin bil-meyärdi. On ýylyň içinde Janahyr halwaçynyň bili bükülipdir, näsag ýatan eken.

Janahyr halwaçy Altynjanyň salama gelendigine çoh minnetdar boldy.

– Men size biçak guwanýaryn, Altynjan melike. Siziň uly derejelere ýetjekdigiňizi men sizi ilkinji gezek görenimde aňypdym. Biziň sebitimiziň uludan-kiçisi bu gün siziň adyňzy senalaýar. Sebäp, siz olara hak howandar çykýarsyňz. Ine, biziň obamyzdanam ýüzden gowrak adam siziň ýanyňza delalat isläp gidip, köp-köp baýlyga eýe bolup dolandylar. Siz Zamahşar sebitinden diýip baranlaryň ähligesine eýe çykyp, olaryň işleriniň şow almagyna hemaýat edipsiňz. Oglum Imanyň ölümü üçin siz özünizi müýnli saýyp ýörmäň, Altynjan melike. Ýok, onuň ölmeginde siziň günäňiz ýok. Onuň ölmegine bir haramzadanyň zäheri sebäp boldy. Meniň duşmanym Imana çalynmaly dermanlyk ýaga awy garypdyr. Bizem muny bilmändiris...

Altynjan Iman hakda uzak gürrüň edilmegini islemedi:

– Enşa, ähli zat gowulyk bolar.

– Ýok, ýok, näme bolsa bolar, ýone biziň öýümizde gowulyk bolmaz! Haýsydyr bir ýaman pygylly kiþi biziň neberämize betdoǵa okapdyr. Şonuň üçin biziň neberämiziňki diňe gaytgynyna. Bu pelekde adalat ýok. Hana, Keski Kelew! Gör, ol öz döwründe näçe kişa ýamanlyk etdi. Siz toy edeniňizde Şamäligiň öňüne düşüp gelen, sekiz müň bigünä bendäniň ölümine sebäp bolan hem Keski Kelew bolmaly. Seniň babaň ölümine-de şol sebäp boldy. Mundan bir hepde öň ol meniň ýanyma gelip gitdi. Afrasýap şalygynyň emiri eken, wezir eken ol. Bayamak baýapdyr. Keski tetelliler-ä baýaýar, bizem dişimiziň suwuny sorup otyrys. Ol maňa ýigrimi çelek cakyrlarynyň baryny hendege dökdüm. Men bilyän, onuň getiren çakyry – zäherli bolmaly. Ol meni öldürjek bolýar.

– Ol siziň dostuňyz ahyry!

– Men onuň bilen hiç wagtam dost bolan däldirin. Ol Abdylmäligiň dostudy.

Altynjan durmuşa çykanda Keski Kelewiň getiren çelek-çelek şerabyny ýatlady. Ol çelekleri Abdylmälik han Janahyr

halwaçynyň islegi boýunça ýere gömüpdi. Ol çelekler şindem gömulgi ýatan bolmaly.

– Gazanpar Takyň günü nähili?

Halwaçy uludan demini aldy:

– Meniňkiden başgalaryňky gowy.

– Ýogsa-da, Janahyr daýy, Anuşirwan dagy köpeldi. Göwheraýyň ýagdaýy, çagasynyň ýagdaýy gowy.

– Hany, olar?

– Nesip bolsa, şu gün ýa ertir gelerler.

– Ýok, ýok, gyzym gelmesin. Men gyzymdan geçýärin. Maňa onuň ýaly gyz gerek däl, gelse, diňe giýewim gelsin!

– Wa-weýla, näme boldy?

– Näme bolandygyny bilyänsiň, aýdandyr ol aýjyn.

– Ýok, Göwheraý aýdanok.

– Aýdandyr, aýdandyr.

– Nämäni?

Halwaçynyň birden ýüzi ýagtyldy:

– Nämedigi ýadymda ýok häzir meniň. Garrasaň, huş galmaز eken.

– Ogul agtygyňyz boldy. Adyna Tümen daýymyň adyny dakdyk.

– Kimiň?

– Tümen daýymyň adyny dakdyk: Tümen.

Janahyr halwaçy sesini çykarman, başyny aşak salyp esli salym durdy.

Altynjan hatyn gaýtjak bolanda Janahyr halwaçy kän-kän alkysly sözler aýtdy:

– Altynjan melike, ömrüňiz uzak, işiňiz rowaç bolsun! Siziň gelendigiňizi, Şamäligi kowandygyňzy eşidip coh hursant bolduk. Men bütin ömrüme halwa ýasap satdym. Düýn siziň gelendigiňizi eşidip, size niýetläp ýörite halwa taýýarlardym. Coh süýji halwa bu, iýseňiz, hezil edinersiňiz. Biraz garaşyň, men häzir size şol halwaňzy getirip bereýin. Özüniz geldiňiz – gowy boldy. Ýogsam özüm baryp, elin gowşuraýyn diýip otyrdym.

Janahyr halwaça jan-gaýrat geldi, süňni ýeňil gopdy, yh-cohlap duran goja ylgap diýen ýaly gitdi. Sähel salymdanam ak düwünçekde halwa getirdi.

– Towakga edýärin, Altynjan melike, iýiň, hökman iýiň!
Agzyňzda erär durar. Goý, giýewim Anuširwan bilen Göwhe-
raýam iýsin. Agtygyma-da dadyryň, hezil ederler.

– Taňryýalkasyn, halwaçy daýy!
– Çoh süjüdir, çoh datlydyr. Bir iýseňiz, soňam iýesiňiz ge-
ler durar. Islešeňiz, men soňam ýasap bererin.

– Taňryýalkasyn! Anuširwan daga-da bererin!
– Beriň, hökman beriň. Hökman dadyp görsünler.
– Siz meni rahatlandyrdyňyz, halwaçy daýy. Menden kine
saklap ýörensiňiz öýtdüm.

– Yok, men kine saklayán adamlardan däl!

Altynjanyň aty tebil tapdy. Halwanyň sysy, megerem, ata hoş
ýakan bolarly, ol halwaly düwünçege bakan boýnuny uzatdy,
jylawdan berk çekilýändigine seretmezden zol-zol agzyny açyp,
halwaly düwünçege bakan omzady.

Altynjan halwaly düwünçegi Kabyla berdi. Şondan soň ýola
düşüldi.

Janahyr halwaçynyň keşbi Altynjanyň aňyndan ýolboýy
aýrylmady. Náme üçindir, halwaçy Altynjana syrly göründi. Ýog-
sam arada üýtgeşik gürrүň-de bolmady.

Zamahşara gelenlerinde Altynjanyň münüp gelen bedewi
ýene halwaly düwünçegi boýnuny uzadyp, zol-zol hokrandy.

– Kabyl, meniň atyma bir tokga halwa ber – diýip, hatyn at-
dan düşdi.

At wagşyýana ses edip, halwany iýdi.

Halwanyň ýakymly sysy bardy. Bu ys hoşuňa gelyärdi, işdäni
açýardy.

Ata bir tokga halwa beren Kabyl özi hem iýmek için düwün-
çekden ikinji tokgany eline aldy.

Ol halwany ýaňy agzyna ýetiriberende Altynjanyň aty pasyr-
pusur ýatdy.

Bu ahwalaty gören Altynjan Kabylyň eline kakdy:

– Saklan! Iýme!
– Náme boldy?!

– Halwa zäherli!

Halwadaky awy gaty güýçli bolmaly, at janawer aýagyny birki gezek hereketlendirip, hokranyp, derrew jan berdi.

Altynjan tas uly betbagtlyga elten halwaly düwünçegi Kabylyň elinden kakyp aldy-da, honda zyňdy.

– Eý, Hudaý, bu nähili ahwalat boldy? Teý akylyma syganok meniň. Teý ynanyp bilemok. Wa-weýla, men adam tanamaýan ekenim. Men halwaçyny bütin ömrüne perişde ýaly hasaplaýardym. «Hydry diýenim hyrs çykdy» – diýip, Kabyl hyrçyny dişläp, basyny ýáýkady.

– Menem tanamandyryn ony – diýip, Altynjan Kabylyň sözüni makullady.

Janahyr Geçdekini tutup getirmek üçin emir Dürnazar ýola düşdi.

* * *

Janahyr halwaçyny derýadan aňry geçjek bolup durka tutup, Altynjanyň ýanyна getirdiler.

Janahyr Geçdeki hälki sypaýý halwaçy däldi: gözünde wagsylyk, ýigrenç bardy.

– Eý, halwaçy, bu näme etdigiň seniň?!

– Bagty çüwen ganjyk diýerler saňa!

– Meniň bagtymyň çüwmeginden size zyýan gelenog-a?!

Gaýtam, peýda gelýär!

– Bagty çüwen, kellesi şemally ganjyk! Näme üçin sen menden, meniň neberämden, meniň ogullarymdan mertebeli bolmaly?! Näme üçin?! Öýümde seniň ýaly urkaçydan dördüsi bar. Näme üçin olar seniň ýaly mertebeli däl? Näme üçin Abdyl-mälik sebite han boldy? Tümenjik näme üçin meniň üstüme gygyrardy?! Ä? Näme üçin? Sebäp onuň bagty çuwdi. Ol menden bay boldy. Näme etsem, jezasy bolmaz öýtdi. Eden etmiş üçin jezasyny alandyr ol menden.

– Äh-ä, daýymy öldüren, gör, kim eken?!

– Näme, onuň eden etmiş jezasız galmarydymy?

– Siz oňa töhmet atypsýňyz.

– Sebäbini bileňokmy?

– Bilemok.

– Ol mençe akyllý däldi. Men arap dilini bilyärin. Men sogd dilini bilyärin. Tümeniň welin, bilyän dili ýokdy. Hudaý näme üçin sizi gowy görýär? Näme üçin? Näme üçin siz mertebeli hem baý ýaşamaly? Men bütin ömrüme işledim. Bütin ömrüme! Gazanan zadym bolmady! Sen welin, adamlara hatalap dinar paýlaýarsyň. Ýigrenýärin men seni! Ýigrenýärin!

– Eprikogullary neberesiniň başyna düşen kysmaty – betbagtlygy az gördünizmi?

– Az, az! Wa-weýla, hasrat-a, Alla näme üçin Bugrajyg aman goýdy?

– Ol size ýamanlyk etdimi?

– Ýamanlyk etdi!

– Näme?

– Onuň ýamanlyggy neberesiniň işleriniň küsatlygy!

– Başga?

– Näme, şuny az görýärsiňmi?

– Biz size hiç wagt azar bermedik ahyryny!

– Menden bagtly ýaşadyňyz. İşleriňiz mydamasow tapdy.

Dürnazar Altynjan melikä ýüzlendi:

– Altynjan, sen näme üçin munuň bilen gürleşip dursuň?

– Dur, dur, men düşünmek isleyärin.

– Ähli zat düşnükli. Tümen begi öldürende: «Men – Togrul!» diýip gygyranam şu halwaçy bolmaly.

– Men gygyrdym! Men! Öldür öldürüän bolsaň! Wah, men armanly ölmeli boldum. Armanym galdy, armanym! Anuşirwan bilen şu urkaçyny öldüren bolsadym, onda bu dünýäde armanym galmazdym.

– Indi gyzyň Göwheraý näme üçin ýigrenendigiň, ondan geçenligiň düşnükli: sen gyzyňa Anuşirwany öldürmek isläpsiň. Göwheraýam seniň bu islegiňe garşy çykan bolmaly – diýip, Kabyl Janahyr Geçdekiniň alkymyna dykylyp bardy.

– Eýsem näme! Siz ýaly nejisler bilen guda bolmak isländir öýtdüňmi?

– Biz näme üçin nejis?

– Nejis siz, nejis! Siz gyzymy azdyrudyňyz. Ol öň meniň sözümden çykanokdy. Başda ol maňa söz beripdi. Soň sözün-

den dändi, heleyligini etdi. Wah, ol Altynjan bilen ärsumagyny öldüren bolsady!..

- Öldüriň! – diýip, Kabyl haşymalaryna buýurdy.
- Ýok, ýok, saklanyň! Muny öldürmäň!
- Nähe, Nähe? Altynjan, saňa Nähe boldy?
- Maňa bolan zat ýok.
- Onda Nähe üçin: «Öldürmäň» diýärsiň?
- Muny biz öldürmäli. Muny halkyň näleti öldürsin. Bu öz-özünü öldürer. Sen munuň gepläp duranyna bakma! Bu eýýäm öli.
- O nähili öli?!
- Munuň ruhy bireýämler ölüpdir. Teniniň ölmegine-de azajyk wagt galypdyr.
- Men-ä saňa düşünýän däldirin, Altynjan.
- Sen meniň aýdanymy et, Kabyl! Halwaçyny goýber. Goý, gitsin. Öz etini özi iýibem öler bu.
- Sen munda ynsap-iman bardyr öydärsiňmi?
- Kabyl, meni diňle! Halwaçyny goýber! Goý, gitsin! Galada gan dönülmesin!

Altynjan Janahyr halwaçynyň bolşuna gaty haýran galды hem ömründe, megerem, ilkinji gezek ynsan ýüreginiň aýrylmaz kiri bolan göriplik barada çyndan hem çuňdan pikir etdi.

Eýse nä, adamyň ýaramaz häsiýeti bolan göripligiň ýasaýyş, rysgal, dereje ugrundaky göreşde tas tebigy esaslary bar. Durmuş adamlaryň biri-birinden kem galmazlyk üçin edýän talaplaryna esaslanýar. Günüň aşagyndaky orun üçin alnyp barylýan göreş adamdaky basdaşlyk duýgusyndan uç alyp gaýdýar. Megerem, basdaşlyk diňe ynsana däl, eýse külli janly-jandara mahsusdyr. Her kim ýasajak, her kimiň hut özi Günüň edil öňünde orun edinmek isleyär. Islegleriň şeýle umumylygy, her kime-de degişliliği, deňligi Alla tarapyn berilýän rysgalyň hem mal, wezipe, dereje, mertebe paýynyň deň däldigi bilen çapraz gelýär. Şeýdibem basdaşlyk – tebigy göreş, ýaryş duýgusy göriplige ýazýar. Onsoň yzda galan, kem galan ynsanlar özleriniň şeýle ýagdayýyny – kysmatyny adalatsyzlyk hasaplap, öne çykanlara ýaramazlyklar edýärler. Bu juda ýaramaz netijelere, uly erbetliklere alyp barýar.

Adamlaryň biri-birine edýän ýamanlyklarynyň bary görilikden. Durmuş – paý, paýlaşylýan närse. Paýlaşyk bar ýerinde basdaşlyk hem göriplik gutulgysyz zat. Özgä göriplik etmeýän adamdan hiç mahal erbetlik çykmaň. Görilden bolsa gowulyga garaşma. Adam arasyny dil däl, gara ýürekler bozýar. Durmuş dowam etse, ýaryş bolar, ýaryş bar ýerinde basdaşlyk bolar, basdaşlygam göriplige geçmän bilmez. Eý, Alla, bu erbetlik gowulyk ýaly hemişelik diýmek bolýar!

* * *

Halwaçy yzyna garaý-garaý gitdi.

Göwheraý gözüne ýaş aýlap, Anuşirwan bilen Altynjanyň duran ýerine geldi:

– Men ähli zady eşitdim. Bu zatlardan soň men ýaşamak islämok. Maňa iň soňky hemäýatyňzy ediň! – diýip, Göwheraý goltugyndan çykaran hanjaryny Anuşirwana uzatdy.

Howlyný içinde adam kändi, olaryň galabasy mufratlardy, serkerdelerdi, hyzmatkärlerdi. Olaryň ählisiniň nazary Anuşirwan bilen Göwheraýdady.

Göwheraý gujagynda saklap duran oglunu eda bilen ýerde goýdy, soňam kybla bakyp, kelemesini öwürdi.

Anuşirwan Asmana seredip biraz salym durdy, birdenem aýylganç ggyryp, hatynynyň towakgasyny bitirdi.

Ýerde ýatan çagajyk aýylganç bir zadyň bolandygyny aňan dek aglamaga başlady.

Altynjan çagajygý ýerden göterip elewredi:

– Çagajyga – Tümen daýyma el degirme!

– Ýok, ýok, lalam! Siz maňa bu gezek garşy çykmaň! Men siziň pendiňizi tutman, uly ýalňyşlyk goýberdim. Indi şol ýalňyşlygy düzedeýin. Şol ýalňyşlyk bilen baglanyşykly arada hiç bir zat galmasyn!..

* * *

Togrul beg Horezmini öz tabynlyggyna geçirip, Çagry beg bilen Merwe dolandy. Iki dogan bir aýlap meýlisde boldy.

Çagry beg Alparslanyň üç ýýlda lalalykda bolup, kämil çykandygy üçin Togrul bege minnetdarlyk bildirdi.

Togrul beg Merwde diňe bir dynç almady, ol ýerden söwda ýollaryny gowulandyrmak, olary peýdaly bolar ýaly etmek üçin nämeleriň zerurdygy hakda Çagry beg bilen pikir alyşdy. Birnäçe anyk netijä geldiler: nirelerde rabat, kerwensaray gurmalydygynyň geňeşini etdiler. Bu ugurdan üç ýüzden gowrak adamyny wezipä bellediler.

Merwden günorta gidýän ýoluň ugrunda – Balhda, Murgabyň kenary boýunça Faz Mehbiabatda, Karineýnde (häzirki Ymambabada); Merwiň töwereklerindäki Ashabatda, Oguz handa; Kasr-Ahnafda, Merwerrudda; Merwden Jürjaniýa gidilyän ýoluň ugrunda – Hurmuz, Farra (häzirki Kişmandepe şäherçesi) şäherinde, Saýfina sährasynda; Jeýhun derýasynyň Amuldan soňky akym ugrundaky şäherlerde – Wizada, Mardusda, Asbasda, Sayýfinada, Tahyriýada, Jigerbentde, Darganda, Sadywarda, Hazaraspda; Jürjaniýadan Ýewropa gidilyän ýoluň ugrunda – Kätde, Jürjaniýada, Zenjanda (Bab-at-Türkmen), Habapda, Üstýurtda, Çinkde, Embuda; Merwden Dehistana barýan ýoluň ugrunda – Mehnede, Abuwertde, Nusaýda, Şähristanda, Dehistanda; Merw – Nyşapur ýolunyň ugrunda – Sarahsda, Uşturmaganda, Tilsitanedide, Daňdanakanda, Genigirdde; şeýle hem Merwden bir menzillik uzaklykdaky Diwan, Tahmalaj, Mansaf, Ahsa, Osman, Akyr şäherçeleridir kentlerinde, galalarynda täze kerwensaraylary, kabaleleri – söwda merkezlerini gurmak karar edildi. Bu gurluşylara sahyplyk etmek degişli häkimlere tabşyryldy.

Şalygyň umury sedaratynyň sahyplygyna bellenen Dodurga Merwezinin asly Merwdendi. Merwde onuň mülki, ümürsin baglyga çümüp oturan köşgi bardy. Togrul beg Merwde bolan günlerini Dodurga Merwezinin kaşaň köşgünde geçirdi.

Dodurga Merwezi – sowatly, ylymly adamdy, agrasdy, dymmadı, kanuncyldy. Kanunçyllıgy üçinem ony käbir wezir-wekiller halap baranokdy. Ol söhbetdeşliklere-de goşuljak bolmazdy, toý-meylisde, söhbetdeşliklerde hiç kime goşulman başyny aşak salar oturardy.

Onuň ümi alyşýan ýeke bir adamy bardy, ol Togrul begdi.
Ol bege düýrmegi bilen berlendi, edýän işine, Togrul bege we-palydy, köşkde iň owadan ýazýan hatdat hasaplanýardy.

Dodurga Merwezi begzada neberesindendi, hatyny hem begzada neberesindendi. Olaryň iki oglý bilen dört gyzý bardy.

Altynjan olarda bolan günleri sahybyň hatyny, gyzlary bilen ýakyndan tanyşdy. Ol bir gün sahybyň üçünji gyzý Gülaýymyň elinden şapba tutdy:

– Gülaýym, meniň saňa synym oturdy, sen meniň oglumyň gelni bolarsyň.

Derrew Anuşirwany tapyp getirdiler.

– Oglum, men saňa gelinlik tapdym.

Anuşirwanyň aňyndan Göwheraý aýrylanokdy, öýlenmek hakda entek pikir hem etmändi. Özüne galsa, Dürnazar sahybyň Dilber diýen gyzyna öýlenmekçidi, ýöne käbesine: «Ýok!» diýip garşy çykyp biljek dälди, ol näme etse, näme diýse ylalaşjakdygy gaty cynydy.

Anuşirwan özüne zor salyp gürledi:

– Käbäm, gaty owadan gyz saylapsyňyz.

– Saňa ýaradymy?

– Ýarady, käbäm, ýarady.

Altynjan Togrul beg bilen Dodurga Merwezä Gülaýym üçin söz aýtdy.

* * *

Toý uludan tutuldy. Ol ýedi gije-gündizläp dowam etdi.

Altynjan eden işinden razydy.

Ol Allatagalanyň özüne eçilen ýazgydyndan hem çäksiz razydy. Merwden Reýe gaýdylanda Zamahşarda bolan wakalary ýolboýy hakydasında aýladı. Zamahşarlylara nepiniň degendigine, hemayat edendigine, ata-enesine degsin edip sadaka berendigine öz ýanyndan buýsandy.

Altynjan bimahal teblehananyň demirgazyk tarapyndaky sütüniň aşagyna gömen gamçysyny-da tapyp aldy, ony bege görkezdi. Togrul beg gamçyny gören dessine tanady:

– Şonda sen bu gamçyny menden näme üçin aldyň? Urmak üçinmi?

Altynjan utançly baş atdy:

– Başky pikirim ar almakdy, ýöne gözleriňze gözlerim düşende süňňum lagşady gitdi.

Är-aýal gülüşdi.

Olar geçen günleri ýatlap, «Niredesiň Reý?» diýip ýola düşdüler.

Altynjan hatyn bedew atyny Togrul begiň sol tarapyndan sürüp barýardy.

Indi onuň durmuşynda täzeče ýasaýyş başlandy.

Ýa Hudaý, özüňden medet!

On altynjy hekayat

TALAŇ SAÇAGY

Bu gün nowruz!
Bu gün täze ýyl!

Her ýyl hutuň¹ girmegi bilen nowruz – täze gün, täze ýyl başlanýar.

Täze ýylyň başlanýan günü – şalykda, esasan hem, köskde köp-köp täzelikleriň başlanjak, yylan ediljek günü!

Kösk emirleri, wezir-wekillер bu güne barmak büküп sanap garaşdylar. Çünkü Togrul beg öz öýünde her ýylyň nowruz günü ähli ýakynlaryny, kösk emirlerini çagyryp, uly toý beryär: talaň saçagyny toýuny² geçirýär.

Wagt geçse-de, döwür-döwran özgerse-de, Oguz handan başlangyç alan talaň saçagy toýý üýtgänokdy, özgerenokdy, ýöne ikinji müňýlliygyň başynda ynsan tebigatynda üýtgän, özgeren zatlar köp boldy.

Döwür gornetin üýtgeyär. Şu güne čenli adam adamyň gu-ludy. Indi adam baýlygyň guluna öwrülýär. Adam adamdan tapýan wepasyny baýlykdan taparmykan?!

* * *

Bu gün täze ýyl!

Täze ýyl – maksadyňa, ömrüňe ser salynýan gün!

Altynjan geçen nowruzdan bări durmuşynda bolan özgerişlikleri birin-birin göz atuwyndan geçirdi.

Geçen nowruzdan bări onuň durmuşynda nämeler boldy?!

Ol Zamahşara dolandy!

Zamahşara!

On ýyldan soň Zamahşar galasy ýene Abdylmälík ibn Bugrajgyyň neberesiniňki, has takygy, Eprikogullary neberegisiňki boldy, ýöne indi ol ýerde ýaşara Abdylmälíklerden hiç kim ýok. Kim ýaşasyn?! Kabylmy? Ol Togrul begiň ýanyndaky ýaşaýsyny gowy görýär. Sadyllanyň öz dünýäsi bar. Ol Zamahşara barmak islänok. Şämälik kowlandan soň, Sadylla Nyşapurdan Jürjaniýa gitdi. Ol ýene öňki medresesinde mederrislik edýär.

Tüweleme, ol üç ogluň, iki gyzyň atasy boldy. Bir aý mun dan owal ol ikinji hatyn edinmek isleyändigini aýtdy. «Oguzlar – ot, olary bir hatyn kanagatlandyrmaýar, olara iki hatyn gerek!» Altynjan muňa garşı çykmadı,

Goý, şeýle bolsun!

* * *

Altynjan bir ýylyň içinde köp darkaşa gatnaşdy. Özem samsam ýatagany bilen gönüden-göni darkaşa girdi. Gör, näçe ganymyň janyny jähenneme ýollady.

Megerem, Togrul patyşa talaň saçagy sebäpli hatynym Altynjan gynanar öýdýän bolarly, bir ýylyň içinde edilen işleri birki gezek sanap berdi. Görüp otursa, bir ýylyň içinde örän köp iş bitirilipdir!

Togrul beg gaty kän sebitleriň, welaýatlaryň, şäherleriň, kentleriň, galalaryň seljuk şalygyna tabyn bolandygyny, şeýle hem beýtilmalda näçe kurur dinaryň, dirhemiň bardygyny aýdýar welin, şükürler edýärsiň. Bu diňe Perwerdigär ýalkanda şeýle bolýar.

Beg: «Eger talaň saçagy toýuny etmedik bolsak, Allatagal a bize beýle jomartlyk bilen eçilmezdi» diýip nygtayár. Bu pikir Altynjana makul görünýär.

Adam pahyr hemiše öz paýyna düşeni az görýär, özgäniňki özüniňkiden has köpdür öýdüp pikir edýär. Tas her bir ynsa-

na mahsus bolan bu gylyk edil özge adam häsiýetleri ýaly, häkimlige täsir edýän zatlaryň biri. Häkimlik diňe bir adamlaryň jemgyýetcilik gatnaşyklaryny däl, eýse olaryň häsiýetlerini hem çyl-para açýar. Islegler, niýetler, päller, hyýallar hem duýgular häkimlige gatnasykda aýan bolýar, onuň ykbalyna oňat hem ýaramaz tarapdan täsir edip durýar. Gadymy oguzlar su hakyka-ta uly ähmiýet berip, adamlaryň içki niýetleriniň, boluþlarynyň jemgyýetiň ýasaýsyna edýän ýaramaz täsiriniň öňüni almak üçin, talaň saçagy diýen dessury oýlap tapypdyrlar: ýylyň bel-li bir gününde han öňünden yqlan edip, öz öýuni adamlaryň ygtyýaryna berýär. Adamlar ol öýden öz alyp bilen zadyny alyber-meli. Megerem, her gezekki talaň saçagyndan soň, adamlara öňküden rahat, han bolsa öňküden öz häkimligine has ynamly bolýandyry. Sebäbi mähelläniň: «Maňa az ýetdi, maňa az ýetdi» diýip urýan ýüregi hanyň zadnyderden özüne-de paý ýetensoň, ynjalýandyry. Allatagala patyşa berýär, patyşa-da adamlara berýär. Şeýdip, Allanyň bermedigini adamlar handan alýarlar. Yürekle-ri ynjalyk tapýar, duýgulary köşeýär.

Talaň saçagy oguzlarda halk bilen hanlygyň biri-birine düşü-nisýänliginiň, ynanysýanlygynyň alamaty, dessury bolupdy. Togrul beg bu däbi doly berjaý edýärdi. Adamlaryň patyşadan öz paýyny alyp galmak islegi ýerine ýetenden soň, häkimliň öňküdenem berkejekdigini ol oňat bilyärdi. Şonuň üçin her gezek talaň saçagyyna ol öz patyşalygyny berkitmek işine taýýarlyk gören ýaly taýýar-lanýardy. Altynjan bu işe Togruldanam işjeň, içgin hem gzyklanma bile taýýarlanýardy. Ol hem Togrul ýaly adamlara ýagsylyk etmekden çäksiz lezzet alýardy. Zat berip, onuň deregine has uly zeruryýeti – ynamy alsaaň, bu söwdada utdugyň bolmazmy?! Püçek berip, ýüpege eyé bolmak akyllılykdan ahbetin!

* * *

Daňdan Togrul beg Altynjana ýüzlendi:

- Altynjan, täze ýyl düşümlü bolsun! Allatagala saglyk ber-sin, rowaçlyk bersin!
- Agzyňzdan Hudaý eşitsin, begim! Alla uzak ýaş bersin!
- Seniň bu ýylky altyn-kümüs şaý-sepleriň öňki ýyllardaky-dan, eger ýalňışmaýan bolsam, has köp boldy.

– Geçen ýyl iki sandykdy. Her sandykda hem iki batman³ şay-sep bardy. Hudaýa şükür, bu ýyl diňe hedýe-engam berlen altyn-kümüş şay-sepler alty sandygy doldurdy.

– Gynanýarsyňmy? – diýip, Togrul beg ýylgyrjaklady.

– Dogrymy aýtsam, gynanmanam duramok.

– Allatagala ýene, enşallasa, biriňi iki edip berer.

– Ylaýym, şeýle bolsun!

Her ýylyň nowruzynda edişleri ýaly, är-aýal öýlerindäki zatlary birin-birin gözden geçirmeäge başlady. Özem jamehanadan başlady.

* * *

Günortandan tä ýarygijä çenli dowam etjek toý üçin taýýarlyk görülyärdi.

Gassaplar mal soýmaga ýarygije girişipdiler.

Ýüzden gowrak gassap ýetişibildiginden baga bakylan öküzleri, goýunlary soýup, hansalara tabsyrýardylar. Kakmaç-dyr çišlik bişirmäge, et gowurmaga, başga-da dürli-dürli etli tagamlary taýýarlamaga ökde adamlar bardy. Hansalar bilen emir çasnígiriň ygytýarynda müňe golaý adam işleyärdi. Olar soltanyň şu günü zyýapatyna geljek myhmanlaryň gowy iýip-içmegi üçin dürli tagamlary taýýarlamak bilen başagaýdy.

Bu günü zyýapata üç münden gowrak myhman gelmelidi. Mundan-da başga şäheriň alty ýerinde sadaka bermek üçin taýýarlyk görülyärdi.

Bu gün tutuş Reý şäheri toý toýlaýardы.

Jarçylar köçeme-köçe aýlanyp, şu gün Togrul soltanyň talaň saçagy toýuny, ýagny rysgal toýuny berýändigini, bu toýa uzak ýerlerden myhmanlaryň gelendigini, hiç kimiň bu toýdan çetde galmaly däldigini jar çekýärdi.

* * *

Bu mahal Togrul beg bilen Altynjan melike özleriniň iný ýakyn adamlaryny yzlaryna tirkäp, öz öýleri – otalgarylary, goşgolamlary bilen tanyşdyryp ýordi.

Altynjan hatynyň ýanynda soltanyň wezirleriniň hatynlary, şeýle hem Kabylyň, Anuşirwanyň hatynlary, akgylary bardy, ol olara özuniň jamer-jüpbelerini⁴, altın şay-sepleriniň nirelerde durandygyny birin-birin görkezýärdi.

* * *

Günortankы namazdan soň toý başlandy.
Giden aýçık meýdan toýa gelen myhmanlardan ýaňa mygberýärdi.

Adamlar jem bolup, buýsançlaryny mälim edýärdiler:
– Togrul bege salamat bolsun!
– Togrul bege salawat bolsun!
– Togrul bege sahawat bolsun!

Myhmanlary öz gulluk derejeleri boýunça aýry-aýry düşeklerde oturdýärdylar. Togrul beg üçin taýýarlanan sypanyň ýakynnyndaky düşeklerde wezir-wekiller, ilçiler, sahyplar oturmalydy.

Saçaklaryň üsti her hili nazy-nygmatlardan doludy. Togrul begiň gelip: «Nahara başlaberiň!» diýen sözüne garاشýan myhmanlaryň köpüsi hyrydar gözlerini saçakdan aýranokdylar.

Togrul beg köşgünden çykyp, uzakdan gelen myhmanlar bilen ýeke-ýekeden salamlaşyp, hal-ahwal soraşmaga başladы.

Myhmanlar, toýda hyzmat edip ýören hyzmatkärler, tertip-düzgüne gözegçilik edýän jandarlar birsyhly gygyrýärdylar:

– Togrul bege salamat bolsun!
– Togrul bege salawat bolsun!
– Togrul bege sahawat bolsun!

Togrul beg hatar bolup duran adamlar bilen salamlaşyp, özuniň oturmagy üçin niýetlenilen ýere bardy.

Togrul begiň hatyny, nedimi, naýyby Altynjan melikäniň gelýändigi jar edildi.

Myhmanlar Altynjan melikäni hatyradaladylar:
– Altynjan hatyna salamat bolsun!
– Altynjan hatyna salawat bolsun!
– Altynjan hatyna sahawat bolsun!

Altynjan melike lowurdap duran gyrmazy zer eşikde yzna
kyrk akgyzyny düşürip, begiň garaşyp duran ýerine bardy.

Togrul beg hatynyny gülerýüz bilen garsylady, onuň otur-
maly ýerini görkezdi.

Togrul begiň egin-eşigi juwar akdy.

Altynjan hatynyň eşigi goýy gyrmazydy, aldy.

Togrul begiň ak, hatynynyň gyzyl eşikdeligi olara biçak
gelişärdi, olara seretdigiňçe seredesiň gelärdi. Toýa gelen
myhmanlar Togrul bege, Altynjan hatyna buýsanç bilen sered-
ýärdiler.

Togrul beg hatyny bilen beýik sypada jaýlaşykly oturangoň,
ýanyndakylara ýüzlendi:

– Başlabereliňmi?

– Siziň rugsadyňza, nahara «bismilla» edip bermegiňize
garaşýarys – diýip, dumly-duşdan seslendiler.

– Byradarlar, toýa uzakdan-u-ýakyndan gelen myhman-
lar! Hoş geldiňiz! Bu gün hijri-kamaryň hutuna ýetdik. Täze
ýyl. Täze ýylда her kişi geçen nowruzdan bäri eden işlerini
Allatagalanyň mizanyna goýmaly. «Geçen nowruzdan şu güne
– şu nowruza çenli nähili sogap işleri etmäge ýetişdim?!» Ine,
su sowaly her kim, ilki bilen, özüne, soň cagalaryna, hatynyna,
öz garamagyndaky adamlara bermeli. Biz geçen geňeşimizde
wezir-wekiller bilen jemlenişip, döwletimiziň bitiren sogap
işlerini gözden geçirdik. Byradarlar, geçen nowruzdan bäri bi-
tiren sogap işlerimiz az bolmandyr. Men ol bitirilen işleri birin-
birin sanap, tagamy garaşdyryp oturmaýyn. Şu günki saçagyň
başynda ýat adam ýok. Ählisi seljuk döwletiniň rowaçlygy üçin
bütin başarnygy bilen yhlasly işläp ýören byradarlar. Bu ýerde
oturanlar şalygymyzyň bitiren uly-uly işlerine gönüden-göni
gatnaşan, ýolbaşçylyk eden adamlar! Bu ýerde oturan adamlar
geçen bir ýlyň dowamında köp-köp sogaplary gazanan adamlar!
Bu ýerde oturan adamlar seljukly döwletiniň rowaçlygy üçin
gerek bolsa şirin janyndan geçmäge taýýar adamlar! Agzymyzyň
birligi, bir sünni maksady ugrundaky işlerimiz Allatagalanyň
dergähinde ýalkaw alýar. Biziň baş maksadymyz gäwürleri
toba getirmek, olary musulman eýlemek, öz aralarymyzdaky

ilata zulum edýän käbir kişileri bet pygylaryndan saklamak, şeýdibem Allatagalanyň eçilen baş günlük ömründe her bir raýatyň parahat, erkin, bol ýaşamagyny gazanmak. Ähli ýerlerde biziň bu tutumlarymyz oňlaýarlar. Biziň bitiren işlerimizde şu oturanlaryň her biriniň belli bir paý bar. Goy, öňümüzäki ýyl has pazylatly ýyl bolsun. Häzir umury sedaratyň sahyby Gurhan okasyn, soňundan nahara başlalyň.

Umury sedaratyň – döwletiň ýolbaşçylaryny tayýarlaýan hem olaryň işleyişlerine, kämillik derejelerine jogap berýän gullugyň sahyby Dodurga Merwezi tagamyň hormatyna Gurhan okady. Şondan soň Togrul begiň bissimillasy bilen nahara başlanyldy.

Toýuň beýemçileri üstaduddar Ärdeşir Magmarany bilen Anušírwan ibn Tümendi. Olary beýemçiliginiň gowudygы, ähli kişiniň etmeli ownuk işlerine çenli öňünden anyklaşdyrylandygy görnüp durdy. Her kim öz etmeli işi bilen gümrady.

Ojar syhyna düzülen kakmaçlar, kebaplar şol durşuna saçaga äberilýärdi.

Hana, Togrul begiň öňüne eti böleklere bölünmän, bitemwüliginde bişirilen bir goýun getirildi. Etiň ýekeje-de köyen ýeri ýokdy. Özem ol şeýlebir gyzaryp öwsün atýardy welin, seredip ýuwduunmazça dälди. Dok bolsaň, iýmän keýpine seredip oturmalydy.

Kösgün sazandalary saz çalýardylar, pessaý sazda aýdym aýdylýardı.

Togrul begiň üstadudary, şerapdary⁵ bir ýerde duranokdylar, olar saçaklıdarky ýeter-ýetmezçilige esewanlyk edýärdiler. Nirede şerap, nygmat, iýip-içer ýaly zatlar azalsa, hyzmatkärlerine dessine habar berip, şol ýere gerekli zady getirdýärdiler.

Iýip-içmek uzaga çekdi.

Aýdymçylar gowudan-gowy aýdym aýdylýardylar.

Seljuk begleriniň saçak başında köplenç, aýdýan ýörgünlü aýdymy başlandy. Bu aýdymy kösgün aýdymcysy Säherhız Burğan aýdylýardı:

– Kazgurt tagdan öner taşny ýugarlatdy,
Salur Gazan ötrüw baryp garbap tutdy.

It bejene görüp any essi gitdi,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Oturana myhmanlar soňky setiri öz ýanlaryndan gaýtalap, gapdalynnda oturana gözlerini tegeläp seretdiler. Myhmanlar beýle adamy görmändiklerini aýdyp, başlaryny ýaýkadylar, gygyryşdylar.

– Gazan kibi alp olmaz!
Aýdymçy aýdymyny dowam etdirdi:

– Bir gazanga kyrk bir atnyň etin saldy,
Ol gazanny sag elgi birle aldy.
Sag elgi birlen illerge üleştürdi,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Myhmanlar ýene başky hereketlerini gaýtaladylar: başlaryny ýaýkaşyp, gapdalynnda oturanlara ýüzlendiler. Ähli kişi Gazan kibi äri önde-soňda görmändigini tekrarlady:

– Gazan kibi alp olmaz!
Säherhyz Burgan barha joşup aýdýardы:

– Otuz-kyrk müň leşger birlen Gazan baryp,
It bijene illerini keldi gyryp.
Birnijesi gutuldylar köp ýalbaryp,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Toýa gelen üç müňden gowrak myhmanyň ählisi aýdyma goşulýardы. Diňe bir myhmanlar däl, wezir-wekiller hem goşulýardylar. Bu aýdyma Togrul beg bilen Altynjan hatyn-da goşuldy.

– Gazan kibi alp olmaz! – diýip, Togrul soltanyň goşulmagy bilen üç müňden gowrak myhman, müňden gowrak hyzmatçy sesiniň ýetdiginden zowlatdy.

Säherhyz Burganyň ýanyна Togrul begiň ynagy Ýusup Baýrgany bardy. Ol aýdymy özünüň dowam etdirjekdigini mälim edip, myhmanlara birlaý seredip çykdy. Soňam aýdymy öz düzen setirleri boýunça dowam etdirdi:

– Alplar alpy Gazan begden pata algan,
Masut birle Şamälikni zut gaçyrgan,
Horasanda, Ajamda şalyk döretgen,
Alplar, begler, görgen barmu Togrul kibi?

Myhmanlar biygytáýar ör turdular, biri-birlerine buýsançly
bakyp, sesleriniň ýetdiginden gygyrdylar:

– Togrul kibi alp olmaz!
– Togrul kibi alp olmaz!

Ynak Ýusup Bazyrgany ýene dowam etdi.

Ol Seljuk begden terbiyet alan, Allatarapyn kalbyna pazy-
latlyk guýlan, Derwezata şalgyny döredip, ýedi ýklyma patyşa
bolan, goýun bilen gurdy bir ahyrdan suw içiren Togrul begden
başga soltan barmy diýip sorayár.

Myhmanlar ýene jem bolup Togrul kibi başga şanyň ýokdu-
gyny, bolup-da bilmejekdigini, Allatagalanyň Togrul begi külli
musulmana bagtyárlıyk üçin gönderendigini tekrarlayárdylar.

Ýusup Bazyrganynyň göçgünli cykyşyndan soň rakys oýny
başlandy.

Günüň ýasyp gelyän çagy Togrul beg Altynjana yüzlendi:

– Hatyn meniň, garaňky düşmezden burun myhmanlara
izin bersek, niçik bolar?

Altynjan begiň sözünü unap baş atdy.

Soltan ör turdy:

– Byradarlar! Nowruza, täze güne ýüzümüz düşdi. Biribar
bizi mydama öz ýalkawynda ýene kän-kän nowrulzara ýetirsin!
Allatagalara ryskymyzy boldan eçilsin. Men – Perwerdigäriň Ýer-
däki wekili. Perwerdigäriň eçilen nygmatlaryny size paylämak –
meniň parzym. Elbet, Taňrynyň bereni doýumlyk, bendesiniňki
– dadymlyk. Perwerdigär size doýumlygam, dadymlygam
boldan eçilsin. Biziň her birimiz özümizi Perwerdigäriň ýal-
kaýandygyny oraşan duýýarys. – Togrul beg sözüne biraz dyngy
berdi. – Eý, byradarlar, hany, aýdyň, Perwerdigär bir ýlyň içincé
de eçilen nygmatlaryny, baýlyklaryny bermänem – ryşgal eçil-
mänem bilerdimi?

Seljuklylar bir demde jogap berdiler:

– Bilerdi!

- Rysgal eçilmedimi?
- Rysgal eçildi, Alla bizi ýalkady!
- Nahanlykda üstümize ýagy gönderip, ähli zadymyzy weýra-na salyp bilerdimi?
- Bilerdi!
- Weýrana saldymy?
- Weýrana salmady, ýalkady!
- Öýümizdäki zatlarymyzy bir näkes ogra towsa göterdip bilerdimi?
- Bilerdi!
- Towsa götertdimi?
- Towsa götertmedi, ýalkady.
- Sil-harasat gelip, öýümiz ýumrulyp bilerdimi?
- Bilerdi!
- Sil-harasat geldimi?
- Ýok, Alla bizi ýalkady.
- Ýer goduklap, öýlerimizi hopduryp, başymyza betbagtlyk getirip bilerdimi?
- Bilerdi!
- Ýer godukladymy?
- Ýok, ýer goduklamady, Alla bizi ýalkady.
- Bir töötänlik bilen öýümiz ýanyp, sähel salymda ähli zadymyz küle öwrülip bilerdimi?
- Bilerdi!
- Ýangyn boldumy?
- Ýangyn bolmady, Alla bizi ýalkady!
- Meniň eziz raýatlarym. Ýurduň ähli günä-sogaby patysanyň gerdenindedir. Şalykdaky raýatlaryň her bir etmişiniň hasabaty Magşar günü patyşadan soralýandyr. Ýurduň rysky – patyşadadır. Ýurduň bereketi – patyşadadır. Oğuz han hak aýdypdyr: Hudaý tagala haýsy halky ýalkajak bolsa şoňa gowy patyşa berer. Rysky goşalap berer. Mallar gowy tohum berer. Ýerler gowy hasyl berer. Siziň özüňiz görýärsiňiz, men öz raýatlarymyň bolçulykda, parahatçylykda ýaşamaklary, tutumlarynyň rowaçlanmagy, yslam dünýäsiniň giňemegi üçin ýaşaýaryn. Özüm üçin däl, men siziň bagtyýarlygyňyz üçin ýaşaýaryn, byradarlar. Siz hursant bolsaňyz

– bu meniň hursantlygymdyr. Men siziň has gowy ýaşamagyňyzy isleýärin, eziz byradarlar.

Togrul beginň sözi bölündi, adamlar gygyrmaga başlady:

– Beýik Muhammet Togrul bege salamat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul bege salawat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul bege sahawat bolsun!

Seljuklylar bu üç alkyşyny üç mertebe gaýtaladylar.

Togrul patyşa sag elini ýokary gösterdi. Seljuklaryň arasyndaky gowur kiparlady. Patyşa sözünü dowam etdirdi:

– Meniň eziz byradarlarym! Perwerdigär maňa, meniň raýatlarym bolan size gülüp bakdy. Geçen ýyl Perwerdigär bizi ýalkady, her hili bela-beterlerden daş eýledi. Gazanjymyz duşmanlarymyza däl-de, özümize siňdi. Goý, täze ýylدا-da rysklarymyz goşa-goşadan gelsin, özümize siňsin! Yeneki ýyllarda-da şeydip talaň saçagy toýlaryny geçirmek nesip etsin! Duşmanlardan goranmaga Allatagala bize ägirt uly güýc-kuwwat bersin! Täze ýylamyzy beýik Haktagala berekete, sahawata doldursyn. Rowaqlygyň, sahawatyň, salawatyň, bolçulygyň alamaty bolan talaň saçagyny geçirmäge Taňry berk jan saglyk, ömri-deraz bersin. Saçaklarynyz doly, bereketli bolsun! Bu günüki toý her biriňize rowaçlyk getirsin! Talaň saçagyndan alan her bir zadyňyz rysgal-döwletiňize joş bersin. Sha saçagyndan alan her bir zadyňyz her biriňiziň öýüňizi sha ryskyna, sha sahawatyna beslesin, müňlesin! – Togrul patyşa Altynjana seretdi. – Byradarlar, öyi öý edýän hatyndyr. Öý-ojak üçin iň köp alada, yhlas edýän hatyndyr. Guş bir ganat bilen uçup bilýän däldir. Guşuň uçmagy üçin iki ganatyň gerek bolşy ýaly, maşgalanyň maşgala, öýüň öý bolmagy üçinem ikinji ganat – hatyn gerekdir. Yalňyz kişi bagt tapyp bilmez. Ýekelikde bagt ýokdur, bagt jübütlige barýandyr. Bagt jübüt ýaşalyan gapa barýandyr. Yanýoldaşy gowy kişi uzak ýaşar. Talaň saçagy toýunu geçirmek diňe bir meniň däl, hatynym, nedimim Altynjan hatynyň hem pikiridir. Resime başlamaga ygytyary Altynjan hatyn bersin!

Altynjan hatyn ör turdy. Adamlara bakyp, çala baş egip, tagzym etdi:

– Adamlar, her bir adamda üç sany mukaddeslik bolýar. Olaryň birinjisi, Allatagaladyr. Ikinjisi, seni dünýä inde-

ren ata-eneňdir, üçünjisi, ýurduň patyşasydyr. Adamyň nähili adamdygyny şu üç mukaddeslige goýan hormat-gadyry bilen kesgitläp bolar. Şu üç mukaddeslige sygynan, gadyr-yzzat goýan kişi hiç wagt hiç zada hor-zar bolmaz. Muhammet Togrul beg – beýik patyşa, Allatagalanyň nazar salan, ýalkan patyşasy! Bu beýik patyşaga sygynan adam ýalkanar, döwlet tapar. Biziň mertebämiz (bagtymyz), ryskymyz patyşamyza goýan sylagymyzdadyr.

Seljuklylar Altynjan hatynyň sözlerine goşuldylar:

- Beýik Muhammet Togrul bege salamat bolsun!
- Beýik Muhammet Togrul bege salawat bolsun!
- Beýik Muhammet Togrul bege sahawat bolsun!

Bu alkyş üç mertebe gaýtalandy.

Altynjan:

- Razy – diýdi.

Togrul beg:

- Razydyrys. Başlaberiň! – diýdi.

Är-aýal tirkeşip ýöräp ugrady.

* * *

Togrul beg weziri Abylkasym Buýany bilen Bekdaş Rudbara ýüzlendi:

– Daňdانا çenli gözegçiligi gowşatmaň! Hiç hili dawa-jen-jel bolmasyn!

Umury istihbarat sahyby Bekdaş ähli zadyň gülala-güllük boljakdygyny nygtady. Wezir Abylkasym Buýany:

– Rahat dynç alyň! Bu ýyl geçen ýıldaky säwlige ýol bermeris – diýip, sahybyň sözünü goldady.

Olaryň ýanlarynda diňe haşymalary bardy.

Geçen nowruzdaky talaň saçagynda iki emir zadyň üstünde dawalaşyp biri-birine tyg çekipdi. Şonda olaryň biri wepat etdi, beýlekisi agyr ýaralandı, ömürlik mayýp boldy. Biri-biri bilen ýakalaşan adamlar hem kändi, dawalaşan hatynlar-a hasam kändi. Diňe bir adamlar däl, nireden gelendigi belli bolmadık ýigrimi-otuz it, şonçarak-da pişik daşışıkde tä daňdانا çenli ala-zenzele bolup garpyşypdy.

Uruş alan-aldy edilen baýlyklar üçin turupdy.

Baýlyk – kim öň alsa şonuňky.

Sähel salymlyk alan-aldylykda sylasyk ýítýär.

Adam adamyň üstüne topulýar. Her kim aljak, özem köp aljak. Her kimiň diňe özüne gerek, özem ähli zat gerek. Adamyň ýaradylyşy şeýle. Hut şonuň üçin hem şalyk döredilýär. Şalygyň emeldarlary adamlaryň baýlyk üçin biri-birini öldürmezlikleri ni ýola goýmaly. Şalyk kada-kanun çykaryp, adamlary şol kada-kanunyň çägindé ýaşadýar. Şalyk – boýuntyryk.

Togrul beg her nowruzda şol boýuntyrygy bilgesleýinden aýyrýar. Şeýdibem boýuntyryk – hökümet bolmasa, ýasaýşyň nähili elhençlik boljakdygyny görene göz edýär.

Elbetde, her kime bir zady paýlap berseň, ýakalaşyk-da, uruş-da boljak däl. Ýöne Togrul beg Oguz handan şu güne gelen bu resime täzelik, özgerişlik girizmekden saklanýardy. Oguz han döwründe talaň saçagynda adamlar baýlyga, zada häzirki deýin açgöz topulmaz ekenler. Wagt geçdigisaýyn adamlar wagşylaşyán ýaly görünüýär. Göräýmäge, döwür-döwran geçdigice adamlar durmuşa çuň düşünyän ýaly, ýone tersine...

Togrul beg adamlaryň bolşuna seredýär.

Ertirki gün gürrüňini edere nämedir bir zatlar bolsun!

Goý, ýakalaşsynlar!

Tomaşa bolsun!

Altynjan hatyn başda talaň saçagyndaky tarhandökerlige, dogrusy, gynanmak gynanardy. Indi welin, bu resime öwrenişip gidipdir. Talaň saçagy bolmasa, bir ýylda şeýle köp işler bitirilmejek ýaly duýulýar.

Allatagala her günde her bendesiniň kalbyna ýetmiş gezek seredip görýärmış. Ol içiňe ýetmiş gezek seretse, seniň näme pikir edýäniňem oraşan biler, Altynjanyň, Togrul begiň her bir işi ýürek bilen edýändiginem oraşan görer. Eýsem näme! Altynjan on ýyllap gursagynda göteren maksadyna ýetdi. Bu dünýäde maksadyna ýetip bilmän ýurduny täzeleyänler köp ahyryny! Ol welin, maksadyna ýetdi. Onda-da aňryýany bilen ýetdi.

Togrul beg bilen Altynjan Anuśirwanyň öýüne bardy. Olar talaň saçagyndan çykyp bu ýere gelmek babatda öňünden gürleşipdiler, öýde gerekli taýýarlyk görlüpdi.

Öýde hyzmatkärler bardy. Anuśirwan bilen hatyny Gülaýym begiň öýünde talaň saçagyna galypdy.

Togrul beg Altynjana seretdi-de, bilindäki syrma ýataganyna el ýetirdi. Altynjan soltanyň maksadyna düşündi: ýataganyny eline aldy.

Gylyçlaşyklar başlandy.

Olar gazap bilen gylyçlaşýardylar. Öýdäki hyzmatkärler näme etjeklerini bilmän öwelip, seredip durdylar.

– Sag bykynyň goragsyz dur, ony meniň üçin goragsyz gal-dyrdyňmy? – diýip, beg gylyçlaşyp durşuna hatynyna habar gatdy.

– Göräýmäge, begim, goragsyz ýalydyrr. Aslynda bolsa, Togrul begiň hatyny Altynjanda goragsyz zat ýokdur.

– Ony häzir görkezäýerin.

– Begim, ýok zady görkezip bolmaýar.

– «Ýok zady görkezip bolmaýar» diýýärsiňmi? Ynan, goragyň ýok.

– Men bütin ömrüm goragly.

– Mugyra gelen ýeriň bolmadymy?

– Ýeňlen ýerim boldy, bir gezek bir pählewan gerçekten ýeňildim.

– Kimkä ol sizi ýeňen gerçek?

– Oňa Muhammet Togrul beg Seljukly diýýärler.

– Seylemidir asyl?!

– Hut şeyledir, begim.

Ýataganlardan ot çykýardy. Aýagy nämedir bir zada ilteşen beg hazzar ýykylman saklandy. Altynjan hüjüm etjek bolman, begiň aýagyna ilteşen zady aýyrdy, soňam hüjüme garaşdy.

– Sen näme üçin pursatdan peýdalanmadymyň?

– Begiň hatynyna onuň ýaly pursatdan peýdalanmak uslyp-mydryr?!

– Siz begiň hatynymysyňyz?

– Ýeke-tägidirin, begin!
– Aperin, aperin!
– Goragsyz sag bykyn diýeniňiz şu ýerimi? – diýip, Altynjan bir towsanda ýataganyny begiň sag bykynyna çala dürtdi. Beg ýataganyň öňünden sowulyp ýetişdi, iki-üç ädim gapdala çekildi:

- Niýetiň-ä erbet däl.
- Begiň hatynynyň erbet zady bolmaz.
- Şeýlemidir?
- Şeýledir.

Gazaply darkaş ýitileşdi. Iki tarap hem bar güýji bilen gylyçlaşýardı.

(Ikinji kitabyň soňy).

DÜŞÜNDİRİŞLER

Sekizinji hekayat

1. **Melikul-mülük** – patyşalaryň patyşasy.
2. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler.
3. **Syrtlan tilsimi** – syrtlan haýsy jandary awlajak bolsa, my-dama onuň syrt, arka tarapyndan duýdansyz gelip topulýar. Ata-babalarymyz syrt tarapdan gelip awa topulýandygy üçin bu ýyrtyja syrtlan diýip at beripdirler.
4. Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü. (Türkmen obalary)
5. Bu maglumat Muhammet ibn Aly ibn süleyýman Rawendiniň “Göwünleriň rahaty – şatlyklaryň ganaty” atly kitabynyň birinji jıldinden alyndy.
6. **Rahhaj** – Käbiliň (Kabulyň) golaýında ýerleşyän şäher.
7. Abu Nasr Faraby. Makalalar ýgyndysy: «El-Medine El-Fazyla».
8. **Jylawdar goşun** – merkezdäki atly goşun.
9. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
10. **Mizrak** – gönder, naýza, jyza. Uzyn saply, süýri demirli uruş guraly.
11. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
12. **Horasan** – «Günüň dogýan ýeri» diýen manyny aňladýar.
13. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
14. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
15. **Salar-buzgan** – şäheri goraýan goşunyň serkerdesi.
16. Bu maglumat awtory näbelli meşhur «Hududyl-älem» (X asyr) atly kitapdan alyndy. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Türkmenistanyň, Merkezi Aziýa we Gündogar halk-larynyň medeni mirasy döwlet institutynyň işleri». TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

17. Mulkam – Maryda dokalýan ýokary hilli ýüpek mata.
18. Kaba – üstden geýilýän geýim.
19. Tawwizi – Maryda we Samarkantda dokalýan ýuka ýüpek mata. Bu matadan köplenç peş, ýagny selle edinýärler.
20. **Abylkasym Abdykerim Hawazyn bin Abdylmälik bin Talha an-Kuşaýry** (986-1072) – görnükli hadysçy ulama. Barjamly maşgalada dünyä inip, gowy bilim-terbiye alýar. On bäs ýasda öz obasyna salynýan salgydy azaltdyrmak maksady bilen Nyşapura gelýär. Ol özüne aşa göwni ýetýän, tekepbir, aşa zehinli ýigit eken. An-Kuşaýry Nyşapurda dini ylym bilen gzykylanyp, görnükli sopy Abu Aly ad-Dakkakyň müridi bolýar. Dakkak şol döwürde medrese mekdebine ýolbaşçylyk edýärdi. Kuşaýry Dakkakyň gyzyna öýlenýär, Dakkak 1015-nji ýylда ýogalandı onuň ýolbaşçylyk eden medresesine eýe bolýar. Elbetde, onuň ömri hem döredijiliği hakda köp zatlary aýtsa bolar, ýöne biz onuň şafagy mezhebine uýandygyny we bu mezhep boýunça okuň kitabyny ýazandygyny aýtmak bilen çäklenmekçi. (Kný A.D. Musulmanskiý mistisizm. Moskwa – Sankt-Peterburg. DILÝ., 2004).

21. **Şafy** – sünнülere girýän müsürli belli ymam Abu Abdyl-la Muhammet ibn Idris aş-Şafy (767-820) tarapyndan döredilen mezhep. Şafylaryň kanunçylyk garaýylary hanafylaryň, mälikileriň, hanbalylaryň garaýylaryndan düýpli tapawutlanmaýar.

22. Tarih-i-Bayhaky. MITT, Tom 1. L.-M., 1935.

23. **Soltanul-muazzam** – at-owazaly, şöhratly soltan.

Dokuzynjy hekaýat

1. Tarih-i Bayhaky. MITT, Tom 1. M.-L., 1935.
1. Gurhanyň 93-nji süresiniň 5-nji aýaty.
2. **Hyýlbaşy** – atly goşunyň serkerdesi.
3. **Genji-badawert** – şemal getiren baylyk. Hysrow Perwiziň sekiz hazynasyň ikinjisi. Rowáyata görä, göýä Rum patyşasy Hysrow Perwiziň hüjüminden gorkup, özuniň altın-kümüşlerini gizlemek üçin gämä salyp bir ada ugradýar. Emma

12*

deňizde güýcli tupan turup, gämileri Perwiziň şalygyna alyp gelýär. Perwiz ol baýlyklary ele salyp, köp mukdarda hazynaly bolýar we bu hazyna «Ýel getiren hazyna» – genji-badawert diýip at berýär. Orta asyrda ömri genji badawerde deňemek şahyrlaryň arasynda ýörgünli bolupdyr.

4. **Deylem** – Eýranyň günbatarynda ýerleşyän şäheriň ady. Deýlemliler Buweýh, Kaku şalyklaryny döretdiler. Yslam şalyklarynda esasy wezipeleri Deýlem şäherinden bolan adamlar eýeläpdirler. Buweýh şalygynyň synmagy – bu deýlemlilerden hökmürowanlygyň geçmegi.

5. **Kundur** – ladan, dini dessurlar geçirilýän wagtynda ýaklyp, tütedilýän ýakymly ysly, şepbesik jisim.

6. «Kundur – sopylaryň hanakasy bar bolan ýedi sany obanyň biridir» – Abu Sagt Abdylkerim Samgany Merwezi. Şejere kitaby, 10-njy jilt.

7. **Hajyp al-bab** – şa bosagasynyň eýesi. Gürruň Abu Nasyr al-Kundury hakda barýär. Kundury Togrul begiň iň soňky baş weziridir. Ol «Amydylmülk» – şalygyň sütünü diýen ada mynasyp bolýar. Nyzamylmülk Togrul soltanyň wepatyndan soň Kunduryny Alparslana ýamanlap, oňa agyr zulumlar etdirýär, ony biçdirdyär, soňundan hem öldürdyär.

Onunjy hekayat

1. **Fiskal** – habar beriji.

2. Gurhan. Ýigrimi ýediniň süräniň on sekizinji aýaty.

3. Gurhan. Ýigrimi ýediniň süräniň otuz dördünji aýaty.

4. **Hannak** – Andalusda balyk satýan adamlara «Hannak» diýen nisbe berilýär. Abu Sagt Abdylkerim Samgany Merwezi. Şejere kitaby. 11-nji tom.

5. Abulkasym Firdöwsi. Şanama. 608 sah.

On birinji hekayat

1. **Eljuk** – aç. Bu sözüň sözköki arap dilindendir. Juk – aç diýmekdir, «el» bolsa arap dilinde atlaryň öňünden goşulýan goşulmadır.

2. **Käbe şerbeti** – kofe. «Kofe» sözi Käbe sözkökündendir. Kofäniň ilki dörän ýeri hem Arabystandyr.
3. Gurhan. 2-nji süräniň 286-njy aýaty.

On ikinji hekayat

1. **Urfis** – patyşa goşuny haýsy obanyň deňine barsa, şol obanyň ilatynyň goşuny azyk önumleri bilen üpjün etmek borjy.
2. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
3. **Nusaý bilen Merwiň aralygy** – bu aralygyň baş günlük ýoldugy hakdaky maglumat Ýakut Hamawynyň «Ýurtlaryň sözlüğü» (Türkmen obalary) atly kitabyndan alyndy.
4. **Debir** (kätip, münşى) – kätip, (mürze, göçürüjji).
5. **Jüzjan** – Owganystanyň demirgazygynda ýerleşýän bir welaýat. Köp taryhcylaryň Jüzjana Jürjan diýip düşünýändiklerini, munuň ýalňyşdygyny Bayhaky gaty janagyryly nygtayár.
6. Tarih-i-Bayhaky. MITT, M.-L., 1937.
7. **El Muntakym agda Allah'a** – Allatagalanyň duşmanlaryndan ar alyjy.
8. **Karamyta** – karmaty mezhebine uýýanlara garşy söwesýänleriň baştutany.
9. **Satgin** – şerap içmek için jam, şakäse.
10. Muhammet ibn Aly ibn Süleyman Rawendi. Göwünleriň rahatlygy – şatlyklaryň ganaty. 1-nji jilt.
11. **Kafur** – hoşboý ysly ösümlilik.
12. **Unnap** (arnap) – ösümligiň ady, Köýtendagda häzirem arnap jeňneljigi bar.
13. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
14. Tarih-i-Bayhaky. MITT, M.-L., 1937.
15. Masudyň çakyza (miningit) keseliniň bolandygy hakdaky maglumaty Muhammet ibn Aly ibn Süleyman Rawendi «Göwünleriň rahaty – şatlyklaryň ganaty» atly kitabynyň 1-nji jıldinde Baýhaka (662 sah.) salgylanyp ýazypdyr.
16. Tarih-i-Bayhaky. MITT: Materialy po istorii turkmen i Turkmenistana. Tom 1, M. – L. 1935.
17. **Nerkesdan** – nerkes güli salynýan güldan, küýze.

18. **Sipergam** – 1.Hoşboý ysly ösümlik. 2.Reýhan. 3.Miwe. 4.Ösümlik.
19. **Daşrabat** – Daňdanakan galasynyň ikinji ady.
20. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.
21. Togrul begiň bu harby söwes tilsimi 1812-nji ýylда görnükli rus serkerdesi Kutuzow Fransiýanyň imperatory Napoleon bilen eden söwesinde gaytalaýar. Kutuzow Moskwa şäherini boşadyp, gyra çekilýär we fransuz goşunynyň başyna Togrul begiň görkezen gününü salýar.
22. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.
23. **Ynal** (ýynal) – mirasdar. Abu-Abdullah al-Horezmi. «Mafatih al-ulum». Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.
24. Syrak padymanyň Darini aldap çölüň jümmüşine äkidişi we çölde ahemeni goşunynyň teşnelikden ýaňa gyrlandygy baradaky rowayat.
25. «Türkmenleriň enesi-de, atasy-da çöldür» – Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.
26. **Gurultaý** (gurultoý) – Bu sözün sözköki «gurulyş toýy» diýen düşünjeden dörändir, gademyyetden başlap türkmen halky täze döwlet gurjak bolanda «gurultoý (gurulyş toýy)», ýagny gurultaý geçiripdir.

On üçünji hekayat

1. **Ykta** – mülk ýeri. F.Engels özüniň «Anti-Dýuring» atly eserinde seljuklalaryň Merkezi Aziýada ilkinji bolup feodalçylyk gurlusyny girizendikleri, şalygyň döremeginiň in esasy ähmiyetiniň Aziýada feodalçylyk gurlusyny girizendiginden ybaratdygy hakda ýazypdyr.

2. **Ykdadar** – ykta alan adam. **Ülüşçi-barzigar** – iktadardan kärendesine ýer alyp işleyän daýhan. **Barzigar** eken ekininden alan hasylynyň ylaşaşylan ülüşini iktadara berýär, şeýle hem haraq töleyär.

3. **Diwany wezarat** – wezirlik diwany; diwany mürstewfi – salgyt, girdeji we hasap-hesip baradaky diwan; **diwany owkaf** – wakflar diwany; **diwany kaza** – höküm çykaryş diwany; **diwany**

risaýyl – hat-petek, resminamalar, ýazgylar diwany; **diwany sert** – şertnama diwany; **diwany berid** – çaparlar, aragatnaşyk diwany; **diwany yhtysap** – hasap-hesip diwany; **diwany müşrif** – çykdajylara gözegçilik edýän diwan; **umury sedarat** – dini ýolbaşçylary taýýarlaýan we olaryň işleýişlerine, kämillik derejelerine jogap berýän gulluk; **wezaraty derbar** – köşk wezirleri; **umury maliye** – maliye işleri gullugy; **umury owkaf we arazyýy döwleti** – wakflar we döwlet ýerleri baradaky gulluk; **umury adly** – adalat (kazýyet) işleri gullugy; **umury tahryraty şahy** – şa ýazgylary işleri gullugy; **umury haryja** – daşary ýurt işleri gullugy; **umury istihbarat** – döwlet howpsuzlygy gullugy; **umury muhabyrat** – aragatnaşyk işleri gullugy; **umury yhtysap we bledi** – hasap-hesip we şäher işleri gullugy; **umury emeniýeti şähri** – şäher howpsuzlygy gullugy.

4. Arap basybalyjylarynyň ähli köşk işini arap dilinde alyp barmagy ýola goýandygyna seretmesizden, Tahyrylar (821 – 873-nji ýyllar) taryhda ilkinji bolup köşk diwan işlerini pars dilinde alyp barmagyň başyny başlapdyrlar. Şondan soňky Eýranda, Merkezi Aziýada dörän türkmen patyşalary-da diwan işlerini pars dilinde ýoredipdirler. Munuň sebabi ýorelen ýoldan ýöremegiň aňsatlygy üçindir. Onsoňam başga dili, başga milletiň wekilini özüniňkiden ileri tutmak türkmeniň zandynda bar.

5. Bu hat Muhammet ibn Aly ibn Süleyman Rawendiniň «Göwünleriň rahaty – şatlyklaryň ganaty» atly kitabyndan alyndy. Şeýle hem bu hat «Terjimeyi tarikaty Nasryry» atly kitapda hem bar. 132 sah.

6. Tarih-i-Bayhaky. MITT, M.-L., 1935.

7. Ýusup ibn Taňryberdi Atabeg. Röwşen ýyldyzlar.

8. **Kelam ylmy** – Gurhany düşündiryän ylm.

9. **Hululylar** – ylmy dilde yslamdaky bu akymyň taglymaty «panteistik yslam» diýip atlandyrylýar. Olaryň pelsepesine görä, tebigat bilen Hudayý bir zatdyr, tebigatdan daşary Hudayý ýokdur. Hululylar dine garşy däl, ýöne olar: «Tebigatdaky hadysalar tebigatyň öz kada-kanunlaryna laýyklykda bolup geçýär. Älem-jahany hiç kim ýaradanok» diýen pikirdedirler.

10. Şaýylar azan okanlarynda özlerinden: «Haýye alä haýryl amal!» (Haýyr işleri etmäge howlugyň!) diýen sözleri goşýarlar.

11. Aristunyň «Tasawwurat» kitaby – Aristoteliň «Metafizika» kitabynyň muslimancalaşdyrylan nusgasy.

12. **Müjebbire** – jeberiýe tarykaty bolup, adamlaryň ähli özygyýarly hereketlerini ret edip, haýry, şeri, küpüri, imany, takwalygy we erbetligi ezeli hasaplayarlar.

13. **Kadaryýe** – jeberiýe tarykatynyň gös-göni tersine bolan garaýşly tarykat. Bu mezhebiň adamlarynyň pikiriçe, adamlar öz amallaryny, edýän işlerini öz ygytyýarlary bilen edýärler, olara Allatagalala hiç hili goşulmaýar. Kadarylар Allatagalala şeri takdyra ýazmaýar, ony ynsanyň özi edýär. Çünkü Allatagalala özünüň isläp ýaradan zadyny ýigrenmeýär. Ol musliman bendesiniň Taňrynyň emrini berjaý etmegini isleyär. Şeýtan Allatagalanyň erkine gabat gelmeýän hereketleri edýär. Şeýtanyň erki tamam bolýar. Allatagalanyň erki bolsa tamam bolmaýar. Allatagalala mahluklary özünüň parasadyny aýan etmek üçin ýaratdy. Eger ol mahluklary ýaratmadık bolsa, onuň parasatlylygy mälim bolmazdy» diýip nygtayarlar. Emma bu mezhebe garşy emele gelen «Terbiýe mezhebi» adama ähli edýän işinde mejbury bolup, hiç hili ygytyýary ýokdur diýýär.

14. **Munapyklar** – ikiýüzlüler, ýagny daşy musliman, içi kappyr bolan adamlar.

15. **Mugtazyly mezhebi** – bu sözün «dinden çykanlar», «dinden uzaklaşanlar» diýen manysy bar. Bu akym yslam dogmatlaryna garşy erkin pikir ýöretmek bilen, paýhasy dine köre körlük bilen ynanmaga garşy goýupdýrlar. Mugtazyly Alla bardaky antropomorfik göz öňüne getirmeleri, Allanyň atributy, öňden kesgitlenenlik hakdaky ynanjy inkär edipdirler. Olar erk azatlygy, adamyň öz hereketi we pikirleri üçin doly jogapkär-

digi baradaky taglymaty goldap çykyş edipdirler. Emma olar payħasý tutuşlygyna dini dogmalara garşı goýmandyrlar. Olar birhudaýlylyk we o dünyäde ýalkanmak baradaky dini dogmalary esaslandyrmagà synanyşyk edipdirler.

Mugtazyly taglymaty pessimistik düşünjelere ýugrulandyryr. Olar adamyň durmuşy gözellikden, eşretden, şatlykdan mahrum edilendir diýip düşündiripdirler. Şu ýerden hem olaryň dünýäniň işinden çetleşip, terkidünýälige yüz urandyklary görünüýär. Mugtazyly Hudaý hakdaky, onuň nämeden ybaratdygy baradaky meseleleri öwrenmegiň esasyny goýupdylar. Halyflaryň üçüsiniň agalygynyň döwründe, ýagny IX asyryň birinji ýarymynda mugtazyly taglymatynyň ýáyradylmagy uğrunda dürli çäreler geçirilen-de bolsa, onuň doly kabul edilmegi gazanylyp bilinmändir. Tiz wagtdan yslam dinine dogmatiki ynanmagyň tarapdarlary ýene üstün çykypdyrlar we mugtazylaryň wekilleri yzарlanyp başlanypdyr. Şeýle-de bolsa, mugtazyly taglymaty sünni mezhebi üçin esasa öwrülip, yslamyň içinde bir akym bolup galypdyr. (Gysgaça ateistik sözlük. «Türkmenistan». A., 1985).

Mutawekkim halypalyk eden döwründe (847-861-nji hijri ýyllary) olaryň akemy başga dinleriň hatarynda görlüp, wekilleri yzарlanýar. Netijede «haryjy», «hurramy» ýaly akymalaryň gozgalaňlary bolup geçýär. Onuň Bäbek, Hurramy ýaly ýolbaşçylary jezalandyrlyp öldürilýär (Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü).

16. Mutakellim – bu söz kelam we usul ylmyny (kelam – Gurhanyň manylaryny düşündiryän ylym, usul – diniň düýp taglymaty) bilýän adama degişliliği aňladýar. Muňa «kelam» diýilmeginiň sebäbi ilkinji gapma-garsylyk «Allatagalanyň sözi ýaradylan zatmy ýa-da ýaradylan zat däl?» diýen sowalyň üstünde jedeliň orta düşmegeni üçindir. Alymlar bu sowal barada sözlediler. Bu sebäpdən ylmyň bu görünüşine «Kelam ylmy» diýildi.

Mukakallimiň görnükli wekilleri musulman dogmatikleri we fanatikleri Al-Aşary (873 – 935) bilen Sel-Maturdy (X asyr), yslam jemgyýetçiliginiň meşhur ulamalaryndan Nasifi, Abul-Lais Samarkandy, Termizi, Sadreddin Taftazali, Zamahşary,

Burhaniddin Marginony, Ismaýyl Buhary hem mutakellimiň uly wekilleri hasaplanypdyr.

Mutakellim mutazillizm taglymatyny inkär edip, onuň wekillerine garşy göreş alyp barypdyr. Mutakellim öz taglymatynda Gurhany esas edinip almak bilen, yslamyň esasynyň keramatylydygyny subut etmäge we düşündirmäge çalsypdyr. Mutakellimler göyä Allanyň birligi, ýeke-täkligi (absolutlyg), onuň sypatlary, Allanyň dünýä we adama bolan gatnaşygy, dünýäniň döredilendigi we ýok boljakdygy (ahyrzman), uçmah, dowzah, Gurhanyň Hudaý tarapyn berlenligi, Muhammet pygamberiň Allanyň wekilidigi baradaky yslamyň esasy dogmalaryny dini sholastika we pifagorçylyk filosofiýasy nukdaýnazaryndan täzeden işläp düzüpdirler we wagyz edipdirler. (Gysgaça ateistik sözlük. «Türkmenistan». A., 1985).

17. Mawlid an-Nabi – Muhammet pygamberiň doglan günü. 11-12 rabi al-awwalýa – 20-21-nji aprele gabat gelýär.

18. **Ýaroslaw Mudryý** – 978 – 1054-nji ýyllar arasında Beýik Kiýew Rusunda hökümdarlyk eden knýaz.

18. **Naýyp** – orunbasar. Naýyp patyşa ýorişde, köşkde ýok mahaly köşgi, şalygy dolandyryýar.

19. **On hal we ýedi makam** – bu al-Kuşaýrynyň sopuçlyk älemindäki taglymatydyr.

On hal – güwädarlyk, Hudaýa ýakynlyk, söýgi, gorky, umyt. hyjuw, terkidünýälik, ynamlylyk, syncylyk, rahatlyk.

Ýedi makam – toba, garyplyk, sabyrlylyk, kanagatlylyk, erkilik, terkidünýälik, Hudaý üçin pida bolmak.

On dördünji hekaýat

1. **Muhtasyp** – şäheriň, galanyň tertip-düzungünine gözegçilik edýän ýolbaşçy.

2. Täjirleriň dini ynançlaryna esaslanyp, paç töletdirilipdir. Mysal üçin, musulmanlar harytlarynyň bahasynyň 2,5 göterimini, boýun egdirilen döwletlerde ýasaýan täjirlere 5 göterim, daşary ýurtly täjirler 10 göterim paç tölemeli bolupdyr.

3. **Makedonlar hanedanlygy** (867 – 1028 ý.) Konstantin VIII-iň aradan çykmagy bilen guitarýar, çünkü ondan mirasdüşer

perzent galmaýar. Gyzy Zoýa Roman III-e (1028 – 1034 ý.) durmuşa çykýar, ony tagta geçirýär, soň Mihail IV Paflagona (1034 – 1041 ý.), ondan soň bolsa Konstantin IX Monomaha (1042 – 1055 ý.) durmuşa çykýar, olaryň ählisi tagta çykýar.

4. Yusup pygamberden bări möjegin agzy iýse-de gan, iý-mese-de – Yusup pygamber baradaky meşhur rowaýatda onuň doganlarynyň öz inilerine göripligi, şol göriplik sebäpli-de Ýusuby öldürdim edip, bir gurruk guýa taşlap gidişleri, soňundan hem doganlaryň öýlerine baryp: «Ýusuby möjek iýdi» diýip aglaýşlary, wagtyň geçmegi bilen bu etmişin üstüniň açlyşy beýan edilýär. Şol wakadan soň «Möjegin agzy iýse-de gan, iý-mese-de» diýen pähim döreyär. Bu nakyl häzirki döwürde-de ýörgünli.

5. Toba ýaşy – kyrk ýaş.
6. **Idde möhleti** – Adamsy ýogalandan soň dul galan zenanyň äre çykman oturmaly möhleti.
7. **Badhyz** (badgys) – köp ýel ösýän ýer.
8. **Kabale** – söwda galasy (merkezi).
9. **Saklab** – slawýan.

On başinji hekaýat

1. **Walyt** – kaka, walyda – ene.
2. **Gyzyl ok** – serkerdelere, başga goňşy döwletlere gyzyl ok ugradylmagy – bu söweše başlanjakdygynyň, goşun kömeginiň gerekdiginiň habary hasaplanýar.
3. **Möwdud ibn Masut ibn Mahmyt** – Gaznaly soltany.
4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
5. Al-Hüseyíni. Zubdat at-tawaryh. (Taryhlaryň gaýmagy).
6. Al-Hüseyíni. Zubdat ata tawaryh (Taryhlaryň gaýmagy).
7. Gurhan. Dokuzynjy «Toba» süresiniň 120-nji aýaty.
8. **Bargähi soltanat** – Togrul beg ýorişe çykanda gara reňkdäki ýüpekk matadan çadyrda bolýardy.
9. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
10. Soltan Masudyň öldürilişini Baýhaky şeýle gürrүň berýär: «Emir Muhammediň dilinden Geri galasynyň kutwaly-na: «Emir Masudy öldürip, onuň kellesini bize iberiň» diýen

ýalan nama getirýärler. Kutwal şol ýalan hatyň esasynda emir Masudyň kellesini kesip, emir Muhammede gönderýär...»

11. Ibn Esir. Kämil taryh. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

On altynjy hekayat

1. Hut – balyk ýyldyzlar topary, şemsi ýylyň soňky aýy. Her ýylyň nowruzy hutuň girmegi bilen başlanýardy. Çagry beginj agtygy Mälikşanyň jedweli boýunça nowruz hamalyň (guzy ýyldyzlar topary, şemsi ýylynyň birinji aýy) başlangyç nokady hasaplanyp başlandy. Hijri-kamary aý hasaby boýunça hut aýy – fewral aýyna gabat gelyär.

2. Talaň saçagy toýy – bu däp hakda «Oguznamalarda» nygtalýar. Faruk Sumer özünüň «Oguzlar – türkmenler» atly kitabynda şeýle ýazypdyr: «Türki kowumlar Ýakyn Gündogar ülkelerine gelenlerinde beýleki däp-dessurlar bilen bir hatarda talaňly toý däbinî hem getiripdirler. Parsça sygyr we kyssa eserlerinde duş gelýän «Han-i ýagma» (Talaň suprasy) aňlatmasy hem bu talaňly toýdan gelip çykandyr. Seljuklylardan başga-da Siriýa Atabegleri döwletinde (Zeňniler) we Osmanlylarda hem bu däbiň dowam edendigi bellidir» 353 sah.

3. Batman – takmynan 20 kilograma barabar agyrlyk ölçegi.

4. Jamer-jüpbe – egin-eşik.

5. Şerapdar – ustazdaryň garamagyndaky işgär. Ol köşgүň sakysy, soltanyň şeraphanasynyň sahyby, müdürü.

ÜÇÜNJI KITAP

GEÇMİŞ

Birinji hekayat

DIÑE ISLEGDE ÇÄK YOK

I.

«Der çyksa – gan çykma» diýen söz seljuk goşunynda her gün telim ýola gaýtalanýardы. Çünkü şu ynanç bilen harby türgenleşik geçýärdiler. Diñe bir esgerler däl, Togrul begiň salarlygyndaky ähli seljuk şazadalary hem wagtlarynyň galaba bölegini harby türgenleşikde geçirýärdiler. Her gün irtirden birder (der çykýança), namazşam ikider gylyçlaşmak hökmantlykydý.

Her bir esgeriň, her bir serkerdäniň her günki etmeli anyk işleri bardy. Harby düzgün-nyzam gaty berk saklanylýardы. Onuň bozulan ýagdaýynda hiç kime eglişik edilmeýärdi. Harby

tälimiň, türgenleşigiň, berk düzgün-nyzamyň peýdasynyň uludagy duşman bilen garpsyşylanda has aşgär duýulýardı.

Togrul begiň harby türgenleşik gecip ýörsünü göreniňde onuň başga aladasy ýok ýaly duýulýardı. Aslynda welin, onuň iş-aladasy başyndan agdykdy, ýazylyp-ýaýrap owkat edinmäge-de wagty ýokdy. Edilmeli işler köpdi, juda köpdi, çünkü uly ýöriše, uly tutuma tayýarlyk görülyärdi.

Her çarşenbede geçirilýän mejlislerde hem şol bir mesele ilik-düwme ara alnyp geňeşilýärdi:

– Ilki bilen, Jibal ülkesine, soň Günbatar ülkeleri teshyr edip, olary dolulygyna şalygyň tabynlygyna girizmeli.

– Günbatar ülkelerden olja-salgyt ýygnamaly.

– Wizantiýany seljuk şalygynyň tabynlygyna geçirmeli. Anadoly ýarym adasy seljuk şalygynyň ýarym adasy bolmaly.

Togrul beg bu maksadynyň amaly üçin beglere anyk görkezmeler berdi: Mansur, Gökdaş, Enesiogly başbuglaryň serkerdeligidäki jemagatlaryň öňünde Wan kólüniň töwereklerini teshyr etmek, ol ýerlerde güýc jemlemek wezipesini goýdy. Gutulmyş, Resultegini, Ybraýymy, Hasany, Ýakudy ýanynda galdyrardy, çünkü olar öz goşunyndaky iň ynamdar, iň arjymak, iň janymak serkerdeleridi. Olar ýanynda bolsa Togrul beg islendik duşmany mugyra getirip biljegine ynanýardı. Öňünden çikan duşmany juda bir kösenmesizden ýeňyärdi hem, olar bilen birkemsiz öwrenişipdi hem.

Seljuklylar yhlas etdiler, Allatagala olaryň yhlasyny boş goýmady. Sanalgyja ýylyň içinde olar Jibaly – Yspyhany, Hemedany, Hazar deňziniň kenarlaryny, Azerbaýjany, Gündogar Anadoludan Günorta Kawkaza çenli aralykdaky ülkeleri eýelediler.

Wan kólüniň sebitleri boýunça Rum şalygynyň walysy Stefanos Gökdaş, Mansur, Enesiogly jemagatlarynyň öňünden çykdy (1045 ý.).

Allatagala kimi betbagt eýlejek bolsa, şol kişä tekepbirlik berer eken. Arkasında dünýäni lerezana salýan Wizantiýa kaysarlygyna baýrynan waly Stefanosyň arkasında kaýsarlyk güýji däl-de, gaçmak üçin hiç hili amatlylygы bolmadyk kötel dag ýatan eken.

Dogrusy, Stefanos tejribeli, pähim-paýhasly walydy, mydama ýeňis gazanardy, ýone bu gezek onuň towşandyr öydüp daş atany kimi tüydüm-tüydüm etjegini bilmän ýören şir eken, dişleri, dyrnaklary gezelen peleň eken. Waly Stefanosy ýeňmek seljuk jemagatlaryna kyn düşmedi. Has dogrusy, şol döwürde bu garpysygy gurduň goýna daraýsyna deňediler. Seljuklýlar ähli zatdan geçip, düz gaçan wizantiýaly esgerleriň yzyndan ýetip, gyran-jyran etdiler, ýatagandan hem gönderden geçirdiler.

Wizantiýa kaýsary Konstantin Monomah IX seljuk goşunlarynyň Wan kölünüň töwereklerini teshyr eyläp, Azerbaýjana dolandyklaryny, olaryň ümzüginiň Anadola, Kawkaza tarapdygyny eşidip, howsala düşdi, haydan-hay tejribeli serkerdebasysy, abhaz emiri Liparidi dergähine çagyrdy, ony goşuna baş edip, seljuklaryň alnyndan çykmaga, olary yzyna kowmaga, oljalamaga ugratdy.

Serkerdebaşy Liparit ýorişe gaty uly ynam bilen ugrady. Çünkü ol söweşlerde mydama ýeňis gazanyp, şöhrat-şana eýe bolan serkerdebaşydy. Ony ýeňilmезek serkerde hasaplayardylar. Ol hakda esgerleriň arasynda ýörgünli aýdymlar aýdylýardy. Seljuklary yzlaryna kowjakdygyna Liparitiň ynamy uludy. Ol şol uly ynamy hem seljuklaryň howuny basmak maksady bilen Setdatogly begliniň paýtagty bolan Dowin şäherini eýeledi.

* * *

1046-njy ýlda Ahlat hem Diýarbekir sebitlerinde ýer titredi¹. Köpsanly galalar, berkitmeler, köprüler ýumruldy, köp adam pida boldy. Togrul begiň tabşyrygy bilen köp galalarda ilata kömek berildi, diňe bir el kömegi däl, eýsem, azyk, egin-eşik kömekleri hem berildi. Şeýle bolansoný ýerli ilat seljuklara öz halasgärleri hökmünde sygyndylar.

Seljuklar Ahlatda alty sany galanyň ýkyylan ýerlerini täze-den dikeltdiler.

Şol döwürde Altynjan hatyn baş aýlap Ahlat hem Diýarbekir sebitlerinde öysüz-öwzarsyz galan maşgalalara öý dikip bermek, ýasaýys üçin derwaýys zatlar boýunça ýardam etmek işi bilen meşgullandy.

Altynjan hatyn bu sebitde bolanda adamlaryň döwük-ýen-jiklerini seýiklemäge, näsaglary bejermäge gatnaşdy. Onuň lukmançylyk etmesi birinji gezek dälди. Ol näsaglaryň bejeril-megine ýardam bermekden çäksiz kanagatlanma tapýardы. Onsoňam Ahlat sebiti, şeýle hem Ahlatdan Kazwin daglaryna çenli aralygyndaky birnäçe şäher, gala Anuširwana ykta berlip-di. Altynjan Anuširwana ykta berlen ýerleriň dolandyrylysyny ýola goýmak, ynamdar, halal adamlary iş dolandyryjy wezipe-leterine bellemek bilen meşgul boldy. Togrul beg Anuširwany daşary ýurtly şalyklar bilen gatnaşyklary ýola goýmak boýunça özüne wezir belledi.

* * *

Togrul beg Gutulmyşa aýratyn ynam bildiryärdi. Çünkü Gutulmyş adaty bir serkerde dälди. Ol ýyldyz hem millet ylymlaryny² bilyärdi, şol ylymlary peýdanmagam başarýardы.

Gutulmyş beg Genje şäheriniň eteginde goşunyny abhaz emiri serkerdebaşy Liparidiň garşysyna söweše tayýarlady. Ol Wizantiýa kaýsarlygy bilen seljuklaryň arasyndaky bu söweşiň uly ähmiýetiniň boljakdygyna düşünýärdi. Çünkü bu söweş seljuklaryň wizantiýalarylar bilen ilkinji uly darkaşy boljakdy.

Wizantiýa kaýsarlygy dabarası dünýä dolan hökümdarlykdy. Henize-şu güne çenli bu şalygyň goşunynyň ýeňlen ýeri ýokdy. Kaýsarlygyň goşunynyň garşysyna çykmaga atyň kelle-si ýaly ýurek gerekdi. Şeýle uly ýurek tapylmajak ýalydy, ýöne ahyry tapyldy.

Ýurek – seljuk goşunydy.

Wizantiýa goşunyny ýeňse, seljuklaryň abraýynyň arşa göteriljekdigi áyandy. Onsoňam Wizantiýa goşunyndan rüstem gelmek Kiçi Aziýada hökmürowan bolmakdy.

Bu söweşde seljuk goşunynyň gorkusy az dälди. Ýeňse ynam azdy. Şonuň üçinem harby tilsimе bil baglamak ýeke-täk çykalgady.

Gutulmyş beg ýyldyz ylmyny peýdalanmagyň möhümdigine düşünýärdi. Şonuň üçin hem ol soňky günler nämeleri etjegini

öz ýanyndan ýedi ölçäp, bir kesdi. Genje şäherine gelýänçä et-jek tilsimlerini birin-birin aňyndan geçirdi.

* * *

Iki goşun söweş meýdanyna geldi.

Gutulmyş beg dag gerşine çykyp, özünüň tilsimine başlady. Mugjyza başlandy.

Allatagalanyň eradasy bilen tebigatyň öwzaýy bozuldy. Äpet-äpet bulutlar Wizantiýa goşunynyň üstüni örtdi, soňam sargylt reňke öwrüldi, köp wagt geçmänkä-de, Asmanyň düýbi deşilen dek jala-boran guýup ugrady, ýagmak ýagdy.

Gije şeýle bir sowuk boldy. Ýerler doňdy. Wizantiýaly esgerleriň söweşerlik rabgaty galmadı.

Aladaňdanlar Gutulmyş beg dag gerşinden aşak düşdi, goşunynyň ýanyна bardy.

Ol goşunyň öňüne düşüp, Allatagalanyň özleriniň tara-pynda boljakdygyny aýdyp, esgerlerini ýeňše ruhlandyrды.

Harby türgenleşikleri ýetik bolan seljuk goşunuň «Ýa Hu!» diýip söweş girdi.

Söweş başlandy.

Gutulmyşyň ýyldyz ylmy iş bitirdi: Wizantiýa goşunuň derbi-dagyn edildi³.

Bu ýeňiş wizantiýalylara garşy söweşlerde seljuklaryň gaza-nan ilkinji uly ýeňşidi. Bu ýeňiş soňky ýeňişleriň hem badallasy boldy.

Sol ýeňişden soň seljuklaryň Günbatarda gerimi has giňedi. Bagzy şäherler, bagzy welaýatlar teshyr edilip, seljuklaryň tabynlygyna geçirildi. Her gala, her şahere paç salyndy. Şeýle bolansoň, Reýe gelýän ýükleriň yzy üzülenokdy. Ol ýükler al-nan oljalardy, ýýgnalan paçlardy, salgytlardy. O gelýän zatlary kabul etmek, hasaba almak, ýerlemek boýunça sekiz müň adam işleyärdi.

Ybraýymyň, Gutulmyşyň gazanýan ýeňişleri hakda her gün dabaraly gürrüňler edilýärdi. Her gün köskde täze teshyr edilen ýerler mynasybetli nobat calynýardy.

Köşkde Gutulmuş bilen Ybraýymyň petih eden ýerleri mynasybetli her gün diýen ýaly nobat çalnyp, dabaralandyrylyp durlangoň, Musa beg öz oglы Hasanyň hem köşkde adynyň tutulmagyny, hormatyna nobat çalynmagyny isledi. Ol Dehistan-da häkimlik edip ýören oglы Hasany azymata çagyrdy. «Al-ha-al-da almadyk ahyretde-de almaz» diýip, bahabarlyk eýláp ogluny bejit ata atlandyrdy. «Mümkin bolan ýeri teshyr et. Öz hums paýyň al. Ykta ýerleriň sanyny köpelt. Paýlaşylyp guitaransoň, hiç zat alyp bilmersiň» diýip, öwran-öwran gaýtalady.

– Iýjegim-geýjegim bar, binowa däl, artykmaç baýlygy başyma ýapaýynmy? – diýip, Hasan başda kakasyna garşy çykdy.

Musa beg oglunyň bu sözünü biçak ýokuş gördü:

– Meni masgara etjek bolýarsyňmy?

– Ýok, ýok!

– Onda meniň diýenlerim bilen bol!

Hasanyň parahat ýasaýşy bardy, ol isleýsi ýaly ýasaýardy: her hepdede derwüş eşigini geýip, şähere çykýardy. Adamlaryň özi hakda, şeýle hem seljuklylar, Togrul beg hakda edýän gürrüňlerini diňleyärdi. Garyp-gasarlara gaznasyndan haýýrysanth paýlaýardy, özüne tabynlykdaky ýerlerde – her obada, her galada, her şäherde hanakalar döredyärdi, ol ýerlerde geýdaylary, eklenjisini ýitiren binowar biçäreleri iýdirip-içirmegi – haýyr-hasananaty ýola goýýardy.

Ol ähli kişiniň özi ýaly baý bolmagyny isleýärdi, şu maksat bilen toý-baýramlarda ýoksullara dinardyr dirhem paýlaýardy.

Onuň dinar paýlany, anaýaty bilen halk baý bolmady, gaýtam, ondan nägile adamlar köpeldi. Gaznasy boşady, ony doldurmak welin zerurdy. Şu maksat bilen Hasan kakasynyň pendine eýerip, ata atlandy.

Goşun jemläp, Reýe – Togrul begiň dergähine bardy.

Togrul beg Hasany Wan kóluniň töweregine ýollady:

– Şol ýerlerdäki teshyr eden ähli galalaryň, şäherleriň ykta ýeriň bolsun, Hasan.

Hasan petih eýlemäge ugrady.

Ol ilki Wan kóluniň tòwereklerini teshyr etdi, soň Beýik Zap Suwy tòwereklerine bardy. Şol ýerlerdäki Wizantiýanyň serkerdeleri Katakalonyň hem-de Aaronyň serkerdeligindäki goşunlary bilen söweşdi. Her gezek ýataganyny galgadyp uly hyjuw bilen söweşe girdi.

Soňky gezek gazaply söweşde kellesi göçdi: bir görse, ol wizantiýa esgerleriniň ortarasında eken. Asyl, tòwereginde ýekeje-de seljukly ýok.

Ýeňilýändigini duýup ugran wizantiýa esgerleri öz aralaryna tötänleyín düşen seljuk beginden bar ahmyryny çykardylar: onuň çar ýanyndan hüjüm etdiler. Urlan naýzalardan ýaňa endamy deşim-deşim boldy.

Hasanyň ölümü⁴ seljuk beglerine gaty agyr urgy boldy, kyrk günläp matam tutdular, wizantiýalylardan ar almagy äht etdiler. Şol wepat Musa ýabgunyň hem aňyny lerezana saldy:

– Oglumy öz elim bilen ölüme ugradan ekenim-ä men – diýip, Baýgu Kelan panydan perýat etdi. Oglunyň wepatyndan soň ýüzi gara çowlam bolan Musa beg ýanyny ýere berdi. «Men oglumyň yzyndan baryp, eden etmişim üçin uzur soramakçy» diýip, ol hem bu dünýäden göç eýledi.

Musa begiň islegi Ybraýymdan, Çagry begden, onuň ogullaryndan kem galmazykdý. Türkmeniň durmuş düşünjesinde ile bakmak, ile görä bolmak ýörelgesi gadymdan uly orun eýeläpdir. Bu ýörelgä eýerilip, kä oňlulygyň, kä ýaramazlygyň üstünden barlypdyr. Yöne hiç mahal mundan ýüz dönderilmändir. Türkmen türkmen eden zatlaryň bulam biri. Mundan el çekmek tükeniksiz ýaryş bolan ýasaýışdan meýletin el çekmigi aňladardy. Düýpleýin alanyňda, durmuş bellı bir pellehanasy bolmadyk aýlawdyr, ýaryşdyr. Bu ýaryşda pellehanany her kimin özi kesgitlemeli. Pellehana diýip Musa ýabgu ilden baylygy hem mülki köp almaga düşünýärdi. Ol: «Näme üçin doganym Mykaýyl neressäniň çagalary Çagry bilen Togrul menden, meniň ogullarymdan köp ygtýýarly, köp yktaly bolmaly?» diýip, öz-özüne sowal berýärdi, bu ýaryşda özüniň hemem ogullarynyň önde bolmagyny isleýärdi. Bu – meselä ýüzley seredeniňde şeýle.

Ýöne gep diňe baýlykdyr mülkde däl ahbetin. Gep şol mülküň, barjamlylygyň üsti bilen aňladylýan at-abraýda, mertebede, derejede, özgeleriň öňündäki hemem adamlaryň arasyndaky agramyňda, abraýnda. Ýöne, arman, bu zatlaryň barysynyň soňunda diri galanyňda manysy bar!

Başga bir ýaryş bar – hatda öleniňde hem seniň ýeňşiniň manýdan, ähmiyetden gaçyrmaýan ýaryş bar. Bu ýaryş dünýäniň bakylyk tarapynda ýerleşýän meydanynda dowam edýär. Munda sen dünýä üstünde, dünýä üçin ýaryşaňok, hatda sen dünýä bilen-de ýaryşaňok. Sen munda diňe bakylyk bilen bäs gurýarsyň. Seniň mundaky ýeňiş paýyn – bakylyk.

Musa ýabgu Hasany bu esasy, hakyky beýik ýaryşdan çykaryp, ikinji bir ýaryşa saldy. Şeýdip, oglunyňam, özünüňem ýeňilmegine sebäp boldy.

* * *

Kyrk gün dowam eden matamdan soň, Togrul beg Ybraýym ynaly Azerbayjanyň häkimi belläp, oňa Gutulmyş bilen Anadoly ülkesine ýorişi dowam etdirmegi tabşyrdy.

Gutulmyş bilen Ybraýym birleşip, Erzurumy eýelediler.

Esasy söweş Pasin düzliginde bolmalydy. Gutulmyş ol ýerlerini içgin öwrendi. Söweşin haýsy ýerde geçse, özi üçin amatly boljakdygyny ölçerip-dökdi.

Erzurum ýaýlagy bilen Pasin düzligi söweş üçin amatlydy. Pasin düzligi Alajadaga baryp birleşýardi. Bu dagyň boýy hemem ini iki farsahlykdan köp däldi, özem bu deňze baryp guýulýan, goşulýan üç sany uly derýanyň gözbaşydy. Olaryň biri Araz çayydy. Araz çayy Alajadagyň gündogar tarapyndan gaýdýardy, Annyň, Pasiniň, Sürmeliniň üstünden geçip, Hazar deňzine guýulýardy. Ol ýerdäki derýalarylaryň ikinjisini Ýewfrat derýasydy. Ol Alajadagyň günbatar tarapyndan çykyp, Erzurumuň, Arzynjanyň, Kemahyň, Taruferiň, Änäniň, Hedisäniň, Hymanyň, Jezaýyryň üstünden geçip, Dejlä guýyardy. Alajadagyň demirgazygynda Tortum, Oltu derýalarylary bardy, olar Çoruk derýasyna baryp goşulýardy. Gutulmyş bu çaylary söweşde öz peýdasyna ulanmak üçin çalyşdy.

Wizantiýa serkerdeleriniň bu ýeri gowy bilmeýändigine berk ynanýardy. Ol ýalňışmandy. Ybraýym ynal hem Gutulmyşyň goşunu Kapetru (Hasangala) galasyň golayýnda Katakolon, Aaron, Liparit atly serkerdeleriň başda durmagyndaky Wizantiýa goşunu bilen duşusdy.

Wizantiýalary tebillerini, nagaralaryny düňňürdedip, alazenzele edip seljuklaryň howuny basmakçy boldular, ýöne olar bahym özlerinden ökdäni gördüler. Seljuklar beterinden beterini tapdylar, olar şeýlebir tebil, şeýle bir dowul düňňürdetdiler, olaryň düňňürdisinden, zenzelesinden ýaňa älem-jahan gapşara geldi. Alajadag sandyr-sandyr, titir-titir etdi. (Dag titrän ýerde, heý, adam titremezmi?!) Özem seljuk esgerleri dowuldyr tebilleriň dünýäni göçürere getirýän zenzelesini az görýän dek, şeýlebir waňkyryp gygyrmak gygyrýardylar. Gülüşyärdiler hem!

Seljuklaryň boluşlaryndan bahabar alan Wizantiýa goşunu tebil kakmasyny goýdy. Ökde ökdäni görende pyslam-pys bolar eken. Wizantiýalary-da pyslam-pys boldular. Olar sessiz-üýnsüz söweşiň başlanmagyna hazırlendiler.

Gutulmyş beg söweş başlanmazyndan burun Wizantiýa salarynyň ýanyна ilci ýollady, olara ýaraglaryny tabşyryp, boýun eg meklerini teklip etdi. Adatça, bolşy ýaly, ilci serkerdebaşy Liparide öz goşunlarynyň aşyraw köpdüğü, aşyraw güýclüdigi, aşyraw tejribelidigi hakda goni aýtdy, ýöne Wizantiýa kaýsaryndan per manly Liparit ilçiniň teklibini kabul etmedi, gaytam, onuň üstün den gülüp, yzna ugratdy.

Şondan soň söweş tebili kakylty.

Söweşi on iki hatardan ybarat bolan seljuk ýaýçylary başladы.

Seljuk ýaýçy hatarlarynyň gezekleşip üzňüsiz atýan keýmir oklaryndan ýaňa hakty Günüň öni tutuldy..

Çabga deýin guýulýan oklardan goranmak asla mümkün däldi.

Oklaryň döreden aljyraňnylygyndan soň seljuklar ýakyn aralykdan hüjüme geçdiler.

Bu hüjümiň maksady duşmany aljyraňnylyga salmakdy, sag ganatdaky atly goşuna ýol açmakdy.

Sag ganatdan gelýän atly goşun duşmana esasy zarbany urmalydy. Bu goşunyň wezipesi wizantiýalylaryň goşunyny bölek-lere bölmekdi hemem olary bölek-bölekläp gyrmakdy. Çünkü goşun böleklere bölünende gyrmak işi has asanlaşýardı.

Seljuklar gorky-ürküsiz söweşyärdiler.

Söweş dört güne çekdi. Elbetde, iki tarapyň hem güýji asgyn däldi, esger sany-da köpdi. Göräymäge, iki tarapyň güýji deňdi. Wizantiýaly esgerler tejribelidi. Yaraglary-da seljuklaryňkydan kämildi. Şeýle-de bolsa, dördünji gün günortan seljuklalar artykmaçlyk gazanyp ugradylar. Öýleden soň bolsa wizantiýalylar ähli ýaraglaryny taşlap, söweş meydanyndan gaçyp gitdiler.

Ikinji gezek hem ýeňiş seljuklara ýaran boldy. Bagtyň ýat-sa, düýaniň üstündekäň it ýaryp, endam-janyň garagan etjek eken: bu söweşde Ybraýym ynal Wizantiýa goşunynyň görnükli serkerdesi Liparidi ýesir aldy.

Liparit Ybraýym ynala öz pidýesi hökmünde dört yüz müň dinar bilen yüz müň sany gymmatbaha sowgat hödürledi⁵. Bu teklibi Ybraýym kabul etmedi. Onuň anyk maksady bardy. Ol dabarası dag aşan bu serkerdäni Reýe eltip, Togrul begiň öňünde dyza çö-kermekçidi, şeydibem soltana, köşkdäkilere, ähli kişä özüniň ök-deligini, rum serkerdesini ýesir almagy başarýandygyny göz etmek-di. Bu maksat hödürlenilýän zatlardan has ähmiyetlidi, abrayýydy.

* * *

Ybraýym Wizantiýa serkerdebaşsyny Reýe gönderdi. Özi ýene uly ýeňişleri gazanmak maksady bilen, wizantiýalylaryň ýurduna sary goşun sürdi. Olaryň galalaryny petih kylmaga giriþdi, ýone ol olja, ýesir almaga aşa gzyykdy. Birmahal Musa begiň oglы Hasanyň başyny aýlan ýeňişler onuň-da başyny aýlady. Aşyraw uzaga gitdi. Bir gün hem wizantiýalylaryň eline nädip ýesir düşenini-de aňman galdy. Gözünü açanda eli-aýagy daňylandy, özem wizantiýaly esgerleriň arasyndady⁶.

Onuň ýesir düşendigini eşiden Togrul beg Wizantiýa kaý-saryna ilçi iberdi. Ondan köp mukdarda hedye-engam ýollady hemem Wizantiýa kaýsaryna serkerdebaşy Lipariti mura-mug-tuna berjekdigi; Ybraýym ynalyň sag-aman yzyna ugradylmagy

üçin bolsa üç yüz müň dinar pidýe tölejekdigi hakda aýtmagy öwran-öwran tabşyrdy.

Togrul beg sözünde durdy: Abhaz emiri Lipariti derejeläp azatlyga goýberdi, özem ony Wizantiýa serhedine çenli müň esgerli ugratmaga tabşyryk berdi. Kaýsar Togrul begin bu hormatyna çäksiz minnetdar boldy. Liparitiň yzyna berlendiň üçin ol Togrul bege müň sany yüpek don, baş yüz sany geýim, baş yüz at, iki yüz müň dinar, yüz bölek kümüş, üç yüz müsür eşegini, müň sany ak ýüňli, gara gözü we şahly geçi berdi⁷. Yöne Ybraýymy zyndandan boşatmagy hemem seljuklylara bermegi, näme üçindir, yza çekdi. Iki aý wagt geçdi. Ybraýym özuniň halas edilmeginiň haýal-ýagallyga salnandygy üçin gahar-gazap donuny geýdi.

– Men Togrula diňe ýeňiş gazanmak üçin hemem kerwen-kerwen olja gazanmak üçin gerek, iş bitensoň, men oňa gerek däl. Iki aylap bitimi şänik ýaly edip wizantiýalylaryň yzgarly zyndanynda ýarymjyan ýatdym, Hudaýyň haky üçin meni hiç bir dogan-garyndaşym idemedi – diýip, ol jabjyndy. – Ya men nädogry aýdýarynmy? Meniňki nädogrudyr-la. Maňa haçan: «Ybraýym, seniň aýdýanyň dogry» diýildi?

Ybraýym şalygyň rowaçlygy üçin ylgaýardy. Her bir işe düýrmegi bilen berilýärdi. Yöne öz egindeşlerinden haýsam bolsa biri bižlik ýa-da geleňsizlik etse welin, gahary cüwdesine urardy. Sol mahal ondan gaçarak durandan gowusy ýokdy.

Onuň ýene bir betha häsiýeti bardy, ol hem içinde kituw, kine saklaganlygydy. Ol Togrul begi janyndan eziz görýärdi, onuň üçin janyny bermäge tayýardy. Wepalydy. Yöne onuň Togruldan kinesi bardy, özem kinesi soňky ýyllar ýowuzlaşýardy. Käteler gaharyna Togrul begin garşysyna gidýärdi. Şeýdibem ol özuniň do-ganyndan birjik-de kem däldigini subut etmekçi bolýardy.

Jebel hem Hemedan sebitleri babatda-da şeýle boldy: Togrul beg ol ýerleriň yktasyny Ybraýym begden alýandygyny aýtdy. Munuň sebäbini Azerbaýjany başybitin ycta berýänligi, şol ýerleriň oňa ýeterlikdigi bilen düşündirdi.

Ybraýym munuň bilen başda ylalaşdy, hakykatdan hem onuň ycta ýerleri aşa köpdi. Ycta ýerlerine aýlanyp çykmaq üçin

ýüz ýigrimi gün gerekdi. Ýöne Ybraýym kejirlik etdi, tersine tutdy. Özuniň kemsidilýändigini aýtdy. Soňam bekine tutdy: Jebeliň häkimi Kerşasif ibn Alauddöwläni Jebelden kowdy. Soňra Dinewer şäheriniň häkimi Abu Şewkini şäherden çykardy. Abu Şewkin Ybraýym bilen garpyşmakdan heder edip, Hulwana gitdi. Ybraýym ynal Abu Şewkiniň yzy bilen Hulwana baryp, bu ýerini hem ýeýeledi⁸.

Ybraýymyň goşuny uludy. Çünkü Togrul begiň Günbatardaky ýeňsi hakda eşiden horezminli, mawerannahrlý türkmenler uly ýygyn bolup gelýärdiler. Olaryň ählisiniň maksady baýamakdy, olja edinmekdi. Üzüksiz gelýän türkmenleriň ählisini Togrul beg Ybraýymyň ýanyna gönderýärdi. Olaryň hasabyna Ybraýym ynalyň goşunynyň sany yüz müňden-de geçdi. Şeýle bolansoň Ybraýymyň goşunuń aç çekirtge deýin aýak basan ýerini ýalap-ýülmäp baryardy. Olaryň bir gezek geçen ýerinden soň ilkinji gezek ýekeje-de göze ýakymly zat tapylmaýardy.

* * *

Wizantiýanyň ýagdaýý ýylsaýyn agyrlaşyardy. Müsürden fatymy halýfaty howp salsa, Günbatardan gypjaklar birsyhly çözüslary bilen uly weýrancylyk edýärdiler. Kayýsar Monomah Pasinde ýeňleninden soň, Anadoluda seljuklylar bilen garpyşmaga heder etdi. Şonuň üçin hem öňden bări golastynda saklaýan Merwan begliginiň emiri Nasyreddöwle Ahmedи soltan Togrulyň ýanyna ilçi edip gönderdi, oňa her edip-hesip edip parahatçlykly ylalaşyk gazaňmagy tabşyrdy. Togrul soltan Merwanogullary begliginiň emiriniň habaryndan soň, Serip Abul-Fazl Nasyreddini baş edip, Konstantinopola ilçi toparyny iberdi. Netijede «Emewiler döwründe Stambulda bina edilen, ýöne şondan bări haraba öwrülip ýatan metjitde abatlaýış-rejeleýış işlerini geçirip, mährabyň yüzüne irki türkmen häkimiýetiniň alamaty hökmünde ulanylýan, Togrul begiň hem möhürinde orun alan ok we ýayý şekilini goýmak, Müsür fatymylarynyň adyna okalan şayý hutbasyny ýatyryp, ýerine sünni Apbasy halypalygynyň, seljukly döwletiniň adyna hutba okadılmak»⁹ ylalaşyldy.

1045-nji ýýlda Togrul soltan Anadola girdi, Wan kölüniň demirgazyk-gündogar tarapyndaky Bergiri (soňky ady Myradýye)

bilen Erjişi eýeledi. Soňra Bergiriden uzakda bolmadyk Malazgirt şäherini gabady.

Malazgirt şäheriniň galasy ymgyr uludy, diwarlary berkdi hem beýikdi. Goranyş üçin diýseň amatlydy.

Togrul soltan serkerdebaşy Wasiliň goraýan bu galasyna manjanaklardan äpet-äpet daşlary ýagdyrды, beýleki bir tarapdan bolsa galalaryň diwarlarynyň düybüni sümlüp geçer ýaly köwdürmäge başlady.

Togrul beg gara güýjuni görkezip, galadakylaryň howuny basmagy, netijede olaryň galany uruşsyz tabşyrmagá mejbür bolmaklaryny gazanmagy maksat edindi: galany gabawda saklamagy, şol bir wagtyň özünde hem galanyň düybüni köwmegi, manjanak bilen galanyň diwarlaryny ýumurmagy dowam etdirdi.

Gabawyň altynjy gününde garaşymadyk waka ýuze çykdy.

Bir rumly (wizantiýaly) esger seljuklaryň öýle namazyny okamaga durandyklaryndan peýdalanyп, agaçdan ýasalan manjanagyň üstüne nebit-kükürt garyndysyny zyňп, ony ýakdyda, zut gaçdy. Seljuk esgerleriniň namaza duranlygyndan peýdalanan rumly esger gacyp Malazgirt galasyna girmäge yetişdi¹⁰.

Manjanak ýanandygy sebäpli Togrul beg gala zabit etmegi wagtlalýnça goýbolsun etdi.

Bendesiniň isläni däl-de, Resulyň isläni bolýar. Bendesine – Togrul bege galsa-ha ol manjanaklary bilen diwary ýumrup galanyň içine okdurylyp girjekdi hemem Wizantiýanyň ýüregini (Malazgirt – kaýsarlygyň ýüregi hasaplanýardy) eline aljakdy. Muňa Allatagala bu gezek ýol bermedi. Özem ýekeje frankly (ýewropaly) esgeriň eli bilen ýol bermedi.

Allatagala näme islese, şol hem bolýar.

Togrul beg manjanagyň otlanmagyny erbetlige ýordy, şonuň üçin hem Malazgirt galasyny teshyr etmegi soňa goýdy. Goşunyny üç bölege böldi.

Birinji bölegi Gutulmyş begiň salarlylygynda Kawkaza – Janige, Terjana, Sasun daglaryna, Erzinjana ugratdy.

Ikinji bölegi Ybraýym ynalyň salarlylygynda Çoruh derýasynдан aňyrdaky welaýatlary basyp almaga ugratdy.

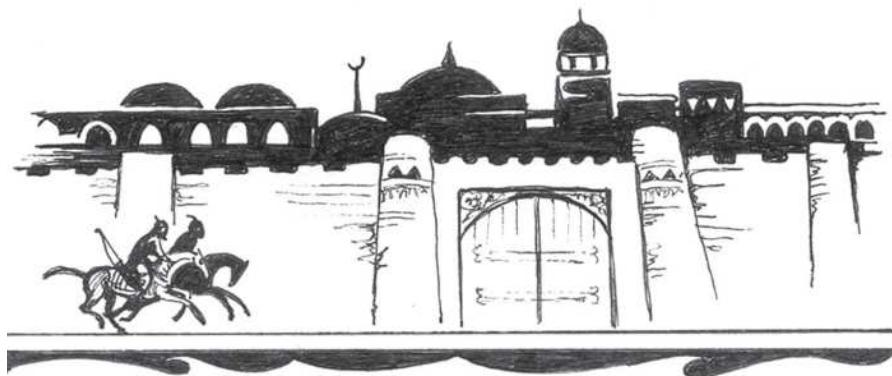
Birinji bölek gysga döwürde Togrul begiň tabşyrygyny ýerine ýetirdi. Ikinji bölek hem yzly-yzyna ýeňiş gazandy, general Gagikiň¹¹ goşunyny derbi-dagyn etdi, köp mukdardaky oljany ele saldy. Bu oljalar Mawerannahrdan ýörite gelen türkmenleriň ýetmek islän telwaslarydy.

Üçünji bölege soltan Togrul begiň özi salarlyk etdi. Hernäce ady-owazasy äleme dolan, her nähili güýcli-kuwwatly bolsaň-da, gepsiz-gürrüňsiz ýeňyändigi, öldüryändigi hakdaky ýelden-de ýýndam bady-şütür habarlar Günbatara dolansoň, Togrul begiň garşysyna hiç bir Rum goşunuň çykp bilmedi. Togrul beg Karsyň köp ýerlerini teshyr etdi.

Gys pasly ýetip geldi. Gyşda esger saklamagyň kyncylyklary uly bolýardy. Şonuň üçin hem Togrul beg haşamlardan özge esgerleriniň galabasyny öýli-öýüne goýberdi. Galan goşunyň belli-bir bölegini Anadoluda goýup, Reýe ugrady, ýolda Wan kölünüň ýakasynda ýerleşyän Adyljewaz (Hud al-Hur) şäherini teshyr etdi.

Togrul beg Reýe gidip barşyna gysyň düşendigine gynandy. Wah, gys düşmedik bolsa, onuň entek teshyr etjek şäherleri kändi.

Ikinji hekayat

ÝALAN DOST BAR HEM BOLSA, ÝALAN DUŞMAN ÝOK

439-njy hijri – 1047-nji milady ýyly

Kaku şalygynyň soltany Abu Kalyjar¹ seljuk jemagatlaryndan ýaňa dagdy bolupdy. Dogrusy, onuň talanma kemi galmandy. Ol seljuk jemagatlaryndan özünü, şalygyny goramak üçin herhili tagallalar edip görüpdi: aldygyna hedyeengam hem beripdi. Barybir, onuň bar baylyggy towsa gösterildi. Indi onuň üýtgesik baylygam galmandy. Şu döwre čenli onda iki sany alada bardy: birinjisi, baylygyny, ikinjisi janyny goramak. Seljukly jemagatlar gelip, onuň birinji aladasyny aradan aýyrdlar, onuň gizläp goýanjalaryna čenli tapyp alyp, baylyk goramak endişesinden doly halas etdiler. Indi onda ýeke bir alada bar, ol hem gara başyny goramak. Abu Kalyjar şu maksat bilenem käbir işleri etdi. Seljuklylar bilen guda boldy: Gökdaşyň uýasyna öylendi, ýerine ýigrimi sany Hemedan gözelini berdi, üstesine-de baş yüz dinar mahýa töledi. Ol seljuklylardan zorluk görjek bolanda mydama özüniň garyndaşdygyny nygtady. Barybir, ol şalygynyň hem özüniň sanalgy gününiň galandygyny bilyärdi.

Bilmez ýaly-da däldi. Asyl, seljuklylar Kaku şalygy², buid şalygy, Abu Kalyjar älemde bardyram öýdenoklar, bu şalygyn

ýerlerini, şäherlerini öz ýerleri, öz şäherleri saýyp, edenlerini edip, goýanlaryny goýup ýörler. Dogry, Reý şäheri-de Kaku şalygynyň! Togrul beg bu gün bu şäheri özüne paýtagt edinip, ol şäherde ýazylýp-ýaýrap otyr. Gaty arkaýyn, Togrul beg Kaku şalygynyň Hemedan, Yspyhan ýaly iň merkezi şäherlerinem öz emirlerine ykta berip ýör. Garşysyna-da çykar ýaly däl. Seniň yüz esgeriň bar bolsa, onuň müň esgeri bar. Seniň on atlyň bar bolsa, onuň yüz atlisy bar. Abu Kalyjaryň özünü seljuklylardan ejiz duýmagynyň baş sebäbi diňe bir olaryň esgerleriniň sanynyň köplüğinde däldi. Ýok, baş sebäp haýsy ýere barsa, ýerli ilatyň seljuklylary duz-çörekli, gadyrly garşy alýanlygyndady. Baran ýerlerinde olaryň halasgär hasap edilýänligindedi. Olaryň baran ýerlerinde halasgär hökmünde garşylanmagy wagyzçylaryň, fiskallaryň gowy işleyänligini aňladýardı.

Abu Kalyjar haýsy ýere barsa, şol bir sözü eşidýärdi:

– Zalym-ganhor deýlemlileriň süteminden halas etmek üçin Allatagala seljuklylary bize halasgär edip gönderipdir. Seljuk begleriniň ömürleri uzak, tutumlary rowaç bolsun!

Abu Kalyjar şu güne čenli özüniň deýlemlidigine buýsanyp ýaşady, bu gün bolsa ol özüniň deýlemlidiginiň ejirini çekmeli boldy.

Halkyň arasynda şeyle uly abraý gazanan ýagy bilen her edip-hesip edip gowy gatnaşykda bolmaly. Bulary ýagy edinmek – öz tepbediňi okamak. Şonuň üçin sultan Abu Kalyjar Togrul soltanyň göwnüni nädip awlap boljakdygy hakda gije-gündiz oýlanýardy. Çünkü Togrul beg ondan nägiledi. Onuň nägileliniň sebäbi Abu Kalyjar seljuklylara garşy söweşmek üçin sultan Masut bilen birleşmekçi boldy. Şu maksat bilen birleşmek üçin Hyrada tarap ýola-da düşdi. Bu matlabyny aňyp, Togrul beg onuň garşysyna çykdy. Onuň öz garşysyna gelyändigini eşidip, Abu Kalyjar yzna öwrülipdi. Şondan bări Togrul beg Abu Kalyjaryň ugradan ýeke ilçisinem, töwellacysynam kabul edenokdy.

Togrul beg tomsuň başky günleriniň birinde Abu Kalyjara Wasyt şäherine barjakdygy hakda habar gönderdi. Bu habar Abu Kalyjaryň dünýäsini çepbe çowürdi. Habary eşiden dessine

Yspyhan şäherinden Wasyt şäherine ýola düşdi. Ýolboýy begiň nädip göwnüni awlap boljakdygy hakda oýlandy. Abu Kalyjar seljuk aýaly Äşäni – Gökdaş başbuguň uýasyny bezemek bezedi. Ol Abu Kalyjaryň ýeke-täk daýanjydy, umydydy. Abu Kalyjar türkmenleriň naçar uýalaryny aşa gowy görýändiklerini, olara özlerine dözmedik zatlaryny-da dözyändiklerini, näme haýys etse, hökman bitirýändiklerini bilýärdi.

Abu Kalyjaryň ogly Mansur hem ejeligi Äşäniň ýanyndan aýtylmaýardы:

– Togrul bege gönü aýt. Goý, ol maňa Ýezd welaýatyny ykta bersin. Men şol welaýata häkim bolaýyn. Ine, şu haýşsymy bege ýetirseň, soň durmuşymyz gowy bolar.

– Ol meniň aýdanymy edermikä?

– Kimiň aýdanyny etmese-de, seniň aýdanyň eder. Türkmenler naçar uýalary näme isleseler, hernäçe kynam bolsa, hökman bitirýärler. Men muny türkmenleri gowy tanaýan adamlar dan eşitdim.

Kaku şalygynyň Jibal ülkesindäki iň güzel şäherleri Yspyhan bilen Hemedandy. Wasyt ol şäherler bilen deňesdireňde kiçidi. Bu şäher, welaýat Kufäniň hem Basranyň aralygynda ýerleşyärdi.

* * *

Wasuta sary ýola düşülende Altynjanyň aňynda iki pikir bardy. Birinjisi, Kaku şalygyndaky haremhananyň, köşk durmuşynyň nähilidigini bilmekdi, Abu Kalyjaryň hatynlaryny görmekdi. Ikinji bir pikir – Kaku şalygynda Togrul patışanyň aýratyn hormat goýan ulamasy Abu Aly ibn Sinanyň soltan Mahmytdan gaçyp ilki Nişapura, ol ýerdenem Astrabada barandygy, Yspyhanda Şams ad-Daulanyň⁴ weziri bolandygy, ýogalanda Hemedanda jaýlanandygy bilen baglanyşklydy. Altynjan ulamanyň işlän, ýaşan ýerlerini görmek, guburna zyýarat etmek isleýärdi.

* * *

Wasyt ýörişinde ýol kesmegi – uzak ýoluň içdysdyryjy bolmazlygy, wagtyň nädip geçenini bilmez ýaly, söhbet birle ýol

kesmegini bu gezek soltanyň hajyp as-baby, ýaş ulama Kundury öz üstüne alyp, töwekgellik etdi.

Togrul beg Kunduryny gowy görýärdi, aýratyn hem ylym-darlygy, halallygy, hoşgylawlylygy, arassalygy, öz maksadyna berlenligi üçin gowy görýärdi. Bu gylyklaryň bary birigip, eýesinde wepadarlyk diýilýän iň esasy sypaty döredýärdi, Togrul soltana-da iň gerekli hem gymmatly zat wepadarlykdy. Soltan dogumly kişileri köp görüpdi, buýran işini bitirýän, «Telpegin i al!» diýeniňde, kellesini getirýän dogumlylar kändi. Togrul beg üçin şirin janyny pida berjek dogumlylar hem kändi, ýöne, arman, şol dogumlylygy özi üçin ulanjaklar, kelle alyp, mundan özüne-de, özem saňa bildirmän peýda görjekler hem bardy. Gizzilik, ýasyrynylyk, bähbit ara girende, wepadarlykdan nam-nyşan galmaýar. Dünýäde ylymly adamlar hem köp, ýöne olaryňam kääbiri saňa ylym, akyň öwredip, muny-da öz kiçijik bähbidine hyzmat etdirjek bolup çytraşýar. Kiçijiklik, ownukçyllyk bar ýerinde bolsa, wepadarlykdan zat galmaýar. Emma Kundurynyňky ýaly halallyk hem arassalyk bar ýerinde wepadarlyk hiç ýere ýok bolup gitmez. Onuň ylmy-da, dilewarlygydyr işeňňirligi-de, gara başy-da soltanyň hyzmatynda. Kundurynyň şahsyýeti Togrul bege özge salaryň paýyna berilmeyän bir artykmaçlygy – ýakynyndaky adam aynam etmek paýyny berdi. Begiň janyny, maksadyny, syryny – tutuş baryny ynanýany diňe Kundury däldi, şeýle ynamdarlar başga-da bardy, kändi. Şu hem Togrul begi ýeňişli, işi hemise ugruna bolan beýik mertebä ýetirdi.

Togrul beg Kundurynyň sopuçlyk baradaky çuň, gyzykly hem lezzetli söhbetlerine hemise maýyldy. Yslam öz gözbaşyny hezreti Pygamberiň durmuşyndan alyp gaýdýanam bolsa, Togrul beg üçin sopularyň ýasaýsy, pikirleri we matlaplary türkmeniň Oguz eýýamyndaky – yslamdan öňki erenleriň adatlary, parasat-lary hemem ömri bilen deň bir zatdy. Togrul beg üçin yslam tuguny ýokary galdyrmak Oguzyň düşünjelerini dowam etdirmek bolup durýardy. Bu hakykat onuň milli duýgusyny apalap, oňa taryhyň jümmüşinden gelýän içki ruhy güýç-kuwwatyna joş berýärdi. Sopuçlyk, erenlik bilen baglanysykly zatlar Togrul beg üçin tas hususy, şahsy, onuň durmuşynyň içki bir pynhan

tarapydy. Şonuň üçinem ol bu hakda iň ýakyn adamlarynyň arasynda Kundury bilen içgin pikir alyşýardy, bu gürrüňlerden çäksiz lezzet alyp, öňküsinde has ynamly, has aýgytly hem has dogumly bolýardy.

Kundury soltany-da, Altynjany-da özünüň dinler, mezhepler hakdaky täsirli söhbedine imrindirmegi başardy. Ol Ajam ýurdunda yslamdan oval otparazçylyk, buddaçylyk, ýahudy, mesihi, brahmany, manewi we mitraý ýaly birnäçe ynançlara uýlup ýaşalandygy, olaryň käbiriniň häzirem bardygy, Muhammet pygamber dünyäden ötensoň onuň orny, halyflyk, ymamlyk ugrundaky agzalalyklaryň başlanandygy, sünni, şayý, howaryj mezhepleriniň dörändigi hakda joşup-joşup söhbet etdi. Hiç kim onuň sözünü bölmeli.

Togrul beg hanafyçylygy ileri tutýardy, mugtazylalylaryň hemem mütekellimlileriň jedellerine hezil edýärdi, özi-de olar bilen jedel gurýardy, köşkde mydama ulamalary, sopulary, şahyrlary saklaýardy.

Wagtyň nähili geçeni duýulmaýardy.

Kundurynyň söhbedine Togrul beg-de, Altynjan hatyn-da gowy baha berdi. Onuň bu ýol kesmesi hajyp al-bab wezipesinden wezir wezipesine geçmegine badalla boldy.

* * *

Ine, Kaku şalygynyň neberesi, wezir-wüzeralary Togrul begiň öňünde tagzym edip durlar. Olaryň ýekesem başyny galdyryp bilenok. Diňe Abu Kalyjaryň hatyny Äşe tagzym etmän, Togrul begiň gaşyna göni geldi. Onuň ynamly ýöräp gelşini gören jandarlar aňkarylyşyp galdylar, çünkü hiç bir kişi begiň dergähine şeýle arkaýyn baryp bilmeyärdi.

- Muhammet, meni tanamadyňmy?
- Äşe dogan, bu senmi?
- Tanamarsyň öýtdüm.
- Äşe, hey, senem bir unudyp bolarmy?!
- «Öýlenjek däl, öýlenjek däl» diýip, ahyr öýlenipsiň-ä!
- Ýeri, niçik gördün?

- Özüňe mynasybyny saýlap bilipsiň.
- Göwnüň ýetdimi?
- Gögün ýetmez ýaly däl-ä, bu – perizat!
- Deylemliler seni horlaýan-a däldirler?!
- Ýok, ýok, ýagdaýym gowy.
- Aýt, çekinme, menden näme isleyärsiň?
- Mansura Ýezd welaýatyny ykta ber.
- «Mansur» diýyäniň kim?
- Adamymyň uly oglы.
- Seniň diýeniň bolar. Heý, saňa-da: «Ýok!» diýip bolar-my? Ýeri, başga näme islegiň bar, aýt! Sen näme diýeň, men aýdanyň ederin. Naçar dogan hiç haçan hor-zar, binowa bol-maly däldir.
- Başga haýyşym ýok.

* * *

Giň kösgүň içindäki belent tagtyň üstünde Altynjany oturt-dylar. İçeride elliden gowrak hyzmatkär-gyrnak onuň hökümi-ne garaşyp durdy. Garşysynda dyza çöküp, başlaryny aşak salyp duran gelin-gyzlaryň galabasy Abu Kalyjaryň haremhanasynyň hatynlarydy. Galanlary Wasytyň emiriniň haremhanasynyň hatynlarydy. Altynjanyň ýeke agyz sözi olaryň ykbalyny çözärdi.

Hatynlar Altynjanyň göwnünden turmaga çalysýardylar.

Hatyn Abu Kalyjaryň maşgalasyna rehimdar cemeleşdi. Olara hiç hili jeza berjek bolmady. Abu Kalyjaryň hatynlary, Zübeýda atly owadan gyzy bilen has-da mylakatly gürlesdi.

Äse bu ýere öz garyndaşlarynyň gelmegine begenmek begenärdi. Togrulyň ýanyна göni barmagy, tagzym etmän gürleşmegi, Mansury Ýezd welaýatyna häkim belletmegi onuň abraýyny artdyrypdy. Indi ondan heder edýärdiler. Ýöne onuň hem Altynjan hatynyň ýanynda susty pesdi. Mege-reм, ýat dilli halkyň içinde ýeke bolansoň köп kösençlikleri çeken bolarly, Altynjanyň ýanynda horkuldap bady-boýran aglady, ony gujaklady.

Äse hemem Abu Kalyjaryň Zübeýda atly gyzy Altynjanyň ýanyна hiç kimi getirmeyärdi. Ýogsam Wasytyň emiriniň

hatynlary hem Altynjana özleriniň hyzmata taýyndyklaryny aýtmak isleýärdiler.

Äşe hatynyň olar bilen gazaply gürleşyändigini Altynjan hatyn aňýardы, ýöne bilmedikden-aňmadykdan bolýardы. Oňa o zatlary bilmegiň, dogrusy, zerurlygam ýokdy. Oňa kim hyzmat edende näme?! Kaku soltanynyň hatynlarynyň emiriň hatynlaryndan gowy hyzmat etjegi bellı ahyryn.

Haýsy ýere gitse, Altynjanyň aýagyny ýere degrenokdylar: ony tagtyrowanly gösterip alyp gidýärdiler. Hebesi gulamlar asyl ýadanokdylar.

* * *

Olar üç zenan bolup şahere aýlandylar. Şäheriň güzel-gözel ýerleri hakda Zübeýda Altynjana süýjüdip-süýjüdip gürrüň berýärdi. Äşe käte-käte Zübeýdanyň gürrüñiniň üstünü ýetirýärdi.

Gaty köp jandarlar-haşymlar olaryň barjak ýerlerinden adamlary kowup çykarýardы. Şeýle bolansoň köceleriň gyralarynda ilat Altynjany görmek üçin garasyp durdy. Olar Altynjanyň tagtyrowany ýakynlaşanda çoke düşüp, öwran-öwran tagzym edýärdiler. Maňlaylaryny ýere degiryärdiler.

Ir ertirden başlanan gezelenç Gün günortandan agýanca dowam etdi.

Gezelenç ýene dowam etjekdi, ýöne Togrul begden gelen çakylyk olaryň gezelenjiniň arasyň kesdi.

Olaryň gezelenç edip ýören ýerlerine atlaryny getirdiler.

Altynjan ata tekgesiz münüp bilyän däldir öydüp, hebesi gullar onuň atynyň öňünde egilip basgançak bolup durdylar, olaryň arkalaryndan basyp, ata münnelidi. Altynjan hyzmatdan peýdalanmady, atynyň jylawyny alyp, biraz ýoredi. Soňam sol elini atyň boýnundan, sag elini hem eýerden tutup, bir bökkende edil tüweleyý gösteren ýaly atylyp, ýöräp barýan atyň üstüne mündi.

Wasytlylar Altynjandan beýle herekete garaşmadyk bolarly, haýran galmadan ýaňa begençli, başly-barat gygyryşdylar.

Altynjan Wasyt sebitiniň howasyny, tebigatyny halady.

Niräne seretseň baglyk. Niräne seretseň, turunjylyk. Pyrtykal, hurma.

Çar ýanyň zümerret deýin gögeren bag-bakjalar, zümerret deýin giden tokaylyk.

Ýere düşek ýazmak zerurlygy ýokdy. Allatagala ähli Wasyt sebitine gyrymsy ot düşäp çykypdyr.

Ýaýylip ýatan göm-gök depeler, gülßen sähralyklar geň-enaýy ir-iýmişlerden doludy.

Şäheriň, obalaryň ilaty parahatdy. Olar degre-daşlaryndaky ir-iýmişleri – hozlary, turunjylary, pyrtykallary, pisseleri, hurmalary ylla görmeyän ýalydylar.

Şäheriň bazarlarynda adyny tutan harydyň bardy. Kerwensaraýlar dürli ýurtlaryň täjirlerinden, söwdagärlerinden ýaňa hyň berýärdi.

Wasatyň gündogar çetinde iki sany köşk bardy. Ol köşkler gür tokaylyga çümüp otyrды, köşkleriň birinde şäheriň emiri ýasaýardy. Beýlekisi bolsa Togrul beg üçin niyetlenilendi. Abu Kalyjar bu köşgi özi üçin saklatsa-da, ýedi ýyla çeken şalygynyň içinde bary-ýogy Ýezdden gaýdanda ýeke gezek gelipdi. Onda da garaňkyda gelip, daňdan hem ýola düşüpdi.

Köşkden tokaýa gidýän ýoda bardy. Ýodanyň iki gyrasy-da burundyk tokaýlykdy. Tawus guşlar, keýikler erkana gezip ýördi. Olar atlylardan ürkmelidirem öýtmeýärdiler.

Altynjan indi bir hepe bări her gün säher oýanyp, daşaryk çykýardy. Onuň daşaryk çykanyны görən on-on iki sany tawus gusy loňk-loňk edişip gelyärdi. Altynjan guşlara nan bölüsdirip iýdirýärdi. Olaryň çokup, nan böleklerini alyşlary Altynjanyň göwnünü açýardy.

Mäkiýan däl-de, diňe erkek tawuslar owadan, kyrk öwüşginli bolýan ekenler. Altynjan Allatagalanyň ähli janly-jandarlaryň ur-kaçsyny owadan edip, diňe tawuslar babatda tersine etmesiniň hikmeti barada oýlanýardy, bir gezek bu pikirini Togrul bege-de aýdypdy. Beg onuň bu sözüne «loh-lohlap» güldi. Bu hikme-

ti mäkiýan tawusyň günü iş edendigi: owadan guýrugyna bukup, şeýtany behişde salandygy, şeydibem Allatagalanyň näletine duçar bolandygy bilen düşündirdi.

Togrul beg her gün daňdan hatynynyň tawus guşa nan berip bolaryna garaşardy, soňam onuň bilen ertirki gylyçlaşyk türgenleşigine başlardy.

Bu ýere gelenden bări beg her gün säher hatyny bilen gylyçlaşyk türgenleşigini geçýärdi. Ol türgenleşigi Reýde köplenç Hapban Endikäni han ýa Mübärek han bilen geçerdi, hatyny bilen geçýän gezeklerem az bolmaýardy, Anuşirwan bilenem, hajyp Abdyrahman Agajy bilenem geçýärdi, ýöne Wasytda diňe Altynjan bilen geçdi.

Tawuslara elindäki çöregi beren Altynjan garşysynda hüjüme häzirlenip duran bege bakyp, bilindäki ýataganyna el ýetirdi:

- Başlalyň, begin?!
- Başlaly!

Gylyçlaşyk türgenleşigi başlandy. Bu türgenleşik iki tarap birder – bir gezek süllümباý bolup derleyänçä, ýadaýança dowam edýärdi. Şeýle bolansoň bu darkaşlar käteler günortana çenli uzayárdy.

Togrul beg gylyçlaşanda bar ünsuni garşydaşynyň gözlerine gönükdirýärdi. Sebäbi garşydaşyň howuny basmagy darkaşda inş esasy zat hasaplaýardy.

Altynjany içgin synlap darkaş gurýan beg dillendi:

- «Turunjyly ýerde dynç almak isleyärin» diýip aýdanyň ýadynda barmy, Altynjan?

- Ýadymda, begin, ýadymda.

- Är hatynynyň islegini amal etmeli. Men jahangirlik bilen aşa başagaý bolup, seniň şol islegini kanagatlandyrmagada wagt tapmadym. Ynha, indi jahangirligimiz rowaç aldy. Gijem bolsa, saňa dynç berýarin.

- Bir hepdäniň nähili geçenini-de duýman galypyryny.

- Bu ýeri saňa ýarapdyr-da onda?!

- Ýarady! – Altynjan adamsynyň soňky sowalyna geňirgendı.

Togrul beg hatynynyň geňirgenme bilen seredendigini duýsa-

da, duýmazlyga saldy. Gaýtam, ýene Altynjanyň garaşmadyk so-walyny berdi: – Altynjan, entek garran-a dälsiň?

Altynjan nämä garaşsa-da, begden bu söze garaşmandy. Onuň göz öňünde dessine owadan Zübeýda peýda boldy:

– Eger öýlenmek isleyän bolsaňyz, begim, men örän bege-nerin. Size mirasdüşer gerek.

Togrul beg hatynynyň bu sözünden soň, birki ädim yza ce-kildi, gylyçlaşmasyny goýdy:

– Saklan!

Altynjan hüjüme häzir bolup durşuna bege soragly seretdi.

Togrul beg keremara ýöräp Altynjanyň ýakynyna geldi:

– Gör, sen nämäniň pikirini edip ýörsüň?! Mende mirasdar bar, Süleyman bar, hiç bolmasa, Öwez⁵ bar, olar meniň ýolu-my dowam etdirerler. Ýöne häzir men o hakda aýtmakçy bol-madym...

Beg hatynynyň başyndaky çyzmyga berkidilen ýukajyk ak tu-wagyny sypyryp zyňyp goýberdi. Soňam onuň altynsow saçlaryny penjelap özüne çekdi:

– Altynjan, men seniň göwnüňe kän degdim, ýone sen her gezek üýtgeşik çydamlylygyň bilen meni haýrana goýduň. Seniň ornuň tutup biljek adam dünýäde ýokdur. Sen meniň ýeke-tägimsiň! Düşnüklimi?

– Men düşünýärin, begin, düşünýärin.

– Ýok, ýok, sen düşünmeyärsiň. Sen meniň Altynjanymsyň! – diýip, Togrul beg Altynjany garsa bagryna basdy-da, şeýle bir gujaklady welin, gapyrgalary şakyrdady gitdi. – Sen meniň naýbymsyň, nedimimsiň. Seljuk begleriniň ýekesiniň hatyny hem hatyn⁶ unwanyna mynasyp bolup bilen däldir. Sen bu un-wana mynaspsyň, Altynjan! Men saňa öz şalygymda tarhanlyk ygtyýaryny berýändirin. Sende baş weziriň hukugy hem ygtyýary bardyr. Ähli wezir-wekillerim seniň guluňdyr.

Togrul patşanyň bu sözleri Altynjana syrly göründi: «Eý, Huday, beg bir betbagtlygyň boljakdygyny bilip, hoş söz aýdýar-mykan?! Nämé üçinkä?»

Gylyçlaşyk dowam etdirildi.

Iki nazar ýene biri-birine gönükdidi.

Biri-birine degip uçgun syçraýan gylyçlaryň sesleri uzaklara ýáýraýardy.

Darkaşda, esasan, beg hüjüm edýärdi, Altynjan goranýardы.

Darkaş birde endigan gidýärdi, birde ýítilesýärdi.

– Altynjan, näme ýalňyşlyk goýberendigiň bilýärsiňmi? – diýip, soltan Altynjanyň bokurdagyna gylyjynyň ujuny degirip saklady.

– Bilyärin, begin.

– Nähe?

– Pikire gitdim.

– Nähe üçin ömrün gylsyrat köprüsindekä pikir edýärsiň?

– Adamymyň syrly sözleri meni özüm hakda oýlanmaga mejbür etdi...

Togrul beg syrly ýylgyrdy.

Gylyçlaşmak ýene dowam etdi.

* * *

Altynjan Zübeýdanyň uzyn saçyndan sypady-da:

– Bir mahal meniňem edil seniňki ýaly uzyn saçlarym bardy.

Beg ýatanda, saçlarym bilen ýüzüni örtüp ýatmagy gowy görerdi – diýdi.

Emenek nazaryny dikip duran Zübeýda birden hünibirýan aglamaga başlady. Altynjan:

– Zübeýda, saňa näme boldy? – diýip, ony köşedirmäge çalyşdy.

– Meniň siziň ýanyňzdan aýrylasym gelenok, melikäm.

Meni ýanyňza çory edibem bolsa almagyňzy sorayaryn.

– Zübeýda, sen – şa gyzy! Sen asylly ýeriň gyzy. Saňa çory bolmak aýpdyr. Sen Togrul begin hatyny bolmaga mynasyp.

Altynjan hatynyň teskin bermek üçin aýdan bu sözi Zübeýda bilen onuň ejesine güýcli täsir etdi: olar begenmek begendiler, Altynjanyň aýagyna ýykylip, togap edip, alkyş okamaga başladylar.

– Altynjan hatyn Togrul beg üçin Zübeýda bikämize söz aýtdy!

– Eşitdiňmi, Zübeýda hatyn Muhammet Togrul begiň hatyny bolar.

– Biziň hemmämiz Zübeýda melikämiz bilen Muhammet Togrul begiň haremhanasynda ýaşarys!

– Zübeýda melikäm – Togrul begiň hatyny!

Altynjan zynharlady:

– Yok, ýok, siz maňa nädogry düşündiňiz, men beg üçin Zübeýda gyza söz aýdamok. Duruň, duruň!

Altynjan nämä garaşsa-da, durmuşyň beýle öwrümine garaşmandy: bu habary saklamaga ol ejiz geldi. Dogrusy, ol habary nädip saklajagynam bilmedi.

Eneli-gyz sindem başlaryny galdyrman Altynjan melikäniň aýagyna togap etjekdiler, ýöne ýöriše ugramalydygy barada Togrul begiň habary geldi. Eneli-gyz müň mertebe baş edip ýerle-rinden turdy. Begençli habary köşkdäkilere söýünjilemek üçin akgyzлaryň hersi bir tarapa eňdi.

Altynjan elewredi: özünüň näme diýmekçi bolandygyny düşündirmäge çalışdy.

Durmuşyň ýasawy şeýle: her kim bu dünýäde görmek isleyän zadyny görýär, eşitmek isleyän zadyny eşidýär. Kakuly hatynlar hem Altynjanyň ýarym sözünden öz eşitmek isleyän talwasyny eşitdiler. Olara hazır başga pikir gerek däl, asla gerek däl!

Altynjan kakulylar bilen hazır düşünişip bilmejekdigine göz ýetirenden soň, atyna atlandy.

* * *

Togrul beg ýüzden gowrak atly bilen şäheriň gündogar çetinde garaşyp durdy. Altynjan öz atylary bilen baranson, ol ýola düşdi.

Uzak gidilmedi.

Togrul beg Wasytyň gündogar tarapyndaky ullakan bir depäniň deňinde atdan düşdi:

– Depä çykalyň!

Depä pyýadalap çymaly boldy. Togrul beg keremara dyrmasyp barýardy. Ol näçe ýokary dyrmaşsa-da, özünde ýa-

dawlyk duýanokdy. Onuň süňni ýeňil gopýardy. Käbir kötel ýerde hatynyna tekge bolýardy. Anuširwan hem Altynjanyň gapdalynadan ýöräp barýardy.

– Ýadadyňmy? Ýokary çykyp biljekmi? – diýip, Togrul beg hatynyndan sorady.

– Ýadamok, begin. Ýokary çykaryn, hökman çykaryn.

– Ýadan wagtyň aýt, şol ýerde durubereris.

Depe onçakly bir uly däldi, ýöne köteldi, oňa aýlanyp çyk-maly bolýardy.

Togrul beg bilen Altynjan iň öňden barýardy. Wezir-we-killer olaryň yzlaryndady.

Abu Kalyjar Ahmet Dehistanya ga nämedir bir zady janygyp düşündiryärdi.

Wezir Ahmet Dehistanyň goltugynda bir daňy hat-petek bardy. Abu Kalyjar onuň goltugyndaky daňyny götermäge birki ýola döwtalap bolanda, wezir ýüregi ýarylan ýaly garşy çykdy.

Çagry begiň oglý mälik Süleyman hiç kime goşulman töwerek-dasyny teşnelik bilen synlayardy.

Wezir-wekilleriň ählisi depä çykyp, demlerini biraz dür-sänlerinden soň, ynak Ýusup Bazyrgany sakynyp-sakynyp söze başlady:

– Kyblaý älemin, ynha, biz Allatagalá ýakyn ýerde, arassa ýerde durus. Şu ýerde, eger rugsat berseňiz, Abu Kalyjaryň bir isteggähini size ýetirmekci.

– O nähili islegdir ol?

– Beyík soltan! – Abu Kalyjar çustlandy. – Meniň meniklijे oglum bar. Siz oňa Ýezdi rowa bildiňiz. Bu sahawat-hasanatyňız üçin biz – Kaku neberesi size bütin ömrümize alkyş okarys, metjitlerimizde mydama siziň adyňza hutba okarys. Bu zaman külli muslimanlar Muhammet Togrul beg – sizi özüne patşa bilyär. Sizi gerdun pelekde tanamayaň ýekeje-de adam ýokdur. Bu gün dünýä ýüzi siziň aýagyňzyň aşagynda. Siziň ýekeje sözüňiz, ýekeje ýşaratyňyz kuwwatly bir döwletiň birki ýıldaky güýjüne barabar iş bitiryär. Dünýäde siziň güýjüňize, siziň pähimiňize taý geljek ýekeje-de güýjem, lutfu pähim-parasat hem ýokdur. Onsoň abraý lybasy şeýle beyík adamyn didaryny

görmegiň, aýak tozunuň öpmegiň, garyndaş bolmagyň nähili uly anaýatlykdygy, şükür hem mertebe ganaty birle uçmakdygy ähli kişä düşnüklidir. Kaku nesilşalygynyň – biziň seljuk begleri bilen, Togrul beg bilen garyndaş bolasymyz gelýär. Bu babatda biz siziň ýene bir ýalkawyňza umyt baglayárys. Altynjan hatyn meniň gyzym Zübeýdaga siziň üçin söz aýdypdyr. Biz Altynjan hatynyňam, siziňem islegiňize garşy gidip bilmeris. Gaýtam, muňa özümiň çäksiz hursantlygymy äsgär etmekçi bolýaryn. Ömür egilmedik hem egilmejek boýunlary egmek mertebesini beren Beýik Perwerdigär sizi, goý, mydama öz penasynda ömri-derazlykda aman saklasyn! Allatagalanyň ýerdäki wekiline – Size hamt hem sahawat, lutfu kerem bolsun! Beýik Biribaryň bir katra suwundan serwi kamatly, gülşen ýüzli jemalyny ýokluk perdesinden çykaryp, barlyk älemine rowa bilmek amaly dowamat bolsun! Oglum Mansur – batyr, akyllý ýigit. Ol siziň sadykat guluňyz bolar. Ol mydama siziň permanlarynyzy mutyglyk birle ýerine ýetirer...

– Altynjan, men seniň bilen düşünişdim ahyrym. Şondan soňky bu nutuklar näme gerek? Sen näme üçin maňa hiç zat diýmän söz aýdýarsyň?! Sen meni nähili güne salýarsyň? – diýip, Togrul beg Abu Kalyjaryň sözünü soňlaryna garaşyp durmady.

– Begim, gürrüň bu ýerde başga zat hakda barýar – diýip, Ýusup Bazyrgany gorka gürledi.

– Kalyjaryň gyzy hakda Altynjan maňa aýtdy, şonda men onuň jogabyny berdim.

– Abu Kalyjaryň gyzy meseläniň diňe bir tarapy, begim.

– Ikinji tarapy hem barmy onuň?!

Ynak aljyraňy sözledi:

– Begim, Abu Kalyjar düýn bize isleg-telwasyny doly düşündirdi. Ol siziň neberäňiz bilen garyndaş bolmak isleyär. Siziň doganyňyz Dawut begin Zübeýda atly gyzy bar. Abu Kalyjar Dawut begin şol gyzyna oglы Mansur üçin hyrydar çykýar. Bir söz bilen aýtsak, Abu Kalyjar bir Zübeýdany berip, bir Zübeýdany almak isleyär.

Abu Kalyjar howlukmaç gürledi:

– Gyzym siziň sadykat gyrnagyňyz bolsun!..

Mälik Süleyman edilýän gürrüni halamady, gaşlaryny çytdy, biraz gapdala çekildi.

Togrul beg uludan demini aldy, Yusup Bazyrganynyň sözü ni halamady, Ahmet Dehistanya yüzlendi:

– Ahmet, biz şu ýere kakularyň gudaçylygyny çözäge geldikmi?

– Ýok, begin. Biz bu depä Altynjan...

– Dur, dur, saklan! Ol zatlary sen permandan öň aýtjak bolma! Biziň su depä cykyp, ilki etmeli zadymyz nämedi?

– Wasyt ýaýlasyny synlamak, hökümdarym!

Togrul beg ynagyň ýanyna baryp, ýuwaşja dillendi:

– Janköýerlik edýärsiň welin, Yusup, Kalyjary köneden bări tanaýarsyňmy?

– Aý, ýok.

Beg köpmanyly baş atdy:

– Geliň, onda, ilki bilen, öz isimizi edeliň. Kalyjaryň meselesi geipiň gerdişine görä çözülýän mesele däl. Ol düýpli mesele – aýratyn gürrün. Onuň üçin ýörite ýygňnanyşarys. Şeýtsek bolmazmy, Kalyjar?

– Bolar, hökümdar!

Altynjan özi üçin ýakymly bir permanyň okaljakdygyny duýdy.

Togrul beg Altynjany Wasyt sebitine emir bellemekcimikä? Ýa bu ýerlerini ycta bermekcimikä? Ýa şu ýerden maňa bagylap köşk gurjak bolýarmyka?

Togrul beg Altynjan hatyna talak bermekçi bolýan bolaýmasyn? Ýa aýry ýaşamak isleyärmikä?

Belki, özi Reýde, Altynjany bolsa Wasytda ýaşatmakçy bolýandyr?! Belki, Kabyly Wasyta emir bellemek isleyändir? Belki, bu sebiti Sadyllaga ycta berer?! Şa şa bolýar. Nämé edeýin diýse, ygtyýary özünde.

Altynjan begiň özünden «Reýde ýaşanymyz gowumy ýa Wasytda?» diýip soranyny ýatlady. Diýmek, beg Reýden Wasyta göçüp gelmek isleyär. Ýaşamak üçin Reý gowy ahyryn. Wah, «Wasyt gowy» diýip, Reýden göçmegiň zerurlygynyň ýokdugyny, bu ýerde bar zatlaryň Reýde artygy bilen tapylýandygyny

bege nädip düşündirip bolarkan?! Begiň bu islegini wezirler Anuširwan ibn Tümen hem, Ahmet Dehistany hem bilen bolmaly, ýöne olar Altynjanyň ýanynda hiç zatdan habarsyz boldular. Gel, Ahmet Dehistany hiç zat aýtmasyn, ýöne Anuširwan aýtmaly ahyry! Ýa oňa beg hiç zat aýtmazlygy tabşyrdymyka?!

Ähli kişi sesini çykarman töweregine esewan edip durdy.

Altynjan Wasyt şäherini depä çykyp synlap görmändi.

Allatagalanyň demi hasaplanýan ýel depede ýiti duýulýardy. Demirgazykdan ösýän ýel duranlaryň eşiklerini sypyryp bilmeýä-nine jany ýanýan dek, ahmyrly ses edýärди.

Altynjanyň ilki gözünüň kaklyşany Wasydyň metjidi boldy. Metjit, metjidiň iki diňi, hana, özleriniň ýasaýan köşgi magallaklap görünýär.

Şäher baga bürenip otyr. Allatagala bu şäheriň adamlarynyň açlykdan kösenmezlikleri üçin her dürli datly ir-iýimşeri boldan eçilipdir. Süri-süri keýikler agayana sonarlap ýör.

Durnagöz çeşmeler, bulaklar akyşyp ýatyr.

Togrul beg töweregine birläy göz aylady-da, weziri Ahmet Dehistanyga «Başlaber!» diýip ysarat etdi.

Ahmet Dehistany sesine nazym berip, Togrul begiň permannyn okady.

Perman uzyndy, onda Altynjan melikäniň hatyn unwnyna mynasyp bolandygy, bu unwana laýyklykda oňa wezir, goşun, mülk, hazyna berilýändigi, mülk-ykta hökmünde Wasyt welaýatynyň saýlanyp alnandygy aýdylýardy. Ondan soňra Wasyt sebitiniň araçakleşýän ýerleri, obalary, her obada näçe adamyn ýasaýandygy birin-birin sanalýardy.

Permanda Wasyt welaýaty bilen serhetleşýän galalar, obakentler, daglar-dereler, çeşme-çaýlar Altynjana nätanyşdy. Ol bu atlary ilkinji gezek eşidýärdi.

Perman okalyp guitarasoň duranlar Altynjany mülki bilen mübäreklediler.

Bu permana hemmeden beter Anuširwan bilen Süleyýman mälik begendi. Olar gelip, Altynjan hatyny gaýta-gaýta mübäreklediler.

Altynjan Togrul begden nämä garaşsa-da, beýle permana garaşmandy. Dogrusy, ol hazır permana begenibem bilenokdy,

gynanybam. Bu mülküň özi üçin näme ähmiyetiniň bolup biljekdigine düşünmeyärdi. Ol Togrul begiň hatyny. Diýmek, diňe bir Wasyt sebiti däl, ýedi yklym Altynjanyň öz mülki bolmaýarmy eýsem?! Ähli dünýä özüniňkikä – Togrul beg hem Altynjanyňky ahyry! – Wasyt sebitiniň mülk berilmesine nähili düşünmeli?

Togrul beg Altynjanyň bu soragyny eşiden ýaly, jogap berdi:

– Altynjan, men ömrümiň paýawlap barýandygyny aňýaryn. Seniň menden uzak ýaşajakdygyň hem aňýaryn. Öňem aýdypdym saňa bu hakda. Men ölenimden soň, seniň hor-homsy bolmagyň – Çagra, Ybraýyma, Gutulmyşa, Öweze ýa Süleymana, Anuširwana elgarama bolmagyň islemezärin. Togrul begiň döwletiniň içinde, goý, seniň men tarapdan resmileşdirilip berlen mülküň bolsun. Goý, seniň baýlygyň köp bolsun. Jandarlaryň-hasymalaryň bolsun. Anuširwan seni goldar. Doganlaryň Sadyla bilen Kabyl seni goldarlar. Men ölenimden soň sen bu ýerlerde erkana ýasa! Şu günden başlabam Wasyt seniňki! Men bu ýere gelip etmek islän işimi etdim. Indi ugrabersek hem bolýar, ýöne sen öz on münň atly goşunyň bilen bu ýerde gal. Sen bu ýere öz doganlaryňdan haýsam bolsa birini emir belleseň, dogry bolar. Wasyt bilen tanyşmagyň, işleriň ýola goýmagyň üçin men saňa bir hepde wagt berýärin. Bir hepdeläp sebiti aýlanyp cyk, obalar bilen, adamlar bilen tanyş. Adamlaryň özüni gowy görmegini islešeň, olara görünme! Adamlar seni ýakyndan tanasalar, sen olar üçin syrly hem täsin dälsiň. Diňe kethudalar bilen duşuş. Il-günüň hormatlaşan bayłaryny tozdurmakdan saklan. Olary diňe öz syrlylygyň bilen gorkuzyp, öz bähbidiň üçin peýdalan. Abu Kalyjar ýa-da onuň oglы Mansur hyzmatyňda bolsun. – Togrul beg Abu Kalyjar bilen Mansura seretdi. Kakulylar baş egip, özleriniň hyzmat etmäge tayýardyklyaryny mälim etdiler. – Goý, bular ýanyňda bolsunlar. Saňa ýol görkezerler. Wasatyň häzirki emirini başga bir şahere göçür. Mansuryň giýew bolmak-bolmazlyk meselesi saňa eden yhlasyna görä bolar. Şu gün anna günü. Indiki anna ýanyma barmasaň, ertesi idegiňe çykaryn. Düşnüklimi, Altynjan hatyn? Men başda ýanyňda Anuširwan bilen Süleymany goýup gitmekcidim, ýöne olar maňa zerur gerek boljak. Ýanyňda Kabyly goýup gidýärin. Biz ömrümizi ýuwrüp geçirdik. Dynç aljak ömrümüz örän az galdy. Şonuň üçin galan ömrümiziň her bir gününü bilelikde eşrepi deýin tutmalydyrys.

Altynjan hatyn adamsynyň bu permanyna, sözlerine näme jogap berjegini bilmedi, dymdy.

– Byradarlar! – diýip Togrul beg duranlara ýüzlendi. – Wasatyň täze eýesiniň zyýapatyny görmän ýola düşsek, jotda bolar. Bu gün Altynjan hatynyň zyýapatynda bolup, ertir daň bilen ýola düşsek, neneň-niçik bolar?

– Zyýapatdan bolsun!

* * *

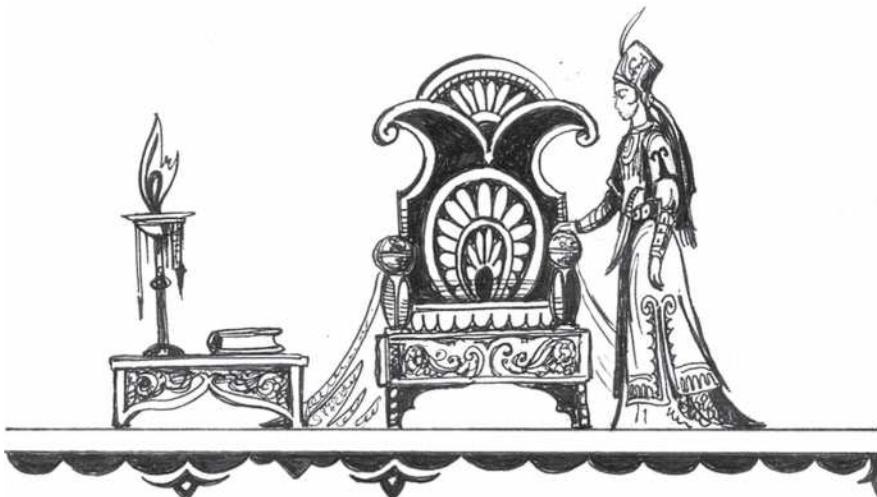
441-nji hijri ýyly – 1049-njy milady ýyly.

Bu ýyl Togrul beg bilen dogany Ybraýymyň arasynda düshünişmezlik ýüze çykdy. Togrul beginň dogany köp sanly esger ýygnap, Togrul beg bilen söweşdi. Togrul beg dört gün dowam eden gabawdan soň ony ýeňip, galany boýun egdirdi. Yöne Togrul beg dogany Ybraýyma ýagşylyk etdi we ony ýanynda saklady.

Beýle tarapdan Wizantiýa imperatory Togrul bege Ybraýym ynaly ýesir alandygyny, beginň doganyny öz wizantiýaly bir ýesir serkerdesi bilen çalymak isleyändigini aýdyp hat ýazdy. Togrul beg wizantiýaly serkerdäni hiç bir zat talap etmezden boşadyp goýberdi. Dogany Ybraýymyň azat edilmegi üçin köp möçberde sowgat gönderdi.

**Ibn Kesir.
Başlangıçdan ahyra çenli.**

Üçünji hekayat

GÜL SOLSA, BAHASY BIR PUL

Allatagala zenanlary erkek kişilerden has näzik ýa-
radypdyr. Sebäbi düşünüklı onuň. Birinji gezek ýasan
zadyňdan ikinji ýasan zadyň kämil bolýar, çünkü birinjide goýberen
säwlikleriň ikinjide düzedýärsiň. Allatagala-da Adamatany
kyrk ýyllap ýasanda goýberen säwliklerini Howenäni ýaradanda
düzeden, kämilleşdiren bolarly. Sebäp Howany ýasamak üçin
Allatagala kyrk ýyl gerek bolmandyr. Adamata ukudan oýanýança
gözüne söweýin bir melegi ýasap oturyberipdir...

Adam aňk bolup Howanyň ýanyна barypdyr, oňa habar
gatypdyr. Ana, şondan bäremlen zenanlaryň ýanyна ilki erkek kişiler
barýandyr. Ilki bolup, habar gatmak hem erkekleriň parzydyr.

Ilkinji söz erkekleriňkidir.

Soňky söz zenanlaryňkydyr.

Islegi kabul edip-etmezlik zenanlara baglydyr.

Zenanlar aşa geçirimlidir.

Zenanlar aşa çydamlydyr.

Olar ähli zada geçirimli, çydamly bolsalar-da, ärleriniň öz
üstlerine hatyn almagyna, başga bir hatyn bilen bir ýorganda

cyrmasyp-derläp-bugaryp ýatmagyna welin, teý öwrenişibem, cydabam bilyän däldirler.

Herhal, Altynjan Zübeýdanyň owadanlygynam, näzikligi-nem bilyärdi. Iň esasy, bu deýlemi gyzы ýaňy on alty ýaşy dolan ýaş gyzdy. «Belki, Zübeýda bilen cyrmaşsa, bege täzeden jahyllyk dolanar?! Patyşalaryň ählisiniň ýaşy könelişiberende ýaş gyz bilen cyrmasyp ýatmaklary ýone ýerden däl ahyryny. Ýaş gyz bilen erkek kişi cyrmasyp ýatanda gyzyn ýaşlyk gujury erkege geçyär, erkege ýaşlyk beryär, gaýrat-gujur beryär...»

Altynjan Togrul begiň öýlenmegine kaýyldy, sebäbi tagta mirasdüßer gerekdi.

Ol begiň mirasdüseriniň aladasyny köp edipdi. Ençe gezek Togrul begiň ýanynda owadan-owadan gyzlar hakda gürرүн goz-gapdy. Her gezegem beg hatynnyň garşysyna çykypdy, asyl, bu hakda gürرүн edilmeginem islemändi. Başda özi islän-de bolsa, soň, begiň öýlenmegi Altynjana agyr degdi. Ol soňky döwürde begiň özünden başga zenan bilen bir ýorganda ýatmajakdygy-na berk ynanyypdy. Bu gün onuň şol ynamy weýran bolýardy! Agyrdy, juda agyrdy!

Altynjanyň göwnüne bolmasa, kimdir biri öz garşysyna, kastyna çikan ýalydy.

Kim?

Ol bu hakda uzak oýlanýardy. Togrul beg köşk durmuşyny, adamlar bilen gatnaşyk etmegi, içki gapma-garşylyklary «ikinji basgançak» diýip atlandyrypdy. Altynjan Abu Zarga Hannakynyň içki dünýäsini oraşan görmegi başarypdy, ýone ähli kişi Hannaky däl, olaryň köpüsiniň içki dünýälerini bilip bolanok. Adamyň dili bir zat diýýär, ýüregi, päli düýpden başga zat diýýär, başga zat edýär.

Altynjan Togrul begiň adam tanamakdaky üşügine haýranelär galýardy. Ol adamy bir görende içki pälini, pikirini magat bilyärdi, ýone, bilse-de, geçirimlilik edyärdi, görmedikden-bilmedikden bolýardy.

– Adamlaryň kemçiliklerini aýdyp, olary daşymdan kowsam, onda men kim bilen işläyin?! Esasy zat, adamlaryň maňa hyýanat etmezlikleri. Rast, maňa hyýanat edenoklarmy, maňa bolany şol – diýip, beg maksadyny düşündirýärdi.

Altynjan hatyn begiň geçirimliligin töwekgellik hasaplaýardy. Özi adamlara ýakynlaşmakdan saklanýardy. Ähli kişi bilen gaty hüsgär gatnaşyk edýärdi, soňky günler bege-de köp görünmeyärdi.

Gülýüzli barka ol özünü gorap duran galkan bar ýaly duýýardy. Häzir welin, özünü penalan şol galkany ýokdy. Şonuň üçinem onuň üstüne duşman howpy abanayjak ýalydy. Bu howp gije-gündiz aýrylmaýardy.

Onuň aýratyn howatyrlanýan adamlary bardy. Şolaryň biri Peýkamdy. Onuň bolşuny Altynjan halamaýardy. Özem ony birinji gören gününden bäri halamaýardy. Ol birinji gezek Zamahşara baranda Altynjana hapa sözler bilen azgyrylypdy. Ol Altynjany mydama bege ýamanlaýardy, özuniň içki pikirini ýaşyrjagam bolup duranokdy, köplenç:

– Hatyn diýeniň öýde sülümräp oturar, nahar-şor, tikinçatyn bilen gümra bolar. Sen özüni erkek ýaly alyp baryarsyň. Söweşde seniň körüň ýok, otur öýde! – diýip, açyk gygyrýärdi.

Togrul beg Peýkamy höre-köse edip, köşeşdirýärdi, Altynjanyň ähli ýerde ýanynda bolmagyny özuniň isleyändigini düşündirýärdi, Peýkam şol mahal ylalaşan, düşünen ýaly bolsada, birki aýdan soň ýene köne heňine başlaýardy.

Altynjanyň berk ynanjy boýunça özuniň begden urulmagyna, göwresindäki çagasyň düşmegine Peýkam sebäp bolupdy.

Şeýle pikirde bolansoň, Altynjan Peýkamy ýigrenmek ýígenyärdi, käte oňa garharlanýardy. Şonda olaryň arasyна Bekdaş Rudbar düşýärdi.

Altynjan hatyn Bekdaşy hatyralaýardy, sebäbi ol Peýkam ýaly betlagam biwazy däldi. Az geplidi, salykatlydy, hoş sözlüdi.

– Peýkam ikiňize dogan diýer ýaly däl – diýip, Altynjan Bekdaşa sygynýärdi.

– Peýkamyň ýaradylysy şeýle, biraz köpräk gürleýär, ýöne ýüregi gowy onuň. Ol seni gowy görýär, saňa gowusyny etjek bolýar, seni gorayär.

«Bekdaş bilen Peýkam dogan» diýseň ynanar ýaly däldi. Sebäbi olaryň sagty-symmatlary-da meňzeş däldi. Bekdaş geçen ýyl pygamber ýasyny ýasapdy, Peýkam ondan iki ýaş kiçidi. Şeýle-de

bolsa, ol agasyndan garry görünýärdi. Saç-sakgaly juwar akdy. Ol, Ybraýym ýaly, hiç wagt üst-başyna üns bermeyärdi, egin-esiği mydama hopul-sopuldy. Gys-u-yaz aýagyna hiç zat geýmeyärdi. Onuň Peýkam adyna mynasyp häsiýeti bardy, içýakgynç sözleri bilen göni ýüregiňden urmaga ökdedi. Adamyň bir kemini tapyp, üstünden gülmegi hem gowy görýärdi. Onuň çakyr sesi bardy. Şol çakyr sesi eşidende Altynjanyň myrrhy atlanýardy.

Bekdaş welin, adama eger-eger ajy söz aýtmaýardы, syapaýdy, seljuk döwletine dönüklik etmeseň, onuňgarsysyna ýaramaz söz aýtmasaň, onuň seniň bilen işi ýokdy.

Altynjan Bekdaşyň geýnişini, arassaçyllygyny, edepliligiň, hoşgylawlygyny gowy görýärdi. Çagasynyň düşmeginiň sebäpkäriniň kimdigini soranda aýtmandy. Özuniň Peýkamdan göwnüniň garalýandygyny aýdanda bolsa, Bekdaş Peýkam üçin zol-zol ötünç sorapdy.

Altynjan Ýyldyrym Sebzewary-da halamayärdi. Onuň Daňdanakan söweşinde wepat edendigini eşidende, dogrusy, ýeňil dem alypdy.

Hatyn Yusup Bazyrganyny ilki-ilkiler gowy görýärdi, sebäbi ol gaty yhlaslydy, Altynjana ýaranmak üçin gaty yhlas edýärdi. Yöne soňky birki ýyl bări, göwnüne bolmasa, Yusup Bazyrgany özüne bile-göre ýamanlyk, kast edýän ýalydy. Ol toý babatda-da gaty yhlaslygly Altynjanyň gaharyny getirdi. «Bu kişi näme üçin maňa ýamanlyk etjek bolýarka?» diýip, kän oýlandy. Onuň bilen baglanyşykly wakalary birin-birin aňyndan geçirdi. Onuň nirede göwni galyp biler?

Asly seljuklylardan bolan Yusup Bazyrgan şäherinde doglupdy, sówda bilen meşgullanýan kakasy aradan çykansoň, olaryň maşgalasy seljuklylaryň arasynda dolanyp barypydy. Yusup ýaşlykda ýegre dosty Togrul begiň goldawy bilen Bagdatda fykh ugrundan bilim alypdy. Ol gürlände howlukman, sözleri het-jikläp gürleyärdi.

Ynagyň Hyratda ycta ýeri bardy. Onuň yktasynda alty yüz adam işleyärdi. Kazwinde, Ärdebilde, Zenjanda, Reýde, Jürjanda dükân açypdy. Olar dört dogandylar. Doganlary bezirgenlik edýärdi, Hindistana kerwen cekyärdiler, sówda edýärdiler. Yusup olary mydama goldaýardy, olar hem Yusuby goldaýardy.

Mundan iki ýyl oval Ýusup Bazyrganynyň iň kiçi inisi Nurmuhammet perişan halda köşge gelipdi. Ol şonda Tabarystan-daky Širwin dagynda garakçylaryň yüz düýe yüküni talandyklaryny arz edipdi. Nurmuhammet Bazyrgany harydyny otuz dokuz müň dinar bahalapdy. Kundury: «Nurmuhammedin ýitgisiň öwezini beýtilmaldan – döwletiň gaznasyndan töle-meli» diýip perman berende Altynjan ilki topar döredip, şol talańcylygyň anygyna ýetmegiň gerekdigini aýdypdy. Altynjanyň bu sözüne Ýusup biçak gaharlanypdy. Onuň özüne gazap bilen bakyşy Altynjanyň uzak wagtlap ýadyndan çykmandy.

– Wah, beýlekiler babatda hem şeydip aladalanaýsadyň! – diýip, Altynjan ynagy köteklaþdi. Altynjanyň bu sözünden soň Nurmuhammet aýdylan puluň ýarysy bilen çäklenipdi.

Ýusup Bazyrgany bu gün, belki, şol waka üçin ar alýandyr?!

* * *

Toýa beýemçilik edýän Ýusup Bazyrganynyň tutumy uludy.

Ol toýuň sähedini sapar aýynyň ýigrimi sekizine belle-di. Köp ýerlerden myhmanlar çagyryldy, ýöne Togrul begiň bolşy, asyl toýuň boljagyndan habarsyza meňzeýärdi. Toý bilen baglanyşykly ähli meseläni ynak Ýusup Bazyrgany öz üstüne alypdy.

– Sen meniň rahatlygymy bozýarsyň, Altynjan. Ýalan dost bolsa-da, ýalan duşman bolmaýar. Duşman hiç wagt dost bol-maz. Her näçe dostsyrasa-da, içindäki duşmançyligyny aýryp bilmez. Bir amatly pursat peýläbem aryny alar. Gurt çagasy ekdi bolmaýar. Şonuň üçin, iň gowusy, gurt çagasyny ýakynyňa getir-mezlikdir. Bähbit – erkiň hem adalatyň hökümdary. Kakulylaryň bähbidi – ölmän aman galmak.

Altynjan begiň ýürekden szydryp aýdýan sözlerine ynanýardы hem gynanýardы. Ol adamsyna hakykaty aýdyp bile-nokdy. Wah, ol ähli zadyň töötänlilikde bolandygyny, Zübeýda-ga: «Sen Togrul begiň hatyny bol!» diýip aýtmandygyny nädip düşündirsin?! «Zübeýda bilen Äşe maňa nädogry düşündiler» diýsinmi?

Altynjan bolan wakany diňe hajyp Abdyrahman Agaja gürruň beripdi. Ol hajyba ynanýardy, sygynýardy.

Hajyp «adamyň jany ýaly» diýilänlerdendi. Onuň haçan ýatyp, haçan dynç alýanyny bilyän adam ýokdy. Biri az ýatýan bolsa, ol Togrul begdi, ýöne Abdyrahman Agajy mydama beginň öňündedi, mydama onuň goragydady. Bege bir howp abansa, öz şirin jynna döz gelip, özünü howpuň öňüne gorky-ürküsiz taşlap biljek adamdy. Şeýle ahwal üç-dört gezek bolupdy hem.

Abdyrahman gülerýüzli, nurana kişiidi. Beg ony okadyp, sowat beripdi. Onuň Togrul bege, Altynjana goýyan hormaty ýürekdedi. Wasytda bolan wakany eşidip, Abdyrahman Agajy gynanmak gynanypdy:

– Siz aýtmagy gelşiksiz görýän bolsaňyz, men aýdayýn?

– Ýok, ýok! Hiç zat aýtma. Gül solsa, bahasy bir pul.

– Hatyn, siz özünizi solan gül hasaplayarsyñyzmy? Ýok, ýok, siz hiç wagt solmajak gül! Beg üçin sizden eziz, sizden ýakyn adam ýok, bu pelekde. Abu Kalyjaryň gyzy siziň ornuňzy tutup bilmez. Onuň pikirini hem edip oturmaň. Ynha, görersiňiz, beg Zübeýdany iki-üç günden unudar. Ynanaýyň, ol sızsız oňup bilmez. Beginň sizi nähili küýseyändigini, nähili ezizleyändigini men duýýaryn, görýärin. Yörenslerdekä hem: «Altynjanyň ýagdayý nähilikä?» diýip, ol köplenç sizi ýatlaýar, alada edýär. Siz beginň naýby ahyryny.

Altynjan beginň özünü gowy görýändigini bilýärdi. Ýöne gowudan gowy zenanlar bar. Zübeýdanyň näz-kereşmesiniň öňünde-de erkek bolup durar ýaly däl. Ol ýüregiňi eredip, erkiňi alyp, jylawlap barýar.

Abu Kalyjar özuniň bege goýyan hormatyny tekrarlamak isläp, gyzynyň ýany bilen gaty köp mukdarda halat-serpaý iberdi. Ýöne kejebäniň, halat-serpaýlaryň gelen günü Togrul beg hatyny bilen awa gitdi.

Kejebäni ynak Ýusup Bazyrgany bilen Ahmet Dehistany garşylady.

Altynjan awda toýy aňyndan aýyrmakçydy, ýöne aýyrmagy başarmady.

Togrul beg hem başarmady: öňküleri ýaly, ýazylyp-ýaýrap aw-da etmediler. Olardan, barybir sustluk aýrylmady...

* * *

Altynjan Togrul begiň Abu Kalyjaryň gyzy Zübeýdaga öýlenyän nika gijesi otagynda hiç kimi içeri goýbermän ýeke özi çugutdyryp oturdy.

Aglamak aglady.

Nika gyýylmaly pursat ýakynlaşdygysaýyn onuň howsalasy artdy: «Indi men hiç kime gerek däl!»

Häzir nika gyýarlar: fatha kylarlar.

Onsoň olar düşäge geçerler.

Altynjanyň dem sanap garaşan pursady ahyryl-ahyr geldi.

Nika gyýmak üçin topar bolup geldiler.

Altynjan diňleyärdi. Gözlerini ýumup, nika gyýlyşyny, fatha edilişini, Togrul begi, Zübeýdany göz atuwynda janlandyrýardy, hyýalynda ähli zady görýärdi, ähli zady eşidýärdi.

Togrul beg resime eýerip Zübeýdany urarmyka?

Nähili bolarka?

Beg kejebäni garşylamandy. Şol sebäpli Zübeýda ertir urulmandy. Altynjan goýun derisinden taýýarlan kürtekçesini Zübeýdaga geýdiripdi. Togrul beg içeri girende onuň etmeli her bir hereketini birin-birin düşündiripdi.

Zübeýda gamçy iíip gören gyz däldir, Altynjan ýaly çydamly hem däldir, Togrul beg uranda ol görgüli näderkä? Altynjan hatyn öz ýaşygyny, nika günündäki Togrul begiň gamçysyna mertlik bilen döz gelşini, muňa Togrul begiň haýran galyşyny buýsanç bilen ýatlady.

Ömründe buýsanar ýaly pursatlary az bolmandy onuň. Ol şol merdana pursatlaryny mydama kanagatlanma bilen ýatalaýardy. Eger ýaşan ömrüňde şeýle pursatlar ýok bolsa, onda nämä buýsanyp ýaşajak?! Onda ýaşan ömrüň näme manysy bar?..

Birden Zübeýdanyň çirkin sesi töwerege ýaňlanyp gitdi. Eý, Hudaý, onuň gygyraýsyny!

Soňundan ýene öňküsi ýaly dym-dyrslyk aralaşdy.

Altynjan bu ümsümlige geňirgendi.

Wa-weýla, boldugmykan?

Togrul beg bary-ýogy ýeke gamçy urdy. Indi urjak dälmikä?

Begiň ýüregi ýukalyp ýören bolmaly.

Begiň jak-jaklap gülküsi haremhanany sarsdyryp gitdi.

Eý, Hudáy, beg güler ýaly nähili gowy zat barka? Zübeýda begiň gülmegini nädip başardyka?

Togrul beg gülýär, diýmek, onuň keýpi çağ bolmaly.

Zübeýda ýaş gyz, özem biçak owadan gyz. Şeýle gyz gaşynda näme etse, káýl bolup dursa, elbetde, keýpi kök bolar. Beg gül-män, eýsem, kim gülsün?!

Dym-dyrslyk.

Otagyň içinde diňe beg bilen Zübeýda bolmaly.

Gyz galpyldap durandyr.

Beg çykarynýandyr.

Ol Zübeýdaga: «Eşigiňi çykar!» diýip ündändir.

Beg iki şemden özgesini söndürer. Bu onuň edähedi.

Olar eyýäm düşege geçendirler.

«Garşylyk görkezmeli däl. Begiň gaharyny getiräýme» diýip, berkden-berk sargalansoň, Zübeýda gaty kösenýändir.

Beg uzak garaşmagy halamaýardy. Ol janperwer Zübeýdany bagrynyň aşagyna alandyr. Ýaş gyzy bagryna basan begiň göw-ni göteriler. Ol bu gjäni ukusyz geçirer. Dünyäni unudyp, aýsy-şöhvetde bolar.

Altynjan dem alman Zübeýdanyň gygyrmagyna garaşdy, ýöne gykylyk-ses çykmady.

Eý, Hudáy, bu näme boldugy? Zübeýda näme üçin gygyr-maýar, ýa beg garrap ýörmükä? Aý, ýok, beg ýylsaýyn jöwher açýar. Şu ýaşda-da hepdede üç gezek kùwende bolmagy bašaryár. Özem käteler daňdana čenli Altynjan bilen çyrmaşyp ýatyp, sondanam göni turup giderdi, uzynly günem ukusyz-lygyny duýman döwleti edara ederdi. Altynjan welin, hassa ýaly, ýerinden galyp bilmän ýatardy. Nädip galsyn?! Endam-jany soka salnan ýaly zerzawdy. Ysgyny ýokdy, aýaklary ysgynszlykdan

ýaňa sandyr-sandyr eder durardy. Altynjan: «Begin, siziň ýylsaýyn aýgyrlygyňyz artýar. Men-ä size döz gelip bilemok, uzynly gün ýerimden galyp bilmedim, ýerimden turjak bolsam, basym aýlanýar» diýerde.

Ol günler geçdi gitdi...

Wagt geçirip durdy, ýöne Altynjanyň garaşýan gykylygy cyk-mayárdy.

Ol: «Häzir Zübeýda gygyrar» diýip pysyrdady.

Gykylyk!

Ol gykylykdan ýaňa ýer sarsdy.

Ol gykylyk Altynjanyň garaşan gykylygy däldi.

Bu gykylyk Altynjanyň asla garaşmadyk gykylygydy.

Gygyran Zübeýda däldi.

Ýok.

Gygyryán Togrul beginň hakyt özüdi. Ýaňja hezil edip gülen beg gahardan ýaňa ýer sarsdyryp gygyrýardy. Özem onuň diýýän zady Altynjanyň dünýäsini çepbe çowürdi.

Heý, beginň diýýän sözleri akyla sygar ýalmy? Ol iň soňky sözi aýdýar-a!

Togrul beginň gykylygy Altynjanyň gulagynda ýaňlanýar:

– Talak! Talak! Talak!..

Gapy şarkyldap açyldy.

İcerden Zübeýda atylyp cykdy.

Ol çuw-ýalaňaçdy, eşikleri gujagydady. Gyz özuniň ýalaňaçlygynam bilmeyän bolarly, hünübırýan aglaýardy.

Altynjan serasyma bolup Zübeýdanyň ýanyna ylgady, ony haremhananyň boş otaglarynyň birine saldy.

– Melikäm! Melikäm! – diýip, Zübeýda Altynjanyň egninden gujaklap bady-boýran aglaýardy.

– Köşes! Köşes! Ähli zat düzeler! – diýip, Altynjan ony köšeşdirmäge çalyşýardy.

– Ýok, ýok, ol maňa eýyäm talak berdi. Indi bar zat gutardy. Indi doganym Mansur Ýezdden kowular, babam hem öldüriler. Men olaryň bagtyny ýatyrdym.

Batly ýaňlanan ses olary doňduryp taşlady:

– Altynjan nirede? Altynja-an, nirede sen? Altynjany tapyp getiriň!

Altynjan otagdan çykdy.

Kundury ylgap geldi:

– Altynjan hatyn, size beg garaşýar.

Wah, Altynjan Kundury aýtmasa-da, begiň garaşýandygyny eşidip durdy, ýöne ol bu mahal begiň ýanyna barmaga gorkýardy. Ol Zübeyda bilen begiň arasında nämäniň bolandygyny bilenokdy. Soranyňda-da Zübeyda häzir jogap berip biljek däldi. Altynjan begiň gaharyny getiren zadyň nämedigi barada oýlanýardy.

– Hatyn, size beg garaşýar! – diýip, Kundury ikinji gezek dillendi.

Altynjan weziriň ýüzüne seretdi, hyrçyny dişledi.

Ol Togrul begiň garaşýan otagyna girdi.

İcerde iki sany şem ýanyp durdy.

Beg dyzdanlydy, elinde gamçysy bardy.

– Işigi ýapyp, ýakynyma gel! Gel bahymrak! Bahymrak!

Togrul beg ýakynyna gelen Altynjanyň depesinden gamçysyny inderip ugrady. Her näçe ursa-da, gahary köšeşer ýaly däldi.

Altynjan sarsman durdy. Begiň gazabyny görensoň, ol yzasyny-da onçakly duýmady.

– Sen näme üçin meniň gözümi-başymy aýlaýarsyň? Näme üçin? Ä?

Togrul beg eden işini telek hasaplan dek, gamçysyny eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi. Soňam garşysynda sarsman duran Altynjany esli salym synlady, synladygyça özünü müýnli duýdy.

Altynjan hiç mahal ejizlemegi halamaýardy, ýöne eziz adamsynyň rehimsizligi onuň ýüregini dilim-dilim etdi. Ony kemlik basdy.

Hamsykdy:

– Begim! Men döz gelerin!

Soňundan sojap-sojap aglady.

Togrul beg Altynjany garsa gujaklady. Onuň ýüzünden sy-pady:

– Altynjan!.. Maňa senden başga hiç kim gerek däl! Düşün-yärşirni, maňa dünýäde senden başga hiç kim gerek däl!..

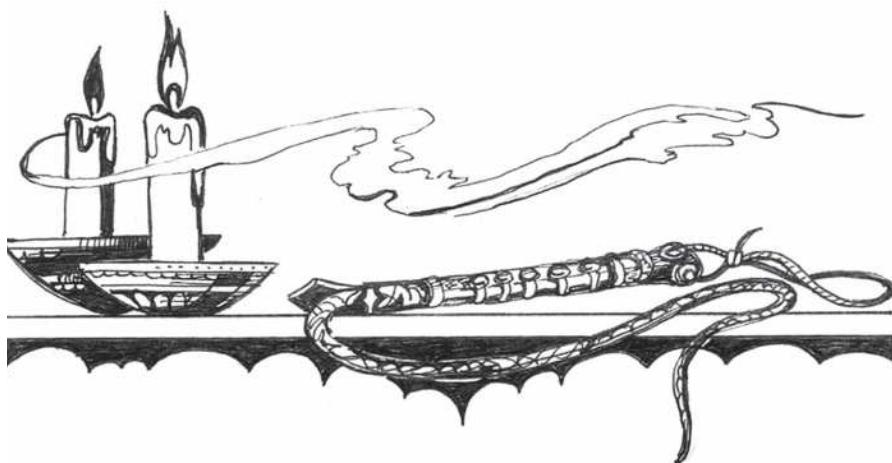
Beýiklik esasy meseleleriň ählisinde beýikligi aňladýar. Beýikler mutlak beýik bolup bilmez, mutlaklyk diňe Allatagala degişlidir. Beýik adamlaryň ownuk, kiçi taraplary diňe kiçi meselelerde özünü bildirer, ululykda bolsa olar hemiše uludyrlar, irilikde olar hemiše iridirlер, beýiklikde hemiše beýikdirler.

Beýikler ömür hemrasy bolan hatyn, söýgi meselesinde ownuk, kiçi bolup bilmeyärler. Togrul begiň mähir hem söýgüden püre-pür ýüregi diňe Altynjana degişlidi. Begiň patyşa hökmündäki beýikliginiň ölçegi öz hemrasyna bolan beýik söýgä ukypllygydy. Diňe beýik duýga ukypllyg yúrek giden bir milletiň öňüne düşüp, ony beýiklige ýetirip, külli adamzadyň ykbalyny kesgitläp bilyär. Gursagynda gurrumsak, pes ýüregi bolan kişi beýik işleri gaýryp bilmez.

Togrul beg Altynjany söýüp, bir zada göz ýetirdi. Onuň özünde, dünýä-de bolan gatnaşygy Altynjana söýgüsiniň üstünden geçip gidýän eken. Altynjana bolan gatnaşygyny üýtgetmek onuň üçin özi hem pelek bilen aralygyndaky köprini ýumurmakdy. Bu onuň üçin özünü weýran etmekdi. Söýginiň hakykylygy, beýikligi, duýgynyň hemişelikligi – söýginiň adamyň tutuş ömrüne barabarlygy. Beýle söýgi juda seýrekdir. Ol adam duýgusynyň wagtlayýnlyk, geldi-geçerlik häsiyetinden has ýokary galyp, düýpli bir zada öwrülen halatynda mümkün bolýar. Munuň juda seýrekligi bolsa duýgynyň öz tebigaty boýunça pursatlyk, wagtlayýn närseliği sebäplidir. Dünýäde iň üýtgewçil zat duýgy. Her bir närsé ýaly, onuň hem belli bir ömri – ýasy bar. Özem has gysga ömri bar. Bu duýgynyň hemişelik häsiyete geçmegi, wagtyň çağindan çykmagy üçin, onuň düýpli ruhy mazmuna geçmegi gerek. Ruhymazmun bolsa, adamyň durmuşa duýgulayýn däl-de, akyllararasat hem ahlak manydaky gatnaşygyn dan kemala gelýär. Satlyk, begenç, gaýgy, lezzet, hatda bagt hem duýgy hökmünde az salymlykdyr, ornuny başga duýga berýän pursatlaýnlykdyr. Ömürboýy şol gülläp oturan adamy göz öňüne getiribem bolmaz. Söýgi duýgy derejesin-

den has cuňa gidýär, ynsanyň adamçylyk ruhy hususyýetiniň mazmuna gecýär. Bu bolsa adamdan entek dirikä aýtylmasyz zatdyr. Şol bir wagtda-da söýgi hemiše öz duýgy esaslaryndan daş düşmeyär. Sonuň üçinem onuň lezzeti, sapasy bardyr.

Altynjan Togrul begiň ýüreginde berk orun alan, baky solmajak güldi, mukaddeslikdi.

Dördünji hekayat

KÖZI GORJASAŇ – YANAR

I.

Fmir Uhjury sapar aýynyň birinji günü öz ýerine Abu Zurga Hannakyny wagtláýyn belláp, Hyrat hem Tus şäherlerinde hasap-hesibiň alnyp barlyşyny ýerinde barlamak maksady bilen ýola düşdi.

Onuň gideninden on gün geçenden soň, Abu Zurga Hannaky wezir Kundury bilen Altynjan hatynyň ýanynda sahyp Uhjurynyň işini dowam etdiryändigini, ýöne diwanyň ýöredilişinde kemçilikleriň aşa köpdüğini, sahyplik wezipesini Uhjurynyň oňarmaýandygyny, ýöne özüniň welin, oňarjakdygyny aýtdı.

Altynjan hatyn ör-gökden geldi:

– Seniň işe alynmagyňa sebáp bolan, saňa güwä geçen kim?

– Elbetde, Uhjury, ýöne men hakykaty göni aýtmaga borçly: wyždanyma ikilik etmegi başarmaýaryn.

– Hakykaty Uhjury gelensoň aýdarsyň, häzirlikçe gidiber.

Abu Zurga Hannaky ruhdan düşmedi: öz öňünde goýan maksadyna ýetmek üçin ikinji bir tilsimi ulandy.

Wezirler diwanynyň mejlisine gatnaşyp, onda – bu mejlise Togrul beg hem gatnaşýardы – çykyş etdi:

– Beýik Perwerdigäriň (goý, beýik Taňra alkyşlar bolsun!) döreden hem öz mähribanlygy birle ýaradan zatlarynyň ählisiniň özeninde her dürli ýagşylyklaryň dürli röwüşleri ýatandyr. Olara akył ýetirmekden ynsanlaryň pähim-parasatlary gaty pes gelyär. Olaryň aýratynlyklaryna düşümäge akyldarlaryň hem paýhasy-akyly ýetmeýär. Bilyän hem duýgur adamlar bu «syra» akył ýetirmek, düşünmek üçin hernäçe çytraşsalar-da; «Hawa! Döretmek we häkimiýet oña degişli. Dünýäleriň eýesi bolan Allatagala alkyşa mynasyp»¹ diýlişi ýaly, her gezek olar önkülerdenem başarnyksyz we güýcsüz bolup galýarlar.

«Allatagala hökümdarlygy islänine berer» diýmesi hakdyr. Allatagala külli musliman bendeleriniň içinden Togrul begi hökümdar saylady. Biz Allatagalanyň halan, saýlan kişişi Togrul bege düýrmegimiz bilen hyzmat etmelidir. Meniň Togrul begiň ýalkawynnda gulluk edip ýörenime köp wagt geçenok, şeylide bolsa, men gysga döwrüň içinde köp zatlary öwrenmäge, köp adamlary tanamaga ýetişdim.

Dogrymy aýdaýyn, köşkde, diwanlarda, umurylarda öz işiniň ussady, önjemli adamlar köp. Men öz sahybym Uhjura, baş wezirimiz Nasyr Kunduryga, Mübärek hana, Abdyrahman Agajyga, Bekdaş sahyba aýratyn tagzym edýärin. Olaryň ählisi Togrul bege wepadar adamlar. Togrul beg üçin şirin janyny bermäge taýýar adam olar. Men hem Togrul beg üçin şirin janymdan geçmäge taýýardyryń. Begimiziň ömri uzak, jany tut deýin sag bolsun!

Adam öz söýän işini edende ömrüne many çayylýar. Ýeňil, joşgunly işlenilýär. Ine, meniň merhemetli sahybym Uhjury! Ol ajaýyp adam! Zehinli, sowatly adam. Onuň başarmaýan zady ýók. Ol özüniň häzirki alyp baryan işini – yhtysap diwanyna sahyplyk etmegi birkemsiz oňarýar. Özem gije-gündiz

işleýär, bizem işe galkyndyrýar. Şeýle-de bolsa, ol köplenç özüniň gowy görýän işini ýatlaýar. Uhjury serkerdelik etmek, Seljuk şalygynyň hakyky goragçysy bolmak, seljuk şalygynyň serhedini giňeltmäge gönüden-göni goşant goşmak – saýlama goşunda han bolmak isleýär. Käte ikiçäk oturanymyzda ol maňa: «Meniň göwnüm söwes meýdanyny, darkaş küýseyär. Togrul beg meni saýlama goşuna han bellese, seni-de meniň ornuma goýsa, gör, nähili jüpüne düşjek!» diýip göwün yüwürdýär. Men Uhjury sahyba: «Meniň wezipe hantamaçyligym ýok. Bar islegim Togrul bege gije-gündiz hyzmat etmek, onuň ynamyny ödemek» diýip, jogap berýarin. Elbetde, men yhtysap diwanyna sahyp bolsam, diwanyň işini has gowulandyrdym, şalygyň baýamagyna gönüden-göni goşant goşardym. Men bu zatlary gepiň gerdişine görä aýdýaryn.»

Abu Zurga Hannaky howlukman, şeýle bir süýji gürleyärdi, näçe gürlese-de irizmeýärdi, diňlemek lezzetlidi.

Onuň şol çykyşyndan soň Uhjury saýlama goşunyň bir tümenine han bellenildi.

Abu Zurga Hannakyny bolsa Uhjurynyň ýerine – yhtysap diwanyna sahyp bellediler.

Altynjan hatyn nägileligini gizlemedi:

– Men seniň sahyp wezipesine bellenendigiňi bilmän galdym. Wagtynda bilen bolsam, garşıy çykardym. Men seni hazır wezipäňden düşürip bilerin, ýöne meniň bir talabymy bitirseň, seni işden aýyrmaýyn.

– Bitirerin, hökman bitirerin, aýdyň!

– Meniň gözüme görünme! Daşda bol! Düşnüklimi?!

– Merhemetli Altynjan melike, men size uly hormat goýáryny. Meni näme üçin halamaýandygyňza düşünmek isleýarin...

– Sebäbi seniň diliň jennet, içiň welin, dowzah!

– Siz men barada nädogry pikir edýärsiňiz...

* * *

Bu öwrülikden bir aý geçenden soň Uhjury han öňki işlän ýerine geldi. Özüniň öňki oturan ýerinde Abu Zurga Hannaky otyrды.

Täze sahyp hanyň ýüzünden gar ýagýandygyny görüp, göwünlü-göwünsiz ýerinden turdy:

– Sizi hoş gördüm, merhemetli han!

– Men seniň bilen düşünişmäge geldim.

– Ikimiziň aramyzda düşünişmezlik, ýalňışmaýan bolsam, öňem bolmandy, häzirem ýok, indem bolmaz, ýöne, isleseňiz, zoraýakdan döredip bolar.

– Men Hyrada gidenimde näme üçin yzymda wezirler diwanynyň mejlisinde çykyş etdiň, onda näme üçin meniň ömür aýtmadyk sözlerimi aýtdyň?

– Men siz hakda diňe gowudan-gowy sözleri aýtdym, sizi öwmek öwdüm: adamkärçiliğiňizi, başarnygyňzy, ökdeligiňizi, işeňňirligiňizi wasp etdim. Siz munuň üçin maňa sagbol aýmakçy bolýarsyňyzmy? Hökman däl.

– Men hiç wagt han bolmak, söweše gatnaşmak islemedim.

Sen meniň dünýewi adamdygymy gaty gowy bilýärsiň.

– Siz özüňize ynanylan beýik wezipäňizden nägilemi?

– Sen maňa at oýnatma! Meniň näme isleyänim, näme islemeýänim bilen seniň işiň bolmasyn!

– Meniň işim bolmaz, ýöne ýörite gelip, bu hakda gürrүň gozgandygyny üçin men sorayıdym.

– Men saňa haçan: «Han bolmak isleyärin» diýdim?

– Han bolmak islemeýärsiňizmi?

– Sen ýaramaz adam ekeniň! Sen meniň ýagşylygyma ýamanlyk bilen jogap berdiň. Sen meniň wezipämi almak üçin, mejlisde ýalan sözläpsiň. Ýalan bilen uzaga gidip bilmersiň.

– Duruň, duruň. Maňa minnetli söz aýtmaň, eden ýagşylygyny üçin men size zerli don hedye berendigimi ýadyňyzdan çykardyňyzmy?

– Sen ol dony men öýde ýokkam goýup gaýdypsyň.

– Dogry, ýöne hedye almaýan, halal adam ol zerli dony yzy na gaýtarardy, ýöne siz gaýtarmadyňyz. Sebäbi siz hedye almagy gowy görýärsiňiz.

Beýle garşylyklaýyn jogaba garaşmadyk Uhjury biçak gaharlandy, gözlerini kinaýatly oýnadýan Hannakynyny düýt-müýt edäýerli göründi:

Hasp-hesip bölüminiň otuza golaý işgäri näçe ýyl bile işleselerem Uhjurynyň häzirkisi ýaly gaharlanan pursadyna gabat gelmändiler, asyl, ol gaharlanýandyr hem öýtmezdiler. Sebäbi Uhjury häsiýeti boýunça ýuwaş, dogruçyl, sypaýy adamdy. Adama aňsat-aňsat agyr söz aýtmaýardy. «Han bolmak üçin gazaplylyk, talabedijilik gerek. Harby iş meniň bu häsiýetime dogry gelenok» diýip, ol köplenç nygtayárdy. Hasap-hesibe, kagyzlara bulaşyp oturmagy welin, gowy görýärdi, bu işden ýadamaýardy.

Özuniň ey görýän işinden gitmesiniň sebäbi hakdaky hakykaty eşiiden Uhjury göni Hannakynyň ýanyна gelipdi. Gelyärkä: «Eşiden zadym nädogrudyr» diyen pikir bardy. Abu Zurga Hannakynyň ulumsylygy, eşiiden habarynyň hakykatlygy, onuň gaharyny ýetjek derejesine ýetiripdi.

Bölümiiň işgärleri gelip ony köşedirmäge çalyşdy. Hannaky olaryň üstüne gygyrdy:

– Ýok boluň şu ýerden! Her kim öz ýerinde otursyn! Ýogsam baryňzy işden kowaryn!

– Gör, sen nähili nejis ekeniň!

– Eger han bolup işlemek islemeseňiz, men sizi diwanyma işe alaýyn.

– Sen meni işe aljakmy?

– Siz munuň nämesini geň görýärsiňiz? Siziň menden nämäňiz artyk?

Uhjury kellesi tutup, diwandan çykyp gitdi.

Abu Zarga Hannaky diwanyň işgärlerine eşitdirip, özbaşyna hüñürdedi:

– Özüne edilen ýagsylygy bilenok!.. Gadyrbilmez mahluk! Üstüme haybat atanyň üçin almytyň bererin! Men muny Anuşirwana hökman aýdaryn...

Uhjury Togrul begiň dergähine bardy, ýöne nägileligini aýtmaga ýetişmedi:

– Men seniň näme üçin gelendigiňi bilyärin, han. Sen biraz sabyrly bol, käbir kişiniň özüniň kimdigini açmagyna ýol ber. Ýene bir aýdan meniň bu sözlerime has açık düşünersiň...

II.

Ybraýymyň bujurygy artdy, sähel zat üçin alagykylyk etdi. Köşk emeldarlarynyň tas ählisi bilen diýen ýaly gykylyklaşyp çykdy. Togrul begiň hem garşysyna gitte. Özüne akyl öwretmegiň gerek däldigini, döwleti özuniň ýoredip biljekdigiň öwran-öwran gaýtalady.

– Muhammet, gel, erkeklerce gürleşeli! – diýip, Ybraýym Togrul begiň gaşyna baryp oturdy.

– Bu näme diýdigiň bolýar?

– Bu: «Seniň bilen ikiçäk, aç-açan gürleşjek» diýdigim bolýar. Köşgүn içindäkileriň ählisi birmeýdan ikimizi ikiçäk galdyrsynlar. Wezir-wekiller, hajyplar, mufratlar daşaryk çyksynlar. İçerde ikimizden başga ýeke adam hem galmasyn.

– Goý, seniň diýeniň bolsun!

Togrul begiň yşaraty bilen içerdäkiler – ähli wezir-wüzeralar, mufratlar daşaryk çykdylar.

Ybraýym gapyny içinden ýapyp, Togrul begiň garşysynda aýbogdaşyny gurap oturdy:

– Döwleti indi maňa ber. Sen meniň wezirim bol.

Togrul beg Ybraýymdan beýle söze, dogrusy, garaşmandy. Ol esli wagtlap sesini çykarman, seredip oturdy. Uzak oýlanandan soň:

– Oňararmyň? – diýip sorady.

– Oňararyn! Sen indi dynç al. Ýaşyň ýetmişé ser urdy.

– Men razy, ýöne ähli zady kada-kanun esasynda edeli: ähli seljuk beglerini çağyraly. Olara seniň teklibiňi aýdaly. Olar ylalaşsalar, men garşy däl.

– Bu: «Seniň aýdanyň etjek däl» diýmek bolýar.

– Men saňa garşy çykmaýn.

– Barybir, ähli seljuk begleri, bilyän, seni goldarlar. Meni goldamazlar, çünkü wezir-wekilleryň köpüsi meni halanok.

– Eger seljuk begleri seni halamaýan bolsalar, onda sen kime esaslanyp döwlet dolandırmakçy?

– Özüme!

– Ýeke özün aljak galaň bolmaz!

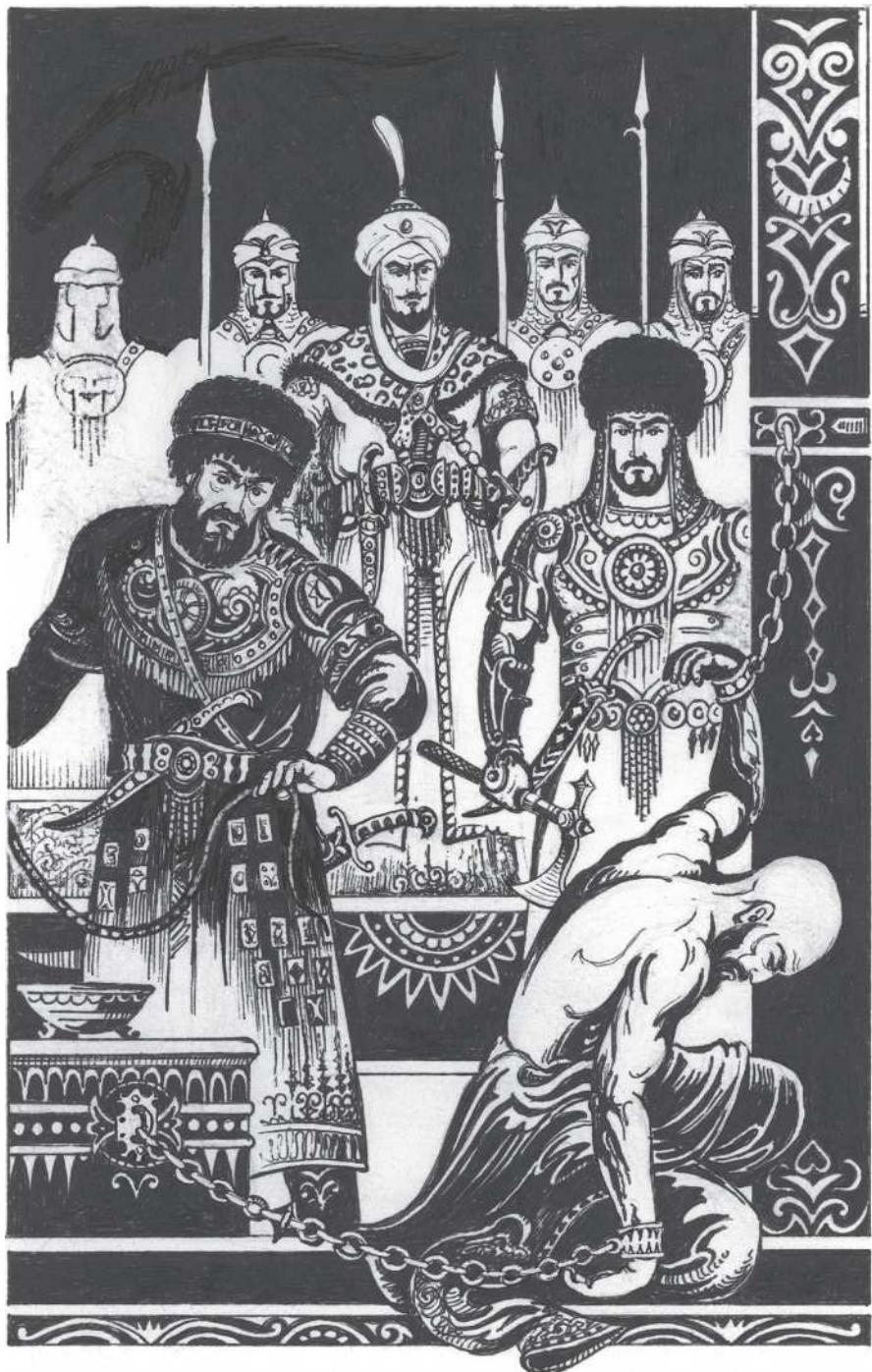
- Bolar, hökman bolar!
 - Onda Dawudy çagyraly. Üç bolup maslahatlaşaly. Sebäbi seniň etjek bolýan işiň kiçi-girim iş däl.
 - Ýok, ýok, Dawudy çagyрма. Onuň aýtjak sözünü bilýärin.
 - Nâme?
 - Ol meni goldamaz. «Samsyk!» diýer, «Öldürerin!» diýer.
 - Men saňa düşünmeyärin, Ybraýym?! Seniň nâme kem zadyň bar? Patyşalykmy? Sen Azerbaýjanyň patyşasy ahyryn! Eger ol ýerini az görseň, Gürjüstany al, Bulgary golastyňa geçir.
 - Maňa seniň ornuň gerek...
 - Ähli süýji zadyň soňy aky. Süýji zat tiz irizýär. Sen ömrüň manysyny soltan Masut deýin süýjılıkden gözlediň, aýşy-meyliden gözlediň. Sen tagta hem meslik üçin, lezzet üçin geçmekçi bolýarsyň...
 - Muhammet, sen meni soltan Masuda deňeyärsiň, şeýdibem meniň degnama degýärsiň.
- Ybraýym gazap bilen ýerinden turup, Togrul begi gözleri bilen dalady, soňam sesini çykarman çykyp gitdi.
- Saklan, Ybraýym, saklan!..

* * *

Ybraýym tagta geçmäge şeýle bir howlugýardy.

Onuň oda-köze düşmesini sahyp Bekdaş Rudbar şeýle düştündirdi:

- Begim, bar gep Ybraýymyň weziri Abu Alyda. Ol gaty mekir adam eken, mydama Ybraýyma: «Togrul begiň bar ýeňsi - seniňki. Wizantiýanyň serkerdebasysy öz pidýesi üçin üç ýüz müň dinar berjek diýende-de yrylman, ony Togrul bege ugratdyň. Togrul beg bolsa, Wizantiýanyň kaýsarynyň ýeke haýsyna Lapiriti bir dirhem hem pidýe alman boşadyp goýberdi. Seniň Wizantiýadan getiren oljaň – Togrul begiň bütin ömrüne ýugnan oljasyndan kän. Şonuň üçinem Togrul beg seni de-pesine täç etmeli. Hakykatynda sen döwletiň başutany – patyşa bolmaly. Sebäbi sen Ýusup Ynanç Ýabgunyň oglы. Sen hakyky mirasdüşer. Togrulyň babasy Mykayyl hiç wagt Ýabgu göteril-

medi» diýip, günde-günaşa gaýtalaýar. Bu sözler Ybraýymyň gulagyna hoş ýakýár. Başda weziriniň bu sözleri aýtmagyny halaýardy, indi welin, mukam diňleýän deýin, gözlerini süzüp diňleýär. Ybraýym hiç bir zady düýpli oýlanman edýär. Etjegini edip, soňundan ökünýär, ondan hüsgär bolmak gerek, çünkü onuň herki ýowuzlygy edäýmeli mümkün. Sebäbi ol gün-günden wagşylaşýar. Adam öldürmek onuň ýanynda hiç zat.

Togrul beg Bekdaşyň bu habaryndan soň: «Ybraýym bilen hökman düşünişmeli» diýen netijä geldi. Şu maksat bilen ony ýanynda çagyrdы.

Ybraýym gelmedi. Togrul beg ynala gylaw berýän Abu Alyny jezalandyrmagy makul hasaplady: «Ybraýymyň weziri Abu Alynyň gamçy bilen urulmagyny buýurdy. Bir gözüni oýdurdy, bir dodagyny kesdirdi!»¹

Togrul begden gaçganaklap ýören Ybraýym karargähe kürsäp girdi:

- Togrul, bu näme etdigiň seniň?
- Abu Aly seni azdyrýar.
- Seniň meniň wezirime beren jezaň – maňa beren jezaň!

Togrul beg doganyna nägilelik bilen seretdi:

- Belli bir derejede sen dogry aýdýarsyň.

– Sen menden ýagsylykdan başga näme gördün? Men ömrümi seniň rowaçlygyňa bagışladym. Iň soňunda senden alýan aklygym şumy? Men munuň irde-giçde şeýle boljagyny aňýardym.

– Abu Alyny saňa wezir edip bellän men – özümem eden etmişi üçin jezasyny beryärin, ýöne sen hem azyp ugrapsyň. Meniň saňa beren ýerlerim azmy?!

– Sen öň esgerleriň petih eden ýerlerinde talaňçylyga rugsat berýärdiň, ýöne, soňky döwürlerde rugsat bermeýärsiň. Esgerleriň talaňçylyk etmegine ýol bermezlik – bu Altynjanyň pikiri. Sen Altynjanyň göwni üçin goşunyň garşysyna gidýärsiň. Hatynyň gepine gidip, erkek göbekliniň abraý tapan ýeri ýokdur! Senem bu bolşuň bile uzaga gitmersiň – betbagtçylyga uçrarsyň!

– Ybraýym, bu seniň maňa aýtjak sözüň-ä däl.
– Men wezirim Abu Ala ynanýan bolsam, sen Nasyr Kunduryga ynanýarsyň. Kundury meniň bilen jet. Ol her edip-

hesip edip maňa ýamanlyk etjek bolýar, özem ol ýaman-
lygyny seniň eliň bilen edýär. Bilyän, ol meni Abu Musiliň,
Barmaklaryň² gününde salmak isleyär. Olaryň başyna ýetenle-
rem Kundury ýaylılar.

- Bigünä adama gara ýöňkeme!
- Men seniň şeýle diýjegiňi bilyärin. Ähli kişiniň edýän
ișem, aýdýan sözem dogry, diňe meniňki nädogry. Meniň edýän
ișimem nädogry, meniň aýdýan sözümem nädogry. Men – biž.
- Men saňa özümize tabynlykdaky Rawwat şalygynyň ähli ýe-
rini – Azarbaýjany ykta berýärin. Özüne ykta berlen ýerlere doly
aýlanyp çykmak üçin yüz ýigrimi gün gerek. Özüne berlen ykta
ýerleriň az däldigini bilseňem, näme üçindir, bilgesleýinden
kejirlilik edýärsiň. Meniň saňa ýamanlygym ýok. Men senden hiç
zady gysganamok hem. Yöne men – özüň gowy bilyärsiň – ähli
goşun serkerdelerimi ykta bilen üpjün etmeli. Şonuň üçin Jebel
bilen Hemedany yzyna alýaryn, Ybraýym. Düşünýärsiňmi?

Ybraýym gaharyna «titir-titir» etdi:

- Közi gorjasaň, ýanýandyr, sen meni ýanmaga mejbur
etdiň! Sen meni hakykaty aýtmaga mejbur etdiň: ähli ýerler
meniňki! Diňe meniňki!

– Giň bol, Ybraýym, gel, arkaýıncılykda düşunişeli – diýip,
Togrul beg parahat gürlemäge çalyşdy.

– Giňlik – Alynyň ala meýdanynda! – diýip, Ybraýym gazap
bilen işige bakan ýoneldi.

– Saklan! Ybraýym!

Ybraýym ýene saklanmadı.

«Togrul beg birtopar esger ýugnap, Ybraýymyň garşysyna
ugrady. Onuň bilen duşuşdy. Iki tarapyň esgerleriniň arasynda
örän gazaply söweş boldy, bu söweşde Ynal ýeňliše sezewar bo-
lup, yzyna gaçdy. Togrul beg onuň yzy bilen hüjüm edip, ähli
galalaryny we ýurduny eýeledi.

Ybraýym ynal Sermaj galasynda gizlenip, agasyna garşylyk
görkezmäge başlady. Togrul beg onuň bolýan ýerini gabady.
Onuň esgerleriniň sany yüz müň adama ýetipdi we olaryň
arasında dürli hili goşun (köp ugurly) bardy. Bular söweşdiler
we onuň şeýle mäkäm hem goragly galadygyna garamazdan,

Togrul beg galany dört günüň içinde eýeledi. Ybraýymy bu ýerden mejburý ýagdaýda aşak düşürdiler.

Ybraýym ýanyna gelende Togrul beg ony mähirli hem gadyrly garşylady. Oňa köp haýyr-yhsan etdi. Elinden alınan baylygynyň köpüsini gaýdyp berdi.³

* * *

– Ybraýym, saňa iki sany ýol goýýaryn: birini saýla. Birinjiden, meniň ycta beren ülkelerime gidip häkimlik etmek, ýone esgeriň sany müňden aňry geçmeli däldir; ikinjiden, meniň ýanymda galyp, serkerde, wezir bolmak.

Ybraýym ynal janykdy:

– Men köp oýlandym. Görýän welin, men ynanjaň. Meni derrew ynandyrýarlar. Onsoň öz doganymyň garşysyna gitmegi makul bilyärin. Men gaýdyp beýle gabahat pikir etmez ýaly, seniň ýanyňda boljak, saňa sadıklyk bilen hyzmat etjek.

Iki dogan gujaklaşdy.

Togrul beg Ybraýymyň amana gelenine çyn ýürekden begendi. Yogsam öz doganyny öldürmeli boljakdygy hakdaky pikir oňa juda güzap beripdi.

«Bir ýazykdan är ölmez!». Iň esasy zat – Ybraýym öz ýazygy na düşündi.

Ýone beterinden beteri bar. Togrul beg Bukadır Anasyogly başbuglary on müň atlylary bilen Diýarbekir sebitlerine göndərip, ol ýerlerini bu iki bege ycta beripdi. Buka bilen Anasyogly welin, mesligi gösterip bilmedi. (Meslik, baylyk garyplykdan iki esse agyr hem kyn ýük ahyryn!) Mesligi götermek nädip eýgertsin? Nâme diýse, öňüne getirip durlar. Ähli kişi özlerinden gorkýar. Edenine däl diýip biljek ýeke adam ýok. Diýmek, olar Diýarbekir sebitiniň salary! Iki başbug her gün meýlis gurdy. Her gün şerap içdi. Mes bolanlaryndan soň iki goçuň bir saçagyň başynda oňuşmajagy düşnükli zat. Bir günem aşa serhoş boldular, sözleri azaşdy. Gylyçlar gynyndan çykdy. Iki başbug biri-birinden kem galman, biri-biriniň çem gelen ýerine gylyç saldy. Hiç kim olaryň bu garpyşmasyna garşy çykyp bilmedi. Garşy çykyp bir görsünler! Onda ol aralamakçy bolýan töwellaçynyň

dessine kellesini alarlar. Olary aralamadylar. Bu hem olar üçin erbet boldy. Olaryň ikisem düşen ýaradan şehit boldy.

– Kim het etdi olary öldürmäge?! – diýip, iki başbuguň ölendigi hakdaky habary eşiden Togrul beg gazaplandy.

Iki başbugy özge biri öldüren bolsa, onda beg ol kişini tohum-tiji bilen kerçem-kerçem etjek, ýöne hakykaty oňa aýtmaly boldy. Nämäniň-nämedigini eşidende beg hayranlar galdy, gahary ýetjek derejesine ýetdi, üç günläp aramgähinden çykman, ýorgan bürenip ýatdy. Hiç kimi kabul-da etmedi. Wezir-wekiller Altynjan hatyndan begi köşesdirmegini towakga etdiler.

Hatyn bardy. Hatynny gören beg içki ahwalatyny ýaşyr-maga çalyşdy:

– Altynjan, geleniň gowy boldy. Gel, bile aýdym aýdaly.

Olar uzak günläp aýdym aýtdylar. Togrul beg, barybir, köšeşip bilenokdy.

Begiň gaharlanmagy diňe bir Buka başbug bilen Anasyogly başbuguň ölümü sebäpli hem dälди. Onuň özüne iň ýakyn saýyan adamlaryndan hem göwni galypdy. Çagry begden-de göwni galypdy.

Çagry beg bilen Togrul begiň höküm sürüyän sebitleriniň aracákleri bellidi. Olar biri-birlerine tabynlykdaky yktalara cozmaly dälди, çapawulçylyk etmeli dälди. Şeýle-de bolsa, özuniň şirin ja-nyndan eziz görüp ýören şazadasy Alparslan nahanlykda Togrul begiň tabynlygyndaky Fesa şäherine ýöriş edipdi.⁴ Gel, Alparslan ýaş diýeli, ýöne Çagry hemme zada düşünýär-ä! Ol näme üçin ogluna: «Togrul begiň tabynlygyndaky şähere çozuş etme!» diý-meyär? Sebäbi düşünükli: olara köp mukdarda baylyk gerek. Çagry beg täjirleriň üsti bilen nirede lomaý baylygyň bardygyny eşidip, Alparslany Fesa gönderendir. Näme üçin? Birinjiden-ä: «Togrul beg Alparslany gowy görýär, şonuň üçinem onuň günäsini ge-çer» diýip, Çagry beg pikir edendir. Ikinjidenem, Togrul beg gaharlansa: «Alparslan ýaşlyk edipdir. Yaş oglanyň günäsini öt! Menem bu eden etmiş üçin oňa käýyedim» diýmek üçin amatly. Togrul beg bu pyrryldaklary juda ýokuş görди.

Alparslan Fesa şäherine girip, deýlemililerden müň adamy, beýleki milletiň wekillerinden hem şonçarak adamy öldürdi. Bir kurur (million) dinary olja gazandy, üç müň adamy ýesir

aldy. Alparslan bu talaňny galp ada duwlanyp edipdi. Maksady özünü tanatmazlykdy, Fesa şäherine çalt barsy ýaly, çaltlyk bile nem Horasana dolanypdy. Özuniň bu çapawulçylgyny Togrul begiň bilmezligini dileg edipdi. Ýöne ony, heý, Togrul beg bilmezmi?! Ol Alparslanyň, Çagry begiň her bir ädimini bilip, her bir sözünü eşidip otyr ahyryny.

Togrul beg öz-özüne teselli bermäge çalysýardy: ýasaýış bu! Allatagala adama gowy derejelere ymtymak küýsegini beripdir. Balyk suwuň cuňlugyna, guş belentlige, adam gowulyga ymtylýar. Hiç kimi öz ýeten derejesi kanagatlandyranok. Ol bu gün düýnküden gowy ýasamak isleyär. Ybraýym hem şeýle: onuň ýeten derejesi men-men diýen serkerdeleriň ýetip bilmän ýören derejesi, ýone bu günüki derejesi ony kanagatlandyranok. Bu gün oňa Togrul begiň derejesi gerek. Birki aýdan soň ony Togrul begiň derejesi-de kanagatlandyrmaz. Çünkü islegde çäk ýok. Beg adamlaryň bihaýa islegleriniň öňüne böwet basmaly. Ýone nädip? Adamlary mydama gorkuda saklamaly. Togrul beg Ybraýymyň weziri Abu Ala köplerde gorky döretmegiň hatyrasyna jeza beripdi.

Ýunan rowayatlarynda patşalaryň ýarym adam, ýarym at – kentawr bolmalydygy, diňe adamkärçilik bilen ýurdy dolandyrmagyň mümkün däldigi, şonuň üçin hem patşanyň käbir ýerde wagşy bolmalydygy nygtalýar. Togrul beg bu pähimiň hakdygyna durmuşda gaty köp gezek göz ýetirdi...

Alparslanyň Togrul begiň tabynlygyndaky Fesa şäherine cozmagyynsan tebigatynyň aşa çylşyrymlylgynyň, garaňkylygynyň, söz, dil bile aýdyňlaşdyryrdan has tüm bir zatdygynyň subutnamasy bol sun gerek. Togrul beg soňky döwürde adama düşünjek bolmagyň bipaýan işdigi barada köp pikir edip başlady. Düşünmegiň maksady näme aslynda?! Onuň hereketlerini öňünden kesgitlemekmi?! Öz hereketlerini onuň özem öňünden kesgitläp bilmez! Ol döwletiň baştutany hökmünde bir zady – döwletiň hem jemagatyň abadan, asuda ýasaýış üçin adamy kesgitli bir durmuşa uýgunlaşdyrmalydygyny, boýun etmelidigini welin magat bilyärdi. Allatagala adamy mutlak azat ýaradypdyr. Azatlyk – göwün diýilýän närsäniň baş häsiýeti. Adam käteler hut Allatagaladanam nägile bolýar. Allaga öwredesi gelip dur onuň. Onsoň döwlet, jemagat, köpcülük hakda näme gürrüň etjek?! Şonuň üçinem meýletinligiň

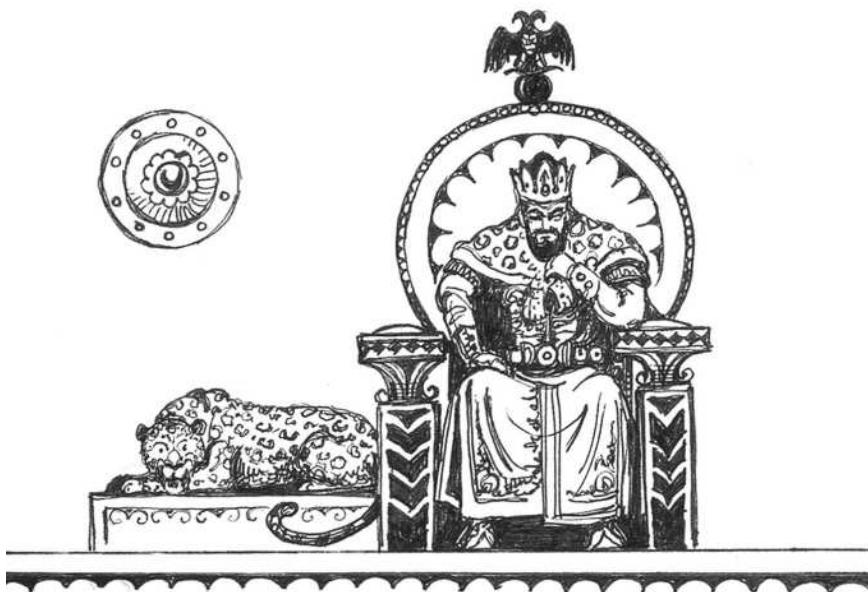
deregine mejburylygy işe girizmeli. Emma daşky däl-de, içki mejburylyk netijeli hem maksadalaýyk bolýar.

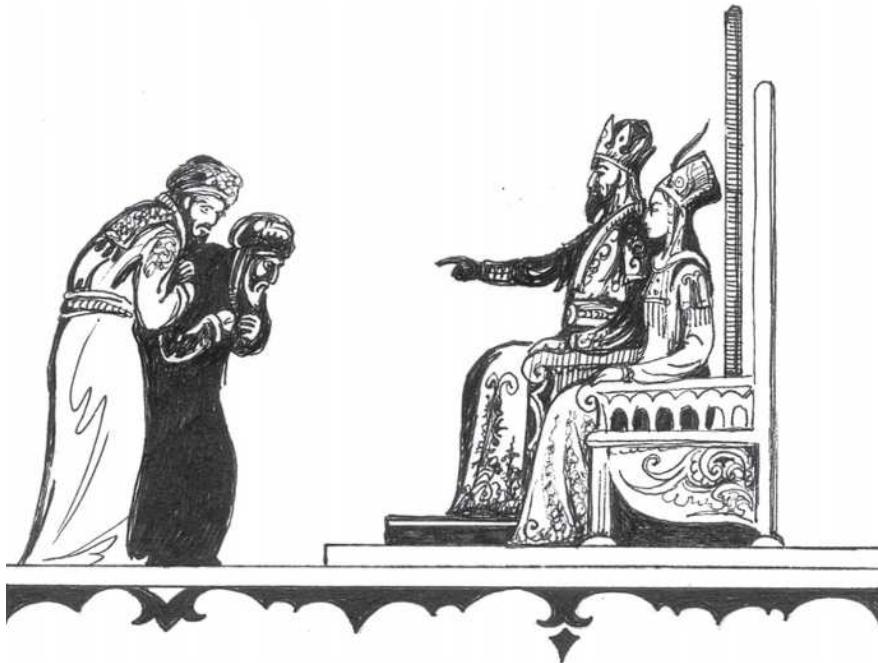
Içki mejburylyk – ynsanda gorky duýgusyny oýarmak, onuň ýaramaz päl-niýetini gorky zynjyry bilen baglap goýmak. Adamda beden däl, ruhy gorkyny, ahlak gorkusyny terbiýelemeli. Munuň özi juda inçe närse, dogrusy, «gorky» sözi ony gatybir dolulygyna aňladybam baranok...

Ynsany diňe söz bile adam edip bolmaýar. Adam bolmak üçin ähli daşky şertleri taýyn edibem, ony kämil çykaryp bolmaýar. Şertler bilen bir hatarda mejburylyk talaplary-da gerek. Juda zerur gerek! Ýunanylaryň kentawr baradaky – hökümdaryň ýarym adam, ýarym at bolmalydygy baradaky pikiri ýone ýere dörän pikir däl. Ol asyrlaryň tejribesiniň döreden nyşany! Diňe adamkärçilik bilen ýurdy dolandyryp bolmaýar! Bolmaýar!

Mejburylyk bolmasa, jemgyýet mümkün däl.

Döwlet köpçüligiň ýasaýsyny daşyndan gurnamak, sazlaşdyrmak guraly, sazlaşyk üçin amatlylyk şertlerinden-de beter mejbur etme düzgünleri zerur. «Kanun» diýmek mejbur etmek däлmi, näme?..

Bäşinji hekaýat

O DÜNYÄNIŇ DOWZAHAM, JENNETEM ADAMYŇ İÇİNDE

Geňeşde ýedi meselä seredildi. Şol meseleleriň iň soň-kusy köpleri lerezana saldy.

Yedinji meselä geçirilende:

- Bekdaşy çagyryň! – diýip, Togrul beg buýruk berdi.
- Togrul begiň bu sözi Gutulmyş begi-de, Ybraýymy-da iňkise saldy.
- Togrul beg şalygyň umury istihbarat – howpsuzlyk gullugynyň sahybyny näme için çagyryarka?

Bekdaş soňky döwür adamlaryň üýsen ýerlerinde, geňeşlerde köp görünmeyärdi. Ol geňeše köplenç kimdir biriniň eden pyssy-pujurlygyny peçan etmek üçin çagyrylyardy. «Eý, Hu-day, ol bu sapar kimiň syryny paş ederkä?!» – bu sowal geňeşde oturanlaryň ählisiniň yüreklerini bükgüldä saldy.

Karargähdüki ähli wezir-wekiller hem biri-biriniň ýüzüne gorkuly nazar aýlap, ýüzlerini duw ak edip oturdylar.

Togrul beg giň, geçirimli, ýöne käteler garaşman durkaň, şeýlebir ugry urýar welin, soň aňsat-aňsat özüňe gelip bilmeýärsiň.

Bekdaş, megerem, daşısıkde çakylyga taýýar bolup duran bolarly, uzak garaşdyrman geldi, Togrul bege tagzym etdi.

– Sahyp, hany, aýt, biziň döwletimizde, biziň wezir-wekillerimiziň arasynda bege ikilik edýänler barmy?!

– Bar, kyblaý älemin.

– Kim?!

– Wepadarlyk kasamyna biwepalyk edenleriň ikisi hakkında ýörite aýtmak isleyärin. Olaryň ilkinjisi ynagyňyz Ýusup Bazargany. Ol wezir Ybraýymy üç gezek ýörite öýüne meýlisse çagyrdy. Meylisde her gezek Ybraýymyň şalyk tagtyna mynasypdygyny nygtady, özuniň bu islegi amala aşsa, bir müň dowar soýup, sadaka berjekdigini aýtdy. Şeýle hem Ybraýyma tagta geçen günü geýdirmek üçin gyralaryna sap dür daşlary jähleklenen halat taýýarlap goýandygyny nygtady. Ýusup Bazargany Altyнjan hatyna kast edip, beginizi agyr güne salmak isläpdir, hernä biz onuň maksadyny öňünden aňyp, ony wagtynda sakladyk.

Ybraýym ynalyň sa bolmagy üçin has köp yhlas eden, onuň ýüregini çişiren diwany yhtysap – hasap-hesip diwanynyň sahyby emir Abu Zurga Hannaky soňky üç ýýlyň dowamynda: «Togrul beg seni aldaýar. Ykta beren ýerleriniň harajatyndan-da saňa duýdurman özi alýar. Sen ol ýerden alynýan salgylary doly bileňok. Seniň bilyäniň diňe haraç bilen hüşür. Awariz, nisam, musum-i-marai, alaf salgylaryndan saňa ýeke hepbe-de bere-noklar. Togrul beg seni sada hasaplaýar. Seni eşek ýaly işledip, hiç zat bermeyär. Togrul beg seni kemsidýär, özün ýokkaň: «Goýsaňzlaň, Ybraýymyňam bir pikiri bolarmy? Ol pikir edip bilenok» diýip üstüňden gülyär. Ýone sen şa bolsaň, ýurt has baýar. Musulmanlar saňa alkyş okarlar. Sebäbi sen Togrul ýaly: «Diňe özüme bolsun!» diýip oturmarsyň. Adamlara, garyp-

gasarlara eçilersiň. Adalatyň hatyrasyna öz ornuňa geç. Herki zadyň çeni ýagşy. O dünýäde senden sorarlar: «Eý, Ybraýym, näme üçin adalat üçin göreşmediň? Seniň adalat ugrunda göreşmänligiň üçin ornuň dowzah» diýilse, iň erbedi şol bolalar. Togrul bilen sen bir eneden dünýä indiň. Şeýle-de bolsa, Togrul seni kemsidýär. Togrul on ýyl bäreň şä. Besdir, adalatyň hatyrasy üçin indi sen şä bol! Togruly bolsa, eden etmişleri üçin dardan as!» diýip, birsyhly nygtady... Ybraýym tagt, şalyk hak-daky gürrüňleri gowy gördü. Bu hakda aýdylanda ol hiç garşy cykmady.

– Eý, Hudaý, olary Togrul beg «Byradarlarym» diýip hatyralap ýör-ä! – diýip, hajyp Abdyrahman Agajy odandy.

– Onuň sebäbi ýönekeý, mertebeli hajyp. Bu iki kişi Togrul begiň barynda wezipelerinden köp peýdalanyp, lomaý rişwet-para alyp bilenoklar. Olaryň: «Ybraýym tagtda otursa, rişweti lomaý alarys» diýen ynamlary bar... – diýip, sahyp Bekdaş pert-pert gürledi.

– Men Hannaka ynandym, gowy adamdyr öýtdüm, işe alynmagyna men güwä geçdim. Wa-weýla, meni öldürmeli – diýip, emir Uhjury elewredi.

Togrul begiň dergähine Hannakydan nägile bolup barsyny, sonda begiň: «Sen biraz sabyrly bol, käbir kişiniň özünüň kimdigińi açmagyna ýol ber» diýen sözlerini ýatlady. Şol mahal begiň bu sözleri Uhjury üçin düşnüsizdi, bu gün welin düşündi, begiň pähim-parasadyna haýranlar galды.

– Atlary tutulanlar meniň ýakynyma gelsin! – Togrul begiň sesi haybatly çykdy.

Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannaky başlaryny aşak salyp bege ýakynlaşdylar. Olar durmuşyň beýle öwrüm ederine garaşmadyk bolmaly. Olar näme etjegini bilmän saňyldaşyp durdylar. Aram-aram hemaýat isláp, Ybraýyma seredýärdiler, ýöne ynal basyny aşak salyp, gara dere batyp, gahardan ýaña tit-räp otyrды. Bu mahal Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hanna-ka hiç kimden hemaýat ýokdy.

– Ýusup, sahybyň aýdan sözleri dogrumy?

– Kyblaý älemim, meni Hudaý tutdy. Siz meni medrese-den göni öz ýanyňza işe aldyňyz, uly-uly wezipeleri ynandyňyz, özüňze ynak etdiňiz. Biz emir Abu Zurga Hannaky bilen köp-den köpi isledik. Beren ykta ýerleriňiziň gadyryny bilmedik.

– Yalňyşyňa gaty bahym akyl ýetirdiň-le?

– Men günäkär, kyblaý älemim!

– Bu ikiýüzlüligiň üçin nähili jeza çekmek makul bolar?

– Siz näme jeza berseňiz, biz sadyklyk bilen boýundyrys, kyblaý älemim.

Togrul begiň öňünde başyny aşak salyp duran Abu Zurga Hannaky elini goltugyna ýetirdi. Iki-üç gezek gapa baka seretdi, soňam goltugyndan hanjar çykaryp, soltana bakan okduryldy.

Begiň çep tarapyndan batly atylan hanjar emir Abu Zurga Hannakyny saklady. Hanjar sahybyň çep gözüne baryp sünjülip-di. Sahyp yzasyna çydadap bilmän aýylganç waňkyrdy.

Beg çep tarapyna – hatyny Altynjan hatyna minnetdarlyk bilen baş atly.

Altynjan hatyn hiç iş etmedik ýaly, sesini çykarman otyrды.

Gutulmyş beg oturan ýerinden Altynjan hatyny synlady, oňa buýsandy. «Allatagala şa göterjek bendesine, ilki bilen, my-nasyp hatyn berýär eken» diýip, içini geplet-di.

Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannakynyň jezalandyrılmagy, dardan asylmagy köşk emeldarlarynyň arasynda dürli pikirleri döretti. Begiň öz iň ýakyn adamlaryny jezalandyrmagyny birnäçe adam oňlady, ýöne oňlamadyklar hem az bolmady. Tabgaçylaryň jezalandyrılmasy hem köşk emeldarlarynyň ýadyndan çykmandy. Olar öň tabgaçylaryň jezalandyrılmagynda, bu gün bolsa Yusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannakynyň jezalandyrılmagynda esasy «günäkäri» Bekdaş Rudbar hasaplaýardylar.

«Bekdaş ýamanlap-ýamanlap begiň ýüregini çișirdi, soňam özüniň jana-jan dostlaryny jezalandyrırmaga mejbur etdi» diýip, pikir edýärdiler.

Hut şu pikir esasynda hem bir gün giçlik öyüne gelýän Bekdaşy wagsylyk bilen pyçaklap öldürdiler. Pidaýylaryň kimlerdigi näbelli bolup galdy.

Pidaýylar has wagşylyk edipdirler, diňe bir Bekdaşy öldürmek bilen çäklenmändiler, onuň çagalaryny-da, hatynlaryny-da uçdantutma öldüripdiler.

* * *

Ybraýym ynal begiň harby ugur, goşun boýunça naýybydy, weziridi. Onuň tabynlygyndaky esgerleriň sany ýüz müňden-de aňrydy.

Togrul begiň ýanynda esasy goşundan başga elli müň saylama atly goşun bardy. Bu goşunyň atllylary, zerurlyk ýüze çykaýmasa, söweše salynmaýardy, olar begiň şahsy goragy, şeýle hem ätiýaçlyk üçin saklanylýardy.

Saylama goşunda gulluk edýän esgerler harby tilsimlere ýaşlykdan uýgunlaşdyrylan, sagdyn, daýaw esgerlerdi. Olarda gorky-ürki ýokdy. Bu goşunyň gelýändigi hakdaky habar adamlarda gorky döredýärdi. Çünkü bu goşundaky esgerler öňünden çikan ähli duşmany waşqylyk bilen öldürýärdiler. Halk arasynda: «Togrul begiň saylama goşunynyň öňünde durmak, ony saklamak mümkün däl» diýen pikir bardy.

Dürnazar – begiň saylama goşun boýunça naýybydy hem ynagdy. Bekdaş Rudbaryň janyna kast edilensoň, onuň işini ýöretmegi Togrul beg Dürnazara ynandy.

Dürnazar bilen Togrul beg ýaşlykdan bări dogan ýaly ysnyşypdylar, olaryň biri-birinden aýry zady ýokdy. Ol Togrul bege düýrmegi bilen berlendi.

Bir gezek Dürnazar Togrul bege atylan okuň öňüne özüni oklapdy. Ok onuň çep kibtine çümüpdi, şondan soň çep eli şikesli bolup galды.

Ol ýatkeşdi, adamyň ýüzüne seredip, onuň içki pikirini ýalňyşmasyzdan okamagy hem başarýardy.

Dürnazar edil Dodurga Merwezi ýaly dymmady, bir zat sorasaň, gysga jogap beräýmese, aňsat-aňsat gürlemeýärdi. Ol gürlemegiň kümüşdigine dymmagyň altyndygyna düşünýär.

Haýbatly ýöreýsi bardy. Symmaty-da haýbatlydy.

Torgul beg bilen gözli ýaşyt bolsa-da, öýlenmändi. Ol özünüň öýlenmeýşiniň sebäbini şeýle düşündiryärdi: «Men pa-nyga bir gezek gelýärin. Bu ömrümi özüm üçin ýasajak, hiç kime, hiç zada borçly bolman ýasajak. Öýlenmek – özüni örkle-mek, öz üstüne borç, jogapkärçilik almak. Maňa öýem, hatynam gerek däl. Meniň öýüm – atdan düşen ýerim. Meniň hatynam – atdan düşen ýerimdäki ýesir alan gynnaklarym. Seljuk soltan-lygy – meniň dünýäm. Meniň dünýäme kast etmekçi bolýan kişi meniň duşmanym. Men özümiň güýjumi Seljuk soltanlygynyň rowaçlygyna goşyán goşandymdan görýärin. Hut sondan hem lezzet alyp ýasaýaryn».

Dürnazary köskde halamaýardylar, ony ulumsy hasap-laýardylar. Ýüz görmeyänligi, içki pikiriň bilyänligi üçin hem onuň gelýändigini görenlerinde edil jyn dagan ýaly dagamak bi-len bolýardylar. Onuň bilen ýürekdeş söhbet etjek bolmaýardylar, onuň özem adamlar bilen ýürekdeş söhbet etjek bolup ýör-meýärdi, öz aladasy ýylgaý ýetik bolýardy.

Togrul beg Dürnazaryň işini alyp barmagyýaşlyk dostlarynyň birine – Mübärek hana ynandy.

Mübärek han öň saylama goşunyň birinji tümenine ýolbaşçılık edýärdi. Togrul beg saylama goşuna ýolbaşçılık et-mekde onuň özüne naýyp bolmagyny tabşyrdy.

Her on müň atla – bir tümene bir serkerde hanlyk edýärdi.

Sayılama goşunyň hanlary köskde aýratyn hatyralanýardy.

Olar köp däldi.

Mübärek – birinji tümeniň hanydy.

Hapban Endikäni – ikinji tümeniň hanydy.

Üçünjitümeniň hanyýyldyrym Sebzewardy. Ol Daňdanakan söwesiňde wepat edipdi, sondan bări onuň ýerine hiç kim belle-nilmändi. Onuň wezipesini Togrul beg Altynjan hatyna ynandy, oňa han derejesini berdi.

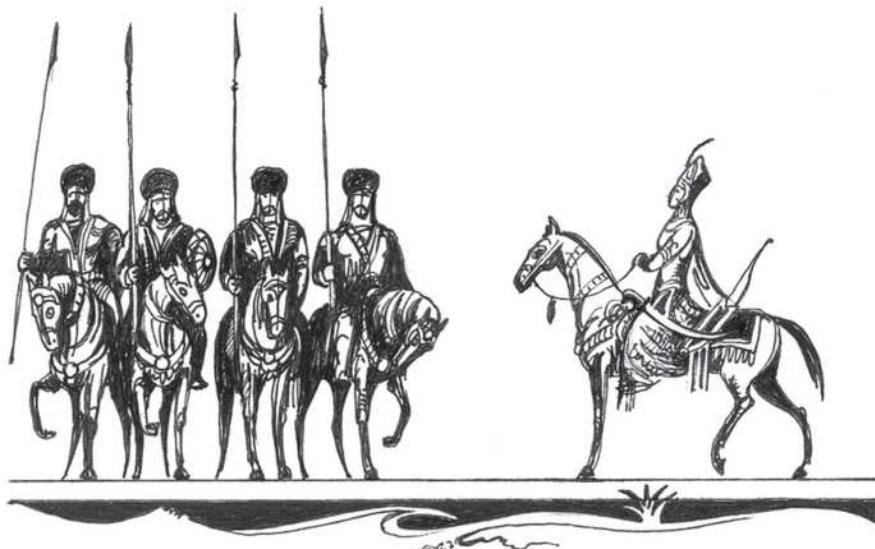
Ýyldyrym Sebzewaryň ýerine han bellenilmegini begden Altynjanyň özi haýış edipdi. Ýyldyrym başda müňbaşydy, soň ony begiň han gösterendigini eşidip, Altynjan gynanmak gy-nanypdy. Onuň Ýyldyrym Sebzewary ýigremesi warryklygy,

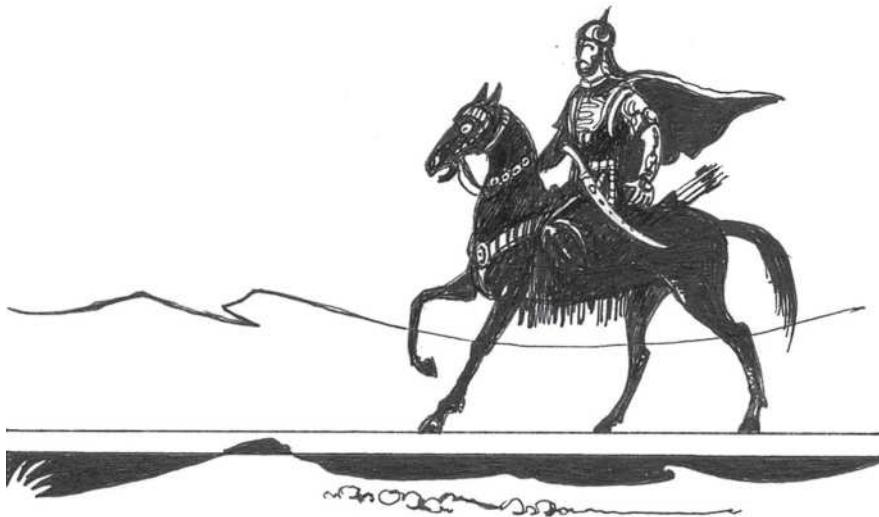

bolsa-bolmasa degişyändigi üçindi. Ol özüniň urulmasynyň, çagasynyň düşmesiniň sebäpkärini Peýkam bilen Ýyldyrym Sebzewar hasaplaýardy. Ýyldyrym özüne nähak töhmet atylýandygyny aýtmak, özünü aklamak üçin iki gezek Altynjanyň ýanyna gelipdi, hatyn iki gezegem ony kabul etmändi.

Dördünji tümeniň hany Ýagysyýandy.

Bäşinji tümene Erdem hanlyk edýärdi.

Altynjy hekayat

ÄR GARRAR, AR GARRAMAZ

1055-nji ýyl

Odünýäniň jennetem, dowzaham adamyň içinde. Altynjan hatyn bu pikirine mundan on-on baş ýyl öň gelipdi. Ol bu pikiriniň hakdygyna adamlar bilen iş salşanda, käteler-ä gürleşende has oraşan göz ýetiryärdi.

Adam bu dünýäde kä jennetde, kä dowzahda ýasaýar. Ýöne ähli kişi öz içki dowzahyny ýasyryp, özüni jennetde ýaly görkezmäge çalyşýar. Köpler öz içki hasratyny, dowzahyny gizleme-gi başarıyar, bagzylar welin başarmaýar. Şol başarmaýanlaryň biri Ybraýym ynal. Onuň gursagyndaky dowzahy yüzüne çykypdyr. Birmahallar ol görkana ýigitdi. Alçakdy, suhangöýdi. Gülmüşmegi-değişmegi gowy görýärdi. Şeýle bolansoň Togrul beg ony ýanyndan aýyrmazdy. Onuň bilen bile naharlanardy, ikiçäk gürrüň ederdi, ikiçäk maslahat ederdi, onuň maslahatlaryna aýratyn sarpa goýardy, ondan gizlin zady ýokdy.

Ybraýym Togrul begden daşlaşansoň – özbaşdak yktaly bolansoň welin, görnetin üýtgedi. Bu gün onuň yüzünde gys

paslynyň sörtük howasy duýulýar. Ol mydama nämedir bir zat-dan närazy, mydama gaharly. Ýylgyranda-da yüzüniň buzy eränok. Togrul beg bilen Ybraýymyň ýylgyrysyny Altynjan hatyn mydama akyl mizanyndan geçirýärdi. Togrul begiň gazabynyň aňyrsyndan rahatlygy, hökmürowanlygy, özüne göwnüniň ýetýänligi, ygtyárlylygy duýulýardy, ýöne Ybraýym gaharlananda içki dowzahy daşyna çykýardy. Ol hakyky özi bolýardy. Ýylgyranda-da, onuň ýürekden ýylgyrmayändygы duýulýardy. Ol özüni bolşundan akyllı, mertebeli görkezmäge çalysýardy. Özüne aşa uly hormat goýulmagyny isleyärdi. Adamyň iň uly betbagtlygy özünden uly bolmak küýsegidir. Ybraýym hem özünden uly bolmak isleýärdi. Onuň her bir gep-sözünde, her bir hereketinde nägilelik bardy. Onuň Besasury bilen dil birikdirmegi-de şol nägileligi üçindi. Ol gazaplydy, rehimsizdi. Ýogsam onuň, göräýmäge, durmuşda kem zady ýokdy. Eli uzadan ýerine ýetýärdi. Hyzmatynda duran adamlaryň hetdi-hasaby ýokdy. Ol Rawwat şalygynyň ýerleriniň – Azerbaýjanyň häkimidi. Giden ülke elindedi. Yöne bu oña az görünüyärdi. Onuň göwnüne, Togrul beg öldürilse, dünýä baky jenne-te öwrüläýjek ýalydy. Ol özüniň ähli şowsuzlyklaryny, ähli betbagtlygyny – aslynda onda şowsuzlygam, betbagtlygamy ýokdy – Togrul begden görýärdi. Ol bu pikirini Altynjandan ýaşyrmaýardy. Gaýtam, ol Altynjanyň özi bilen dertdeş bolmagyny isleyärdi.

– Ybraýym beg bilmeýändir, görmeýändir öýdyärsiňmi? Ýok, men hemme zady görýarin, hemme zady bilýarin hem. Togrul senem, menem köwüşberdaryça görmeýär. Ýadyňa sal, Dawut Gyzbibini nähili hormatlady? Ony aýasynda saklady. Ol wepat edensoň üstüne kümmet galdyrdy. Goý, ýatan jaýy jennet bolsun. Sen, nä, Gyzbibiçe ýokmy? Goý, ol meni hormatlamasyn, ýöne seni hormatlamağa borçly ol. Men bilýarin, Togruly Togrul eden Ybraýym bilen Altynjan hatyn! Goý, goý, sen hernäçe garşı çyksaň, çykyber! Içiňden welin, meniň sözlerimi oňlap oturansyň. Sen ony mendenem gowy tanaýarsyň. Ähli kişi oña hyzmat etmeli, ol bolsa hiç kime hyzmat etmeli däl.

– Ybraýym, siz onuň bilen gylyçlaşmakda-da, güýç syna-nyşmakda-da, ýáydan ok atmakda-da, suhangöylükde-de, pä-him-parasatda-da, harby tilsimde-de görnetin asgyn ahyryn. Men günde-günaşa görüp ýörün-ä.

– Bolamda näme asgyn? Sen muňa üns berme.

– Onda men nämä üns bereyín?

– Kim köp olja getirdi? Aýt, aýt, näme üçin dymýarsyň? Näme üçin dymýandygyň bilyärin. Sebäbi sen hakykaty boýun almak islemeýärsiň.

Ybraýymyň aýtjak sözleri kändi. Juda kändi, ýöne Altynjanyň o sözleri diňläsi gelenokdy. Bu Altynjana gerek zat däldi. Altynjan Ybraýymyň dowzahy garayýslary bilen dünýäge, adamsyna seretmek islemeýärdi. Ol dünýäge adamsynyň jenneti hem hökümdar garaýsy bilen seretmek isleyärdi.

* * *

Togrul beg köplenç ýorişdedi, Ybraýymy ýanyndan aýr-mayırdы. Ony ýany bilen Wizantiýaga gazawada alyp gitdi. Gaydyşyn bolsa ony Mosul diýaryna häkim belläp gaýtdy.

Geň, juda geň, adama ýamanlyk gelse, eden ýamanlyklaryndan däl-de, köplenç eden ýagsylyklaryndan gelýär. Ybraýym babatda-da şeýle boldy.

Togrul beg: «Góy, Ybraýym ýazylyp-ýaýrap ýaşasyn» diýen pikir bilen oňa köp mukdarda baýlyk, köp ýerini ycta berdi. Ybraýym bolsa, baýlygynyň gadyryny bilmedi, ýazylyp-ýaýrap ýaşamady, Togrul begi tagtdan agdarmak üçin uly goşun jemlemäge giriþdi. Aňynda diňe bir pikir kowsar urdy: «Togrul begi tagtdan agdarmaly, men seljuk şalygynyň şasy bolmaly».

Togrul beg ynsanyň ulaldygycä diňe bir gazanman, eýsem ýitirýändigi hem baradaky netijä geldi. Ululygyň öz artykmacılyklarynyň bolşy ýaly, çagalygyňam jedelsiz artyk tarap-lary bar. Şonuň üçinem ulalmagy kämilleşmek däl-de, diňe üýt-gemek diýip kesgitleseeň, has dogry, hakykata laýyk boljak.

Çagalykda ahlaky manydaky ýaramaz gylyklar, çagada ahlaky manydaky betha sypatlar bolmayar. Çaga gorkak bolup

biler, emma namart bolmaz, çaga ýalan sözläp biler, emma al salyp bilmez, çaga basdaş bolup biler, emma görüp bolmaz. İň oňat adamlar ulalandan soňam, çagalygyndaky päkliginde galýan, çagalygyndaky asylllylgyny ýitirmeyän adamlardyr. Togrul beg şeýle adamlara seýrek dus gelipdi, ol şeýle uly çagalary oňat görerdi. Olarda isleg bolýar, emma hiç mahal nebis bolmayár. Nebis ynsan ulanandan soň ýüreginde peýda bolýar. Häsiyet – hulk manysyndaky ulalmak ynsan häsiyetiniň tebigylykdan daňlaşyp, jemagaty mazmuna eýe bolmagy. Jemgyét bolsa, tebigatdan tapawutlylykda, ýaramazlyklary-da özünde saklayár. Tebigat – «niýet, bähbit, matlap, maksat» diýilýän itergilerden azat ýasaýyş meýdany. Onda ýeke-täk erk – Allatagalanyň erkiерадасы höküm sürüýär.

Jemagatda kiçi hem bolsa, ikinji ähmiyetde ikinji hatar-da hem bolsa ýene bir erk – ynsan erki hereket edýär. Ynsan ulalyp, özünü hökmürowan hökmünde duýýar. Çagada bol-madyk häsiyetler ýuze çykýar. Ýaşlykda Ybraýymyň bar islegi Togrula meňzemeke: onuň geýnişi ýaly geýinýärdi, onuň ýöreýsi ýaly ýöreýärdi, Togrul deýin özünü salykatly alyp barýardy, onuň aýdýan sözlerini aýdýardy, ýone, barybir, il içinde diňe Togruly hatyralaýardylar. Şeýle bolansoň, ol begi hatyralaýan adamlary ýigrenýärdi. Togrul begçe bolup bil-meýändigine gahar edip, käteler özünü ýowuzdan-ýowuz je-zalandyrýardy; birki günläp hiç zat iýmän gezerdi, garagana boýalýanca maňlaýyny ýere urardy. Ýyllar geçdigisaýyn Togrul beg onuň üçin elýetmez şaha öwrüldi; abraýy-mertebesi artdy. Ybraýym Togrulyň üstünliklerine bir tarapdan gu-wandy, oňa ýardamçy bolýandygyna buýsandy, il içindäki abraýynyň begiň abraýy mynasybetlidigine akył yetirdi; ikinji bir tarapdan bolsa, oňa góriplik etdi. Ol góriplik etmeli däldigini bilmesine bilýärdi, ýone özüne erk edip bilenokdy. Góriplik onuň erkinden rüstem gelip, ygtyýaryny elinden düýnäp alýardy.

Togrul beg Ybraýymyň ýaşlyk bassaşlygynyň açık góripli-ge ösüp geçendigini gördü. Góriplik onuň içindäki dowzahyň

çağınıň ulalmagyna getirdi, şeýle-de ýalňyş hem ýaramaz hereketleriň döremegine sebäp boldy.

Ybraýym maksadyna ýetmegine garalla bolýan kisileri ýok etmegi ýüregine düwdi, şu maksat bilen ilki Bekdaş Rudbaryň kastyna çykdy. Elbetde, Bekdaş ejesiniň doganydy. Bekdaş Ybraýymy gujagynda göterip ulaldypdy. Oňa söweş tilsimlerini öwredipdi, ýöne ol oňa: «Ybraýym, Togrulyň garşysyna gitme!» diýdi. Onuň her bir ädimini yzarlady, bege habar ýetirdi. Hut sonuň üçinem Ybraýym birnäçe pidaýyny Bekdaşyň üstüne gönüderdi.

Peýkam öz doganynyň ölümünü Ybraýymdan gördü. Ony öldürmek için eline gylýç alyp sürünen Peýkamy Süleyýman mälík saklady.

Ybraýym Bekdaşyň öldürilmeginde eliniň ýokdugyny nygtap, ant içdi.

Şondan bir aýdan soň Ybraýym Peýkama egin-eşik sowgat berdi. Onuň beren egin-eşigini geýen Peýkam şol gün jan berdi. Görlüp oturysa, egin-eşik záherlenen eken...

* * *

Besasury Türkmen güýc toplaýardy. Onuň ýanynda araplaryň Alemeddin (Diniň baýdagы) lakamly, Kurayş ibn Badran ibn al-Musaýyp ibn al-Mukallat al-Ukaýly atly soltany bardy. Ol Bagdady eyeläpdi, halyf Kaýym Bemryllahy mugyra getiripdi. Halyf çikalga gözleyärdi. Eger Togrul beg Büweýh döwletini özüne tabyn etse – Bagdady eýelesе, garamatyny öz üstüne alsa, onda halyf öz kösgünde erkin ýaşap biljekdi. Onuň her bir günü gorkuda geçýärdi. Özüniň bu ýagdaýyndan halas edip biljek, özüni öňki kösgünde oturdyp biljek ýeke-täk adam – seljuk Togrul begdi. Bir ýyla çeken gaçha-gaçlykdän dynmak üçin halyf Togrul bege nama gönderdi.

Apbasy halyflygy Muhammet aleýhyssalamyň doganoglany Apbas (Abylapbas) Saffahdan gaýdýardy. Apbas 750-nji ýyl da Beýik Zap Suwy söweşinde emewileriň häkimiyétini ýykyp, öz häkimiyétini – halyflygyny döredipdi. Apbas Saffahdan soň

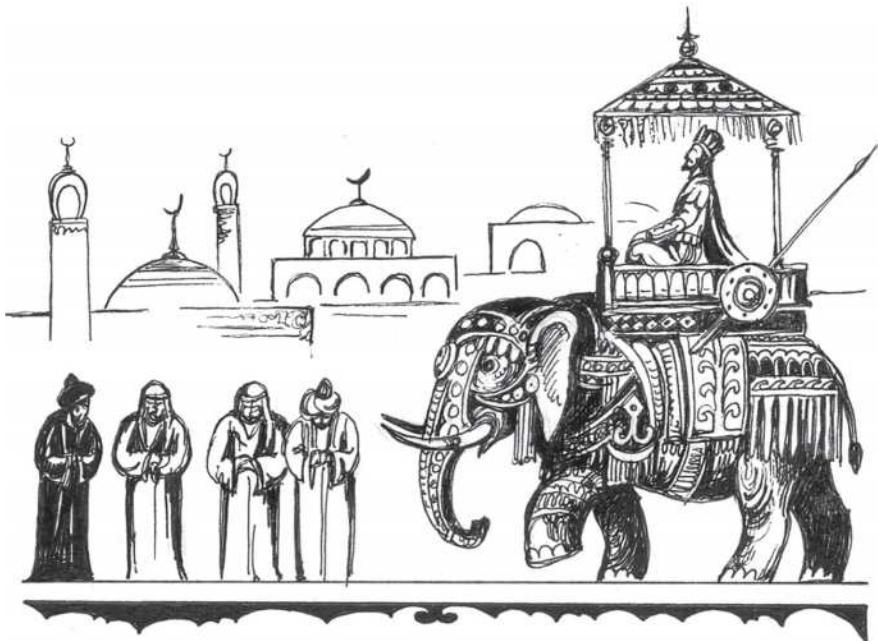
onuň ogly Mansur (754 – 775 ý.) döwletiň paýtagtyny Bagdada geçirdi. Halyflyk Mamun döwründe Merwdedi. Bagdat merwli magmar Hommat Türkmeniň guran binalary esasynda hakyky döwlet merkezine öwrülipdi. Bu şahere Mamun merwli alymlary, hünärmenleri zorluk bilen göçürip getiripdi. Ýöne Harun Raşidiň halyflygynyň soňky ýyllarynda, aýratynam ondan soňky tagta çikan halyflar döwründe halyflygyň syýasy birligi gowşady. Müsürde Tulun Türkmen özbaşdak döwlet gurdy. Emewileriň bir goly Ispaniýada özbaşdak halyflyk boldy. Horasanda we Mawarannahrdı Apbasy halyflygynan bölünip, tähryrlar, samanylar, saffarylар, soň gaznalylar özbaşdak döwlet gurdular. Halyflyk islese-islemese, ol döwletleriň özbaşdaklygyny ykrar etmeli bolýardy. Öz agalygyny saklamak üçin herhili pirimler ulanýardy.

Müsürde we Demirgazyk Afrikada gurlan şayý Fatymy halyflygy Gyzyl deňzinden Atlantik ummanyna we Demirgazyk Siriýa çenli ýaýlyp ýatan ülkeleri golastyna alyp, sünni halyflygyna – Apbasy halyflygyna howp salýardy. Ýyllar Apbasy halypalıgynyň peýdasyna işlemeýärdi. Fatymy halyflygy Apbasy halyflygynyň goşunbaşsy Arslan Besasury Türkmeni öz tarapyňa geçmäge razy edipdi.

Arslan Besasury Türkmen ýetim çagajykdy, halyf ony öz ýanyna alypdy. Ekläp-sakladı, bilim-terbiye berdi. Ol mahal Arslan Besasury häzirkisi ýaly rehimsiz däldi. Mähribandy, dilrubady, hoşzybandy, wepalydy. Bu gün hökümdar bolmak küýsegi onuň ynsabyndan rüstem çykypdyr. Halyf ähli süteme döz geldi. Soňam halyf al-Kaýym paýtagtdan gaçyp, Hadysat Ana, ol ýerdenem Anwara bardy. Ýone Besasury başda halyfa fatymaçylaryň peýdasyna tagtdan-halyflykdan el çekýändigini resmileşdirdi: oňa gol çekdirdy. Netije-de, Apbasylar halyflygy gutardy, fatymaçylar halyflygy diňe Müsürde däl, indi Bagdatda-da hökümini ýöredip ugrady. Apbasy halyfatynyň oňonlary, möhürleri, hatda Muhammet pygamberiň donuna çenli Kaire ugradyldy. Bagdatda halyf al-Mustansiriň adyna hutba okalyp başlandy.

Ýedinji, sekizinji asyrlar araplaryň dünýä ýaň salan, Aziýanyň köp halklarynyň yslam dinine uýmagyny gazanan asylary hökmünde taryha giren bolsa, onunjy, on birinji asyrlar oguzlaryň araplaryň döreden yslam dinini goran ýeke-täk din gulyjy – halk hökmünde taryha girdi.

Ýedinji hekayat

GÖZ – TEREZI, KÖNÜL – KAZY

Togrul beg halyf Kaýym Bemryllahyň hatyndan soň mukaddes şähere – Bagdada gitmäge tayýarlyk görüp ugrady. Ol yslamyň paýtagtyna halas ediji hökmünde girmek isleýärdi, şu maksat bilen özünüň aňtawçy toparyny Bagdada ýollady. Aňtawçy toparyň maksady Bagdatdaky harby güjji doly öwrenmekdi, şeýle hem deýlemlíleriň, fatymylaryň, Arslan Besasurynyň eden-etdiliklerini ýerli ilata düşündirmekdi, ilaty olaryň garşysyna aýaga galdyrmakdy. Çünkü Bagdatda Arslan Türkmeni özlerine ýalñyz hossal hasap edýänler hem kändi.

Togrul beg aňtawçy toparyň habaryna garaşdy.

Sol bir wagtda-da ýeke günem boş geçirmän, Bagdada giriş dabarasyna tayýarlyk görüdö.

On baş güne çeken türgenleşige wezir Kundury bilen Mübarek han ýolbaşçylyk edýärdi. Olar her gün agşam bege hasabat beryärdiler, täze görkezmeler alýardylar.

Togrul begiň goşuny Bagdada ýedi günläp girmelidi. Ýedi günün dowamynda Bagdada girýän goşunyň yzy üzülmeli däldi.

Bagdatlylar ýedi günläp her bir atly topar görnende beg gelendir öýtmelidi. Hiç kime anyk habar aýtmaly däldi. Şeýdip, bagdatlylary aňk etmelidi, Togrul begiň güýjüni görkezmeli.

Şeýle-de boldy.

Sähere uzak garaşylan Togrul begiň gelýändigini eşiden Besasury Arslan Türkmen Bagdady terk edip gitdi.

Halyf uzaga çeken gaçha-gaçlykdan soň, ahyryl-ahyr öz kösgüne dolandy.

Şäher bayramçylyk görnüşine girdi.

Wezir-wekilleriň Bagdada haýsy gün girmelidigi bellidi.

Togrul beg Bagdada ýörişin ýedinji günü günortan gelmelidi.

Haremhana topary begiň yzyndady. Beg bilen haremhananyň jandarlary birdi.

Altynjan kejebede oturyp, bagdatlylaryň tagzym edişlerini, özlerine haýran galyp seredişlerini, begiň deňlerinden geçip barşyna begenip gygyryşlaryny, ellerini galgadyşyp diriň-diriň böküşlerini synlap barýardy.

Beg öndäki pilde sarsman otyrdy.

Sekiz piliň içinde begiň münüp barýanynyň bezegi has taphawutlydy. Piliň üstündäki sayawan gymmatbaha şay-sepler bilen bezelendi, onuň gotazlarynda gymmatbaha jowahyr hem zümerret daşlary lowurdaýardy¹.

Bagdatlylar sekiz piliň bezegine seredip aňk boldular. Bu bezegler ýone ýere däldi. Bu bezegleri gören adamlarda Togrul begiň biçak baýdygyna ynam döretmelidi. Bu baýlygy gören adamlarda tamakinçilik duýgusy oýanmalydy. Hakyt şeýledi: pilieri görenlerde bege ýakyn durmak, onuň ýalkawyna mynasyp bolup gazanç etmek höwesi oýanýardy.

Altynjan hatyn köşge Ferdöws derwezesinden girdi, pilini haremhananyň ýanynda saklady.

Pil aşak çöken dessine birmeneňzeş ak atlaz geýnen on iki sany garaýagyz janperwer gyz peýda boldy. Olar Altynjany gösterip diýen ýaly, iki gyrasyndan götermek üçin amatly edilen ýaýbaň, owadan bezelen zemmere – tagtyrowana eltip oturtdylar.

Ýüzi-gözi, kaddy-roýy durşuna hoşaýandalyla, hoşnemalyga eýlenen uzyn boýly, hortap, hoşmanzar, garaýagyz gyz Altynjanyň

daşyndan hozanak berip aýlanýardy. Megerem, ol on iki keniziň eýesi bolarly. Pyşyrdap, olaryň etmeli işlerini aýdýardy.

Garáyagyz, janperwer gyz entek Altynjan piliň üstünden düşmäňkä onuň aýaklaryna öwran-öwran tagzym edip, maňlaýyny degrip, soňundan gyzgyn tenekar demi bilen taýly gezek ogşapdy.

Bu hoşlaka gyza Altynjan hatynyň bada-bat syny oturdy: «Eý, Hudaý! Bu peri-peýker sypatly gyz kimiň lukmasy bolarka? Kimiňki bolsa, şol gerçegiň-ä salawaty daş ýarar» diýip, Altynjan gyza hyrydar gözleri bilen seretdi. Eýjejik gyz Altynjan hatynyň içki pikirini aňan ýaly, birgeňsi ýylgyrdu.

Altynjanda enelik mähri oýandy. Ol hoşlaka gyzyň elinden gysdy. Özüne duýgudaşlyk bilen bakýandygyna göwni gösterilen janperwer gyz arap dilinde ýuwaşa gürledi:

– Men siz hakda örän kän rowayatlary eşitdim, mähriban Altynjan hatyn. Perwerdigär siziň janperwer jemalyňzy görmek salawatyny maňa rowa bildi. Wasp edişleri ýaly, siz hakykatdanam dilrubha hem merdana hatyn ekeniňiz.

Altynjan hatyn bu söze jogap berjek bolmady.

Sekiz sany ziňňirt uzyn hebeşi hatynyň oturan tagtyrownyny gösterip ýöräp ugrady. Ony ýörite tayýarlanylın haremhanı eltdiler. Janperwer gyz giň otagda Altynjan hatynyň ýerine geçip oturmagyna hemayaýat berdi.

– Dilirje gyz, adyň näme?

– Adym Seyidde, men halyf Kaýym Bemryllahyň gyzy – diýip, hoşlaka gyz Altynjan hatyna bulgur uzatdy. – Altynjan melikäm, bir owurt şerbet içiň!

– Dilirje gyz, meniň bir zat içmegimi isleyän bolsaň, onda maňa bir jam suw ber!

* * *

Ine, bu gün iki yüz ýigrimi ýyla çeken büweýh nesilşalygy synýardy. Altynjanyň häzirki oturan ýerinde mundan on gün öň hem soltan al-Mälik ar-Rahemyň hatynlary, gyz-gelinleri ýasaýardy. Bu otag soltanyň baýry hatynynyňkydy.

Wezir Kundury bu otagy Altynjan hatyn üçin ýörite saýlapdy hemem otagyň içinden käbir goş-golamlary aýryp, hatynyň

hoşuna geläýjek zatlary goýupdy. Onsoňam ýorgan-düşekleriň, geýim-gejimleriň ählisesi ýaňy iňňeden çykandy, täzedi.

Iň uly otag diýseň sünna bezelendi.

Ine, şeýle ussatlyk bilen nagyşlanyp edilen äpet ağaç gapynyň cep tarapynda gyralaryna altyn çayylan, adamboýy beýiklikdäki aýna bardy.

Aýnanyň gapdalyn daky ýáýbaň tekjaniň üsti her hili müşkli gumgumajylardan doludy.

Altynjanyň dynç almagy üçin niýetlenilen düsek iki zirag beýiklikdedi. Ini alty, uzynlygy sekiz zirag çemesidi, ýáýbaňdy. Üstünde ýatsaň, ýumşak düsek jana ýakymlydy.

Düsegijň dört burçundan altyndan sütün galdyrylandy. Ol sütünler biri-birine berkidilendi. Düsegijň depesinden her dürli ululykdaky gotazlar sallanyşyp durdy, ýukajyk ak atlaz bilen örtülen düsegijň üstündäki tuty kiçeňräk bir köşgi ýada salýardy.

* * *

447-nji hijri ýyly – 1055-nji milady ýyly.

Togrul beg bu ýylyň remezan aýynda Bagdada geldi. Ol gelip hökümet köşgüne ýerlesdi. Onuň adamlary hem türkmenleriň öýlerine myhman boldular. Ýanynda sekiz pil bardy. Besasury gaçyp, Rahbe şäherine gitdi.

**Ibn Kesir.
Başlangyçdan ahyra çenli.**

* * *

Altynjan Bagdada tiz öwrenišdi.

Büweýh hanedanlygynyň haremhanasynyň ýerlesişi, baglar, Dejlede² gämili ýüzmek Altynjanyň hoşuna geldi. Ol derýada gämili ýüzende-de, bagyň içinde aýlananda-da ýanyndan Seýiddäni aýyrmady. Asyl Seýiddäniň aýrylasıy-da gelmedi. Ýöne mydama bile bolmak islegi başa-da baryp duranokdy: Togrul beg hatyny köplenç ýanyна çağyrýardy. Çünkü edilmeli işler, çözülmeli meseleler juda kändi.

Büweýh patyşasy Aduddöwläniň agtygy al-Mälík ar-Rahymy Reý şäheriniň gapdalyn daky Taberek galasyndaky zyndana oklanyň bilen iş guitarayánokdy. Bu müň aladanyň diňe biridi. Galan aladalaryň içine musahhar kylan ýeriňe eýe çykmak, dołandyrmak, emeldarlar – her ýurtta münläp emeldar bar – bilen düşünişmek, olaryň etmeli işlerini kesgitlemek, kimiň özüňe hyzmat etjegini-etmejegini anyklap, anyk bir netijä gelmek, olary mynasyp ýerlerinde oturtmak, kadaly edara edişi ýola goýmak aňsat däldi. Köşk emeldarlaryny näme etjek? Eger olary ýok etseň, onda ýerine adam tapmaly. Köşk emeldarlygy-da aňsat iş däl. Şonuň üçin öňden işläp ýörenleriniň köpüsini tejribelidikleriniň hatyrasyna öňki wezipelerinde işletmeli bolar, ýöne olar saňa we-paly gulluk etjeklermi? Kimiň kim bilen ümi alyşýar? Kim kime garşy? Olar seniň garşyňa dil birikdiräýmesinler? İň bärkisi, aspezler hem özbaşyna bir dünýä. Kim hansalar bolmaly? Togrul beg özüniň iň ýakyn adamyny – baş weziri Kunduryny Bagdat boýunça başlyklarbaşy belledi. Çünkü ol arap dünýäsine beletdi. Halyf oňa Amydylmulk³ unwanyny hem berdi.

* * *

Altynjanyň günem aňsat däl. Hana, büweýh hanedanlygy döwründe köşkde işlän wezir-wekilleriň hatynlarynyň köpüsü gözýaşlaryny hem çagalalaryny delil edinip, ylla ahyrzaman depeleerde asyl-asyl bolup duran dek bolup, arz bilen gelýärdiler.

Altynjan gelýänleriň ählisiniň meselesini çözmelidi, çözüp bilmedigini Togrul bege ýa-da başlyklarbaşy Kundura ýetirmeli. Göz – terezi, köňül – kazy: Altynjan dergähine gelýänleriň näjüre adamlardygyny ýalňışman çözäge çalysýardı.

Günler gaty tiz geçýärdi, ýaňy dogan Gün, bir görseň, ýasyp barýandyr. İş-aladaga ber-başagaý bolup, Altynjan hatyn käte owkat edinmegi-de ýadyndan çykarýardı. Seýidde oňa halasgärdi, ýardamçydy. Ol ýemenli Uweýs⁴ deýin yhlaslydy, sadykdy: Altynjan üçin janyň bermäge-de taýýardı.

Arz bilen gelýänleri Altynjan tanamasa-da, Seýidde tas ählisini diýen ýaly tanáýardı. Şonuň üçinem olaryň hiç birem Altynjanyň gözünü güýdüşdirip bilenokdy. Ýogsam Altynjany

ät galdyrjak, aňňalak gapdyrjak aznawur, hajyraw hatynlar kändi. Olaryň ärleriniň biri öлendi, biri ýaradardy, beýlekisi ýene bir zatdy. Başga biri ata-babalaryndan miras galan, iki ýüz ýigri-mi ýyl gowrak wagtyň içinde büweýh sultanlarynyň hiç biriniň hem yüzүн üstünde burnuň bar diýmän hormatlan-yyzzatlan asylzada-begzada maşgalasydygyny; bu gün şol asylly maşgalanyň tozdurylandygyny; özleriniň bir döwük kersenleri bilen ýarym ýalaňaç halda köcä zyňlandyklaryny; şeýle-de bolsa, özleriniň seljuk beglerine, aýratyn hem Togrul bege ymgyr uly sarpa-mer-tebe goýyandyklaryny; ömürleriniň ahyrlaryna çenli gije-gündiz uklaman wepadar hyzmat etmek isleyändiklerini; ýöne elinden gül dökülyän äriniň häzirki döwürde öňki ýaşan öýüniň ýarym ziraglyk ýarym kölegesinde ezenegini agdyryp işsiz oturandygyny; äri täze döwlete gulluk edip başlasa, onda bu döwletiň dünýäde görlüp-eşidilmedik derejelere eýe boljakdygyny; dünýäniň ähli baylygynyň, göwher-jowahyrynyň şu döwlete güzer saljakdygyny, pasylatlyk-mürewvetlik lybasynyň bege ýapylyp, at-mertebesiniň äleme doljakdygyny; ärini – beýle gymmatly işgäri sypdyrmaly däldigini; beýle gymmatly işgärleri işletmegiň peýdalydygyny; şeýle hem begiň iň ýakyn nediminiň, külli zenanlaryny howandary Altynjan hatynyň pähim-parasada ýugrulandygyny; onuň tangyrdygyny; bir görende adamyň näjüre adamdygyny doly tanaýandygyny; ellerinden gül dökülyän adamlaryň gadyr-gymmatyny bilyändigini; özleri babatda-da melikeden adalata, tangyrlyga garasýandyklaryny; hut şu umyt-intizarlyk bilenem Altynjan hatynyň mübärek dergähine gelendiklerini nygtaýardylar. Herhal, gelyänleriň galabasynyň möhümi bitirilýärdi. Büweýh döwleti döwründe hormatly dynç alşa ugradylan adamlaryň ydratlaryny-da⁵ täzeden dikeldýärdiler we şalygyň çalşandygyna seretmezden, ydrat bermegi ýola goýyardylar.

Bagdat Altynjan üçin düýpgöter täze dünýädi, mukaddes dünýädi. Bu şäherde durmuş hem melikäniň göwnüne başgaça ýalydy. Ol her bir zatda syr hem howp duýýardy. Göwnüne bolmasa, aýylganç bir howp ýakynlap gelýän, kimdir biri oňa: «Altynjan, mert bol! Başyňa düşjek betbagtçylygy merdanalyk bilen çek!» diýyän ýalydy. Ol bu habary aýdanyň kimdigini gör-jek bolýan deýin, töweregine garanjaklayárdy.

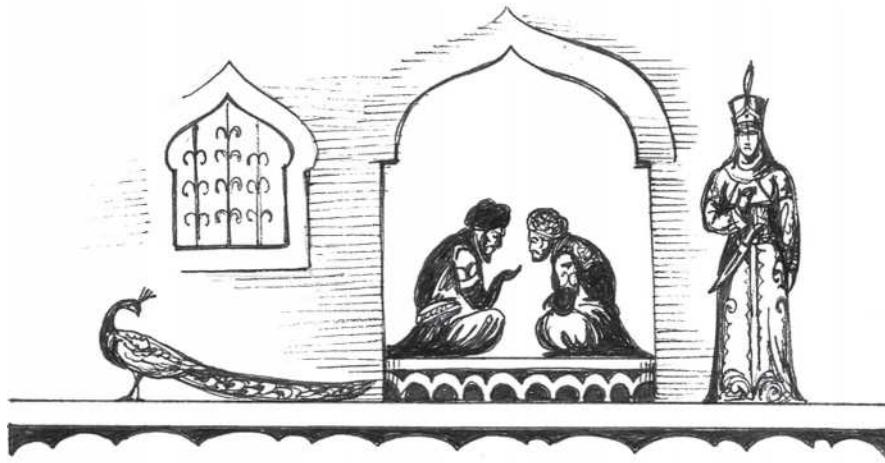
Bagdatda onuň akgyzlarynyň sany üç ýüzden-de geçdi. Yene şonçarak agta onuň gullugyndady, müňden gowrak musfat bolsa onuň goragyndady.

Başlyklarbaşy Nasyr Kundury her gün sáher bilen Togrul begiň hem Altynjanyň dergähine gelip, olara Taňrysalamyny berýärdi.

Altynjan Kunduryny gowy görýärdi, oňa aýratyn hormat goýýardy. Onuň biçak sowatlylygy, işine ezberdigi, çulumlygy, eden işini sünnäläp edişi Altynjanyň hoşuna gelýärdi.

Hatynyň köşkde hatyralaýan adamlary az däldi. Ol Mübärek hany, Äpdeşir Magtaranyny, Dodurga Merwezinini, Uhjury hany, Hapban Endikänini aýratyn gowy görýärdi. Aýratyn hem bu kişilerdäki dogumlylygy, tüýs türkmen, tüýs erkek diýdirýän mertlikleri, batyrlyklary, gayduwsyzlyklary gowy görýärdi. Ol aşa mylaýymlylygy, sypaýyçylygy erkek kişä gelişmeyän häsiyet hasaplayärdy. Ol: «Aşa mylaýym, aşa sypaýy, aşa mähribansyraýan kişileriň ýürekleri arassa däldir, olar öz bozuklygyny, ha-palygyny ýapmak üçin mylaýymsyraýarlar» diýip, käteler pelse-pe otaryärdy. Abu Zurga Hannakyny-da, Ýusup Bazyrganyny-da aşa sypaýylygy, hoşsözlüligi üçin halamaýärdy. Haçan-da Bekdaş olaryň kimlerdigini paş edende ol öz pikiriniň dogry çykandygy-na öz ýanyndan buýsanypdy.

Sekizinji hekaýat

GOÝUN SEMREDIGIÇE, ÝUWAŞ BOLAR

Altynjany Bagdatda biynjalyk eden zatlaryň biri Anuşirwanyň bolşudy. Göräymäge, onuň bolşunda üýtgeşik hiç zat ýok ýalydy, ýöne Altynjan ondaky düýpli özgerişligi – sowukmähirliliği, geleňsizligi duýýardı.

Ol öñ häzirkisi ýaly sowukmähir däldi: «Enem, kábäm, lalam, walydam» diýip, her günde telim ýola Altynjanyň halyndan habar alardy. Gowudan-gowy, mylaýmdan mylaýym söz tapyp, onuň göwnüni awlardy, hoş sözünü gaýgyrmazdy. Işı hernäçe köp bolsa-da, hoşamaý sözünü aýdyp gitmek, hal-ahwal soramak üçin wagt tapardy. Özem gelende köplenç sygyr okardy. Şeýlebir sygyrlar düzerdi, aýtjak sözünem sygyr bilen aýdardy. Onuň şirinden-şirin sygyrlaryna, şahyrlygyna Altynjanyň göwni ýetýärdi. Anuşirwan tarhandökerliginiň, her hili hokgalarynyň üstünü özüniň şadyýanlygy, hoşamaylygy bilen örterdi. «Hoşamaý söz süňk döwer» diýleni cyn bolmaly. Altynjan: «Indi hernäçe ýalbarsa-da, Anuşirwana bir danka-da berjek däl» diýip ýüregine berk düwerdi, ýöne onuň hoş sözünü birpaýyz diňländen soň bolsa, oňa hiç zadyny gaýgyrman bererdi, näçe berse, gözüne az görnerdi.

Anuşirwan aşa ýatkeşdi, köp şahyrlaryň şygylaryny ýatdan bilyärdi, aýratynam Abu Tammam at-Taýyň, Abu Hafs aş-Sadranjynyň¹ goşgularyny okamagy gowy görýärdi. Abu Nuwasyň² şerap, meýlis hakdaky şygylaryny bolsa ol Togrul soltanyň gurýan meýlislerinde okaýardy. Serkerdeleriň arasynda bolanda Firdöwsiniň «Şanamasyny» okaýardy, uzak ýörişe ugraljak bolanda, kethudalaryň arasynda Söbükteginiň «Pentnamasyny» labyzly ýatdan aýdardy. Mahlasy, ol haýsy ýerde bolsa, ähli kişiniň özünü diňlemegini, özüne kökerilmegini başarıýardy. Altynjan onuň bu başarnygyna biçak guwanýardy.

Ýöne, wagtyň geçmeli bilen, Anuşirwan meýlislere barmasyny azaltdy. Öňküsi ýaly göçgünli şygylaryny-da okajak, ähli kişiniň ünsüni özüne çekjek bolup duranokdy, özüni görer gözden çete çekmäge çalysýardy. Mydama aladalydy, işlidi. Özem ol adamlara şübheli garaýardy.

Altynjan her hepdede üç-dört gezek Anuşirwanyň diwanya baryp, onuň halyndan habar almaga başlady. Ol haçan görse, Anuşirwan kimdir biri bilen kelle degrisip pynhan gürrün edip oturan bolýar. Altynjan baransoň ol edip oturan gürrüñini göwünlü-göwünsiz goýyar.

Anuşirwanyň pynhan sözleşyän adamlary birsyhly üýtgap durýardy. Onuň ýanyna nätanyş adamlar köp gelýärdi. Altynjan Anuşirwanyň o nätanyş adamlar bilen näme hakda sözleşyändigini bilmek isleýärdi. Ol birki gezek Anuşirwandan bu hakda göni sorady, ýone ol her gezek anyk jogap bermän, gümmi-sümmä urdy.

Altynjany biynjalyk edyän zat Anuşirwanyň nätanyş adamlar bilen pyşyrdasyp edyän gürrüňleriniň gutarmaýanlygydy.

Anuşirwan Altynjanyň ýanyna soňky birki aýyň içinde üç gezek gelipdi, üç gezek gelende-de kimdir birini haýsydyr bir işe belletmek üçin gelipdi. Olaryň ikisinde Togrul bege, birinde Kunduryga aýdyp, Anuşirwanyň islän adamlaryny işe belledipdi. Onuň goldawy bilen bütin ömrüni täjirlik bilen geçiren elli ýaşlı bir kişini (ady ýadyndan çykypdyr) Hyradýň walysy wezi-

pesine belläpdiler. Üstaduddar Ärdeşir Magmarany wezirler diwanynyň naýby, Tahyr Ryza diýen kişi Ybraýymyň weziri wezipelerine geçipdiler.

Olary işe belletjek bolup Anuşirwanyň hars urup ýörmesi Altynjana gaty düsnüksizdi. Olary işe ýerleşdirmek Anuşirwanyň wezirlik edýän diwanyna degişli-de däldi. Ol Togrul begiň haryja – daşary ýurt işleri boýunça weziridi.

Anuşirwan hiç wagt ertesiniň pikirini, aladasyny eden adam däldi. Ol şu günü bilen ýasaýardy, ylla şu günü iň soňky günü ýalydy.

Dodurga Merweziniň gyzy Gülaýyma öýlenensoň, Anuşirwanyň tarhandökerligi azaldy.

Geň, juda geň, ol baýlyga gyzykdy. Hatyn bilen hatynyň arasy ýer bilen gök ýaly eken. Janahyr Geçdekiniň gyzy Göwheray Anuşirwana onçakly täsir edip bilmändi.

Altynjan Anuşirwanyň baýlyga gyzykmagyny gowulyga ýordy.

Ön onuň Altynjandan gizlin zady ýokdy. Indi welin, ol syrlydy. Altynjanyň bilyän bir zady bardy, ol hem Anuşirwanyň soňky döwürde aşa baýanlygydy. Ol halyfyn wezirleri deýin aýda müň dinar aýlyk alýardy. Mundan-da başga ol baş welaýatyň yktadarydy. Onuň on üç şäherde dükany, bazary bardy. Bir gezek meýden mes bolanda aýda ýigrimi müň dinar girdeji gazanýandygy bilen magtanypdy.

Huzurynda baş müň hyzmatkäri bardy.

Reýde hem hatynnyň doglan ýeri bolan Merwde iki yüz otagly owadan köşk gurupdy.

Onuň durmuşynda kem zady ýokdy. Ol ýeten derejesiniň gadyryny bilyärdi. Togrul bege tagzym edýärdi, onuň adyna mertebeli sözleri aýdýardy. Altynjana: «Depämiň täji enem, mähriban enem» diýip ýagşydan-ýagşy sözler bilen ýüzlenyärdi.

Anuşirwanyň mydama göçgünlidiginden çen tutup, onuň gamlanýan wagty ýokdur öýdýän kişiler kändi, ýöne onuň gamlanýan pursatlary soňky ýyllar köp gabat gelýärdi. Özem ol käteler bir ahwalaty ýatlap, gam donuna bürenýärdi. Ol oglunyň

bolmaýanlygy üçin örtenýärdi, her gezek hatyny hamyla bolanda oglaga garaşyardy, ýöne gyzy bolýardы.

Onuň baş gyzy bardy.

– Hudaýyň berenine şükür et! – diýip, Altynjan ony köşeşdirmäge çalşardы.

Anuşirwan oglunyň bolmaýanlygynyň sebäbini birinji ogluny – kakasynyň adyny dakan ogluny özünüň öldürenliginden görýärdi.

– Mende mirasdar bolmaly dälmi?! Tahyr Afrasyabyň neberesi guitaráymalymy? Bu nähili elhençlik! – diýip, Anuşirwan kellesini tutup, gerdun pelekden perýat ederdi.

Altynjan ony köşeşdirjek bolup garaheläk bolardы:

– Sen entek ýaş, geljegiň öňünde! Nesip bolsa, ogluň hökmân bolar!

Şu güne çenli diňe bir Altynjan hatyn däl, ähli kişi ondan razydy, ähli kişi ony hatyralaýardy, eziz görýärdi, ýöne bu gün onuň üstünden arz edildi, özem gaty täsin, akyla sygmajak arz.

Togrul begiň wezirler diwanynyň naýyby Ärdeşir Magmarany geldi:

– Men Anuşirwany gaty gowy görýärin. Men ony hatyralap birnäçe gezek öýüme myhman çagyrdym. Ol bolsa düýn meniň tokal (körpe, kiçi hatyn) hatynymy nahانlykda alyp gaçypdyr. Ol meniň tokalymy bersin.

Altynjanyň geňirgenmesiniň üstüne Anuşirwanam geňirgenme goşy:

– Käbäm, meniň gaýgy-gussa donunda ýaşamagyma siz razymy?

– Bu näme diýdigiň bolýar?

– Ärdeşir Magmaranynyň on baş ýaşly tokaly meniň gaýgy-gussa donumy uçmahy eşrete öwrüp biljek ýeke-täk hatyn. Men Ärdeşire tokalynyň agramyna barabar dinar bereýin, goý, ol tokalyny maňa bersin, goý, onuň tokaly meniň tokalym bolsun!

Altynjan näme diýjegini bilmedi, kellesini tutup, başyny ýaýkady. Akylyňa gelmejek zatlar başyňa gelýär.

Altynjan Anuşirwandaky üýtgeşikligi onuň baýamagy se-bäplidir öýdüpdi, goýun semrese, ýuwaş bolýandygyny ýatlapdy. Baýamagyň ýuwaşamaklykdan başga-da oýunlary köp bolardy.

Baýlygyň oýunlarynyň birini-hä Altynjan Anuşirwanyň mysalynda gördü, beterinden Huday saklasyn!

Dokuzynjy hekayat

JAN GOLAÝYNY KESEL BILER

Togrul begiň ýaşlykdan bări mahal-mahal burny ga-naýardy. Ilkinji gezek ony Çagry on-on iki ýaşlarynda ganadypdy, has takygy, ýüzüne daş bilen urup, burun süňküni döwüpdi. Şonda gan onuň diňe burnundan däl, agzyndanam, gözlerindenem akypdy. Gaty kän gan akansoň, ol özünden gi-dipdi. Ony ölendir öýtdüler. Ol welin, ne öli, ne diri bolup, iki günläp ýatdy. Üçünji gün birazajyk bulamak içdi.

Eden işinden gorkan Dawut öýünden gacyp gitdi, alty günläp meydanda elkin ýatdy.

Ýedinji gün ony tutup getirdiler.

Şondan bărem burunganama keseli Togruldan aýrylanokdy. Özem mydama garaşylmadyk wagty ganady. «Häzir burnum ganar» diýip pikir eden wagty däl-de, hiç hili sebäp bolmadyk pursatlarda ganady.

Ýene şeýle boldy: Togrul begiň burny ganady.

Özem hiç hili sebäpsiz ganady.

Ol ýeke ýatyrdy.
Süjji uklap ýatyrdy.
Haýsydyr bir güýc ony ukudan oýardy, burnundan gan akýandygyny duýdy.
Barlap görse, ýatan ýassygy gandan ýaňa öл-myžžyk bolupdyr.
Ol burnuna esgi bölejiklerini dykyşdyrdy.
Gan, barybir, saklanmadý.
Beg burnuny gysyp, Altynjanyň ýanyna gaýtdy.
Altynjan begi haremiň daşışiginde garşylady:
– Begim!..
– Sen näme üçin daşışıkde dursuň? Entegem ýataňokmy? – diýip, Togrul beg geňirgenmesini daşyna çykardy.
– Ýatyrdym, ýöne kimdir biri meni: «Begiň ýanyna bar!» diýip oýardy.
– Kim diýdi?
– Bilmédim men-ä, gulagyma bir ses geldi: «Begiň ýanyna bar!» diýip, oraşan aýtdy.
– Dogry, seniň hemáýatyň gerek, burnumdan gan akýar. Geň, dogrusy, menem birisi: «Beg, seniň burnuňdan gan akýar» diýip oýardy.
Altynjan şemleriň sanyny köpeltdi, akgyzyna üç-dört sany şem ýakmagy buýurdy.
Altynjan begiň ýüzüni, kellesini buz ýaly suwa ýuwdy, soňundan hem burundaky esgileri aýyryp, täzeden dykdy.
Gan saklandy.
Beg rahatlandy.
Ol Altynjanyň ýorganyna girdi.

* * *

Altynjan durmuşa çykyp, seljuklalaryň ýöredýän käbir kada-kanunyny, dogrusy, halamandy, olary artykmaç hossa hasaplapy, ýöne ýigrimi ýıldan gowrak wagtyň içinde olaryň (Altynjan indi özüni eprikli däl-de, seljukly hasaplaýardy) hiç bir zady ýöne ýere etmeýändiklerine göz ýetirdi.

Ýüz ýedi ýaşan Seljuk beg: «Uzak hem sag ýaşamagyň kepili üç zatdadyr. Kim-de-kim şol üç zady meniň aýdyşym ýaly amal etse, şol kişiniň uzak hem sag ýaşajakdygyna kepil geçip bilerin» diýipdir.

Uzak hem sag ýaşamagyň üç şertiniň ilkinjisi her ýýlda iki gezek damaryňdan gan aldyrmak. Ikinji şert: aýda bir gezek içini ýuwmak. Üçünji şerti: hepede bir gün oraza tutmak – agyz beklemek.

Altynjan hatyn sag hem uzak ýaşamagyň üç şerti başga hiç bir ýerde ýokdur öydüp ýördi. Görüp otursa, bar eken. Özem Seljuk begiň birmahal aýdan o sözlerini ulama Ibn Sina ýazga geçirip giden eken.¹

Altynjan hem bu usuly ýöredyärdi, bege-de ýardam berýärdi. Bu meselede sultan diňe hatynyna bil baglaýardy.

Bagdatda bolan ikinji aýýnda hem Togrul beg damardan gan aldyrýan wagtynyň gelendigini, ganyny aldyrmak isleyändigini Altynjana ýaňzytdy.

Togrul begiň ganyny bäs-alty ýyl Gutulmuş beg alypdy. Ol bu batda aşa ökdedi, ýöne hazır Gutulmuş beg ýokdy, ol öz yktasyndady.

* * *

Altynjan gan alyp bolýan alty sany damary bilýärdi. Olaryň birinjisi, gara damar; ikinjisi, eliň iç gapdal deriasty damary; üçünjisi, bilek damary; dördünjisi, «halasgär» damar; bäsinqisi, kifal damary; altynjisy, bilegiň deriasty damary.

Altynjan hatyn Togrul begden gan alynmazyndan burun oňa issop hem timýan² bilen gaýnadylan sikanjubin içirdi.

Ol gany Lukman Hekimiň salgy berýän alty ýerinden almaýardy. Onuň, ýok, onuň däl, seljuklylaryň gan alyan ýörite damarlary bardy. Olar, esasan, damarlary maňlaýdan, ýeňseçukuryndan, sag hem çep aýaklaryň topuklarynyň ýanyndan geçýän damarlar dan alyardy. Özem ol dört ýerini birbada dilyärdi. Gan begiň dört ýerinden akyp ugraýardy.

Gan başda goýy, gara görnüşde ýuwaş-ýuwaşdan akýardy. Soň kem-kemden öz reňkine gelip, akmasyň, suwuklygyny artdyrıp başlaýardy. Göräymäge, adamyň gany akyp guitarajjak ýalydy, ýöne Allatagala adama on iki ritl³ gan beripdir.

* * *

Altynjan edýän işine düýrmegi bilen berlipdi. Ol begiň dört ýerinden asfury hanjary bilen çirtipdi.

Togrul beg gözlerini ýumup, gürlemän ýatyrdy. Onyň ýatan ýeri garagana boýalypdy.

Altynjan mydama damary dikligine dilýärdi, şeýle edilende kesilen ýer tiz bitýärdi. Onsoňam Altynjan dilen ýerleriniň tiz bitmegi üçin zeýtun ýagynda ezilen esgini ýapýardy.

Ol ýene şeýle etdi: ganlaryň akış suwuklaşyp ugrandoň, zeýtun ýagynda ezilen esgiler bilen dilen ýerlerini daňdy. Akgylaryna akan lögere ganlary derrew süpürip aýyrmagy tabşyrdy.

Damarlaryndaky goý ganlary – lögere ganlary aýryp, ýas ganlaryň kadaly aýlanmagyna ýol açylansoň, begiň süňni ýeňleyärdi, ýogsam burnundan gan akyp ugraýardy, soň ony saklamak görgüdi.

– Altynjan, sen hem ganyň aldyr – diýip, Togrul beg Altynjana maslahat berdi.

– Men hökman aldyraryl!

Altynjan ýalan sözlemeýärdi, begiň ýanynda-ha hiç wagtam ýalan sözlemeýärdi, ýone, näme üçindir, ol ganyny aldyrmak barada wada berse-de, sözünde durmady.

Ol ganyny aldyrmady.

Munuň sebäbini özünden özge hiç kim bilenokdy. Onuň aşa kelleagyrysy bardy, ol bu agrynyň emini-de bilyärdi. «Ýeňseçukuryň golaýında, gulagyn arka yüzündäki sünküň aşagynda ýerleşyän damardan ganyň suwuk bolmagy sebäpli ýüze çykýan kelleagyry hemem ötüsen kelleagyry azar berende gan alsaaň, peýda berýär»⁴ diýip, ol kelleagyry hakda gürruň gozgalanda aýdýardy. Ýone özüne gezek gelende bu babatda ol geleňsizlik edýärdi. Aslynda, Altynjanda geleňsizlik ýokdy. Megerem, bu geleňsizlik bilkastlaýyn bolmaly. Näme üçindigi welin, belli däldi...

Onunjy hekayat

KÖZ KÜLDE SAKLANAR

K

abyl Altynjanyň ýanyna begenjine guş bolup uçup geldi:
– Altynjan, Arslan Besasury ýaňy Zenjana (Zenjan welaýaty Kabyla ycta berlipdi) meniň üçin iki müň ýylky, iki müň sygyr hemem ýigrimi kerwen ekerancylyk gurallaryny peşgeş hökmünde ugratjakdygyny aýtdy. Özem ol Zenjanda maňa iki sany kerwensaraý hem gurup bermek isleyär. Men oňa razylyk berdim.

– Saňa berýärmى? – diýip Altynjan ýantgylap sorady.

– Diňe maňa berýär.

– Bir çöpi bar bolaýmasyn!?

– Menem soradym ondan: «Näme üçin maňa onça zady hedye berýärsiň?» diýip. Ol: «Hedye bet matlap bilen berilmeýär. Kimdir birini sulhuň alsa, gowy görseň, şol kişä peşges- hedye berýärsiň. Allatagala maňa berýär. Menem ýüzünden nur ýagýan adamlara hedye berýärin» diýdi. «At çapmaz, bagt çapar» diýip eşidipmidiň? Biler bolsaň, men käbir adam ýaly hars urmadym. – Kabyl Anusirwany göz öňünde tutýan bolmaly. – Kanagatly, sabyrly ýasadym, şükürli ýasadym. Gör, Allatagala üstüme getirip berýär!

– Ak ýürekden hedye berlendigine teý yşanyp bilemok – diýip, Altynjan Kabyla bakdy: – Şindem bir pille, Besasurydan hiç zat alma.

– Hedýeden diňe samsyklar yüz öwüryär.

Bu sözden soň Altynjan sesini çykarmady.

Derýada gämili yüzüş uzaga çekdi. Olar günortanlygy hem gäminin üstünde edindiler.

Garaňky gathlyşberende Altynjan akgylary bilen gämiden düşüp, öňki büweýh döwletiniň köşgünüň bagyna gezelenç etmäge gitdi.

Bagdan çykasyň gelmeyärdi. Bu ýeriň sergin howasy janperwerdi. Altynjan zalym Şetdadyň Erem bagyna gaýry dur diýdirýän bu ümürsin bagyň içinde dähedem-dessem ýöremekden rahatlyk tapýardy. Al-elwan gülliň ýanyna baryp synlaýardy, olaryň hoşboý müşki-anwar ysy janyňa hoş ýakýardy. Bilbilleriň saýraşyń dilnowaz seslerine diň salýardy. Togrul begin: «Diňe erkek bilbiller saýraýandyr, mäkiýan bilbiller saýramaýar, wasp etmek, saýramak Taňry tarapyn diňe erkeklerle berlendir» diýen sözlerini ýatladýardy.

Altynjanyň yzynda akgylary hyzmata gaýym bolup barýardy. Yöne Altynjan yzyndaky akgylarynyň, Seyiddäniň gelýändiginde habarsyz ýalydy. Köpler büweýh döwletiniň Bagdatda Erem bagyny döredenliginden habarsyzdyr. Beýle jenneti bagda gezim etmek her kese ýetdirýän mertebe däldi.

Altynjan Ar-Ratl diýilýän serhowza bardy. Ol ýerde tutum uludandy. Desterhan uludan ýazylypdы, ol üýtgeşik nazy-nygmatlar dan doludy.

Hatyn akgylarydyr Seyidde bilen serhowzuň başında oturyp wagtyny dilşatlykda geçirdi, herdürli nazy-nygmatlardan, tagamlardan datdy.

Aýdymçylar olaryň öňünde aýdym aýdýardy. Rakysçy gyzlar süňni ýok ýaly bolup rakys oýnaýardylar. Yöne, aýdymçylar, rakyslar bu gün, näme üçindir, Altynjanyň göwnüni göstermeýärdi, gaýtam, ömrüniň geçip barýandygyny ýadyna salýardy, kalbyna gussa dolýardy.

Altynjan aýdymyň tásirine berlip, begin geleninem duýman galan eken. Seyidde onuň gulagyna çawuş çakdy:

– Beg gelýär!

Altynjan başyny galdyrsa, eli tesbili Togrul beg gaşynda dur:

– Altynjan, içiň-ä gysýan däldir?!

– Begim, halyfyň gyzy Seýidde içimi gysdyranok. – Altynjan Togrul bege gapdalynda duran hyjaply gyzy görkezdi. – Seýidde gyz jana tenekar sözleri bilen göwünlerimizi göterýär. Bu sahypjemal gyz aby-hayýat suwy ýaly bir gudrat. Hezreti begin, bu mahytaban perizada tomaşa kylyň! Öwlat öwji bar bu gyzda – Altynjan hatyn Seýiddäniň yüzüniň hyjabyny galdyryp, bege görkezdi.

Seýidde utanjyna gyp-gyzyl boldy. Utanmasy Seýiddäniň garýagyz yüzüne güláp suwy berlen deýin ýalkym çagy.

Togrul beg birsalyň dymyp durdy-da, Altynjana ýüzlendi:

– Altynjan, men Mosula gitmeli boldum: ol ýerde Gutulmyş bilen çözümleri meselelerim bar. Yöne ýolugra seniň bilen Wasytta iki-üç gün dynç almak isleyärin. Myhman alyp bilerin öýtseň-ä şu gün Wasytta gidip, taýýarlygyň görüber. Bize ýaranmak saňa aňsad-a düşmez...

Begiň soňky sözüne wezir-wekiller hezil edip gülüsdiler. Altynjan welin, gülmedi, gaýtam ör-gökden geldi. Eşiden sözlerine nähili düşünjegini bilmeli, asyl. Göräýmäge, beg gowy söz aýdan ýaly. Altynjan üçin welin, begiň aýdan sözleri gulküli däldi-de, yzalydy, gynançlydy. Haçandan bări beg Altynjandan aýry bolupdyr? Nâme üçin Altynjan ärini Wasytta myhman hökmünde garşylamaly?

Togrul beg bir esasy bolmasa hiç bir sözü aýtmaýar. Onuň öwrümi mydama çylşyrymly, aňyrdan! Bu sözü açık aýtmagynda hökman bir «çöp» bar bolmaly. Ýogsam wezir-wekilleriniň ýanynda oňa beýle resmiliğiň geregi nâme?

– Altynjan, dymdyň-la?

Begiň garaçyny. Altynjan begiň bu sowalyna nâme jogap berjeginem bilmedi:

– Men haçan gideýin, begin?

– Ertir azan bilen ötgäit.

– Meniň bilen kim gider?

– Öz adamlaryň bilen gidiber. Wezir-wekiller meniň ýanym bilen bararlar.

Altynjan gyzyl-gyran gülüşyän wezir-wekilleri nazary bilen dalady.

Togrul beg ýene Altynjanyň garaşmadyk perdesinden gopdy:

– Eý, meniň naýyp-menabym, şu gün maňa üýtgeşik bir pöwrize-jowahyr hedye getirdiler. Beýle nepis zatlaryň gadyryny diňe sen bilyärsiň, şonuň üçinem muny saňa berýärin!

Altynjan öz nägileligini begiň aňandygyny, hut şonuň üçin hem «naýyp-menabym» diýip ýörite ýüzlenendigini, aýalynyň hoşuna geljek peşgeşi ýörite berýändigini aňdy. Bir tokga pöwrize daşyndan edilen monjuga çala nazar aýlan Altynjan Togrul bege göwünli-göwünsiz minnetdarlyk bildirdi.

Bu ne ahwalat boldy? Altynjan ýaňyja Erem bagy, jennet atlandyran ýerinde özünü dowzaha düşen ýaly duýýar-la?!

Adamyň ýüzi-gözi gülüp jennetiň alamatlaryny äsgär eýlesede, içde dowzahyň harasady gopýar-la?!

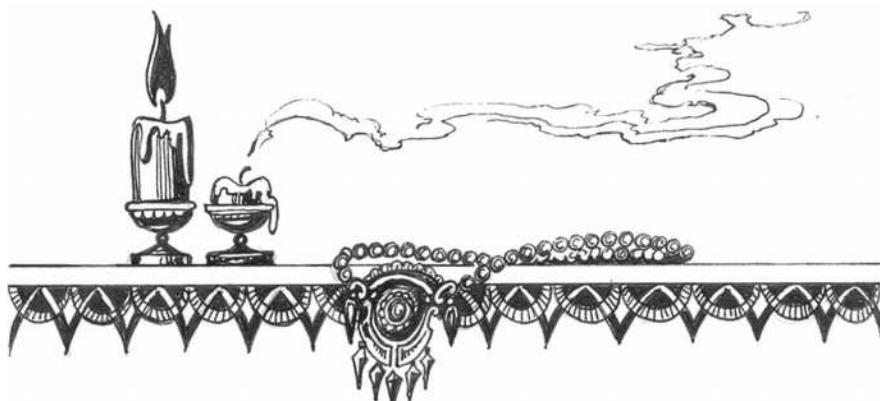
Adamyň aamlygyna bakyň: ol Allatalagalyň dowzahdyr jennetini o dünýäde hasaplaýar. Aslynda welin, Haktagala dowzahdyr jenneti bendesiniň içinde ýerleşdiripdir. Adam bu dünýäde öz içinde orun tapan jennetdir dowzahynda ýasaýan bolarly.

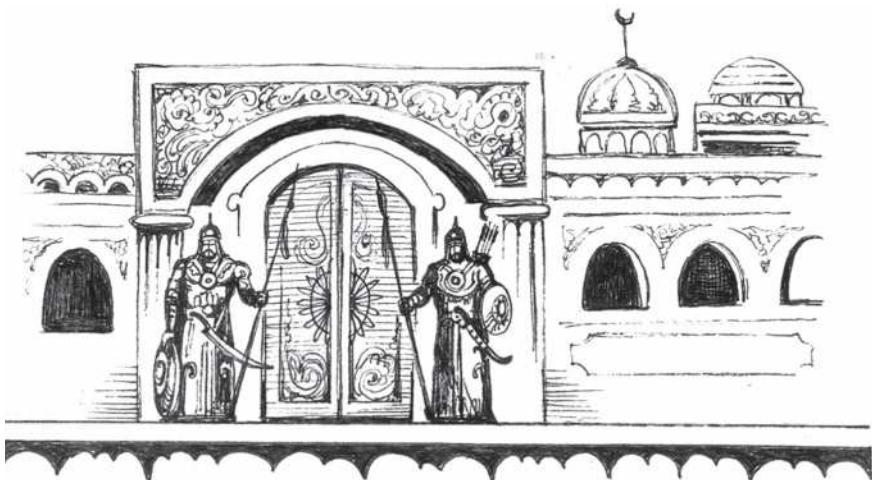
Togrul begiň hatyny bolsaňam, saňa dowzah yrak däl.

Eh, ýarysy giye, ýarysy gündiz dünýä!

Eh, ýarysy ýagylykly, pazylatly, jennetli, ýarysy hupbatly, dowzahly dünýä!

Bäş günlük ýalançy dünýände dowzahyň yrak, jennetiň mekan bolsun!

On birinji hekayat

ÜÇ DUŞUŞYK

Birinji duşuşyk

Togrul begiň köşgi iki bölekden ybaratdy. Birinji bölek «salamlyk» diýlip atlandyrylýardy.

Salamlyk begiň resmi hem resmi däl kabul edişliklerini geçirýän, hökümdarlyk edýän, döwleti dolandyryan, dynç alýan, ýasaýan bölegidi.

Ikinji bölek harem, haremhana – enderun diýlip atlandyrylýardy. Haremde begiň hatyny ýasaýardy. Bu ýere begden başga erkek kişä barmak gadagandy. Beg haremiň kaşaň, owadan bolmagyna aýratyn üns berýärdi.

Togrün begiň durmuşy Altynjanyň ömri bilen doly hem gutarnyklı mana gelyärdi, hatyny bolmanlygynda özünü ýarty göwre hasaplaýardy.

Togrün beg durmuşyny hem içki manysy, hem göwnüniň bezegi, hem ömrüniň guwanjy, hem janynyň goragçysy bolan Altynjany neneň ezizlemesin! Nädip ony haýsydyr başga bir zenan bilen çalyşyb-a däl, deňeşdirip bilsin! Ol näçe gezek Togruly ölümden halas etdi!

Adam şahsyýeti köpgraňly, onuň her gyraňynda-da aýratyn bir şahs otyr. Iki ynsan arasyndaky hakyky sylag-hormat, ezizlik ol şahslaryň her biriniň öz maşgynyndaky şahslarda öz taýyny tapanda, diňe şonda mümkün bolýar. Togrul begdäki berdaşly, kuwwatly erkek kişi hatynyndaky mähirli, näzik zenan bilen utgaşýar. Ondaky haýbatly beg Altynjandaky parasatly nedim bilen tapşyár. Togrul begdäki ökde hem akyllý serkerde Altynjandaky taýsyz esger bilen taýlaşýar.

Togrul beg ýöriše gidende haremini, hazynasyny ýany bilen alyp gidýärdi. Yöne soňky ýyllar Altynjany köskde naýyp belläp gidýän gezekleri az bolmaýardı. Bu giden şalygy kimdir biri dolandyrmaly ahyryn! Şalyk welaýatlara, welaýatlar etraplara, etraplar galalara, obalara bölünýärdi. Galalar, obalar etraplara, etraplar welaýatlara garaşlydy. Welaýatlar şalyga hasabat berýärdi. Balhda ýa Horezminde, Jebelde ýa Nyşapurda kiçeňräk met-jit, mekdep guruljak ýa ol ýérlerde kimdir biri wezipä göteriljek bolsa, hökman şalyga yüz tutmaga borçludylar. Şasız hiç bir mesele çözülmeyärdi. Şonuň üçin köskde ertirden aşşama çenli iş ýeterlik bolýardı. Elbetde, şa, naýyp ýerlerden gelýän arşaşıkaýatlara, her bir meselä goşulyşyp ýörmeýärdi. Çünkü her bir meseläni çözüyan ýörite diwan, ýörite wezir bardy. Her bir weziriň ýolbaşçylyk etmeli ugry anyklaşdyrylandı. Wezirler, gulluklaryň, diwanlaryň sahyplary öz çözüp bilmédik meseleleri bilen patyşa ýa-da baş wezire yüz tutýardylar. Patyşa ýörişde wagty onuň çözümleri meselelerini naýyp Altynjan ýa-da baş wezir çözýärdi.

Köskde hyzmat edyän adamlar kändi, olaryň her biriniň anyk etmeli işleri bardy. Köşk emirleri – üstaduddar, salahdar, emirialem, taştdar, emiri çasnigir, emiri şikar, emiri ahyr, döwetdar, kyssadar, jamedar¹ Altynjan hatynyň garamagyndady. Olaryň habaryny patyşa wezir ýa-da Altynjan naýyp ýetirip bilýärdi. Ol diwany-hasy-da² dolandyrýardı. Togrul beg köşk emirleri bilen seýrek dusýardı. Çünkü ol görer gözden çetde bolmaga çalyşýardı. Onuň görünmegini, salamlaşmagy köşk emirleri üçin hem căksız uly mertebedi.

Altynjan naýyplyk tagtyna naýyp haladyny geýip çykardı. Başyna sap altyndan ýasalan, gymmatbahaly al-ýasyl göwherler, jowahyrlar bilen bezelen täjini geýerde. Sag elinde ujuna altyndan goşa kellemi bürgüdiň ýylan tutup duran sekili ýasalan hasasyny saklap oturardı.

Naýybyň kabul edişligi başlanmaly, gutarmaly wagty takyk kesgitlenendi. Aslynda, köşkde berk tertip-düzungün bardy.

Günde baş gezek nobat³ saz çalýardy. Bu nobatlar namaz okamaly wagtyny ýatladýardy. Namaz okamak üçin çalynýan sazlardan başga-da, şanyň zyýapatlarynda, meýlislerinde saz⁴ çalnyp, rakys oýnalýardy. Şeýle hem patyşa ýörişe ugramak üçin atyna münjek bolanda dabaraly saz çalynýardy. Şa ýörişlerden geleninde hem nobat bilen garşy alynýardy.

Altynjan käteler sazandalary çagyryp, olaryň sazyny diňlärdi. Olçaňda, kanunda, sazda, berbadda saz çalyp bilýärdi. Altynjanda saz gurallary kändi. Berbady Togrul bege bir balhly tajir sowgat getiripdi, beg hem ol sowgady hatynyna beripdi.

Kä agşamlar beg Altynjanyň saz çalyp bermegini islärdi. Melike begiň bu islegini höwes bilen bitirerdi. Är-aýalyň gowy görýän aýdymalary bardy. Bu aýdymalary aýtmaga ilki Altynjan başlardy. Özem ol ilki Togrul begiň iň söygüli aýdymyndan başlardy. Ol aýdym Salyr Gazan hakyndady. Altynjan ikinji bendi aýdyp başlanda Togrul beg dymyp oturyp bilmezdi, Altynjana goşulyp aýdybererdi:

Otuz-kyrk müň leşger birlen Gazan baryp,
Itbejene illerini keldi gyryp,
Birnijesi gutuldylar köp ýalbaryp,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Andan hüner göterdiler barça uly,
Bazylarga orun berdi sagly-solly,
Bizge böldi kamug ilniň orny diňli,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Seýyah Gorkut, öler bolduň imdi, bilgil,
Ol Gazanyň döwletine doga kylgyl,
Kerwen kitdi, köp giç galdyň, ýolga kirgil,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Togrul beg bu aýdymdan soň göwni çag-çag bolup «Gorkut ata» boýundan başga bir aýdyma başlardy:

Ýedi başly aždarhaga ýetip bardym,
Haýbatyndan sol gözüm ýashardy.
«Heý, gözüm, namart gözüm, muhannes gözüm!
Bir ýylandan, näme bar, gorkduň» diýdim.
Onda hem «Ärdirin, begdirin» diýip öwünmedim.
Öwenleri hoş görmedim...

Togrul beg ýörişde wagty welin, köskde namazyň noba-tyndan başga saz çalynmaýardy.

* * *

Altynjanyň sazy gowy görýändigi üçin, Alparslan birgiden sowgatlar bilen birlikde ýígrimiden gowrak herdürli saz gu-ralyny ugradypdyr. Altynjan şirin janyndan eý görýän, mähir siňdiren mäligi Alparslanyň sowgatlaryny görmek üçin saraya bardy.

Elli düýä yüklenen sowgatlar giden meýdany dolduryp durdy.

Altynjan sowgatlary gözden geçirip ýörüşüne birden tisginip gitdi: onuň nazary başyny aşak salyp duran düýekeşde saklandy. Düýekeş uzak seredip durmagy geliksiz görüp, sowgatlary gözden geçirmegi dowam etdirdi. Sowgatlary gözden geçirip yzna dolananda hälki düýekeşin ýerinde ýoklugy ony has-da geňirgendirdi.

- Hany, şu ýerde duran hälki düýekeş? Nirede ol?
- Häzir taparyn – diýip, kerwenbaşy ikiýana alakjady, ýöne hälki düýekeş edil guýa giren ýalydy, ýokdy.

Altynjan:

- Tapyp, meniň ýanyma getiriň! – diýip, kabulhanasyna gitdi.
- Düýekeşi tapmak aňsat düşmedik bolarly, sebäbi ony derrew tapmaga söz berseler-de, garaňky gatlyşyberende getirdiler.
 - Melikäm, melikäm! Men günükär! Näme jeza berseňiz, men razy – diýip, düýekeş içeri girenden Altynjanyň öňünde ýuzin süýnüp ýer ogşamaga başlady, ýetişibildiginden hem samrady.
 - Tur ýeriňden! – diýip, Altynjan azmly gürledi. – Hany, bar zady aýt! Bol, bol!

– Melikäm, menden hiç zat soramaň! Öldüriň meni, melikäm!

– Näme etjegimi özüm bilerin, ýöne sen maňa näme üçin bizi – babamy satandygyňy, näme üçin iýen duzuňa kast edendigiňi düşündir.

– Siz maňa, barybir, ynanmarsyňz, melikäm...

– Çynyň aýtsaň ynanaryn. Näme üçin şugullyk etdiň?

– Men hiç kime hiç zat şugullamadym, melikäm. Alla kesim-kesim etsin. Men hiç kime hiç zat şugullamadym. Gurhany kerimden ant içýärin!

– Onda näme üçin gaçdyň?

– Maňa Haldan: «Gaç!» diýdi. Men: «Näme üçin?» diýdim. Ol: «Hökümdarymyzy öldürjek bolupdyrlar. Onam senden görýärler. Häzir gaçmasaň, hökümdar seni öldürer. Gaç, başyň guitar. Sende şayat ýok. Hiç kim saňa ynanmaz. Hiç kim seni diňlemez» diýdi. Haldan maňa bir ýaby berdi. Men şol ýaby bilenem gaçdym. Şondan bări görmedigim görde galdy, melikäm.

Altynjan esli salym sesini çykarmış oturdu. Soňam:

– Alparslanyň kerwenbaşysyny çagyryň! – diýdi.

Sähel salymdan garagyýçak ýigit içeri girip, ýer öpüp, Altynjana tagzym etdi.

– Alparslan mälige aýdyň, bu düýekeş – Dowguş meniň obadaşym, zamahşarly. Alparslan, goý, bu kişi barada aladalansyn.

– Lepbeý, naýybym!..

Altynjan: «Adam doglan ýerini, it doýan ýerini küýsär» diýlen pähimi hakydasında aylady, öz-özüne geň galdy: bir mahalky ýigrenen adamyny bu gün ýigrenip bilenok. Dowguş onuň gözüne yssy görünýär. Ol ony öz ýakyn adamy hökmünde duýýar. Onuň kösenmegine ýüregi gyýlyar. Megerem, bir galada önüp-ösüp ulalandygy üçindir?! Mundan iki aý öň ol Haýdar neçjary hem kowup bilmändi ahyryn. Ýogsam Altynjan ony: «Şerap içýärsiň» diýip öýden kowupdy. Abdylmälik han diňe gyzynyň göwni üçin onuň kowulmagyna garşı cykmandy.

Mundan iki aý öň işigagasy bir owadan sandyk getirdi. Altynjan bu sandygy görenden Haýdaryň ýasandygyny bildi.

– Muny kim berdi?

- Muny bir garry goja size hedye getirdi.
- Nirede ol?
- Gaytdy, melikäm!
- Tapyp getiriň!

Haýdar hiç ýere gaýtman eken. Gaýdara ýeri bolmasa nirä gaýtsyn?! Ol daşısıkde Altynjandan çakylyga hantama bolup dur eken. Haýdar görgüli bir döwüm tötek tapyp bilmän gedäýçylyk edýändigini aýdyp, gözüne ýaş aýlady. Şondan soň Altynjan ony hansalara⁵ kömekçi edip berdi:

- Şu gojanyň kem zady bolmasyn!

Ikinji duşuşyk

Altynjan naýybyň kabulhanasyna wezir Kundury geldi. Ol içki howsalasyны beýan eýledi:

- Altynjan hatyn, şeýlebir geliksiz habar bar welin, men, dogrusy, size nähili beýan etjegimi bilmeýärin.
- Bir adaty bolmadyk habaryň bardygyny men siz içerik äden ilkinji ädimiňizden duýup otyryn. Siz şanyň baş weziri, nähili habar bolsa, ony gönü aýdyň.
- Elbetde, ol habar döwlet bilen baglanyşykly bolsa, gönü aýdardym...
- Ol habaryňz meniň bilen baglanyşyklymy?
- Siziň bilen baglanyşykly.
- Nämé bolupdyr? - diýip, Altynjan ýerinden nädip turanyny-da duýman galdy. - Anuširwana bir zat boldumy?
- Men sizi nähak gozgalaňa salýaryn. Hiç kime hiç hili bolan zat ýok, ýönekeý bir il arasyňň myş-myşy ýaly bir zat...
- Eý, wezir, myş-myş habar üçin seniň beýle howsala düşmektekdigiň men bilyärin-ä.
- Ýaňy meniň ýanyma bir galanyň kutwaly öz muhtasyby bilen geldi. Ol bir garry är-aýalyň siziň dergähiňize gelyändigini habar berdi.
- Bu ýerde nämé geň zat bar? Goý, gelsinler.
- Ýa muhtasyp akylyndan azaşypdyr ýa gelyänler jadygöý bolmaly.

– Nâme üçin beýle pikir edýärsiň?
– Mundan bir ýyl öň: «Biz Altynjan hatynyň obadaşlary» diýip, bir är-aýal gelipdir. Atlaryny aýdypdyrlar. Bu gün hem: «Biz Altynjan hatynyň obadaşlary» diýip, bir är-aýal gelipdir. Atlaryny aýdypdyr. Muhtasyp: «Mundan bir ýyl öň gelen är-aýalyň atlary bilen şu günüki gelen är-aýalyň atlary, beryän gürrüňleri meňzeş – diýär. – Yöne olar aýry-aýry adamlar» diýär. Muhtasyby geň galdyran zat, aýry-aýry är-aýalyň şol bir ady, şol bir wakany bir ýyldan soň gaýtalap durmasy. Men bu ýerde bir jadygöylük bar bolaýmasyn, olardan size ýamanlyk geläýmesin diýip howatyr edýärin.

– Düşnükli – diýip, Altynjan ýeňil dem aldy. – Arkaýýn bol, olardan maňa ýamanlyk gelmez. Hany olar?

– Kimler?

– Taberek galasynyň kutwaly bilen muhtasyby?

Kundury Altynjana gözlerini petredip seretdi:

– Olar köskde. Siz olaryň Taberekden gelendiklerini nädip bildiňiz?

Altynjan Amydylmülküň (Kundurynyň) bu sowalyna jogap bermedi: gapydanyna ýüzlendi:

– Kutwal bilen muhtasyp gelsin!

İçerik Taberek galasynyň kutwaly bilen muhtasyby girdi. Olar gapynyň ýanyndan Altynjanyň tagtyna çenli emedekläp gelip, ýer öpüp, tagzym etdiler.

Altynjan naýyp olaryň işlerinden, saklygyndan razydygyny, sonuň üçin hem olaryň ikisine-de müň dinar sylag beryändigini aýtdy. Gelenler beýle sylaga garaşmadyk bolarly, Altynjanyň haýbaryna çäksiz begendiler.

– Men olaryň aýdýan zatlaryny diňläp, haýran galdyn. Bu günüki gelenler hakyt mundan bir ýyl öňki gelen är-aýalyň sözlerini gaýtalaýarlar. Bularyň ýone-möne adamlar däldigini desine aňdym. Özlerem: «Biz öň bu jelegaýlara gelemzok. Ilkinji gezek gelýaris» diýip, hakyt ýalan sözleýärler – diýip, muhtasyp janykdy.

Altynjan hatyn muhtasybyň sözünü böldi:

– Muhtasyp, hany, siz aýdyň, meniň atdaşyma – gyzyňyz Altynjana atabeg tapdyňyzmy?

Muhtasyp bu garaşymadyk sowala wagty bilen jogap ber-män mölterilip seretdi durdy.

Altynjan sowalyny gaýtalady.

Sowal ikinji gezek berlende akylyna aýlanan muhtasyp howlukmaç dillendi:

– Tapdym... Täjirleriň birisi ýörite atabeg ugradypdyr...

– Siz gzyňza şu aýnany menden sowgat beriň. Goý, ol gowy okasyn – diýip, Altynjan muhtasyba gyralaryna altyn çayý-lan kiçeňrak aýnany uzatdy.

Muhtasyp müňbir tagzym bilen sowgat berlen aýnany gur-sagyna basdy.

– Müň keren Taňryýalkasyn, merhemetli melikäm. Men gyzyma siziň adyňzyz dakdym, onuň siz ýaly mertebeli zenan bolup ýetişmegini isleyärin...

Muhtasyp bilen kutwal Altynjandan gözlerini aýyrman aňkarylyşyp durdylar. Olaryň anygyna ýetmek isleyän kabir zat-lary bardy, ýöne göni soramaga aýgyt edip bilenokdylar.

Altynjan kutwala ýüzlendi:

– Olar hazır nirede?

– Biz olary kösge getirdik, olar hazır gapydanyň otagynda siziň emriňize garaşyp otyrlar.

Altynjan kutwaldyr muhtasyby ugradyp, hyzmata gaýym bolup duran gapydanyna ýüzlendi.

– Çagyrlary!

Gapydan baş atyp çykyp gitdi. Sähel salymdan gapyda garry är-ayál peýda boldy. Olar başlaryny aşak egip, titreşip durdylar.

Altynjan olara bakan ýöräp ugrady:

– Kalbyna, joram, mähribanym meniň, bu senmi?!

Megerem, Kalbyna beýle hoş söze garaşmadyk bolarly, biygyýar seslendi:

– Men-n. Kalbyna...

– Meniň mähriban Kalbynam!..

– Bu men, Altynjan hatyn, Kalbyna men – diýip, bili bükü-len hortap zenan özüne bakan ýylgyrjaklap gelýän Altynjan bi-len gujaklaşmaga aýgyt edip bilmedi, aşak çöküp, hatynyň aýa-gyna ýkyldy.

– Tur ahyryn ýeriňden, Kalbyna. Ikimiz jora ahyryn.

– Siz meni unutmansyňyz-a?!

– Men, heý-de, jan ýaly joramyr unudarynmy?! Tur ýeriňden.
Gel, ikimiz gujaklaşaly!

– Ýok, ýok. Siziň gujaklamagyňza men mynasyp däl. Men siziň aýagyňza togap edeýin. Duruň, aýaklaryňyzdan ogşaýyn, Altynjan melikäm!...

– Kalbyna!..

– Men siziň şeýle beýik derejä ýetjegiňizi bilyärdim.

– Seniň dilegleriň bilen men şu derejä ýetdim!.

– Ýok, ýok, siz – beýik hatyn! Juda beýik hatyn. Siz öňem beýikdiňiz, men size guwanýaryn!

– Meniň seni nähili göresimiň gelendigini, seni nähili küýsändigimi bir bilsediň, Kalbyna.

Kalbyna «sene» geçdi:

– Sen, dogrudanam, meni ýatladyňmy, Altynjan?

– Seni biçak göresim geldi meniň – diýip, Altynjan Kalbynanyň ýerinden galmagyna tekge berdi.

Iki jora şapba gujaklaşdy, soňundan gözýaşlaryny saklap bilmän hünibiryń agladylar.

Kalbyna gözüniň ýaşyny sylip, adamsyna ýüzlendi:

– Görýärsiňizmi, Altynjan meni tanady, meni hakyt gujaklady! Altynjan maňa: «Joram!» diýýär. Siz: «Altynjan bizi kabul etmez, tanamaz» diýidiňiz. Altynjan meni tanady!

Altynjan Gökhuna seretdi, ony synlady, onuň bilen baş atyşyp salamlaşdy:

– Men Gökhuny tanaýaryn. Gökhuny Togrul beg hem tanaýar. Özem Gökhunyň gelerine sabyrszlyk bilen garaşýar. Şamäligiň hyýanatyndan soň Togrul beg siziň geleriňize kän garaşdy. Siz bu ýere geljekdigiňizi üç-dört ýerde aýdypyşyňz ahyryny.

– Wa-weýla, geljekdik, ýöne kabul etmersiňiz öýdüp gorkduk, dogrusy. – Kalbyna gözlerini petredip, bir Gökhuna, birem Altynjana seretdi: – Gökhuny Togrul beg tananok ahyryny?!

– O näme üçin: «Tananok» diýýärsiň? Togrul beg Gökhuny tanaýar. Özem gaty gowy tanaýar, gaty uly hormat goýýar. «Meni seniň bilen duşusdyran Gökhun ibn Harurdyr» diýýär.

- Hakyt şeýle diýýärmi? – diýip, Gökhun ekezlendi.
- Gökhun, siz maňa: «Togrul beg bilen duşuşmadym» diýdiňiz-ä?

Gökhun müýnli ýylgyrdu:

- Kalbyna, sen menden aýyplasma. Men saňa öýlenmek üçin şol wagt ýalan sözlemeli bolupdym. Hakykatynda bolsa, Altynjanyň şertinden soň, men gylç ýá kepen däbini ýüregimde besläp, Togrul beg bilen duşusdym. Ol maňa düştüni. Soň biz açýk söweše girdik, iki günläp söwesdik, üçünji gün bolsa, men mugyra geldim.

- Gylç ýá kepen resimi boýunça söweßen bolsaňyz, ikiňizden biriňiz aman galmały däl. Siziň ikiňize-de hiç zat bolmandyr. Diýmek, bu ýerde gylç ýá kepen resimi ýok.

- Kalbyna, sen dogry aýdýarsyň. Şol söweşde biziň ikimizden birimiz amanadymyzy tabşyrmalydyk, ýöne biz özara düşünişdik, soňam resimiň talabyny bozduk. Togrul begiň ýalkawy bilen men diri galdym.

- O nähili ýalkaw? – Kalbyna geňirgendi.

- Wagt geçdi, indi ol zatlary aýdanymyň zeleli ýok – diýip, Gökhun şelaýyn ýylgyrdu.

- Aýt, aýt!

- Men iki günläp gylyclaşanymdan soň, üçünji gün Togrul bege elimdäki gylyjymy berdim. Ol munuň hikmetini sorady. Şonda men oňa şeýle diýdim: «Seniň bilen iki gün söwesip, men özýalňyşma, seniň Altynjan bilen hakyky serkerde boljakdygyňa düşündim hem anyk pikire geldim. Altynjan maňa däl-de, saňa mynasyp. Ol gyz seniň üçin dörän gyz. Men saňa garalla bolmaýyn. Sen meni öldür-de, Altynjana öýlen» diýdim. Şonda Togrul beg maňa garşı çykdy: «Ýok, men öýlenjemek däl. Meniň ömrüm Oguz hanyň gylç ýá kepen däbine bagışlanar. Men babam Mykaýylyň, Arslan ýabgu bilen Ýusup ýabgunyň maksadyna ýetýänçäm – Derwezata şalygyny döredýänçäm öýlenmerin. Şonuň üçin maňa hiç hili hatyn gerek däl. Hatyna imrinmek – salgyma imrinmek. Hatyna imrinmek – erkegiň gowşaklygynyň, kämil däldiginiň alamaty. Men özümi hiç bir zada örklemerin» diýdi. Men Togrul bege: «Sen ýalňysýarsyň! Altynjan saňa maksadyňa ýetmegiň, azatlygynyň, erkinligiň üçin gerek. Sen Altynjanyň di-

daryny bir gezek gör. Ony göreniňden soň pikiriň üýtgemese, ana, şonda şu günki söweşimizi dowam etdireris» diýdim. Meniň bu sözlerime Togrul beg geň galdy, sizi görmäge söz berdi. Şondan alty aý geçenden soň men ýene Togrul begiň ýanyna bardym. Ol meni gujak açyp garşylady, meniň mamladygyny aýtdy, maňa zyápát berdi, egnime serpaý ýapdy. Biz dogan okaşdyk. Agyr günde birek-birege kömek bermäge ähtlesdik. Men şonda öz hatynomyň Kalbyna bolmalydygyna düşündim.

– Togrul beg maňa bu barada hiç zat aýtmady – diýip, Altynjan dillendi. – Siziň häzirki aýdan zatlaryňzy – araňyzda bolan bu söweşi Togrul beg maňa öz başdan geçirimesi hökmünde dälde, Salyr Gazanyň başdan geçirimesi hökmünde gürrüň berip-di. Diýmek, ol waka Salyr Gazan bilen däl-de, ikiňiziň araňyzda bolupdyr-da?!

– Hakykatynda meniň aýdyşym ýaly boldy, melikäm.

Altynjan Kalbynanyň sag elini eline alyp sypady:

– Mähriban doganjygym! Seni görenime nähili begenendigimi bir bilsediň! Meni kerwen-kerwen baýlyk bilenem, başga bir zat bilenem häzirki ýaly hoşnowaz edip, begendirip bolmaz!

– Taberek galasyna owkat edinmek üçin bardyk welin, muhtasyp bize: «Siz mundan bir ýyl öň hem gelipdiňiz» diýip, al-petimizden aldy. Gökhun ikimiz hem oňa öň bu ýere gel-mändigimizi şeýle bir janygyp düşündirjek bolýarys welin, ol dikdüşdi, teý, düşünmek islänok. Ol bize: «Siz ýa içaly bolmaly ýa-da jadygöý» diýýär. Hey, bizdenem içaly bolarmy, heý, bizdenem jadygöý bolarmy?!

– Kalbyna, hany, o gürrüňleri aňyňdan aýyr. Iň esasy zat – sen geldiň.

– Men hiç düşünip bilemok. Mundan bir ýyl öň gelen bol-sak, onda bu günki duşuşygymyz bir ýyl mundan öň bolardy.

– Siz geljek diýipsiňiz ahyryn.

– Wadaryg-a, geljekdik, ýöne, aýtdym-a, kabul etmersiňiz öydüp howatyrlandyk. Kim biziň keşbimize girip biler? Hiç akylyma sygdyrp bilemok.

– Kalbyna, şony akylyňa sygdyrmagyň saňa geregi ýa bähbi-di barmy?

– Ýok.

– Onda sen o barada pikir hem etme. Zamahşarda sen maňa hyzmat edýärdiň. Bu gün bolsa men saňa hyzmat etjek. Ýörün!

Kalbyna Altynjanyň yzyna düşüp barşyna içki pikirini ýene daşyna çykardy:

– Teý akylyma sygdyryp bilemok. Mundan bir ýyl öň Gök-hun ikimiziň adymyza duwlanyp Taberek galasyna baran züwwük kimkän?

Kalbynanyň sowaly ýene jogapsyz galdy. Altynjan bu sowaly eşiden-de bolsa, jogap bermedi, diňe syrly ýylgyrdy...

Üçünji duşuşyk

Altynjan soltan Masudyň goldawy bilen Horezmine şa bolan Şamäligi ýadyndan çykarmaýardy, onuň tutulmagyny, jezalandyrılmagyň isleyärdi, bu hakda ýüwürjisi Ybraýyma aýdan-da, ol gaty ynamly söz beripdi:

– Allatagalanyň nesip eden bir günü men ol pälazany seniň öňünde dyza çökererin!

Bu sözi Altynjan şeýlekin bir aýdylan sypaýcylykly söz hökmünde kabul edipdi, ýöne Ybraýym beren wadasyny unutman eken: özuniň ýakyny Ärdaşy dört müň atly bilen Şamäligiň gözlegine ugradypdyr, ony ele salyp, Altynjanyň öňünde dyza çökermegi tabşyrypdyr.

Şamälik ibn Aly Garagumuň içi bilen Dehistana gaçdy. Ol ýerde hem uzak durmadı, çünkü Dehistan seljukly döwletine degişlidi. Onuň üç yüz otuz düye baýlygy, iki yüz düye goş-golamy, ýüzden gowrak jandary bardy. Baran ýerinde oňa şübheli seredýärdiler. Talaňa düşmek howpy-da bardy. Sonuň üçin ol ynamdar ýerde düşlemek isleyärdi. Ol Talese bardy, ýöne ol ýerde ýerläp bilmän Kermana gitdi. Kermanda Çagry begiň uly oglы Gurt häkimlik edýärdi. Sonuň üçin ol bu ýerde de uzak durman: «Seljuk beglerinden has uzakda gaýgysız özür süreýin» diýen niýet bilen Mekrana bardy, Abu Kalyjary hossar tutundi. Ýone näçe uzaga giden-de bolsa, ol rahatlyk tapyp bilmeli. Togrul beg öz agalyk çağını ýylsaýyn giňeltdi.

Bir ümürli gün Şamälik üstünü basdyrdy. Ärdaş dört müň saý atlasy bilen Horezminden üç yüz farsah uzaklyga gaçan Şamäligi ýesir aldy⁶.

Şamälilik özünü halas etmek için Ärdaşa ýalbarmak ýalbardy, oňa şirin jany üçin bar zadyny bermegi wada etdi. Ol diňe öz gara basyny soraýardy. Hakykatdan hem ol gara basynyň aman galmagy üçin Ärdaşa ähli baylygyny bermäge razydy. Gerek diýse, egindäki eşiklerine çenli çykaryp bermäge razydy.

– Eý, dogan, biziň ikimiz hem oguz. Oguz oguza ýamanlyk etmesin. Sen hem maňa ýamanlyk etme. Ynha, meniň baýlyklarym. Bu baýlyklar Horezmin şalygynyň hazynasy, baýlyklary. Sen şu hazynalary, baýlyklary özüňe al-da, meni hem meniň maşgalamy boşat! – diýip, Şamälilik Ärdaşyň aýagyna ýkylyp ýalbardy. – Ýanyňda gül ýaly iki ogluň bar eken. Bu baýlyklar seniň ähli neberäňe ýeter.

– Iman baýlykdan beýikdir.

– Baýlykdan beýik zat ýokdur! Sen gyltyma kowalaşýarsyň!
Sen meni diňle.

– Gepleme!

– Hiç bolmanda meniň maşgalama, çagalaryma haýpyň gelsin!
Ärdaş jyzasy bilen Şamäligiň yüzüne batly urdy.

Şamäligiň dişleri döwüldi, agzy gara gana boýaldy. Şondan soň Şamälilik ýalbarmady. Çünkü sözüniň ýer almajakdygyna göz yetirdi.

Üç yüz farsah gaçanyňdan soňam seni tapýan bolsalar, diýmek, ele düşmek Perwerdigäriň ýazgydydyr.

Her bir etmişine jogap okamaly dünýä eken bu dünýä!

Şamäligiň hem eden etmişlerine jogap bermeli wagty gelen bolmaly.

Özüňdenem, takdyryňdanam gaçyp gutulyp bolmaýan eken!

Ärdaş Şamäligiň elini arkasyna daňyp, ähli baylygyny dünýä ýükläp, özünü pyýada ýoredip, ezeneginden silteý çekip, Altynjanyň huzuryna alyp geldi.

– Merhemetli melikäm! Ybraýym ynal size Jendiň ozalky emiri Şamälilik ibn Alyny huzuryňza getirmäge söz beren eken. Onuň tabşyrygy bilen Şamäligi ähli engamy, tohum-tiji bilen siziň dergähiňize alyp geldim.

Altynjan garşysynda basyny aşak salyp duran kelte boýly, deşli, inedördül kişini synlady. Ol:

– Meniň gören Şamäligim gaty daýawdy? – diýip, gap-dalynda duran Kabyla ýüzlendi.

– Sen ony öň atyň üstünde görensioň. Ol ata münende eýeriň üstüne güdri güpjek goýup oturýardy.

– Boýunyň kelte bolşy ýaly, ömrem kelte bolup çykdy görögüliniň – diýip, Ärdeşir Magmarany gözlerini güldürdi.

– «Kelte boýly adamlaryň köpüsü görüp bolýar» diýýärler. Bu kişiniň ömrünü kelte eden zat – góripligi.

– Melikäniň öňünde dyza çök! – diýip, hasymalaryň biri Şamäligiň egninden basdy.

– Men hatynlaryň öňünde dyza çökmeýärin.

– Bä, özüňi henizem emirdirin öýdýärsiňmi? Indi seniň gara başyňdan başga hiç zadyň ýog-a! Tumaýak galdyň, tumaýak! – diýip, Ärdeşir Magmarany heşelle kakdy.

– Tumaýak galdyrsaňyzam, menden mertebämi alyp bilmersiňiz. Mertebämi ýitiren günüm özüm özumi öldürerin.

Ärdeşir Magmarany yşarat etdi: Şamäligiň iki ýanynda duran hasymlar ellerindäki jyzalaryny ýerde goýdular-da, emiri zor bilen dyza çökerdiler, soňam ony ýüzin ýatyrdlar.

Şamälik garşylyk görkezjek bolmady. Sebäp güýjuniň pes geljekdigini bilip durdy. Ol kaýllyk bilen süýnüp ýatdy.

Altynjan näme garaşsa-da, Şamäligiň tutulyp getirilmegine garaşmandy. Onuň tutulyp getirilmegi asla mümkün zat däl ýalydy. Kim ony: «Madýarlaryň (wengerleriň) ýurduna gaçaňmyş» diýse, başga biri: «Müsüre aşypdyr» diýipdi. Altynjan üçin iň esasy zat Şamäligiň hökümdarlygynyň ýok edilenligidi. «Şamälik pälinden tapdy» diýip, ol netijä gelipdi. Gör, ol günlerden bäri näçe ýyl geçipdir?! Altynjan şu güne čenli Şamäligi näletläp ýaşady! «Zamahşar gjisesi» diýip at alan şol gyrgynçlygy ýatlanda onuň endamynda galpyldy peýda bolýardy.

Bu nejis Altynjanyň mähriban kyblasy Abdylmälik hany, mähriban käbesi Hajar hatyny öldürdi.

Ol Altynjanyň dogany Habyl dardan asdy!

Zamahşarlylardan üç ýüzden gowrak adamy öldürdi. Baş ýüzden gowrak adamy ýesir edip, gul bazarynda satdy!

Seljuklaryň bolsa sekiz müň adamsyny öldürdi!

Altynjan: «Elime düşse, Şamäligi düýt-müýt ederin!» öýdyärди.

Ine, öňünde Şamälik ýatyr.

Onuň janyny jähenneme ýollamak üçin Altynjanyň ýekeje yşaraty ýeterlikdi. Öňki eden hyýanatlaryny az görýän ýaly, ýene gürlänem bolýar: «Men hatynlaryň öňünde dyza çökmeýärin!» diýip.

Gör, ol ýaşan ömründe näçe hyýanatçylyk, näçe wagsylygyň etdi?! Gör, onuň elinden näçe-näçe bigünä adamlar öldi?! Ine, indem bir tokga et bolup güberlip ýatyr. Tanamaýan adam: «Gowy adamdyr» diýip pikir eder. Yüzünde wagsylygyň ýekeje peşwerem ýok. Ömrüni hamd-u-senada geçiren takwa ulama meňzeýär. Aldawçy ýüzi bar.

– Melikäm, görene göz edip dardan asalyň! – diýip, Ärdeşir Magmarany janykdy, Şamäligiň böwrüne bat bilen üç-dört gezek depdi. – Munuň eden etmişleri juda kän. Munuň diňe size eden ýamanlyklaram kän. Siziň ýaşan Zamahşar galaňzy tozdurdy. Siziň hossarlaryňzy öldürdi. Doganyňyz Habyl jany dardan asdy. Nika toýuňzy yasa öwürdi...

– Gerek däl, gerek däl, Ärdeşir, ýatlama! – diýip, Altynjan elini daldalady.

– Wah, munuň size eden ýamanlyklaryny ýathlamymda men cydap bilemok, melikäm.

– Wa neýlete, Ärdeşir. Men saňa düşünýärin... – Altynjan Şamäligiň ýatan ýerine ýakyn geldi. – Tur ýeriňden!

Şamälik garrylyk yh-çoky bilen ýerinden turdy.

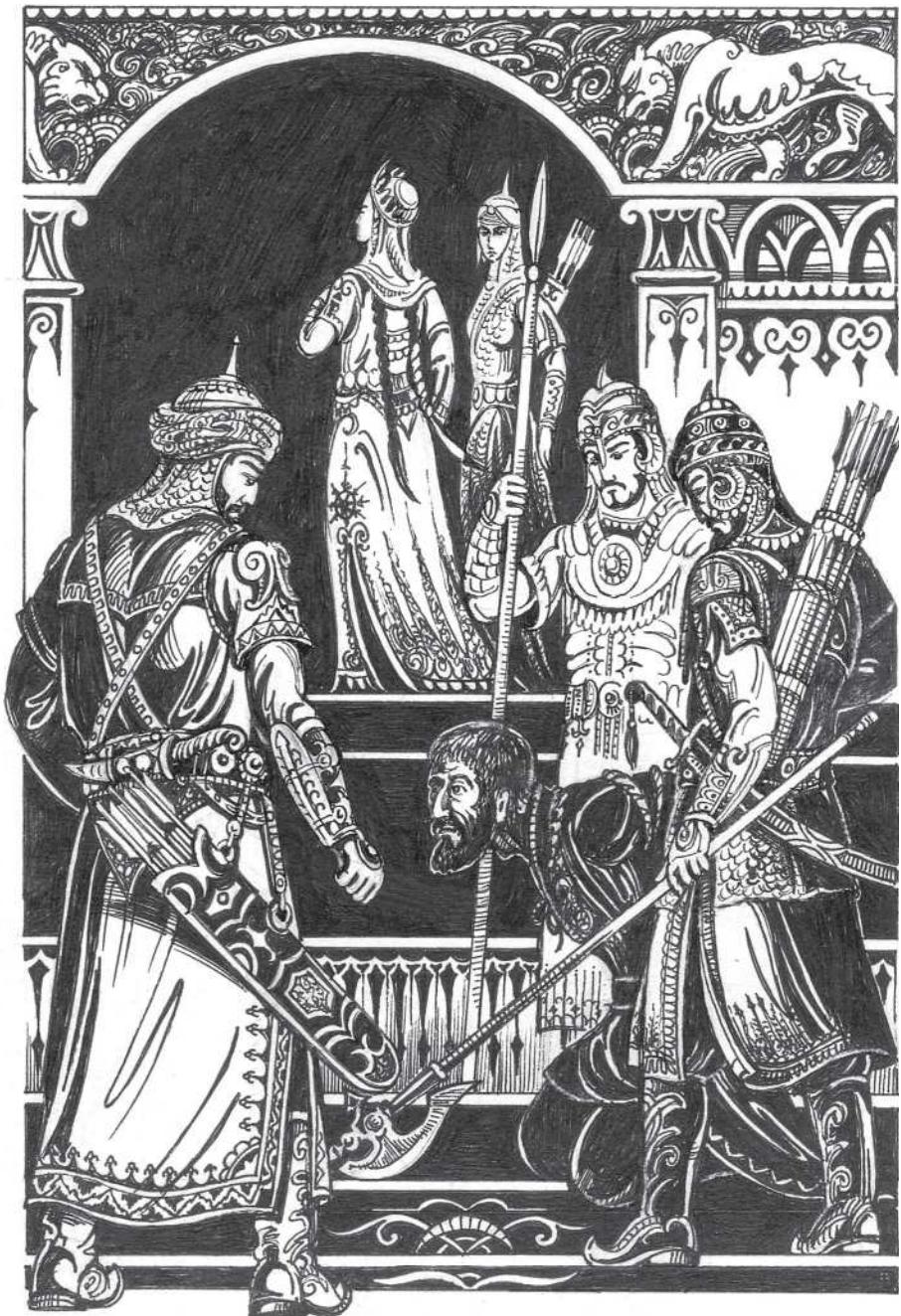
– Sen Togrul bege, onuň maşgalasyna, maňa nähili hyýanatlar etdiň! Sen bir heleyiň sözüne gidip, seljuk neberesine ezýet berdiň.

– Seniň üçin ol zenan «bir heley» bolýanam bolsa, meniň üçin eziz enedir!

– Sen näme üçin aman soramaýarsyň?

– Berilmejek zady diňe çagalar sorayár.

– Melikäm, munuň bilen gürleşip wagt ýitirip durmasaňylaň! Ygtyýar berseňiz, men bu nejisi kerçem-kerçem edeyin – diýip, Ärdaş ýataganyny Şamäligiň pökgi garnyna dürtdi.

– Ärdaş hak aýdýar, melikäm! Şu ýelemýuwledi öldürmeli!
Özem muny öldürmegi maňa tabşyryň! Munuň ölenini görme-
sem, men rahat ýaşap bilmelin. Size hyýanat eden nejisiň haky
ölümdir!

Şamälilik Ärdeşir Magmaranyga tiňkesini dikdi:

– Sen wezirmi?

– Ýok, wezirler diwanynyň naýyby. Ýeri, saňa näme?!

– Sen hökman wezir bolarsyň.

Şamäligiň bu sözü ähli kişini geň galdyrdy. Ärdeşir Magmarany haýsydyr bir syry açylyp barýan ýaly, ýataganynyň ujunu gürleme diýen terzde Şamäligiň agzyna sokdy:

– Maňa seniň hakylyň gerek däl. Eşidýärssiňmi, maňa seniň hakylyň gerek däl!

Altynjan hiç kime hiç zat diýmän gapa bakan ugrady. Onuň karargähden cykyp barýandygyny görüp, duranlar ör-gökden geldiler, biri-biriniň yüzüne seredişdiler.

– Ýeri, muny näme etmeli? – diýip, Ärdeşir Magmarany Kabyla ýüzlendi.

– Men bu nejisi Mekrandan ähli baylygy bilen alyp geldim – diýip, Ärdaş elewredi. – Men etmeli işimi etdim: bu nejisi Altynjan hatynyň dergähine tutup getirdim, Ybraýym ynalyň maňa tabşyrygy şeyledi. Indi men näme edeýin muny? Men indi yzyma gaýtjak. Muňa indi özüňiz eýe boluň!

Kabyl Altynjanyň yzyndan ýetdi.

– Altynjan, saklan!

Altynjan Kabylyň yüzüne soragly bakdy::

– Ýeri, näme?

– Sen näme üçin soltan Masudyň guýrugyny öldürmäge izin bermeýärsiň?

– Guýrugyny? Köpegiň guýrugunda ýagyň hem güýjün bolmaýsy ýaly, bu garry guýrukda-da hiç zat ýok. Ol indi hiç kim.

– Ýok, ýok, seniň ýagsyz hem güýcsüz diýyän guýrugyň, erkinlige goýberseň, ýagam tapar, güýjem. Özem önküsinden baş beter güýclener. Dünýäni guýruklar dolandyrýar ahyryn!

Altynjan Kabylyň yüzüne geňirgenme bilen bakyp, nämedir bir zatlar diýmekçi boldy, ýöne ýuwdundy-da, ýoluny do-wam etdirdi:

– Men onuň nädip öldürilse ýerine düşjekdigini bilmeýärin. Oňa nähili jeza berilse-de, bärden gaýtjak ýaly bolup dur. Oňa ýowuzdan ýowuz jeza bermek gerek!

Ärdeşir Magmarany Altynjanyň ýakynyna bardy.

– Ýowuz jezalaryň görnüşleri kän. Islešeňiz, dardan asyp bolar, islešeňiz, falake ýa çambarpeç jezasy bilen öldürrip bolar. Başga-da usullar kän, gara ölüm⁷ bilenem, gyzyl ölüm bilenem öldürrip bolar, ýöne özüm-ä kahdudy gowy görýarin.

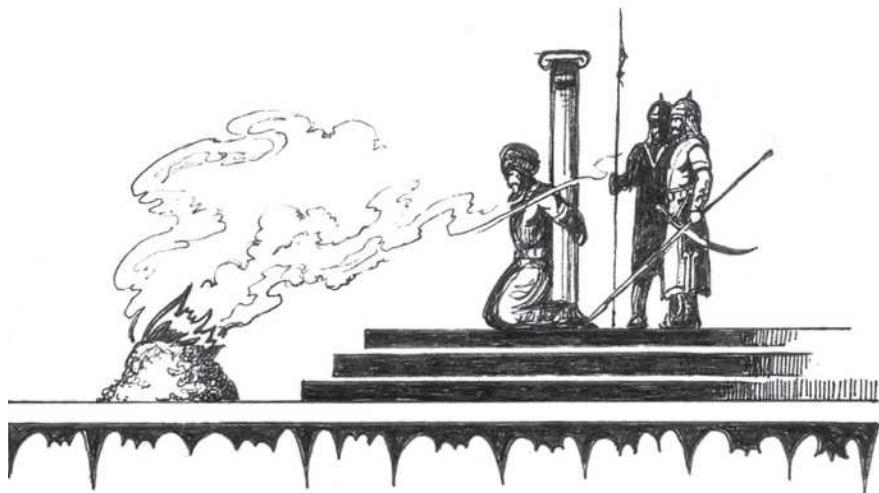
– Ol nähili jeza?

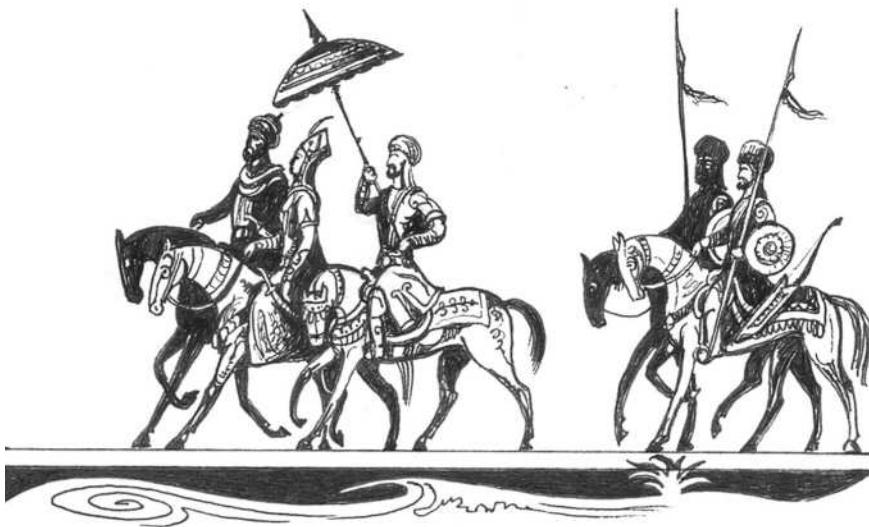
– Kahdud usulynda bugdaý samanynyň tüssesine boglup öldürilyär, sebäbi tüsseleriň içinde saman tüssesi iň demikdiriji tüsse.

– Ärdeşir, bu nejisiň jezasyny özüň ber. Nädip öldürseň, şeydip öldür, öldürseň bolýar. Goý, seniň gowy görýän jezaň berilsin!

Altynjanyň bu aýgytly sözünden soň Şämäligi südenekledip alyp gitdiler.

Altynjan onuň yzyndan garap galdy, näme üçindir, Janahyr halwaçy ýadyna düşdi.

On ikinji hekayat

ÝATLAMA – GARRYLYK ALAMATY

Altynjan geçen günlerini köp ýatlayárdy. Ýatlamalar awagt geçdigisaýýn dagtokga üzümi ýaly süýjeýärdi.

Onuň hakydasында düýpli orun alan belli-belli wakalar bardy.

– Arsahişmesen şäheriniň gündogar bazarynda äpet pili görən pursady hakydasында dur. Ol: «Pile münjek!» diýip aglapdy, Sadylla bolsa, pilden gorkup aglapdy. Sadylla aglamadyk bolsa, olary pile mündürjekdiler. Sonda bir hatyny jezalandyrypdylar, kellesini çapypdylar. Ol hatynyň kesilen kellesi Altynjanyň duran ýerine togalanyp gelipdi. Altynjan kellesi çapylan hatynyň örülen uzyn saçyny ýalandyr öýdüp gorkupdy. Şol gezekki bazarda bolup geçen ähli wakalar:

- Inisi Habylyň gözüne gylgyjyň ujuny sokup, onuň bir gözüni kör eýleyşi;
- Janahyr Geçdekiniň ogluna ok atyp ýaralan pursady;
- «Eprikogullary Hudaýyň gagan neberesi» diýendigi üçin öz deň-duşlarynyň başisini urup, hakyt maýyp edişi;
- Gahar edip, kakasynyň otagyny otláýış;
- Buruntakly oglanlary uruşlary;

- Tümen beg;
- Tümen begiň ýigrimi halta altyn-kümüş getirip, şebistan-da gömen gijesi;
- Tümen begiň öldürilen gijesi;
- Daýysynyň soňky demini sanap ýatyşy;
- Çiltenler bilen Togrul begi öldürmäge gidilişi;
- Togrul beg bilen ilkinji gezek duşuşan pursady;
- Togrul beg bilen sährada gezelenç edişi;
- Toý günü...

Ýada düşyän täsirli wakalar kän. Altynjan ol wakalary ýatlap, gaýtadan pikir eleginden geçirýär...

Şeýle ýatlamalaryň biri-de «Zamahşar gijesinden» soň, Garagumuň içi bilen Merwe baryşlary.

Altynjan hatyn ol günleriň her bir pursadyny, her bir sa-gadyny dek şu gün bolup geçen waka deýin göz atuwyna ge-tirýärdi.

...On müň atly esgerden galan iki müne golaý esger «Zamahşar gijesindäki» aýylganç gyrgyncylygy asyl ýatlanokdam. Olar göçgönlidiler, şadyýandylar. Olaryň göçgönliliginden şady-yanlygyndan çen tutsaň, hiç bir gyrgyncylyk bolmadık ýalydy, olar özara degşip-gülşüp gelýärdiler.

On iki günläp ýol ýoreldi. On ikinji gün Merwe ýakynlaşylan-dygyny habar berdiler.

Herki zadyň soňy bar. Soňy ýok ýaly bolup görnen Garagumuň hem soňy bar eken.

Garagumuň gyrasyna ýakynlaşylandygyna ähli kişi be-genen bolsa, Altynjan gynanmak gynandy. Onuň göwnüne, Garagumuň gutarmagy bilen iki ýyl dört aý on ýedi günläp tal-waslap garaşan täze eşreti, täze durmuş guitarajak ýaly duýuldy.

Altynjan bütin ömrüniň ýörişde geçmegine razydy. Wah, ol bütin ömrüniň geçen on iki gününe çalymdaş bolmagyny isleyärdi.

Ol Garagumda üç giňişligiň gujagynda meýmiräpdi.

Sol üç giňişligiň ilkinjisi mähriban adamsy Muhammet Togrul begiň gujagydy. Ol Altynjanyň ýüregine ymgyr giňlik berýärdi. Bu giňişlik Altynjan üçin Erem bagydy. Altynjan bu giňişlikde özünü bagty daş ýaryan zenan hökmünde duýýardı.

Ikinji giňišlik Garagum çölünüň uç-gyraksyzlygydy. Bu uç-gyraksyz giňišlik hem Altynjanyň dar gursagyna giňlik beryärdi.

Üçünji giňišlik – Wagtdy. Giň çölde gaýa-gopuzlyk ýokdy. Wagt – Altynjanyň isleyşi ýaly haýaldy, ýaýaldy. Arkaýyndy, kana-gatlydy. Ähli zat, ýok, älem-jahan ukuda ýatan ýalydy.

Altynjan çölüň uç-gyraksyz giňligini, wagtyň ýáýallygyny Muhammet Togrul begde hem görýärdi.

Ol özünü begiň ýanynda iň sylagly, iň bagtly zenan duýyärdy. Altynjan: «Durmuş şeýle gowudyr» diýip akylyna-da getirip görmedik bolsa nätket?! Yogsam olam-a arzuwlar ummanyna çümüp, hyýalatynda Muhammet Togrul beg bilen köp hadysalary başdan geçiripdi. Hyýalat süýjüdi. Aslynda dünýäde iň süýji zat hyýalat eken. Hyýalat diňe bir süýji däl, ol lezzetli hem eken.

Altynjan toý günündäki gerdegiň işigini ikinji ömrüniň işigi hasaplady.

Ol gerdegiň işiginde nisar dessury birle depesinden gül-leri, altın dinarları seçelendirip ikinji dünýäge – ikinji zenan ömrüne ädim ädipdi, ýöne bu günde onuň başky dünýäsini ýatladýan ýekeje zadam ýokdy.

Ýekeje zadam!

Wah, gulakhalkasam ýog-a!

Geçen günleri bilen baglanyşkly ähli zatlary gerdegiň içinde galды.

Altynjanyň gerdekden çykandan soňky ömri ylgawly boljaga meňzeyärdi. Çünkü ol gerdekden ylgap çykypdy.

Şondan bärem ýoldady.

Eý, Huday, seniň ýaradan gerdun pelegiň biçak giň! Eý-ho, gerdun pelegiň soňý ýog-a.

Garagum Altynjanyň arzuw-telwaslaryndanam uzyn hem giň eken!

Altynjan maksadyna gowşup, on iki günü ýörişde birgiden garaşmadyk sarç pikirleriň üstünden bardy.

Ol ähli zadyň öňki pikir edişi ýaly däldigini çaklady. Garagumuň her bir golunda hökmürowanlyk, düňlelik duýdy. Çöl üm-sümliginde, düňlelige, hökmürowanlygynda Altynjanyň göwnüne bolmasa, Togrul bege nähilidir bir ýakynlyk bardy.

Altynjan bu pelekde Allatagaladan köp zat hantama däldi. Onuň baş kүýsegi Togrul bege özüniň adaty zenan däldigini, zenan bolup dünýä inen-de bolsa, hakyky merdana «erkekdigini» durmuşda subut etmekdi. Ol özüne naçar hökmünde seredilmegini asla islemeýärdi. Has anygy, ol özüne naçar hökmünde seredýänleri ýigrenmek ýigrenýärdi.

Altynjan Togrul begiň şa bolmagyna kipaýat bermek isleýärdi. Eger özi kipaýat bermese, bege şa bolmak eýgertmejek ýalydy.

Eger Togrul bege gerek bolsa, pikirlenmezden janyňy bermeli diýen düşünje Altynjanyň aňynda berk orun alypdy. Eýsem näme? Allatagala, rast, Togrul begiň hatyny bolup, ýardamında durmak üçin – Altynjan özüniň Togrul begiň ýardamında durmak üçin dünýä inderilendigine berkden-berk ynanýardy – amanat eçilen bolsa, onda buýtar-suýtarlyk nämä gerek?! Allatagalanyň özünü haýsy maksat üçin ýagty ýalança getirendigini bilmegiň özem uly mertebe ahyryny! Altynjan Gorkut atanyň hatynlar hakdaky söhbet bilen başlanýan şadessanyň gowy görýär, onda Ezraýyl Däli Domrulyň janyny harladyp almaga gelende, oňa aýalynyň öz şirin janyny berýändigi bardaky boý has-da gowy görýär. Gorkut atanyň bu boýuny hakyt özi hakynda aýdylan ýaly duýýar. Ýaşlary bir çene baran ata-ene perzentlerine şirin janlaryny berenok. Gülçecek welin, äriniň derdine derman bolmagy özüne mertebe bilýär. Gorkut ata oguz zenanynyň durmuşdaky ornuny düşündiryär: hatyn öz zemin hudaý üçin, onuň mertebesi, rowaçlygy üçin ýaşamaly. Altynjan bu şadessany gaýtalap-gaýtalap diňläpdi, Gülçecekde öz keşbini görüpdi. Yöne Gülçecek bolmak Altynjany kanagatlandyranoqdy.

Ol öz hökümdaryna özüniň kimdigini – başarnygyny görkezmek isleýärdi! Ömrüniň manysyny hem şu isleginiň amalynda görüyärdi!

Köp bende özüniň bu ýalançydaky ornuny-ojagyny tapman itiň art aýagyndan suw içip ýör-ä! Altynjan- iň esasy zat – bu dünýä inmesiniň düýp içtymagyna akył ýetirdi. Öz ykbalynyň, täleyiniň Togrul begiň ýanyndadygyny bildi. Onsoň, heý, ony

ezizlemän bolarmy? Altynjan Togrul begi ezizlemeği özünü ezizlemek manysynda düşündi. Onuň başyna melamat gelse, özünden sowa geçmejekdigi köre hasa ahyryny. Togrul begi goramak – öz mertebäni goramak. Yöne, Hudaýa şükür, beg goraga, hemäýata mätäç däl. Gaýtam, onuň özi külli musulman ymmatyna howandar.

Altynjanyň öz öňünde goýan maksady bardy: beg, goý, ilkinji ýyllarynda hatynyny towşantüý, naçar hasaplasa hasaplasyn.

Goý, beg ony diňe halallygy hasaplasyn.

Ömür gysga – ýol uzak.

Altynjan durmuşda özuniň naçar däl-de, hakyky merdanadygyny, özem Muhammet Togrul begiň naýyby hem nedimi bolmaga mynasyp merdanadygyny görkezer, subut eder! Hökmân subut eder!

Altynjan, ine, şu maksadynyň amaly üçin Alladan pursat hem gaýrat dileýärdi.

Merdi-merdana, «erkek» bolmak küýsegi onda çagalykda galayjak ýalydy. Bu küýsegiň çagalykda galmagyna Abdylmälik han, atabeg Omar, Hajar hatyn ynanypdy. Altynjanyň özem ynapdy. Yöne galman eken.

Galman eken.

Megerem, «erkek» bolmak küýsegi ojaryň ýere kök ursy deýin cuňdan düýp tutandyrmış! Ojaryň köküniň ählisini köweläp alyp bolmaýsy deýin, indi Altynjanyň çagalykdan galan küýseginem aňdan doly aýryp bolmajaga meňzeýär. Bu küýseg kesa pat getiräýmesin, Altynjan?! Beg beg bolar, ol etjek işini bilyär ahyryny!

Allatagalı kimi patyşa götermek islese, Musa beg, Ybraýym beg, Dawut beg deýin dogan hem aga berýär, serkerde berýär, Abdylkasym Buýany, Ahmet Dehistany, Anušírwan ibn Tümen, Amydylmülk Kundury deýin parasatly wezir berýär, Altynjan ýaly hatyn berýär. Beyigi beýik edýän onuň töweregindäki, gulgugyndaky başarıjaň adamlary!

Altynjan özuniň Togrul begiň şa bolmagy üçin doglandygynä öňem ynanýardı. İki ýyl dört aylap hem bu pikiri gursagynda

ezizläpdi. Garagumuň içinde geçirien on iki gününüň içinde pikiriniň hakdygyna hasam açık göz ýetirdi. Onsoňam Togrul begiň nika gijesi aýdan baş sargydyna wepaly bolmak aňsat däl ýaly bolup görünse-de, birgiden kynçylyklaryň yüze çykjakdygyny aňdy.

On iki günüň içinde oýlanara Altynjanda mümkünçilik ýeterlik boldy. Baş sargydyň dördünjisi barada oýlandy. Şol gije Muhammet Togrul beg baş sargydynyň diňe dördüsini aýtdy. Altynjan aýdylmadyk sargydyň nämedigini niçesar bilesi gelsede, begden soramady, diňe amatly pursat dörände soramagy maksat edindi.

* * *

Togrul beg bilen Altynjan atlaryny ýanaşyk sürüyärdiler. Serkerdeler sesýetim yzdan gelýärdi. Ähli atylar çatynjalaryň hylattywaty söhbedine päsgel bermezlige çalysýardy. Togrul beg sag elini ýokary göterip ýanyna gelmelidigi baradaky ýşaraty bermeşe, hiç kim olara ýakynlaşmaýardy.

Yssydan ýa-da ýagyş-ýagmyrdan goranmaly bolanda, Togrul beg hyzmatkärlerine şeýle diýerdi:

– Siz meniň üstüme saýawan tutjak bolup oturmaň, siz meniň hatynymy yssydan, ýagyşdan-ýagmyrdan, gardan goraň. Saýawanyňzy onuň üstüne tutuň.

Togrul beg ýörişlerde ilkinji hyzmatyň hatynyna edilmegini hyzmatkärlerinden mydama talap ederdi. Bu talap onuň bütin ömrüne dowam etdi. Begiň bu talabyndan Altynjanyň nähili hatyralanýandygyny duýýardylar.

* * *

Olar gündiz ýol ýöräp, garaňky gatlaşyp ugranda düşleýärdiler, otuz-kyrk adam ýerleşer ýaly uly düşekde ýazylýp-ýaýrap oturýardylar, dynç alýardylar, ukläýardylar.

Yörişiň ilkinji hepdesinde Altynjan horlanmak horlandy. Nädip horlanmasyn, görgüli?! Garaňky düşenden ýorgana girip ukusyny daňdana çenli almagy öwrenen säherhız Altynjan

asyl gjijelerine uky görmese nätsin?! Uzynly gjäni Togrul beg bilen aýşy-eşretde geçiren Altynjan daň atandan ýola düşmeli. Onsoň atyň üstünde uklaman oturmak eýgertmeyärdi. Togrul beg welin, atyň üstünde pinek etmäge-de, ukusyny almaga-da werziş eken. Asyl, ol ata münenden soň islän pursady uka çümüp bilyärdi. Özi süjji ukuda bolsa-da, atyň nirä gelendigi-ni, nähili ahwalatyň ýuze çykandygyny magat bilyärdi. Süjji ukudaka soralan soraga takyk jogap berýärdi, iki müň atly goşuny dolandyryärdi, adamlaryna etmeli işlerini aýdýärdi. Togrul begiň bu başarnygy Altynjany haýrana goýdy: bu başarnygy öwrenmäge çalyşdy.

Ähli zadyň başlangyjy kyn. Atyň üstünde irkilmegi däl, uklamagy öwrenmek Altynjana, gör, näce hupbatlary berdi.

Üç gezek atdan ýykyldy.

Üç gezek!

Sol üç gezegiň ikisinde Togrul beg ukusyndan açylyp, oňa tekge bolmaga ýetişdi.

Birinde welin, ät galды. Ýogsam beg onuň uklanda atdan ýykylmagyndan ätiýaç edip barýardy.

Altynjanyň aýagy üzeňnide galdy, göwresi aşak gaýtdy. Aýagyny üzeňniden aýryp bilmän atyň aýaklarynyň arasynda gara heläk boldy. At ony esli aralyga süýräp äkitdi.

– Bolmaly zatlaryň ahyry biri boldy. Şeýdip, ýykylmasaň, atyň üstünde uklamagy öwrenmersiň. Şeýdip, ýene bir gezek ýykylanyňdan soň, atyň üstünde uklamagy öwrenäýmegin ähtimal. Senden gizlemäýin, men üç gezek atdan ýykyldym. Olaryň birinde at süýredi, üstümden ýöräp, ýájjygymy döwen gezegem boldy. Baý, heläk boldum, şol gezek! Ýyllar gaty köp zatlary öwretti.

Altynjan höjtetlik etdi: uklamaly, ýöne indi hüsgärligi saklamaly – atdan ýykylmaly däl.

Ol soň hakykatdan hem atdan ýykylmady.

Allatagalı Horezmine sygmadyk Altynjany ýedi yklym sährasyna çykardy. Täze durmuş onuň hyňzap duran kakabaş hyjuwyna kybapdaşdy. Ol giň sährada kanagat tapdy.

Bu durmuş Altynjanyň küýsän durmuşydy. Şonuň üçin ol bu durmuşa tiz öwrenişdi.

Ýöne Togrul beg onuň garaşan perdesinden gopanokdy.

Beg onuň aňynda ýasaýan Muhammet Togrul begi däldi, ol başga adamdy, başga begdi, geňdi, syrlydy.

Altynjany geň galdyran zat kändi.

Muhammet Togrul begiň toý günü halaýygyň öňünde özüni «Gudaçylyga barlanda görkezen hokgalaryň üçin» diýip gamçylamagy, soňundan gerdekde aýagyna tagzym etmegini islemeği Altynjanyň ýadyndan teý çykanokdy. Ol nika gijesinde Şamäligiň gulamlarynyň eden gyrgynçylygyny hem ýadyndan çykaryp bilenokdy, soň bu hakda Muhammet Togrul bege aýdypdy:

– Şamälik nejisioň eden ýowuzlygy hiç akyla sygar ýaly däl!..

– Şamälik bize juda ýowuz urgy urdy, iň ýakyn adamlarymyzy öldürdi. Biz olaryň hununy Şamälikden hökman alarys, özünü de ýowuz jezalandyrarys.

– Damagy çalnan, ganlary derýa bolup akan bendeleri hiç unudyp bilemok.

– Sen ol gjäni, ýowuzlyklary ýatlamajak bol. Olar ýaly zatlary aňyňdan çykaryp zyňmagy başarmasaň, Togrul begiň hatyny bolmak saňa juda kyn düber.

Altynjan Muhammet Togrul begiň bu sözlerini Garagumda geçiren on iki gününüň içinde telim ýola aňynda aýlady, ýöne, barybir, aňyna sygdryyp hem aňyndan aýryp bilmedi. Sekiz müň adamıň ölümüne nädip parhsyz bolup biljek?

Togrul beg Jeýhunyň kenarynda sekiz müň esgerden daşgary köp mukdarda baylygyny goýup gaýtdy. Gör, näçe araba, gör, näçe düye ýük galdy, ol ýerde? Galan baylyk üçin Muhammet Togrul begiň tüýem gymyldamady, diňe özünüň biynjalyk edilendigine gaharlandy.

Altynjan Togrul begiň nika gijesindäki rahatlygyny ähli baylykdan, ähli zatdan ýokarda goýandygyna düşündi.

Onuň bolşy biçak syrlydy: syrlylygyndan, rahatlygyndan çen tutsaň, ýogalan esgerler direläýek ýalydy, şeýle hem ýogalan esgerlerinden ýüzlerce esse köp esger özüne haýsydyr bir depäniň aňyrsynda garaşyp duran ýalydy. Onuň syrlylygy Jeýhunyň ke-

narynda galdyryp gaýdan baýlyklaryndan ýüzlerce-müňlerce esse köp baýlyk hem birki depeden aňyrdá goýlan ýalydy.

Wah, Altynjanyň iki ýyl dört aý on ýedi günläp geýmäge dözmän saklan gymmatbaha lagly-göwherlerli egin-eşikleri, şayý sepleri gerdegiň içinde galdy! Wah, gerdegiň içindäki hataran goýlan sandyklarda dünýän baýlygy bardy! Wah, duran ýerle-rinden göni gaýtmaly boljagyny bilenliginde, ol hiç bolmandan, Togrul begiň nika günü üçin weziri Ahmet Dehistanydan ugra-dan şayý-seplerini dakynyp ýa alyp daş çykardy!

– Wah, Altyn gyz, bu dünýäniň zady üçin gyýylma! Nesip bolsa, ýedi yklymyň ähli baýlygy seniňki bolar! Şamälik seniň ol şayý-sepleriň öz eljagazlary bilen getirip berer, özem ol alan zatlarynyň üstüne-de yüz esse goşup, öňünde ýedi bükülip getirip berer. Muny saňa men aýdýaryn. Muny saňa Muhammet bin Mykaýyl bin Seljuk bin Dukak aýdýar. Sabyrly bol. Geregiň altyn şayý-sepi bolsun! Seniň haremiň Zamahşardaky ýaly jay bolmaz, ýok, ol Käs, Ürgenç şäherlerindäki ýaly, Merwdä-ki, Nyşapurdaky ýaly, owadandan-owadan köşk bolar. Seniň kösgün müňläp haşemli bolar.

Togrul begiň ýalan sözlemeýändigine Altynjan ynanýardy, ýöne onuň aýdýan zatlaryna hiç akyl ýetirip, göz öňüne getiriþ bilenokdy. Ähli zat hyýalaty ýaly duýulýardy. Şeýle-de bolsa, Altynjan begiň aýdýan sözlerine juda ynanasy gelýärди.

– Eh, Altyn gyz, Altyn gyz, seniň üçin näme gerek bolsa, men gaşmy cytmaryn. Seniň ornuň mydama meniň tagtymyň çep gapdalynda bolar. Sag gapdalymda baş wezirim oturar. Yöne sen baş wezirimdenem maňa ýakyn bolarsyň. Men külli muslimanlaryň patyşasy bolaryn. Sen bolsa külli muslimanlaryň patyşasynyňam patyşasy bolarsyň.

Erkek kişiler zenanlar üçin hem jennet, hem dowzah.

Jennet bilen dowzahyň aralygy gaty ýakyn: o dünýädäki gyl-dan ince Syrat köprüsi barmyş. Ana, şol köpri är bilen aýalyň aralygyndaky köpri bolmaly. Är bilen hatynyň arasında ýekeje söz bar. Zenanlar şol ýeke sözüň üstünde ýasaýarlar. Ýeke sözüň üstünde duran zenan adamsynyň ýüzüne seredenden dowzah bilen jennedi saygarmaly. Ýogsam başyňa dowzahyň inäýmegi ähtimal.

Erkek kişi islän pursady bu ýalançyda jenneti hem dowzahy döredip bilyär.

Erkek – baş, hatyn – boýun.

Altynjan nika gijesinden başlap, Togrul bege iň ýakyn ýardamçy bolmaga çalyşdy, onuň maksadynyň rowaç bolmagynyň ýollaryny gözlemäge başlady. Hajar hatyn hem ilkinji gjidden başlap, äriň bilen nähili gatnaşykda, nähili ýakynlykda bolmalydgyny zynharlap-zynharlap sargap-öwredip goýberipdi.

Altynjan ejesiniň pikirini unamaýardy. Är-hatyn babatda onuň öz pelsepesi bardy.

Ol erkegi – göwre, zenany – göwün hasaplaýardy. Maksada göwre bilen göwnüň birleşen ýagdaýynda ýetip bolýar diýen berk ynanjy bardy.

Göwre bilen göwüniň birleşmesinden bir bitewi adam – hakyky adam emele gelyär. Göwre bilen göwün utgaşyp, sazlaşyp bilen ýagdaýynda islendik maksada ýetip bolar.

Allatagalä göwrä çäksiz köp güýç-kuwwat beripdir. Adam şol güýç-kuwwaty nirä, nädip sarp etmelidigini bilenok. Onda gorky bar. Ana, şeýle ýagdaýda göwün göwreden gorkyny aýryp beryär, göwräni bir ugra ugrukdyryár, galkyndyryár, ganatlandyryár. Göwün göwrede ynam döredýär, göwräni ruhlandyryár.

Özüne ynamy bolan, ruhy galkynan adam gaýduwsyz bolar, maksadyna ýeter.

Altynjan Togrul bege ganat bolmak isleyärdi.

Altynjan Togrul begiň göwni bolmak isleýärdi.

Ol begi her hili bela-beterlerden goramak isleyärdi.

Ol begiň Turana soltan bolmagyny isleyärdi. Onuň bu de-rejä ýetmegine hemayat bermek isleyärdi.

Ömrüň manysy – maksadyňa ýetmek. Altynjan maksadyna ýetjekdigine ynanýardy.

* * *

Güýzüň iň soňky günleridi. Howa salkyndy. Gijelerine howa salkyn, çigrek bolýardy. Şeýle-de bolsa, Togrul beg galyn geýinjek bolmaýardy.

Altynjan ähli zatdan beter sowugy halamaýardы, kesellemek-den gorkýardы. Howanyň mayýllaşmagyny isleyärdi. Muhammet Togrul begiň islegi welin, onuň isleginiň tersinedi: garyň ýagma-gyny isleyärdi.

– Eý, Perwerdigärim! Ýüregim garyň ýagdyrmagyň is-leyär. It garynyň¹ üstünden aýakýalaň ylgamak isleyärin – diýip, Togrul beg Asmana seredip ellerini galgatdy.

– Gar ýagjaga meňzänok – diýip, Altynjan sargylt bulutly As-many hyrcyny dişläp synlady.

– Gar ýagar, hökman ýagar! Eý, Taňrym, gar ýagdyr, eý, Taňrym, gar ýagdyr! Gar! Gar ýagdyr!

Togrul begiň isleyişi ýaly boldy.

Biraz wagtdan soň howanyň öwzaýy bozuldy. Günbatar-de-mirgazykdan kowçum-kowçum sargylt bulutlar müňzeşip geldi.

– Gar ýagjak öýdýän, Hudaýtagala sizi gowy görýär.

– Hudaýtagalanyň meni gowy görýändigine diňe hazır akył ýetirdiňmi? – diýip, Togrul beg ynamly aýtdy.

Başda uzak ýagman goýarly görnen gar soňundan çynyna tutdy: uzak gije ýagdy. Özem köwsarlap-köwsarlap ýagdy.

– Bu gar ikimize kär etmez – diýip, Togrul düye ýüňünden edilen ýorgany Altynjanyň üstüne çekdi.

Altynjan ýorganyň aşağında demikdi, derrew ýorgandan kellesini çykardy.

– Asyl senem ýorgany başyňa büräp ýatyp bileňokmy? – diýip, Togrul beg Altynjany gujaklady.

Togrul beg hem başyny büräp ýatyp bilmeýän eken.

Altynjan akgyzy Gulyüzliniň birmahalky uky baradaky pel-sepelerini ýatlady...

* * *

Uzak gije ýagan gar daňdan çar ýany ak gara büredi.

– Allatagalanyň adam üçin ýaradan zatlarynyň birinjisí gorky bolmaly. Çaga ene rehminden çykanda-da gorka sataşýarmys hem gorkup aglayármış. Eger dünýä inen çaga aglamasa, onda ol çaga ölüärmış. Biler bolsaň, men şu günüki ýaly gar ýagan günü

dünýä inipdirin. Men dünýä inenimde aglamandyryn. Ölümden alyp galmak – aglatmak için meni garyň üstünde ýatyrypdyrlar. Biraz wagtdan soň men jana gelip, ellenimi-ayaklarymy hereket-lendirip, aglap başlapdyryn. Seljuk Dukak: «Sen gorky damarsyz dünýä indiň. Gorkusy ýok adam dünýäde iň batyr adamdyr. Gorky damaryň ýoklugu Allatagalanyň islegidir, ol seni dünýäniň soltany etmek isleyändir. Allatagalanyň eradasy seni soltan eýlemek bolsa, nesip bolsa, sen soltan çykarsyň» diýipdi.

– Çagakaňyz aglamadyňyzmy?

– Aglandyryny-la – diýip, Togrul beg uzaklara seretdi: – Dünýä inenimde-hä aglamandyryn.

Altynjan begiň seredip duran tarapyna nazar aýlady. Bir gjede töwerek-daş gara bürenipdir. Howa şeýlebir ýakymlydy, arassady:

– Howanyň gowudygyny!

– Ýör, gideli!

– Nirä?

– Islän tarapyňa gideli. Haýsy tarapa gidesiň gelýär?

– Bilmedim...

Togrul beg Altynjanyň elinden tutup, birki depe aşdy. Goragda duran hamemler olaryň yzyna düşdi.

– Biziň yzymyzdan galyň! – diýip, Togrul beg jandarlara buýurdy. Olar alty-yedi depe aşyp, kiçeňræk bir oýtakda saklandylar.

Altynjan begden gözünü aýyrmaýardы, çünkü beg nämedir bir zadyň kül-külündedi, keýpi kökdi. Düşelgeden aýakýalaňça gáydypdy. Hokga ýa ädik geýmek hakda oňa köwüşberdar-da², hajyp-da ýatlatmaga het edip bilmändi. Ýatlatsa, ilki bilen, Altynjan ýatlatmalydy. Ol hem sözüniň diňlenmejekdigini bilýärdi, şonuň üçin hem hiç zat diýändi.

Togrul beg egnine ýelbegeý atan pürejini³ garyň üstün-den ýazdy-da, egnindäki köýnegini hem dyzdanyň cykarmaga durdy.

– Biler bolsaň, Altyn gyz, men bütin ömrüme şu pursada garasyp ýasadym... – diýip, Togrul beg göçgünlü dillendi.

– Siz üsärsiňiz.

- Üşemezim ýaly, meni öz howruňa çoýmak saňa şertdir.
 - Dördünji şertiň nämedigini ahyr bildim.
 - O nähili dördünji şert?
 - Nika gijesi: «Meniň baş sany talabymy hergiz unutma-gyn» diýip maňa talaplaryňzy aýdypdyňz, ýone olaryň birini aýtmandyňyz. Şondan bări dördünji talap nämekä diýip ýordum.
- Togrul beg hezil edip güldi.
- Talaplarym ýadyňdamy?
 - Elbetde, ýadymda.
 - Hany, aýt!
 - «Birinji: hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji: hiç wagt akyň berjek bolma! Üçünji: hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtalatma! Dördünji:... Başinji: hiç wagt hiç zat sorama!...»
 - Dogrudanam, dördünji talabymy aýtmadymmy?
 - Aýtmadyňyz.
 - Häzirki şertim baş talaba girenok.
 - Onda dördünji talap näme?
 - Ony aýdasym gelenok, belki, galan ömrüme-de aýtmaryn. Sebäbi men seni tanaýaryn, ony aýtmaga zerurlyk ýok hasaplaýaryn. Başarsam, saňa diňe gowy zatlary aýtjak.

Beg Altynjany mäkäm gujaklady, soňam ony perejiniň üstünde eda bilen ýatyrdы.

- Sakçylar bize serederler.
- Bize sereden sakçy kellesinden dynjagyny bilipjik durandyr. Sen o tarapdan gaty arkaýyn bol!

Altynjan oýtakda ilkinji gezek birmahalky küýsän islegine yetdi: ol Muhammet Togrul begiň gar gatyşykly murtuny oýnady.

- Näme edýärsiň?
- Murtuňyzy oýnaýaryn.
- Onda oýnar ýaly näme bar?
- Murtuňza gar garyşypdyr. Garyny aýyrjak. Men siziň murtuňyzy goramasam bolmaz-a – diýip, Altynjan begiň murtunyň garlaryny aýyrdы.

Togrul begiň murtundaky gar tozgajylary Altynjanyň yüzüne gaçdy. Beg gar tozgalaryny sypap aýyrdы.

Altynjan garasylmadyk garagolluk etdi: ýatan ýerinden bir penje gar aldy-da, ony begiň yüzüne sürtdi.

Onuň bu degişmesi begiň hoşuna geldi, gapdal çekildi, soňam «aryny» almak bilen boldy. Onuň niyetini aňan, Altynjan tarsa ýerinden turup gaçdy, beg kowdy. İki bökende onuň yzyndan ýetip, bilinden gujaklady-da, daşyndan pyrlandyryp aylady. Altynjanyň hyr berip başy aylandy, entirekläp garyň üstüne ýkyldy.

Beg Altynjany berk gujaklap, garyň üstünde agnady, birdenem garysyna galyp, hatynyna yüzlendi:

– Häzir näme isleyärsiň, aýt!

– Aýtjak däl!

– Aýt, aýt!

– Murtuňyzdan ýolmak isleyärin.

– Baryny goparaýjakmy?

– Ýok, ýekejesini. – Altynjan garyň üstünde ýatyşna pikirini üýtgetdi. – Aý, ýok, hökman däl! Agyrar.

– Agyrsa agyrsyn, hany, çek, ýol! – diýip, Togrul beg yüzünü Altynjanyň alkymyna eltdi.

– Ýok, ýok, agyrmasyn!

– Toý günü gamçylamda agyrmadymy?

– Agyrdy.

– Sen çydadyň-a.

– Çydadym.

– Indi çydamak gezegi meniňki! Seniňki bilen deňeşdireniňde meniňki hiç zadam däl. Bol, bol!

– Men şeýlekin aýdaýdym.

– Men çynam bilen aýdýaryn, buýurýaryn. Bol!

– Dözemok.

– Döz!

Altynjan garysyna galyp, Togrul begiň murtundan ýeke guly saylap, bat bilen çekdi:

– Weýwa, birine derek ikisi gopupdyr.

Murtundan iki gyl ýolnandygy üçinmi ýa başga bir sebäbe görämi, Togrul begiň gözü ýışardı.

Birdenem garasylmadyk ahwalat ýüze çykdy: begiň burnundan gan akyp ugrady. Altynjanyň zähresi ýaryldy. Ol begiň burnunyň ganamasyny murtunyň iki gylynyň ýolunmagyndan gördü.

Togrul beg oňa:

– Bu dert mende öňden bar. Sen ganyň akmasyny murtuň iki gylynyň ýolunmasyndandyr öýtme! – diýdi.

Togrul begiň burnunyň ganynyň durmaýanlygy, Altynjanyň göwnüne, murtdan iki gylyň ýolunmagy sebäpli ýalydy. Bu derdiň öňem bardygy hakdaky sözi ol özüniň köşesmegi üçin tapylan bir söz hasaplady. Aslynda welin, beg hakykaty aýdýardы.

Togrul begiň özem üzňüsiz akýan gany saklamagyň aladasy bilendi. Ol boýnuna, maňlaýyna, ýüzüne ýetişibildiginden gar sürtdi. Barybir, ganyň şol bir akyp durşudy. Gan Togrul begiň agzyndan, sag gözünden akmaga başlady. Bu ahwalaty görən Altynjanyň dili tutuldy. Derrew tebip çagyrylyp getirildi.

Begiň ýaşlyk dostlary Mübärek bilen Dürnazary çagyryp getirdiler. Olar begiň burnundan ganyň akýandygyny görüp aljyrap durmadylar, gaty arkaýyn olar. Degişärler, gülüşärler.

Olaryň arkaýnlygyny Altynjan halamady.

– Howlugyň-a, gan akyp dur-a!... – diýip, ol biygytáj jaňkdy.

– Merhemethi melike, odanma, hiç odanma, bege hiç zat bolmaz. Onuň häzir burnunyň ganamasynyň hikmeti bar – diýip, Mübärek myssa ýylgyrdy.

– Hikmetini bilýärsiňmi? – diýip, Dürnazar Altynjana yüzlendi.

Altynjan başyny ýáykady. Dogrusy, bu mahal onuň hikmet diňläsi gelenokdy. Onuň bar pikiri-aladasy begiň burnundan akýan ganyň durzulmagydy. Geň, begiň özem arkaýyn. Ýüzünde birjik-de howatyr-alada ýok.

– Hikmeti ýonekeý onuň: beg bu dünýä Masut soltan ýaly dynç almaga, göwün hoşlamaga däl-de, sogap gazañmaga, görëşmäge geldi. Alla onuň dynç almagyna ýol bermek islänok.

Dürnazar bilen Mübäregiň arkaýyn bolmasynyň sebäbi bu ahwalatyň birinji gezek däldigi üçindi. Olar özleriniň ökdelän işine girişdiler. Begiň burnundan gan akmasы saklandы...

Eý-ho, ol günden bări, gör, näçe aý, gör, näçe ýyl geçipdir!

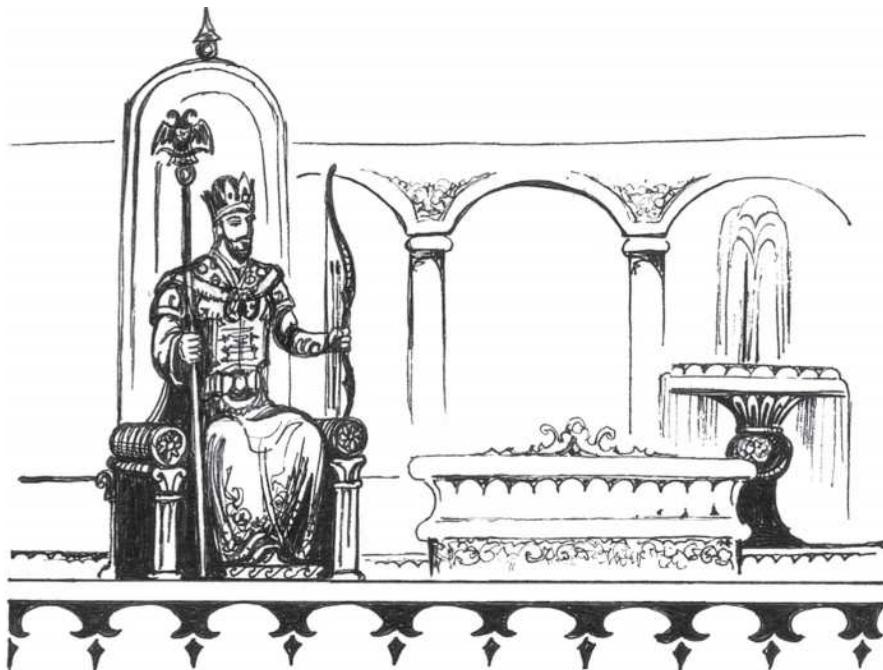
Ýadyň üýtgesik bir häsiyeti bar. Ol käbir möhüm zatlary unudýar, «öçürüyär» ýone käbir wakalary welin, näçe wagt geçse-

de, teý ýadyňdan aýrylmaýar. Aýratyn hem ýaşlykda bolan wakalar ýatda galgyç bolýar. Ol wakalar könelmeýär.

Oýtakda Togrul begiň burnunyň gananyndan bări ýigrimi ýyldan gowrak wagt geçiripdir, ýöne ol dek düýn bolan waka ýaly, Altynjan hatynyň hakydasynda oraşan dur.

Altynjan oýtakda bolan wakany, umuman-a, Garagumda geçiren on iki gününü ýatlamaňdan çäksiz lezzet alýar. Özem ol waka, köplenç ýola düşülende ýada düşýär.

On üçünji hekaýat

SABYR KYLAN GÖGE ÝOL TAPAR

Altynjan özüne teselli bermek maksady bilen Togrul beg bilen baglanyşkly geçen ömür ýoluny, ilkinji nika gijesiniň – Zamahşar gijesiniň aýylgançlygyny, Garagumda begiň burnunyň ganyny durzup bilmän kösenişlerini, Bagdatda geçen günlerini ýatlamaga çalyşdy, özem telim ýola çalyşdy, ýöne bolmady. Ähli ýatlamalaryň uşlyby soltanyň Wasyt babatda aýdan syrly teklibine sapdy. Altynjan soltanyň sözlerinden many agtardy. Ol her hili ýagşy-ýaman pikirleriň içinden diňe bir pikirde saklandy: soltan hatynna Wasyt welaýatyny mülk edip berenine – makul, dürs iş edendigine uçursyz begenýär. Onuň Wasytda – birmahalky büweýh, kaku nesilşalyklarynyň soltanlarynyň dynç alan ýerlerinde mähriban hatyny bilen ikiçäk gezelenç edesi, dynç alasy gelýär, ýöne onda dynç almaga

wagt bolanok. Ol öň ençe gezek: «Altynjan, gel, bir gün hiç kime aýtman seniň mülküňe gaçyp gideli. Ol ýerde hiç kime görünmän jukguldaşyp ýasaly. Ynan, soltanat işlerinden halys usurgadym. Dünýäni unudyp dynç alasym, ýatyp-turasym gelýär. Ynansaň, käteler hiç kimi hem göresim gelenok. Ýanymda jandarlar hem bolmasa diýýarin. Oba adamlaryny görenimde olara gözüm gidýär. Olaryň bar aladalary garynlary. Başga hiç hili alada ýok olarda. Yöne gerdun pelegiň aladasы meniň gerdenimde. Birsydyrgyn ýasaýý adamy, hernäce gowy bolsa-da, irizýän eken. Soltanlyk tagtyna geçenimden, ähli zada ygtiyarym ýetip ugranyndan soň, meniň üçin pelegiň manysy gaçdy. Çünkü men öňümde goýan maksadyma, ömrümiň manysyna ýetdim. Öň öňümde garşylyk bardy. Indi meniň bilen darkaş gurup biljek güýç ýok. Adamyň pelekde gzyzgyp ýasamagy üçin öňünde garşylyk bolmaly eken, öňünde güýç bolmaly eken. Özüň pikir edip gör, men nämä ymtlyyp ýasaýyn?! Musahhar kylmagamy? Yedi yklym biziň tabynlygymza geçenonsoň, musahhar kylmagam öňküsi ýaly lezzetli däl. Kim düşünmese-de, meniň içki ahwatalyma sen düşünmeli, Altynjan. Men durmuşymda düýpli bir öwrülişik isleyärin. Men tagtymy Dawudyň oglы Süleymana bermekçi. Ol akyllı, pähimli. Eýýäm ýigrimi ýaşady. Onuň bir kemi bar, ol kemi hem dünýewiliginde, ylma aşa ýíkgyn edýänliginde. Onda, arman, patşalyk däl-de, wezirlik parasady bar. Şeýlede bolsa, men Alparslany däl-de, Süleymany tagtymda oturtjak. Ol ikimizi hiç zada mätäç etmez» diýdi.

Altynjan Togrul begde biri-birine asla meňzemeýän iki soltany görýärdi. Ol soltanlaryň her birine Altynjan öz ýanyndan at hem dakypdy.

Birinji soltanyň ady Hökümdardy.

Ikinji soltanyň ady Howandardy.

Altynjan bilen ýürekdeş gürleşyän Howandar soltandy.

Hökümdar tagtynda çep elinde üç altyn peýkam bilen altyn ýaýyny, sag elinde bambuk agajyndan ýasalan, ujuna sap altyndan iki kelleli bürgüdiň ýylan tutan şekilli tugrasy goýlan hasasyny saklap oturmagy gowy görýär. Oňa ýedi yklyma hökmü-rowan bolmak azlyk edýär. Ol her gün öz goşunbaşylarynyň täze şäherleri, welaýatlary petih edendikleri baradaky habarlaryny

diňlemäge howlugýar. Soltan ähli kişiniň özünden gorkmagyny, aýagyna ýykylmagyny, tagzym etmegini isleyär. Onuň panydan alýan ýeke-täk lezzeti – şäherleri, şalyklary, oba-kentleri teshyr kylmak, seljuk türkmenleri diýen adyň äleme dolmagy, teshyr eden şäherlerinde öz adamlaryny emir bellemek. Kätip onuň agzyndan çukan her bir sözi ýazmaly. Ol bolsa kimi haýsy wezi-pä belleýändigini aýdýar. Hökümdar adamlara näçe hak eçilse, kätip ony dessine hasaba alar. Onsoň perman kitaba giriziler.

Täze ýerleri akyn kylmak üçin ata atlanmak – iň aňrybaş lez-zet. Ýoluň alyslygy Hökümdary usurgatmaýar, gaýtam, hökümdar ýoluň alyslygyndan lezzet alýar.

Ýolda ýat-ýat obalaryň, şäherleriň deňinden geçerler:

Hökümdar wezirden sorar:

«Bu oba haýsy oba bolar?»

Weziriň jogaby nagtdyr:

«Bu oba pylan obadyr, soltanym! Bu oba Muhammet Togrul beg soltan bin Mykaýıl bin Dukaka, ýagny size tabyndyr, siziňkidir, hezreti soltanym!»

«Metjitleri barmydyr?»

«Metjitleri bar, hezreti soltanym. Obanyň adamlary her juma günü üýüşüp, siziň adyňza hutba¹ okaýarlar».

Hökümdar her söweşden soň oljalary görmäge geler. Eger ol-jalar az bolsa, onda derrew gider, emma kän bolsa, onda hökman oljalaryň ýanynda oturar. Käbir oljalary elleşdirip görer, synlar. Dinarlary howlukman sanap çykar, ýöne näcedigini aýtmaz.

«Ähli olja alnan zatlaryň atlaryny hem sanyny şu gün maňa ýazmaça eltip beriň!» diýip, hökümdar buýruk berer. Soňam gitmez, öz adamlarynyň oljalary hasaba alşyna syn eder, olara düzedişler girizer. Her bir olja paýlaşygynda oljanyň soltanyň paýy – hums hakda ýanyndakylara ýatladar.

Hökümdar – rehimsiz, gazaply, haýbatly, gaharly. Onuň gazabyndan, gaharyndan Hudaý saklasyn! Gahary gelse, ol seni kerçem-kerçem eder. Altynjan begiň gazabyny görende käteler Omar atabegiň ýunanlardaky kentawr hakdaky gürrüñini ýat-laýar: «Kentawryň ýarpy göwresi – bilinden ýokarysy adamyňky, galan göwresi, bilinden aşagy atyňky. Kentawr – hökümdar. Kentawryň ýarpy göwresiniň atyňky, galan ýarpy göwresiniň

adamky bolmasynyň hikmeti bar. Ol hikmet şeýle: sap adamkärçilik bilen hökümdarlyk edip bolmaýar. Hökümdar käte ýyrtyjy deýin gazaply bolmaly, käte adam bolmaly. Hökümdaryň ýyrtyjylygy ýeterlik bolmasa, ony derrew tagtyndan aýyrýarlar». Altynjan ýunan rowayatlaryndaky pähimiň dogrudygyna geçen ýyllaryň içinde telim ýola göz ýetirdi. Hut şonuň üçin hem ol Hökümdary kentawryň ýrtyjy bölegi, galan böleginem Adam – Howandar hasaplayardy.

Howandar – duýguçyl, arzuwçyl hem rehimgöý. Altynjan hatynyň ýanyна birinji däl-de, köplenç ikinji Howandar soltan gelýär. Ikinji soltan Altynjany söýär, oňa ýüregini açýar. Onuň göwnüni awlamaga çalysýar, hoşuna geläýek, göwnüni göteräýek sözleri aýtmakdan, gaýtalamakdan ýadamaýar. Özem ol bu sözleri diňe bir Altynjanyň göwnüni götermegiň hatrysyna däl, ýok, gara çyny bilen aýdýar. Ol Altynjan bilen mydama bile bolmak, onuň bilen gülüşmek, dynç almak, ömür sürmek isleyär, onuň bilen dünýäni aýlanyp çymak isleyär. Eger: «Täzeden ömür berjek, nähili ykbal gerek?» diýseler, Howandar şonda diýjek sözlerini Altynjanyň ýanynda telim ýola gaýtalady: «Eý, Allatagala, men bir parahat, bag-bakjaly obada mülkdar bolup, Altynjan bilen ýaşamak isleyärin. Maňa köp baýlygam, köp mülkem gerek däl. Altynjanyň jany sag bolsa, men bu gerdun pelekde eşret taparyn». Howandaryň şahyr ýüregi bar, ol bir görseň, sähel zat üçin gözüň hem döküp oturandy. Emma Hökümdary welin, eger-eger agladyp bilmersiň. Hökümdar Altynjan bilen onçakly ysnyşmak islemeýär. Ol sähel zat üçin Altynjany düýt-müýt etmekdenem gaýtjak däl. Oňa Altynjan gerek. Sebäbi ol köp zatlary öňünden duýyar, bilyär. Onuň aýdany dogry çykýar. Soltan, gör, birnäçe gezek Altynjan naýbynyň garşsyna gitdi. Yöne hatynnyň garşsyna giden gezekleri onuňky paşmady. Ähli zat Altynjan naýbynyň aýdyşy ýaly bolup çykdy. Hökümdar hiç akyň ýetirip bilenok: näme üçin soltanyň, wezirleriň, emirleriň pikirleri ters, Altynjan naýbyň pikiri dürs çykýar?! Öňünden görüp gelen bolaýmasyn?! Hatynlar şeytandan dörän. Olardan herki zat çykar. Altynjan bir hokga edýän bolaýmasyn?! Hökümdar öz naýbyna şübheli garaýar. Oňa o diýen ynanmaýar, has anygy, ynanmak islemeýär. Yöne

ynanmaga mejbür bolýar. Ine, şunuň üçinem Hökümdar gaharlanýar. Ýöne, arman, gahar bilen iş bitenok. Ol hakykaty islese-islemese boýun almaga mejbür bolýar! «Altynjan, sen bilgiç!» diýip boýun alýar. Mejbür! Hyrcyny dişleýär. Her edip, hesip edip ondan ökde bolmaga çalyşýar. Ol özünükiniň dürs, Altynjanykynyň ters bolmagyny isleyär. Halysalla isleyär. Arman, bolanok.

Altynjan hatyn adamsynda haçan haýsy soltanyň hökümdarlyk edýändigini gaty aňsat anyklarydy. Onuň üçin Howandar bilen Hökümdary parhlandyrmak kyn däldi. Sebäbi olar biri-birinden görnetin parhlanýardylar. Mysal üçin, Hökümdar hiç wagt ýylgyrmaýardy. Howandaryň yüzünden bolsa mydama nur ýagýardy.

Hökümdar bilen Howandaryň arasynda ýylgaý darkaş gidýärdi. Darkaşlarda, köplenç Hökümdar rüstem gelýärdi.

Altynjan, has dogrusy, Howandaryň gujagyndady, Hökümdaryň bolsa kölegesindedi. Allatagala Hökümdaryň ynsansöýerligini, mähir-muhabbetini, ýukayürekligini, muslimanlar, ili baradaky aladalaryny raýatlaryna ýetirmegi üçin Altynjany ýörite ýaradan ýalydy. Hökümdaryň adamlara bolan ynsansöýerligi, gadyr-hormaty zenanyň üstü bilen aňladylangoň, ol ynsansöýerlik, gadyr-hormat has ýakymly, has mähirli duýulýardy. Çünkü zenan – gözelligiň jana gelmesi. Gözellik bolsa diňe, bary-ýogy owadanlyk, daşky ýalpyldy däl. Owadanlyga gözüň gidýär, emma mähriň gitmegi üçin owadanlyk ýeterlik däl, mähir üçin ýylylyk, yssylyk gerek. Bular diňe janlylygyň, diriliğiň, cyn ýasaýşyň barlygynda mümkün bolýar. Ynsana dirilik üçin nämeler gerek?! Ynsana bagt üçin nämeler gerek?! Ynsana ynsan bolmak üçin nämeler gerek?!

Ilki bilen mähir gerek! Mähir! Mähir owadanlyk däl, owadanlygyň dirilige hem ömre günüden-göni dahyly ýok. Jansyz zatlaram gaty owadan bolup bilyär. Altynda ölüm sowuklygy bar. Gözellik daşky däl, içki barlyk. Içde bolsa jan bar, dirilik bar, ýasaýý bar.

Belki, bu hakykatdan ötri, Togrul begiň hatynynyň ady-da ýöne Altyn däl-de, Altynjandyr! Altyn hem jan! Içi janly owadanlyk, gözellig! Gözellik özünde owadanlyk bile diriliği, owadanlyk

bile mähri, owadanlyk bile ynsansöýerligi, owadanlyk bile ahlagy birleşdirýär! Şonuň üçinem adamlar gözelligi ähli gowulyklardan belentde goýýarlar, owadanlyga şübheli garayán ynsan gözelliginň muşdagы. Gözellik diňe owadanlyk däl, eýse ahlak, söýgi, mähir, adalat ýaly närselerdenem ýokarda durýar, has dogrusy, ol bularyň barynyň jemi hem belent derejesi...

* * *

Altynjan Wasytdan emir Sadyllany tapmady. Onuň nirä çykyp gidenini-de hiç kim anyk aýdyp bilmedi.

Emiriň ýoklugu Altynjanyň gaharyny getirdi, dumly-duşa atly gönderdi.

— Sadyllany tapyp getiriň!

Emir ýarygije geldi. Ol Altynjan hatyny tanamady, sebäp ol aşa serhoşdy. Birmahalky mollaçyr adamyň serhoşlygy Altynjan üçin geňdi. Juda geňdi.

Soltanyň geljekdigi hakdaky habary eşiden Sadyllanyň beren jogaby Altynjany has howsala saldy:

— Men Sadylla bin Abdylmälik. Meniň kunýam² Sabdylla ibn Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdal Eprikli. Meniň nesebim beýikdir, beýik. Men öz giýewime hyzmat etmelimi? Türkmen giýewe hyzmat edenden ýatyp ölenini ybaly görýändir. Namys — ömürden gymmatlydyr. Giýewiň eline suw akytmak bolsa namysdyr.

— Äh, damulla, damulla, akyly gysganyň dili uzyn bolar eken.

— Togrul giýew gelse, meniň elime suw akytsyn. Ol arap dili ni bilenok. Men bilyärin. Ol ýunan dilini bilenok, men bilyärin. Men ondan köp bilyärin. Altynjan, men seniň äriňden köp bilyärin. Jürjaniýanyň baş medresesinde meniň abraýym uludy. Ol ýerde meniň howlym galdy. Dükanlarym galdy. Bu ýere men diňe seniň üçin geldim. Yalbaryp duranyňdan soň geldim. Ýogsam geljek däldim.

Ertir Sadylla Altynjany görüp ýylgyrjaklady. Öten agşamky aýdan sözleriniň birinem bilenok ol. Ör-gökden gelýär. Ulugyz deý sülmüräp otyr. Näme etmeli bolsa, ýumşa tayýar.

Altynjan daň bilen emiri bazara soltan hem wezir-wekiller üçin täze ýorgan-düşek satyn almaga ugratdy, soltanyň, wezir-

wekilliřiň boljak otaglarynyň syrylyp-süpürilişine, bezeliſine özi gözegçilik etdi. Hyzmatkarleriň kabiriniň eden işlerini makul görmän, täzeden etdirdi.

Eti boldan bolsun diýen pikir bilen on-on baş süri dowary soýuma taýýarlamak üçin geňeş geçirdi. Golay-goltum obalaryň kethudalaryny ýanyna çagyrdy. Olara tapyp getirmeli zatlaryny birin-birin düşündirdi.

Kabyl Altynjanyň tutumyna kes-kelläm garşı cykdy:

– Altynjan, sen näme üçin oda-köze düşyärsiň? Näme üçin köp cykdajy edýärsiň? Hiç hili cykdajy etme!

– Soltanyň tabşyrygy şeýle...

– Ol gelmez!

– O näme üçin gelmez, geler!

– Men saňa açyk aýdýaryn, soltan gelmez! Hiç hili cykdajy etme!

– Näme üçün beýle diýärsiň?

– Diňe sen däl, men hem bilgiç, Altynjan. Seniň maňa gözüň öwrenişipdir – diýip, Kabyl pökgerip duran garnyny titredip güldi.

Kabyl Altynjana nämedir bir zatlar aýtmakçy boldy, ýöne ony hatyn diňlemedi.

Altynjan Bagdatdan bir menzil alyslykda soltan goşunlarynyň gelýändigini görüp, öňünden özüne habar bermekleri üçin iki yüz atly çapar goýdy. Ol atylar sultanyň goşunynyň gelýändigiň gördükleri köşge bakan atlaryny ýuzin salyp gaýdyp Altynjan hatyna habar bermelidiler.

Altynjan hatynyň göwnüne soltan günortan geläýjek ýalydy. Sebäp, bir ýerik gitjek diýensoň, soltan uzak güýmenmegi halamaýardы.

Ýöne bellenilen wagty soltan gelmedi. Altynjan köşkde irik-gä bolup oturmazlyk üçin ata atlanyp, çaparlaryň garaşyan ýerine ugrady. Her depeden aňyrda sultanyň goşunu görünäýjek ýaly bolup duýuldy, ýöne soltanyň goşunu görünmedi.

Altynjan hatyn hiç kim bilen gürleşmän, Howandara garaşmaga başlady.

Garaşdy.

Zenan ömri – garaşmak.

Garaňky düşdi.

Garaşdy.

Ýarygije boldy.

Garaşdy.

Altynjan Wasyta dolanmady. Eger Wasyta dolansa, soltan geläýjek, «Bir gije garaşyp bilmediňmi?» diýip, nägile bolaýjak ýalydy. Yeri, şonda Altynjan oňa näme diýip jogap bersin?

At ýylgaý dik durup ukláýar.

Altynjan şol gjäni aty deýin dik durup geçirdi.

Gije cirim etmän garaşdy.

Ol çaparlaryň gezeklesip uklamaklaryna izin berdi, ýöne özüne bermedi.

Zenanlar çydamly. Altynjan hem çydar. Ol-a bir gije eken, bäs-alty gjäniň ukusyzlygyna-da çydar, ol.

– Soltan düýn ýola düşen däldir. Bir möhüm işi çykyp galandyr – diýip, hatyn öz-özüne, ýanyndakylara teselli bermäge çalyşdy.

Şol günün ertesem soltan gelmedi.

Şol günün birigüni hem soltan gelmedi.

Üç gününü Wasytdan bir menzil alysda, soltana garaşyp geçirgen Altynjan lapykeç halda Wasyta dolandy.

Bagdada yüz sany atly ugratdy:

– Soltanyň Bagdatdan haçan Wasyta ugrajakdygyny anyklap gelin!

Gidenler uzak garaşdyrman dolanyp geldi.

– Soltan mundan dört gün öň ähli goşuny bilen Bagdatdan çykypdyr. Olar başda Wasyta ugrapdyrlar. Nehrewana³ gelibem ýollaryny üýtgedipdirler. Nehrewanyň deňine ýetilende Nyşapurdan çapar möhüm habar getiripdir. Soltana hyzmat eden gulamlardan soradyk, olar: «Soltan gyssagly ýagdaýda Nyşapura gitmeli boldy» diýip jogap berdiler.

– «Soltan gyssagly ýagdaýda Nyşapura gitmeli boldy» diýdilermi? Şeýledir-le!.. – diýip, Altynjan wezir-wekillerine eşitdirmek üçin sesine biraz bat berdi. Soňam: «Hökümdar rüstem gelipdir-ow» diýip pysyrdady.

Altynjan atylarynyň öňünü çekip, Wasyta bakan ýola düşdi. Gapdalynnda Sadylla emir bilen Kabyl barýardy. Kabyl hiç bir zady myzaýyk etmän barsa-da, Sadyllanyň howsalasy ýetikdi. Ol Altynjana nämedir bir zatlary aýtmakçy bolýardy, ýöne gürrüne

nähili başlajagyny bilmän kösenýärdi. Altynjan onuň howsalasyny duýmadykdan bolýardy, öz aladalaryna gümradı, bütin ömrüne özuniň hatyndygyna gynanysy ýaly, häzirem şol pikiriňe berlipdi.

Altynjan soltanyň geljegine ynanypdы. Ynanyp, derejeläp garşylamak üçin yhlas bilen taýýarlyk görüpdi.

Ol gije ýatman at üstünde oturyp garaşdy.

Soltan gelmedi.

Äri gelmedi.

Altynjan bütin ömrüni soltana garaşyp geçirdi.

Altynjan bütin ömrüni soltana garaşyp garrady.

Altynjanyň gözleriniň röwşeni soltanyň ýolunda galды.

Altynjanyň diňe gözleri däl, ömri hem soltanyň ýolunda galды.

Altynjan ýalňyz galды.

Ýeke özi galды.

Muhammet Togrul soltan Altynjany ýaşlykda bir altyn teblä kökerdi.

Melike bütin ömrüni şol altyn tebläniň hatyrasyna bagys eýledi.

Ol altyn teble – Howandar soltanyň imrikdiriji sözleridi, talwaslarydy.

Howandar soltan gar ýagan günleriň birinde hatynyny Reý jülgesine alyp çykypdy. Şonda özuniň altyn teblesini – Altynjana bütin ömrüne güýç beren sözünü aýdypdy. Ol döwlet işinden ýadayandygyny, hatyny bilen bir oba gaçyp gidip, bütin ömrüni şol ýerde ikiçäk geçirmek isleyändigini, bu dünýäde özüne Altynjandan özge ýegana razdaryň gerek däldigini, ony biçak hatyralayandygyny, ezizleyändigini aýdypdy. Ikiçäk dynç almagy, hylwatda bolmagy Howandar soltan her ýyl birki gezek ýatlayardy.

Altynjan ol sözleri harpma-harp ýatdan bilyärdi. Ol şol sözle rejadylanypdy, dogrusy, ol sözler oňa gujur-gaýrat beryärdi, güýç berýärdi. Ertirki gününe umyt berýärdi. Altynjan adamsynyň şol isleyän ikiçäk hylwatý ýasaýsyna garaşýardy. Ol Wasytda şol islän, garaşan gününe ýetäýjek ýalydy, ýanyndan: «Şol garaşan günlerim ahyryl-ahyr geldi» diýip, içini gepledipdi.

Arman, gelmän eken.

Sadylla içki howsalasyny daşyna çykardy:

- Altynjan, indi nähili bolarka? Indi bar zadyň gutardygymy?
- «Bar zat» diýäniň nämeler girýär, düşünmedim men?
- diýip, Altynjan Sadyllany ilkinji gezek görýän ýaly synlady. - Nämé diýmekçi bolýarsyň? Açyk gürle, damulla!
- Sen gaharlanma, uýam.
- Men gaharlanmaýaryn. Saňa düşünmekçi bolýaryn.
- Düşünmez ýaly nämé bar bu ýerde. Indi biz Wasytdan kowulýarysmy?
- Biz nämé üçin Wasytdan kowulmaly?
- Özüň bilyärsiň onuň sebäbini.
- Bilsem soramazdym.
- Ýalňışmasam, indi Wasyty bizden alarlar.
- Damulla, Wasyt maňa mülk berildi, özem ony Togrul soltan berdi. Ony bizden kim alyp biler?
- Beren adam alybam biler.
- Togrul soltan hedýe beren zadyny yzyna almaýar. Onsoňam men soltanyň hatyny.
- Haý, Altynjan, meniň jynam bir erbetligiň ýakynlaşyp gelýändigini aňyar.
- Seniň dowulçy jynyň bar, ol seni mydama aldaýar. Sen şol dowulçy jynyňa ynanma.
- Sen bizi köşedirjek bolýarsyň. Bir erbetligiň boljagyny özüňem aňyp-bilip dursuň, ýöne sen ony bizden ýaşyrýarsyň. Sen bizden hiç bir zat ýaşırma, Altynjan. Belki, gaçarys?
- Nirä?
- Pars welaýatyna gaçaly, ol ýerde meniň gowy täjir dostlarym bar.
- Men-ä hiç ýerigem gaçjak däl. Seniňem gaýa-gopuz ýok ýerden basga düşmegiňi islemeýarin. Annaplar⁴ bilen aşnalgygyň kes, ýogsam jynyň mydama mojuk zatlary habar berer.
- Damulla, sen galawut etme! Ähli zat düzüw. Soltanyň gelmejkdigini men öňden bilyärdim - diýip, Kabyl syrly ýylgyrdy.
- Sadylla bilen Altynjan Kabyla geňirgenme bilen seretdiler.
- Kabyl ýylgyrjaklap, goltugyndan bir bukja çykardy-da, Altynjana uzatdy.
- Bu nämé?
- Bu Togrul soltanyň saňa ýazan haty. Soltan bu haty maňa Bagdatda nahانlykda berdi. «Bu hat hakda hiç kim bilmesin

– diýdi. – Goý, ähli kişi: «Togrul sultan Wasyta dynç almaga barýar» diýip pikir etsin». Baş günden soň bu haty Altynjana gowsur. Goý, ol menden Wasyta barmandygym üçin öýke etmesin. Şeýle etmek zerurlygy döredi.

Altynjan haty eline alyp, Kabylyň üstüne azgyryldy:

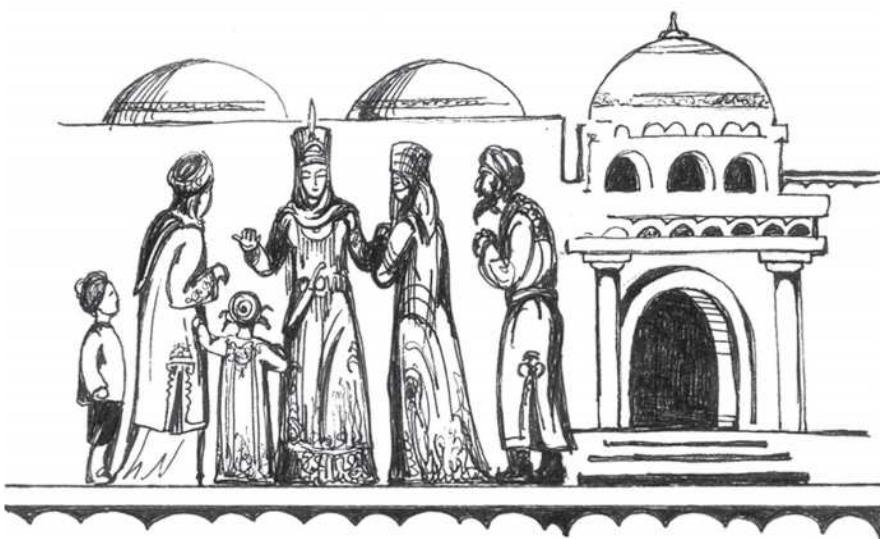
– Nâme üçin maňa duýdurmadyň? Sen meniň nähili köse-nendigimi gördün ahyryn!

– Altynjan, sen menden gaty görme. Men soltanyň nahan tabşyrygyny peçan etsem bolmaz-a!.. Men saňa ýaňzytjak bol-dum, ýöne sen meni diňlemediň.

– Nädip dözdün?..

– Soltanyň tabşyrygy şeýle boldy, Altynjan. Sen çydam-ly ahyryn! Togrul beg: «Soltan Wasyta barýar» diýip myş-myş ýaýratdy. Bagdatdan hem Wasyta diýip çykdy, ýolda birden ugry üýtgetdi: Nyşapura gitdi. Sebäbi Nyşapurda talańçy bazbozarlar jemlenip, maksat şolary güpbasdy etmek, ýok etmek.

On dördünji hekayat

GEÇEN GÖRÜNMEZ

Altynjan welaýata aýlanyp çykmaga ýola düşdi, ýöne ol köp ýere aýlanyp bilmedi. Çünkü ol baran ýeriniň adamlary bilen ylla çagalykdan bäri ýürekdeş gatnaşyp ýören ýaly, şeýlebir razdarlyga başlady welin, razdarlyk, gürründeşlik guitarar ýerde gutarmady. Şeýdibem uzynly günü bir obada geçirip, asyl, ol obanyň hem birki adamy bilen gürleşip, şol ýerde daňy atarmaly boldy.

Altynjanyň gelendigini eşidip, ony uzakdan hem bolsa synlamak, oňa tagzym etmek için goňşy obalardanam adamlar üýşüp gelyärdiler. Altynjan ol gelýänler bilen açık göwünden söhbet etti.

Her gün yüz gazan ataryp sadaka berdi.

Adamlar onuň janynyň sag, ömrüniň uzak bolmagyny dileg etdiler, ýone Allatagalanyň kysmaty olaryň dileginden hem rüstem geldi. Altynjanyň bagyr agyrysy tutdy. Yza Altynjanyň başyny aýlap, gözünden buýur-buýur gözýaş seçeledip, janyny alyp barýardy.

Altynjan özüne zor salyp çydajak bolýardy, ýöne yza gün-günden beterine tutýardy. Ol bu derdini ýigrenýärdi, sebäbi derdi Togrul begiň mundan ýigrimi ýyl oval Sarahsda talak ber-megine sebäp bolupdy. Bu dert onda Sarahsyň eteginde gaz-nalylardan galypdy.

Bagrynyň üstünden sünjülen gönder ömür aýrylmajak dert döretti. Hernäce em edilse-de ol aýrylmady.

Altynjan: «Ýaram bitişdi gitdi, agyrýan ýerim ýok» diýip, Togrul begi ynandyrdy. Ýaranyň yüzi, doğrudanam, bitipdi, ýöne bar dert içdedi. Ony bolsa özünden başga hiç kim bilenokdy.

Ol dert soňky günler, biwazy oglan kimin içde rahat ýatmak islänokdy, özüne üns çekjek bolup, azar ýamanyny berýärdi.

Altynjan adamlar bilen gürleşmekden özüne tenekar göz-leyärdi. Ömrüni şu adamlaryň arasynda geçirmegi höwes edýärdi.

– Yör, kösge gaydaly, özüne jebir etme – diýip, Sadylla Altynjana ýüzlendi.

– Sen entek meniň gurýan medresämi-de göreňok. Nesip bolsa, meniň medresäm Gündogarda iň meşhur medrese bo-lar. Oňa müderrisi özüm saýlajak.

Kabyl bu pikiri oňlady, ol Altynjanyň welaýata aýlanmak pikirine-de kes-kelläm garşy çykypdy:

– Sadylla dogry aýdýar, Altynjan. Gideli. Onuň gurýan medresesini gör. Ol welaýatyň ähli şäherinde, kendinde mek-dep gurmak isleyär. Ýene on ýıldan Wasyt welaýaty ylmyň merkezi bolar. Seniň bar gazanjyň medrese-mekdep gurma-ga sarp boljak. Keremli enaýat, haýyr-yhsan babatda damulla senden öňe düşjek.

– Gazanjymyz keremli enaýata ýarasa armanym ýok, Kabyl.

– Wa-weýla, Sadyllanyň enaýatyndan saňa kipaýat ýok.

Saglygyň myzaýyk etmeseň, bir gün – men dogrymy aýdýaryn – ölersiň.

– Ýok, ýok, yza häzir aýrylar – diýip, Altynjan tekepbirlik etdi.

– Altynjan, men saňa düşünemok. Sen näme üçin özüne sütem, jebir edýärsiň? Özünde näme kastyň bar seniň? Seniň bolşuň maňa gaty düşünüksiz.

– Häzir yzam aýrylar, Kabyl.

- Sen ony aýyrjak hem bolaňok.
- Gównüňedir.
- Gównüme däl, men seni köpden bäri synlap ýörün. Sen özüňe kast etmäge biçak höwesjeň.
- Kabyl dogry aýdýar, Altynjan. Sen saglygyň gora. Häzir öye gaýdalı.
- Ýok, ýok, kerwensaraýlara, obalara aýlanaly.

Sadylla bilen Kabyl her çent islemeseler-de, Altynjanyň emrine boýun sundular, ony birnäçe kerwensaraýa aýladylar.

Welaýatda kyrk baş sany ululy-kiçili kerwensaraý bardy. Altynjan her kerwensaraýa baranda köp mukdarda dinar paýlaýardy. Kerwensaraýyň sahyplaryndan hyzmat edişlerini gowulandyrmaklaryny, her kerwensaraýyň göze gelüwli, owa-dan bolmalydygyny sargyt edýärdi.

- Kerwensaraýlara, esasan, täjirler, derwüşler gelýär. Olar - dünýäni aýlanyp ýören adamlar. Gelenler biziň welaýatymyzyň kerwensaraýlarynda hyzmat edilişinden kän hoşal bolsunlar. Onsoň olar uzak-uzak ýerlerde bolanlarynda Wasyt welaýatynyň kerwensaraýlarynda juda gowy hyzmat edilýändigi barada aýdarlar. Ana, ondan soň welaýatymza gelyän täjirleriň sany artar. Täjirleriň sany artsa hem olaryň getiryän harytlary köp bolar, arzan bolar.

Sadylla kerwensaraý üçin Altynjanyň çykdajy etmegini asla islemeýärdi, bu barada uýasyna telim ýola aýdypdy. Altynjan hatyn emire söz berse-de, kerwensaraýlaryň sahyplarynyň öze-lennmelerine garşı çykyp bilenokdy, söz berýärdi. Rast, Altynjan hatyn aýtdymy, onsoň ol gepsiz-gürrüsiz kanuna öwrülyärdi. Çünkü ol Wasyt welaýatynyň doly hukukly eýesidi.

- Bular urup aglaýarlar. Sen bularyň gözüşyna ynanma. Bular welaýatda iň baý ýasaýan adamlar. Bularyň näçe ga-zanýandygyny özlerinden başga bilýän adam ýok. Bulara hiç zat bermeli däl, bulardan diňe almaly - diýip, Sadylla janykmak ja-nygýardy.

Welaýaty baýatmak hakda Altynjan hatynyň aýratyn bir pi-kiri bardy:

- Seniň gaznaň ýoksullaryň ryskyndan bölünip alnan salgylar, haraçlar bilen däl-de, baýlaryň baýlygynyň ujundan alnan

bäşden bir salgydyň hasabyna baýasyn. Sen köp-köp täjiri Wasyta gelmesiz edipsiň. Hiç kime «Gelme!» diýme. Goý, gelsinler. Käbir zatlary görmedikden bol. Alyş-calyş bazarlaryny köpräk aç. Pereňistana keşdi (gämi) bilen hartytlaryň ugrat. O ýerleri bilen gatnaşykda bolaly. Özüň aýtdyň ahyryny: «Ol ýerlerden getirilen hartytlary adamlar gowy görýärler» diýip.

* * *

Bäs günläp Altynjanyň ýanynda bolan Sadylla etmeli işle-riniň köpdüğini tutaryk edinip, öz hyzmatkärleri bilen Wasyda gitdi.

Altynjan Kabyl hem çiltenleri bilen galdy.

Kabyl badyhowady, öwünmegi gowy görýärdi. Uzyn mur-tuny ýa-da öňünde garpyz ýaly çykp duran garnyny sypap ugradygy, bu öwünmäge başlajakdygynyň alamatydy. Ol bir ýerde uzak oturmagy halamaýardy, ýorişleri, başdangeçirmeleri gowy görýärdi. Bir ýere gitmeli bolsa, mydama göwünjeňlik bilen ata atlanýan Kabyl Wasyt obalaryna aýlanyp çykmak baradaky pikiri halamandy, Wasytdan göni Togrul begiň ýanya-na – Bagdada gitmegiň zerurdygyny zol-zol nygtady. Bu teklibi goldanylmansoň, Kabyl:

– Yanymyz bilen on müň atly goşun äkideli! – diýdi.

Altynjan onuň bu sözüne güldi:

– Kabyl, saňa näme bolýar? Men-ä seni batyr, gorkmazak hasaplap ýördüm welin, sen gorkaňda ähli kişiden hem beter gorkýan ekeniň. Biziň üstümize çozuş edip biljek kim bar?! Bu dünýäde biziň rahatlygymyzy bozup biljek hiç kim ýok. Şonuň üçinem men ýanyma diňe çiltenlerimi aljak, wessalam!

– Kyrk adam gorag üçin az bolýar, juda az! Hiç bolmandı iki müň atlyny ýanymyz bilen, äkideli.

– Ýok, ýok, aýtdym – gutardy!

– Altynjan, tekepbirlik etme, meni diňle. Men ýöne ýere jöwlan uramok.

– Hä, şeýle diýsene asyl! Kim ol biziň üstümize çozuş etmäge gaýraty ýetjek goç ýigit?!

– Meniň açyk bilyän zadym ýok, ýöne jynam üstümize cozuş howpuny habar berýär.

– Sadylla ikiňiziň jynyňyz soňky ýyllar halysan was-wasy bolupdyr.

Şondan soň Kabyl hiç zat diýmedi, ýöne rahatlygy welin bolmady, bir ýerde durmady. Sadylla gidensoň-a rahatlygy hasam gaçdy: garnyny sypamady.

Ol zol-zol:

– Altynjan, gideli, bizi Togrul beg tapman ýörenendir – diýdi. Bir hepdäniň içinde gornetin horlandy.

Wasytadan sekiz farsah uzaklykdaky bir obada bolanlarynda Kabylyň garaşan, Altynjanyň garaşmadyk wakasy boldy: güñortanlar iki sany nätanyş kişi Kabylyň ýanyna geldi. Olar öz aralarynda esli wagtlap nämedir bir zadyň dawasyny etdiler. Şondan soň Kabyl olar bilen obadan çykyp gitdi.

Kabyl şol gün gelmedi, oňa uzak gije garaşdylar. Şol günüň etresi Altynjan Kabylyň jylawdaryndan sorady:

– Ol saňa haçan geljegini aýtmadamy?

– Hiç zat aýtmady.

– Olar näme hakda sözleşdiler?

– Men olaryň sözüne düşünmedim, sebäbi olar arap dilinde sözleşdiler.

Jylawdaryň habaryna Altynjanyň rahatlygy gaçdy. Çiltenlerine Kabylyň gözlegine çymagy tabsyrdy.

Gözlege gidenler Kabyly namazşam tapyp getirdiler. Ol özünü bilenokdy, çünkü onuň endam-jany gara gandy.

– Kim saňa el gösterdi?! – diýip, Altynjan gahardan ýaňa titredi.

Kabyla em etdiler, ganyny duruzdylar, ýaralaryny daňdylar. Çala özüne gelen Kabyl hazzar pyşyrdady:

– Altynjan, saňa aýtjak möhüm sözüm bar.

– Näme habar?

– Bilgin, Kabyl satlyk däldir. Öldüriljegini bilse-de, ol saňa, Togryla ikilik etmez. Bilgin, Kabyl baýlykdan beýikdir!

– Men seniň baýlykdan beýikdigiňi bilyärin-ä! Maňa bu haka da aýtmak hökman däl.

– Ýok, ýok, hökman. Bilgin, men seni iň soňky demime çenli goraryn.

– Wah, men saňa döneyin, mähriban doganym!

– Altynjan, meni diňle! Gyssagly gaçyň! Arslan Besasury häzir sizi öldürmek üçin geljek! Doganym, uýam, ýalbarýaryn, gaçyň! Meni äkitjek bolmaň! Gerek däl, men, barybir, uzak ýaşamaryn. Men häzir ölerin. Siz gaçyň! Howlugyň!

Altynjan Kabylyň Wasytdaky odanmalaryny ýatlady. Ol on müň atly goşyny gorag edinmek baradaky örtenmelerini ýöne ýerden däl eken. Ol, gör, näce gezek janykdy. Altynjan Kabylyň ol janykmalaryna geleň etmedi.

Indi ähli zat düşnükli.

Altynjan çiltenlerini daşyna jemledi, olara ýagdaýy habar berdi.

Golaý-goltumdaky obalara kömek sorap çapar ýollandы.

Garaňky gatlaşyp ugranda ýer sarsyp ugrady. Bu at toýnaklarynyň sarsgynydy, bu atly goşunyň oba ýakynlaşyp gelyändiginiň alamatydy.

At aýaklarynyň dükürdileri barha artyp-ýakynlaşyp ugrady.

Obanyň daşynyň gabalandygyny habar berdiler. Bu habaryň yzysüre obanyň dört tarapyndan elli gylyçly besasurylylar oba kürsäp girdiler, öňlerinden çykan adamlary uçdantutma gylyçdan geçirip ugradylar.

Gazaply darkaş başlandy.

Altynjan çiltenleriniň öňüne düşüp, besasurylylar bilen darkaşa girdi.

– Çiltenleriň ählisini öldürni! Altynjany-da öldürni! – diýip, Arslan Besasury Türkmen birsyhly gaýtalap ggyyrýardy. Ol özüniň ýeňiš gazanjagyna doly ynanýardy. Eýýäm otuza go-laý çilten öldürilipdi. Indiki gezek galan çiltinleriňkidi hem Altynjanyňkydy.

Garaňky mazaly gatlyşypdy. Kabyl darkaşyň gidişine diň salyp ýatyrdy. Wagt geçdigisaýyn biri-biri bilen çaklyşýan gylyçlaryň sesleri-de azalýardy.

Kabyl häzir besasurylaryň öz ýanyна-da geljekdiklerini, öldürjekdiklerini bilyärdi. Ol takdyra ten berip ýatmak isleme-

di, özüne zor salyp ýerinden galdy. Ýatan külbesinden cykyp, töweregine garanjaklady.

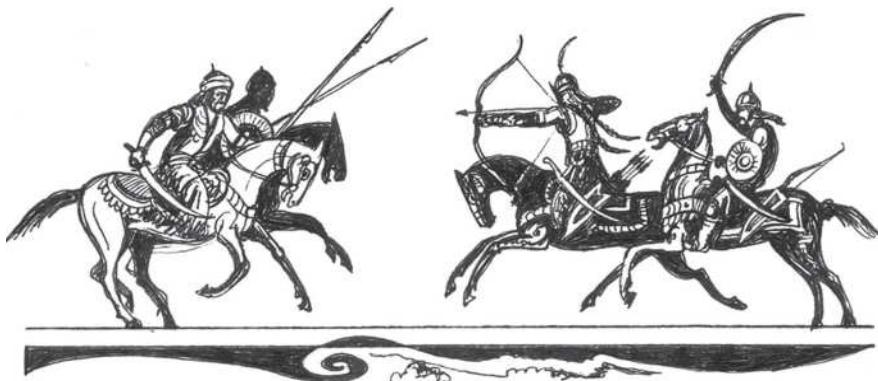
Onuň das çykandygyny gören öý bikesi niredir bir ýere ylgap gitdi. Biraz salymdan bir baýtalyň rişdesinden tutup geldi.

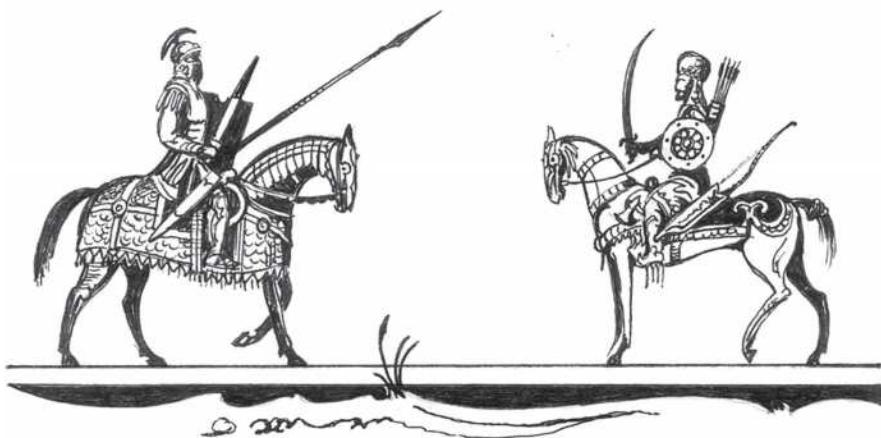
Çepiksije öý bikesi Kabylyň baýtala münmegine tekge berdi. Kabyl garaňkylygyň içine siňip gitdi...

* * *

Soltan Togrul beg Seljuklynyň aýaly örän ýagşy, köp hayyr-sahawat edegen, köp sadaka beregen zenandy. Dogry pikirli, düz çäreli, ugurta pyjj, gaýratly we dogumly zenandy. Soltan Togrul beg ony diňleyärdi we diýenini edýärди. Köp çäreleri onuň akyly bilen çözýärdi. Ol ummasyz goşuna, esgere baş bolup, ýörişe giderdi we duşman bilen özi hem söweşerdi.

**Ýusup ibn Taňryberdi Atabeg.
Müsür we Kair patyşalygyndaky
röwşen ýıldızlar.**

On başinji hekayat

GÖZ – HAKYKAT, SÖZ – GÜMAN

Togrul begiň Anadoly serhedinde galdyryp gaýdan Ýakudyň serkerdeligidäki goşuny 1057-nji ýylда birnäçe ýeňiš gazandy: ençeme galany, şäheri, etraby seljuk soltanlygyna tabyn eýledi. Ýakudyň teshyrlary Wizantiýa kaýsaryny howsala-howpa saldy, bu howpuň öňüni almak, has takygy, ony ýok etmek maksady bilen kaýsar seljuklylara garşı goşun gönderdi.

Kaýsaryň niýeti rahat ýaşamakdy. Munuň üçin seljuk goşunyny derbi-dagyn etmek zerurdy. Arman, onuň isläni bolmady. Gapdalynnda durup ary kömejini gozgan ýaly boldy, ol.

Özüne, kömejine azar bermeseň, arynyn seniň bilen işi ýok, ol öz işi bilen başagaý. Azar berseň welin, arylaryň ählisi jem bolup, üstüne hüjüme geçýärler. Wizantiýalylaryň kysmatyda General Nikephoros Brienniosiniň hüjüminden soň arynyn kömejine kesek atylanından hem baş beter boldy.

Seljuklular çar ýandan hüjüme başladы: Ýakut beg bilen emir Saltyk garşysyna iberilen Wizantiýa generaly Nikephoros Brienniosiniň goşunyny agyr ýitgä sezewar edip ýeňdi. General özünüň sanalgyja esgeri bilen hazzar janyny halas etdi.

Şondan soň Ýakut Kars hem Ani galalaryny petih kyldy.

Soltan Gutulmyş begi goşunbaşy edip Arrana (Garabil) iberdi.
Gutulmyş begiň serkerdeligidäki goşun Erzurum, Erzinjan,
Kemah etraplaryny, soň Harput hem Şebingara-Hysar galalaryny
éyeledi.

Wizantiýanyň tagta geçen täze kaýsary Konstantin Dukas X seljuklylar bilen garpyşmakdan gaça durmaga çalyşdy. Sebäbi seljuklylar hiç bir kynçylyga, hiç bir pida seretmezden Wizantiýany barha gysaja salýardy. Kaýsar şol gysaçdan çykmagyň ýollaryny gözleyärdi.

Aýlawá düşüllende atlar özleriniň gapdallaryndaky atlaryň hayýsysynyň çamandygyny, hayýsysynyň ýüwrükdigini magat bilyärler. Özleriniň ýanlaryndaky atlardan çamandygyny bilen atlar çapuwa girmejek bolup herki hokga tapýar. Wizantiýa kaýsarynyň bolşy-da çaman atyň aýlawá girmejek bolup çyrpynmasyna meñzeyärdi. Bir mahal şeýle boluş Gaznaly (Ýatan jayý jennet bolsun!) soltany Masutta hem gaýtalanypdy. Diňe atlar däl, käbir patyşalar hem darkaşyň nähili netije bilen soňlanjagyny, megerem, duýyan bolsalar gerek.

Togrul beg Wan kölüniň demirgazygynda ýerleşyän Malazgirt şäherine ikinji gezek zarba urmak üçin ýorişe ugramak isleýärdi. Elbetde, bu ýoriş birýyllyk ýoriş bolmaz. Ol iki-üç ýyla çekse gerek. Şonuň üçin Togrul beg ilki soltanatdaky işlerini birýüzli etmäge howlukdy. Yöne köşkde-de alada ýeterlikdi. Ybraýymyň najagaýy hem ýetikdi, ýogşam, soltan ony Mosula häkim belledi hemem oňa bu ülkäni mülk berdi.

Ybraýma Azerbayjan bilen Mosul az göründi, ol soltanlygy ele almak maksady bilen ikinji gezek Togrul begiň garşysyna çykdy, Mosulda uzak durmady, Jebel ýurtlaryna gitdi.

Soltan Togrul Ybraýym ynalyň ol ýerlere gitmegini özüne gulak asmaزlyk, äsgermezlik hökmünde kabul etti. Soltan do-ganyny yzna dolamak maksady bilen halypanyň özüne hedye beren gymmatbaha perejini bir ilçiden ýörite ugratdy.

Ybraýym ynalyň gidendigini eşiden, Besasury bilen Kuraýş ibn Bedran Mosula geldiler, şäheriň içindäki galany dört aýlap gabadylar.

Galadakylar iň soňky azyklaryny guitarýançalar – dört aýlap gorandylar, boýun egmediler. Togrul begden hemayaýata garaşdylar,

hemáyat bolmandan soň, janlaryna aman diläp, galany söweşsiz tabşyrdylar.

Besasury galany ýumurdy.

Soltan Togrul bu habary eşidip, iki müň atly goşuna emir Anuşirwany baş edip, Mosula ugratdy.

Emir Anuşirwanyň öz üstlerine gelyändigini eşiden Besasury bilen Kuraýş háýdan-háý Mosuly taşlap gaçdylar, sebäbi olaryň atylarynyň sany alty yüzden köp däldi.

* * *

Arslan Besasury halyf Kaýym Bemryllahyň goşunlarbaşsy bolsa-da, musulman dünýäsindäki syýasata gönüden-göni goşulýardy. Ol gazonaly türkmenleriň soltanlygynyň synmagyna-da, seljuk türkmenleriniň döwletiniň döremegine-de, ösmegine-de gönüden-göni gatnaşypdy. Sebäbi gazonaly soltany soňky ýyllar apbasy halyflygyny äsgermezçilik etdi. Mahmyt Gaznaly öz döwründe halyfyň ýollar hatynyň yüzüne tüýkürip, yzyna ýollapdy, şeýdibem halyflygyň mertebesini kemsidipdi. Onuň ornuna geçen Masut hem kakasynyň ýoluny dowam etdirdi, halyflyga sadyklyk bildirmedi. Şeýle bolansoň, halyflyk seljuk türkmenleriniň döremegini ikelläp goldapdy.

Halyfyň ak patasy bilen seljuk döwleti rowaçlyk ýoluna gadam basypdy. Arslan Besasury Türkmen seljukly türkmenlerden aýratyn mertebä, sylaga garaşýardı: Yraga seljuklaryň başlyklarbaşsy bolmak isleyärdi. Şu maksat bilen Arslan Togrul beg bilen gowy gatnaşyk saklamaga çalysdy, oňa hoşamaýdan hoşamaý sözleri aýtdı, onuň hoşuna geläýjek birtopar işleri etdi, köp-köp hedye gönderdi. Diňe bir soltana däl, onuň ýanyndaky wezir-wekillerine-de eçilmek eçildi.

Ybraýmyň göwnüni awlady. Ol indi Arslanyň öz adamyna öwrüldi.

Anuşirwan ibn Tümeniň göwnüni awlady.

Altynjan hatynyň inileri Sadyllanyň, Kabylyň göwünlerini awlady.

Arslan Besasury Bagdada Amydylmülk Kundury başlyklarbaşı bellenen günü ýalňyşandygyna düshündi, arman, giç düshündi.

Onuň bar umydynyň, maksadynyň üstünden palta uruldy. Onuň niýeti halyfaty dolandyrmakdy ahyryn!

Seljuklylar halyfy hatyraladylar, ony üýtgewsiz hasapladylar. Arslan Besasura halyfa wepadarlyk bilen hyzmat etmegi maslahat berdiler.

Arslan Besasury Kundurynyň başlyklarbaşy bellenen, özüne halyfa wepadarlyk bilen hyzmat etmegi maslahat berlen günü ömrüniň ahyrzamany hasaplady.

Ol köşeşmek maksady bilen uzyn gije daşdan ýasalan çäýnek-käseleri, küyzeleri döwüp geçirdi. Barybir, köşeşip bilmeli.

Arslan özüniň şowsuzlygyny, bagtynyň ýatmasyny Togrul soltanyň hatyny Altynjandan gördü.

Ol açık söweše çykmakdan başga çykalga tapmady.

Altynjanyň kastyna çykdy. Onuň ýüregine dowul-gorky salmak, mugyra getirmek maksady bilen Kabyly jezalandyrды.

– Saňa iň soňky puryja berýarin. Altynjan hatynyň ýanyна bar-da, onuň bilen gürleş. Goý, ol Kunduryny başlyklarbaşy wezipesinden aýryp, ol wezipä meni belletsin. Eger meniň şu islegimi bitirmeseňiz, seni-de, Altynjany-da pidaýylarym öldürer!
– diýip, Arslan Besasury Kabylyň üstüne gygyrdy.

Arslanyň bu islegi-de başa barmady, ol şondan soň Wasytyň Kütür obasyna gelen Altynjany kerçem-kerçem edip içini sowatmagy ýüregine düwdi. Ol şu maksat bilen üç yüz atly jemläp, ýörişe çykdy.

Altynjan hatynyň ýanynda diňe çiltenleri bardy.

Olar besasurylylar bilen merdi-merdana söwesdiler.

Gazaply söweş boldy.

Bu söweşde besasurylylaryň gaçan iki atlysyndan özgesi wepat boldy.

Oba adamlary bu söweşi keseden synladylar. Altynjan hatynyň gahrymanlarça darkaş gurşuna haýran galdylar.

Söweş bolan ýeri gije dym-dyrslykdý.

Eýeleri wepat bolangoň, bir süri eýerli at söweş meýdanýndan uzak gitmän, eýeleriniň gelerine garaşyp durdy.

Daň atanda oba adamlary söweş bolan meýdana üýşüp geldiler, sonda täsin bir görnüşiň şayady boldular.

Söweş bolan ýeriň ortarasында, serlip ýatan läşleriň arasynda Altynjan hatyn süýnüp ýatyrdы, onuň çar tarapynda bolsa on sany elliř ýataganly ýaradar cilten otyrды.

Adamlar ciltenleriň ýaralaryny saradylar, başardykla-ryndan em etdiler.

Altynjan hatyny eginlerine gösterip, ýakyn öyleriň birine bakan ugradylar.

Hatynyň Akgar atly ýaradar aty agsaklap, gözünden katra-katra gözýas döküp, eýesini eginlerine gösterip alyp baryan adamlaryň yzyna düşdi.

Açyk meydanda düşek ýazyp, Altynjan hatyny şonuň üstünde ýatyrdylar. Onuň endamyndan tyg yzynyň düşmedik ýeri tas ýok diýen ýalydy, egin-eşigi gara gandy...

* * *

Günortan Sadylla bir müň atly bilen ýetip geldi. Onuň gelmeği bilen Altynjan hatyn gözlerini açdy, özüne geldi.

Sadylla beýle ahwalata garaşman eken: ol bolan ahwalaty görüp, ýüregi ýarylan dek elewredi. Sadylla Altynjan öler öydüp gorkdy. Onuň gorkmasy ýöne ýerden hem däldi, sebäbi ol ölümiň alkymyna barypdy. Ol Altynjany Ezraýlyň elinden alyp galmak üçin jan edýärdi. Tebiplere, lukmanlara azgyrylýardы, olaryň hereketlerini haýal görýärdi.

Oba ýene iki yüz atly geldi. Altynjan hatyn ýatan ýerinden olaryň nämedir bir habar bilen gelendiklerini aňdy.

- Sadylla, gelenleriň habaryny al!
- Házır senden möhüm aladamyz ýok. Gelenler garaşar.
- Olaryň habaryny al, damulla!
- Meniň jynam halanok olary!
- Barybir, habarlaryny al!
- Bolýar, bolýar. Saňa geplemegem bolanok. Biynjalyk bolma, rahat ýat. Házır habarlaryny alaryn - diýip, Sadylla göwünlilik göwünsiz gelenlere bakan ugrady.

Sadylla köp wagt geçmänkä Togrul soltanyň berid sahyby Şadyky bilen tirkeşip geldi.

Şadyky Altynjan hatyna hormat bilen tagzym etdi, hatynyň ýagdaýyny görüp, hyrcyny dişledi.

– Nâme habar?!

Şadyky özünü soltanyň ýörite ugradandygyny, Bagdatda garaşyandygyny habar berdi.

– Altynjan hatyn ýarawsyz. Özüň görüp dursuň. Düýn Besasury Türkmen Altynjanyň üstüne üç yüz atlasy bilen cozdy. Ine, şol üç yüz atly läş bolup ýatyr. Olary Altynjan hatyn özüniň kyrk ýigidi bilen gyrdy, ýöne söwesde özem agyr ýaralandy. Onuň ýaralarynyň bitmegi, sagalmagy üçin wagt, rahatlyk gerek. Üç dört hepde ýatyp saglygyny bejertmese, Altynjan hatyn ýola ýaramaz. Çiltenleriniň diri galanlarynyň ählisi agyr ýaradar, olaram bejermeli – diýip, Sadylla Şadyka yüzlendi: – Sahyp, sizem uzak ýoldan ýadap gelensiňiz, üç-dört hepde dynç alyň. Altynjan hatyn ganymatlaşandan soň, bileje gidiberersiňiz. Men Altynjany siziň bilen bile ugratsam, arkaýyn boljak...

– Sadylla, biz häzir ugraýarys! – diýip, Altynjan hatyn kesgin aýtdy: – Ýol shaýmy tutuň!

– Altynjan, seniň diýäniň näme? Ýolda heläk bolarsyň! – diýip, Sadylla ör-gökden geldi. – Şadyky, senem aýt!

– Melikäm, Sadylla dogry aýdýar...

Altynjan hatyn gussaly ýylgyrdu:

– Eh, erkekler, erkekler! Siz hatynlary özüňize osýarsyňz! Hatynlar siziň pikir-çak edişiňiz ýaly däldir. Hatynlar ärleriniň möhümini bitirmek, olaryň rowaçlygy üçin Ezraýylyň ýüzüne gelip, oňa: «Gaýra dur!» diýmegi başarıandyrlar. Alla panyda iň çydamly jandar edip hatynlary ýaradandır. Aslynda erkeklerre poladam, demirem çydap bilmez, olara diňe hatynlary çydaýandır. Mähribanynyň özüne garaşyp durandygyny eşiden zənany hiç bir güýç, hiç bir kesel saklap bilmez! Yörüň, gideliň!..

* * *

Togrul soltan soltanlygynyň paýtagtyny Yspyhana geçirdi. Ol ýerde edilýän işlerden razydy. Halkyň göwnüni galkyndyrmak maksady bilen her hili baýramçylyklary gurnaýardı. Bu ge-

zekki baýramçylykda ýedi yklymyň pählewanlary jemlendi. Kyrk günläp göreş tutduryldy, atdyr düye çapdyryldy.

Günler gyzykly geçýärdi. Şol günleriň birinde Altynjan ýaramaz düýş görди. Düýşünde Togrul soltan düye münüp nirädir bir ýerik barýardy. Onuň ýagyrnysynda bolsa äpet gara möý bardy. Birtopar alahekek bolsa şol möýi görüp, soltanyň depe-sinde alagopgun edip gaýmalaklaşyrdy. Soltan alahekeklere-de pitiwa etmän, öňüne seredip, sarsman otyrды. Altynjan soltanyň arkasyndaky möýi aýryp taşlajak bolup ylgady, sesiniň ýetdi-ginden «Begim!» diýip gygyrdy, ýöne näçe gygyrsa-da, soltan eitmedi, yzyna gaňrylyp seretmedi.

Altynjany soltan yralap oýardy:

– Saňa näme bolýar, Altynjan?

Altynjan ukudan oýanyp, ähli zadyň düýşdüğine begenip, ýeňil hem aldy:

– Ýaramaz düýş gördüm, begin – Altynjan gören düýşünü aňynda aylady. – Siz şu günde-ertirde bir ýerik gitjek bolýarsyňz öydýärin?!

– Ybraýymyň ýanyна gitmeli boljak. Onuň bilen çözmemeli meselelerim bar.

– Gitmeseňiz gowy boljak.

Soltan hatyny bilen ylalaşdy, ýöne şondan dört gün geçen-den soň Ybraýym ynaldan çapar geldi:

– Ybraýym ynal ogluna sünnet toýuny edýär. Hemedanda size garaşýar.

Ybraýym ynal çaparyň aýtjak sözlerini az gören bolarly, uzyn nama gönderipdir. Onda ömründé ilkinji gezek uly toý edýändigini, şol uly toýa Togrul soltanyň gatnaşmagynyň özüne uly mertebe boljakdygyny öwran-öwran nygtapdyr.

Togrul beg Ybraýymyň niýetiniň düzüw däldigini duýýardy, ýöne şeýle-de bolsa, ol bu çakylykdan soň gitmän biljek däldi.

Togryl beg gorksa bolmaz ahyryn!

Altynjan açık aýtdy:

– Begim, ynalýň päli düzüw däl!

– Göwnüňe hiç zat getirme. Men öz Ybraýyma belet!

Altynjan soltany saklap bolmajakdygyna düşündi. Göwnüne, soltan ölüme barýan ýaly duýuldy. Öň onda ýeke gezegem beýle duýgy bolmandy. Şonuň üçin hem bu duýgy oňa ölümiň aşgär alamaty bolup görünýärdi. Altynjan şol günüň öyläni ýene soltana ýüzlendi:

– Men otuz müň atly goşun bilen Hemedanyň ýakynynda size garaşayýn, begim.

– Ýok, ýok, bu hakda eşidäýse, Ybraýym heşelle kakar, «Togrul menden gorkýar» diére, şonsuzam onuň temennasy ýokary. Goý, ol menden gorksun. Ol bütin ömrüne menden gorkdy, ýene gorksun.

– Gorkandan gorkan ýagsy, begim. Gorkýan kişiniň gamasy goltugynda ýylgaý häzir bolýar. Ol amatly pursadyna garaşyp ýasaýandyr.

– Bir urgy bilen daragt ýýkylýan däldir. Ybraýym hem birki urgy bilen meni ýykyp bilmejegini aňýandyr. Onsoňam maňlaýa ýazylan ýazgytdan gacyp bilmeris. Goşuny Kundura tabsyrýaryn. Ol Bagdatdan çykman, meniň gelerime garaşsyn.

– Men gorkýaryn, begim, men gorkýaryn.

– Anuşirwany-da ýanyňda goýup gideýin. Men gelýänçäm ol özüniň gowy sygyrlary bilen göwnüni awlasyn. Wagtyň nädip geçendigini-de duýman galarsyň. Ynan, men Ybraýym bilen darkaş gurmakçy däl. Men onuň bilen hem-ä toý toýlamakçy hemem düşünişmekçi. Men oňa näme islese berjek. Goý, ol islän ýerini alsyn. Düşünýärsiňmi?

* * *

Altynjan Anuşirwanyň diwanhanasyna bardy. Onuň ýanyanda baş sany daşary ýurtly bar eken. Altynjan terjumana yüzlendi:

– Bulara aýt, goý, öýleden soň gelsinler. Häzir weziriň gysagly işi bar.

– Mähriban käbäm, siziň yüzüňizden gar ýagýar-la? Eýgilik-mi beri? – diýip, Anuşirwan ibn Tümen adaty süýji dilliligi bilen Altynjana ýylgyryp bakdy.

- Soramaň näme, ähli zady sen menden gowy bilyärsiň.
- Käbäm, ömrüm, şirin janym size sadaga. Sizi näme biyn-jalyk etdi? Siziň rahatlygyňyz, wagtyhoslugyňyz üçin janymy ber-mäge tayýar men. Käbäm, aýdyň...
- Süýji söz bilen janymy alýarsyň sen meniň.
- Altynjan hatynyň bu sözi Anuşirwan üçin garasylmadyk söz boldy. Ol gözlerini petredip, esli salym Altynjana seretdi. Onuň nazary kem-kemden gazaplandy. Hanasyndan çykaýjak-çykaýjak bolýan gözlerdäki ince gan cylgymalarynyň birkisi, megerem, ýaryldy. Sebäp ol gazaply nazara gan çagyldy. Bu görnüş Altyn-jany hopukdyrdu. Anuşirwanyň gazaplanmasyny Altynjan ençe gezek görüpdi, ýone ol ýeke gezegem Altynjana şeýle gazaply seretmändi.
- Käbäm, sizden bu sözi eşitmek maňa juda agyr degýär. Siz meni nähak kötekleyärsiňiz.
- Anygyna ýetmän, meniň ýeke sözem aýtmayandyggyny sen gaty gowy bilyän bolmaly.
- Dogry, siz mydama her sözüñizi ýedi ölçäp, bir keseniňiz-den soň aýdýarsyňyz. Eger maňa aýdan sözüñiz hem anygyna ýe-tilip aýdylan söz bolsa, onda men gaty aýny adam.
- Soňky döwürde seniň bolşuň meniň hoşuma gelenok.
- Bu sözüñiz başky sözüñizdenem agyr. Käbäm, görýarin welin, kimdir biri siziň ýüregiňizi çișiripdir: men hakda hapa-dan-hapa pikirleri aýdypdyr, sizem oňa güp ynanopsyňyz.
- Göz – hakykat, söz – güman. Men saňa hakykaty aýdýaryn.
- Käbäm, men gürrüniň näme hakda barýandyggyna düşünmeyärin.
- Urup, soňundan aglan bolma. Sen hemme zady bilyärsiň.
- Ýalňışmasam, siziň gaharyňzy getirýän zat Togrul beg bi-len Ybraýym batyryň oňşuksyzlygy bolmaly?
- Sen näme üçin iki tarapa meçew berýärsiň?
- Wah-nedamat-a, wa weýlata, gör, siz näme üçin gazap do-nuny geýipsiňiz?! Siz dogry düşüniň, käbäm, olaryň ýekesem meniň akylyma mätäç däl. Olar hiç wagt meniň sözüm boýunça iş etmezler.
- Soltan seniň sözünden soň Hemedana gitmek kararyna geldi. Öň onda beýle pikir ýokdy. Sen oňa meçew berdiň.

Anuşirwan böwrüne diň salyp, esli salym dymdy, soň haýbatly gürledi:

— Men soltana hakykaty aýtdym. Endamyňa ýapyşan sakyrtgany hernäçe agyrawuk bolsa-da goparyp zyňandan gowusy ýok. Ybraýym – Togrul begiň ýüregine ýapyşan sakyrtga. Eger onuň bilen wagtynda bellisi edilmese, onda ol soltan bilen bellisini eder. Onda birtopar pidayı bar. Olaryň ählisiň aňynda-da: «Ybraýym – soltan, Togrul – duşman» diýen düşünje bar. Eger siz şu babatda gaharlanýan bolsaňyz, onda nähak gaharlanýarsyňyz. Siz öz ogluňza – maňa bil baglap bilersiňiz. Men sizi depämde täç edip götererin. Çünkü meni siz şu derejä ýetirdiňiz. Eden mähribanlyklaryňzy ödemek – meniň parzym. Siz, mähriban käbäm, maňa ynanyň, durmuşymyz has gowy bolar, enşa...

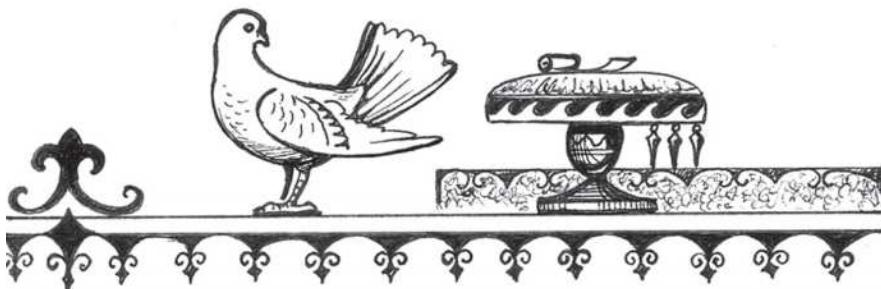
Altynjan – Togrul begiň oraşan duýgurlygy, ol şu günü Altynjan begiň ertiri, häzirki Togrul begiň bolsa geljeginiň güwassi. Ykbalyň Güneşi Togrul begiň alnynda bolsa-da, tebigatyň şöhle kanunynyň tersine, onuň Altynjan atly kölegesi hemiše diňe öňüne düşyär. Togrul begiň näbelli geljeginiň howpy-da, ilki bilen, Altynjana degýär. Howp-hatar ilki Altynjana görünýär, il arasyndaky myş-myşlara salgylanyp aýtsaň, ähli bolýan-u-boljak zatlar seýir dogasyny okasa, Altynjan hatynyň dyrnagynda oraşan görünýärmiş.

Allatagalı soltana goragçy perişdäniň deregine Altynjan hatyny beripdir. Hatyn – ynsan, ynsanda bolsa perişdeden bir beýik artykmaçlyk bar. Perişdä diňe amal berlen bolsa, ynsana emel berlipdir. Amalda geljeginiň, entek näbelli geljeginiň ýeve-täk bir mümkünçiliği bar. Ynsan bolsa öz akyly hem duýgusy bilen geljeginiň mümkünçilik sanyny artdyryär, şol mümkünçilikleriň birini öz duýgurlygyna, paýhasyna bil baglap, saýlap alýar. Özüne howply hem amatsız mümkünkingadarlyklardan sowlup geçýär. Perişdäniňki amal, ynsanyňky emel bilen. Diýmek, birinji diňe bitiryär, öňden kesgitlenen zatlary amala aşyrýar, ikinji bolsa geljegi döredyär, emele getiryär diýmekdir. Sonuň üçinem bu durmuş ýolunda ýoldaşy, ýarany perişde däl-de, ynsan bolan adamlar has bagtlydyrlar, has howpsuzdyrlar.

Bu gezegem Altynjanyň gören düýsi oraşan çykdy. Asyl onuň tutuş ömri oraşandy. Bu bir kanunalaýklykdyr, çünkü Altynjanyň röwşen bolmagy tebigydyr. Hayp, Togrul soltan bu düýse ähmiýet bermedi. Adam pahyr adama däl-de, perişdä ynanýar. Adam adamdan däl-de, perişdeden delalat gözleyär. Ol baryýogy özi ýaly adamdan üýtgesik gudrata, tapylgysyz gol-dawa, kipaýata garaşmazak bolýar.

Togrul soltan Altynjanyň öňünde Hökümdar boljak bolup näçe çalyssa, şonça-da onuň işi tersine bolupdy, şonça-da onuň geljeginiň hökümdarlygy Altynjanyň ygtýýaryna degişli bolýardy. Tersine, ol hatynyna Howandar boldugyça, ykbal hem oňa şonça-da howandarlyk edýärdi...

On altynjy hekayat

MÜŇ DOSTDAN BIR DUŞMAN KÖP

I.

Altynjan soltan bilen gitjek baş sany jandaryna ýörite görkezmeler berdi. Ol baş jandara baş edip hem Kabyly belledi.

Togrul soltan baş müň atly bilen gitmekçidi, ýöne Amydyl-mülk wezir bilen Dürnazar ýörite nygtanlaryndan soň, ol on müň esger bilen ýola düşmegi makul tapdy.

Daşarda serasyma bolup duran Altynjanyň ýanyна umury beridde işleyän Haldan geldi. Onuň elinde akja kepderi bardy.

– Wiý, enaýya kepderi! – diýip, Altynjan akja kepderini synlady.

– Eliňizde saklap göräyiň, han melikäm.

– Getir. – Altynjan kepderini döşüniň üstünde goýup sy-pady. – Diwany beridiňkimi?

– Hawa, han melikäm, diwany beridiňki. Men bu kepderini ýörite size görkezmek üçin alyp gaýtdym.

– Maňa näme üçin görkezýärsiň?

– Men siziň göwnüňiziň açylmagyny isleyärin. Bu kepderini görüp begendiňiz. Yüzünizde janperwerlik peýda boldy. Sizi başga bir zat bilen şeýdip begendirmek maňa başartmazdy.

Altynjan kepderini ýüzüne syldy, üç-dört bugdaý dänesini cokdurduy:

- Bu kepderi bilen hat ugradýarsyňyzmy?
- Hawa, hawa, umury beridiň hat gatnadýan kepderileriniň biri bu.
- Bu nirä hat gatnadýar?
- Hemedana.
- Hemedana diýdiňmi?
- Hawa, Hemedana. Wiý-weýla, siz ýene aladaly keşbe girdiňiz. Men siziň ýylgaý şadyýan bolmagyňzy isleyärin. Elimden gelse, siziň derdiňizem özüme aljak, siziň dert çekmegiňizi islämok men. Siziň şadyýan bolmagyňyz üçin men ölüme-de taýyar, han melikäm.
- Sen bu kepderide Hemedana habar ugratjak bolýarsyňmy?
- Ýok, ýok, han melikäm. Mende beýle pikir ýok. Habar ugratmak diňe Togrul soltanyň tabşyrygy bilen edilýär.
- Me, kepderiňi al, meni saklama. Meniň işim köp – diýip, Altynjan kepderini Haldana berdi.
- Bir ýere gitmelimi? «Hemedana gidilýär» diýip eşitdim men-ä.
- Dogry, Hemedana gidilýär.
- Haldan Altynjanyň ýanyndan aýrylmady. Onuň göwnünden turmaga çalyşdy:
- Ýene gitmelimi? Han melikäm, men siziň soltan bilen dynç almagyňzy isleyärin, gije-gündiz size hyzmat etmek isleyärin. Meniň üçin dünyäde iň datly lezzet – size hyzmat etmek, siziň ýumşuňzy bitirmek. Men biçak bagtly adam, han melikäm.
- Men hiç ýerik gidemok, Haldan. Diňe soltan gidýär.
- Onda biziň soltanlygymyzyň serhedi ýene giňär. Täze-täze şäherler bize tabyn bolar. Gyzyl deňzine çenli aralyk, enşa, biziňki bolar.
- Bu gezek soltan kapyrlary musliman etmek – jihat etmek üçin däl-de, dogany Ybraýym begiň ogluna edýän sünnet toýuna gatnaşmak üçin barýar.
- Hemedana diýdiňizmi? Ybraýym begiň toýuna barýarmy? Onuň toýuna gitmek, düşünmek üçin munça goşun hökmanmy?

– Berlen habara görä, Ybraýymyň yüz müň atly goşuny bar bolmaly.

– Ybraýym begde onça goşun neýlesin? Onda goşun uly däl-dir. Soltanymyzyň goşunuñ welin, görün-ä, yüz müň dagy bar.

– Seniň gözüne köp bolup görünýändir. Aslynda welin, on müň. Göwnüme bolmasa, bu goşun az. Ýüz müň esger jemläp, göni Hemedana barmaly. Ybraýym bilen hem toýdan soň egri oturyp, dogry gürleşmeli. Sebäbi onuň soňky günler päli azypdyr: ol soltan bolmak isleyär.

Bu habara Haldan başyny ýaýkap gynandy:

– Oňa berk jeza bermeli. Wah, Bekdaş wepat etdi, ýogsam ol Ybraýym müň saý atly haşary bilenem mugyra getirerdi. Ol meni gowy görýärdi, meni öz ýanyna kömekçi edip işe aljak bolup ýördi.

Altynjan geňirgenmesini daşyna çykardı:

– Ol seni gowy görýärdimi?

– Hawa, hawa, Bekdaş sahyp meni biçak gowy görýärdi. Ol maňa: «Ýene birki aýdan sen meniň ýanymda işlärsiň. Men bu hakda soltan bilen geneşerin. Ol seniň meniň ýanymda işlemegiňe garşy çykyp durmaz» diýipdi. Arman, ömri gysga eken, onuň.

– Haldan, seniň umury istihbaratda işläsiň gelýärmi?

– Hawa, meniň bu gullukda işläsim gelýär. Soltan Bekdaş neressäniň wezipesini Dürnazara ynandy welin, ol bu wezipäni Bekdaşça oňarar öýdemok. Bekdaş dogabitdi jansyzdy, polady ýumşak adamdy. Aşa geçirimlidi. Ol adamyň ýüzüne seretdigi bes, onuň näjüre adamdygyny, näme maksadynyň bardygyny dessine bilýärdi. Dürnazar hem köp zat bilýär, ýöne ol her bir adamda duşman görýär. Ol ähli kişä şübheli seredýär. Hiç kime ynanmaýar. Özem rehimsiz. Oňa Dürnazar çarmyh¹ diýip ýöne ýere aýdanoklar. Onuň eline düşen özüň bolma. Huday saklasyn. Rehimsiz ol, çensiz-çaksız pähimsiz. Bekdaş biraz geçirimlidi, käbir zatlara göz ýumardы. Dürnazar welin, öz babasyna, öz enesine-de geçirimlilik etjek adam däl!

– Sahyplara baha kesmek saňa galmandyr! – diýip, Altynjan Haldana gaharly seredip, ýoluny dowam etdirdi.

Soltan bir menzil geçilenden soň atynyň jylawyny çekdi, özünü ugratmak için gelýän wezir-wekillerine, hatyny Altynjana ýüzlendi:

– Besdir, indi şu ýerden yzyňza gaýdyň! Wezir, men saňa gaýtalap aýdýaryn – diýip, sultan Amydylmülke ýüzlendi: – Gayagopuz ýokka, menden anyk görkezme bolmasa, goşun tutup, Hemedana barmaň. Düşnüklimi?

– Düşnükli, merhemetli soltanym!

Ähli wezir-wekiller soltana sag-salamatlykda dolanmagyny dileg etdiler:

– Sag-aman dolanyp geliň!

– Biz günümizi sanap, siziň geleriňize garaşarys – diýip, Altynjan hatyn soltana mähir bilen bakdy.

Şol mahal, säher çagy Asman göm-gökdi, howa sergindi, ýaýylyp ýatan meydanda iňlär siňek ýokdy.

Birden Asmanda akja kepderi göründi. Ol atylary görüp, aşakladı. Megerem, atylary tanamakçy bolandyr.

– Şadykynyň kepderisi bu. Bir ýerden habar getirýändir – diýip, Altynjan dillendi. Ol bu kepderini tanady: Haldanyň elinden alyp, oňa bugday dänesini çokdurypdy.

Akja kepderi ýokarda birki öwrüm edip, aşak indi.

– Haldan, bu hälki kepderi ýaly-la?!

Haldan gozgalaňa düşdi:

– Meniň kepderim däl, ýok, ýok, bu meniň kepderim däl. Zäherli bolaýmasyn?! Kowuň ony! – diýip, ol ellerini galgadyp gazaplylyk bilen kepderini kowmaga çalyşdy. Kepderi Haldanyň haýbatyndan gorkdumy-nämemi, onuň däl-de, Altynjanyň egnine gondy.

– Aýagynda hat bar ýaly-la onuň?! – diýip, Togrul soltan gyzyklandy.

– Men bu kepderä ertir iým berdim. Şonuň üçinem bu meniň egnime gondy. – Altynjan kepderini eline alyp sypady. Onuň aýagyna daňylan haty alyp, emay bilen gatyny açdy. Haty okan Altynjan boz-ýaz boldy:

«On müň goşun bilen ýola düşdi.
Içinde hatynyň inisi hem baş sany jansyzy bar».

– Haldan, bu näme? – diýip, Altynjan hatyn Haldana haty görkezip gazaplandy.

– Men-ä bilmedim... – diýip, Haldan sakawlady.

Altynjan haty Togrul soltana uzatdy.

Haty okan soltan bir Haldana, birem Altynjana seretdi:

– Altynjan, sen munuň Ybraýymyň aýýarydygyny² bilýärsiň-ä!

– Bilyärin...

– Onda näme üçin muny ýanyňda saklap ýörsüň? Men saňa «Ýagsylyk eden kişiňden äge bol!» «Ýagsylyk eden kişiňden gaçarak dur!» diýip telim ýola aýtdym ahyryny!

– Begim, onuň suguly meni size gowşurdy. Onsoň men onuň günäsini geçmeli boldum.

– Yok, ýok, seni maňa bu aýýaryň suguly däl-de, Allatagala gowşurdy, seni ýazgyt gowşurdy.

Altynjan näme diýjegini bilmän dymdy:

– Eý, bidöwlet, gel ýanyma! – Soltan gazap bilen Haldana elini galgatdy. Soňam ýanyndaky haşymlaryna ýüzlendi: – Tutup, ýanyma getiriň ol pälazany!

Haldany atdan düşürip, südenekledip soltanyň huzuryna getirdiler. Haldan gorkudan ýaňa göm-gök bolupdy. Titreyärdi. Yetişibildiginden soltandan bir çemçe ganynyň geçilmegini soraýardy.

– Ýalan sözlešeň, jezaň has çökder boljakdygyny bilýänsiň. Şu haty näme üçin ýazdyň?

– Ybraýym beg öňüňizden çykyp garşylamak isleyärmiş, soltanym. Ybraýym begi begendirmek isledim, soltanym...

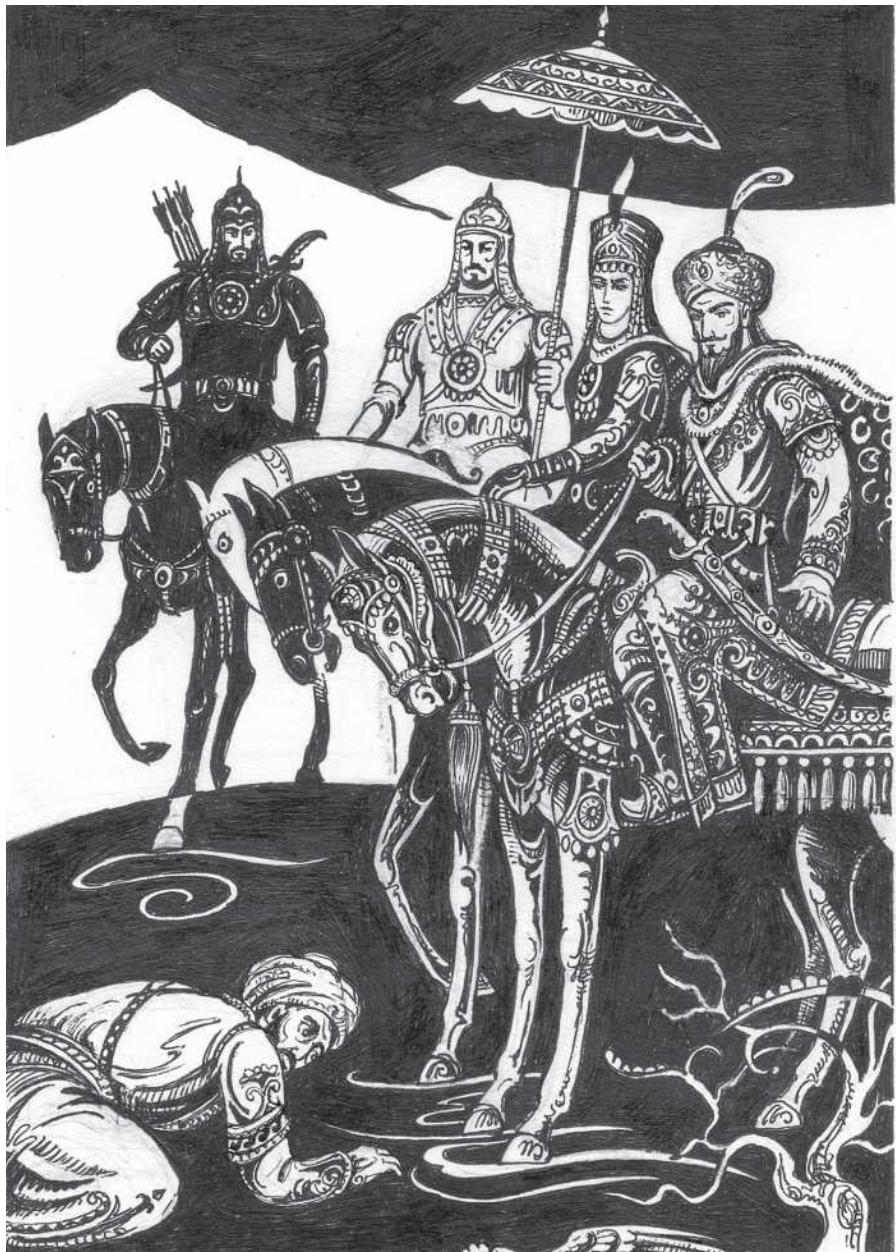
– Soltandan bidin hiç hili habaryň ugradylmaly däldigini, eger ugradylsa, şol habary ugradan adamyň kellesiniň alynýandygyny bilýärmىň?

– Bilyärin, soltanym, bilýärin.

– Şadyky seniň eden bu işiňden habarlymy?

– Habarly, soltanym, habarly.

Soltan töweregine garanjaklady.

- Diwany beridiň sahyby Şadyky nirede?
 - Men bärde – diýip, ala-mula atly³ sahyp seslendi.
 - Bu kepderi saňa tanşmy?
 - Biziňki, soltanym.
 - Hatdan habarlymyň?
 - Hatdan habarym ýok, soltanym.
 - Her kepderiniň berkden berk saklanylmałydygyndan sen, nä, habarsyzmy?
 - Habarly, soltanym.
 - Onda näme üçin bu kepderini Hemedana ugratdyň?
 - Haldan bu kepderini berid diwanyndan Altynjan melikäniň tabşyryggy boýunça aldy.
 - Näme, näme? – Altynjan hatyn bu habara ör-gökden geldi.
 - Belki, haty-da Altynjan hatyn ýazandyr? – diýip, Togrul soltan ýaňsyl gürledi.
 - Dogry, dogry. Men Altynjan hatynyň tabşyrygyny ýerine ýetirdim – diýip, Haldan sakawlady.
 - O nähili tabsyryk?
 - Men Altynjan hatynyň ýaz diýen zatlaryny ýazdym. Men buýrugy ýerine ýetirdim. Mende günä ýok, soltanym.
 - Gapyl! Şu pursatdan başlap men seniň soltanyň däldirin! Sen bir eden etmişini az görüp, ýalan sözläp, ikinji etmiş-de etdiň...
 - Men ýalan sözlemeyärin. Men hakykaty aýdýaryn.
 - Anuşirwan!..
 - Lepbeý, soltanym.
 - Diwany berid saňa degişli. Bu pelide tohum-tiji bilen özüň jeza ber. Ählisiniň kellesini diwany beridiň otagynda bir hepdeläp asyp goýuň. Goý, çaparlara, askudarlara, perman-berlere göz bolsun. Şadykyny ýigrimi gamçy uruň! Goý, sapak bolsun! Goltugynda ýylan saklamasyn! Onsoňam walydaňy göwnühoşlukda saklagyn. Her gün meýlis gura, awa çykyň!
 - Barybir, siz gelýänçäňiz walydamda rahatlyk bolmaz – diýip, Anyşirwan misgin ýylgyrdu.
- Soltan kepderiniň boýununogrup, eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi-de, Hemedana sary ýola rowana boldy.

Kabyl Altynjanyň ýeve-täk arkadaýanjydy: hem hajybydy, hem serkerdesidi, hem jandarlarynyň sahybydy, hem nedimi-di. Házir Kabylyň ýoklugy bildirýärdi. Sebäp Kabyl ýanyndaka Altynjan özünü gaty arkayn duýýardy. Möhüm mesele ýüze çyk-sa, onuň bilen pikir alyşýardy. Kabyl uýasyna teselli-göwünlik bermegi, onuň göwnüni götermegi başarıyärdi.

Altynjan soňky günler işdäden kesilipdi: uzynly gün hiç zat iýmeyärdi. Uzynly giye gözüne uky-da gelmeýärdi. Onuň aňyndan Muhammet Togrul soltan aýrylanokdy.

Anuşirwan şol günler Altynjanyň ýanyndan aýrylmady, ol käbesiniň göwnüni awlamak üçin gaty yhlas etdi. Her gün özuniň ycta ýerlerini, olaryň çäklerini howlukman gürرүн ber-di, Merw kagyzynyň ýüzüne cızyp görkezdi.

Öwünmekde üýtgeşik bir lezzet bar. O lezzeti kim bilme-se-de, Anuşirwan bilyärdi. Öwündigiçe galkyjaklaberyärdi. Ol ýygnan baylyklary hakda gürlemekden ýadamaýärdi. Bu hakda gürledigiçe gürläsi gelýärdi.

Onuň öwünmelerinden mydama süýji lezzet alan Altynjan soňky günler şol lezzeti alyp bilenokdy. Onuň aňy Hemedana gidenlerdedi.

Gidenlerden şindem habar-hatyr ýokdy.

Altynjan uzynly gjäni ýere diň salyp geçirdi. Ol her menzil-den on-on baş aty ätiýaçdan goýmagy tabşyrdy.

Dört günden soň Altynjan Kabylyň atynyň aýagynyň sesini eşitdi.

Dessine Anuşirwanyň, Kundurynyň, wezir-wekilleriň – sol-tanlygyň harby geňeşiniň agzalarynyň yzyndan adam iberdi.

– Hemedandan möhüm habar geldi. Soltanyň kabulha-nasynda harby geňeşin gyssagly mejlisini geçirmeli!

Harby geňeşin agzalary ýygnanyşdy.

Ähli geňeş agzalary içinde sultanyň karargähindedi, diňe Altynjan daşardady, ol Kabylyň gelerine garaşýardı.

Amydylmülk Altynjanyň ýanyna geldi:

– Altynjan melikäm, köşkde menden gizlin habar bolmaly däl. Nähili habar bolsa-da, ony, ilki bilen, maňa aýt.

– Entek bilemok. Hemedandan näme habar getirilendigini meniňem bilesim gelýär, wezir. Şol isleg bilenem, ynha, su ýerde durun!

– Siz biziň yzymyzdan çapar gönderip, hemmämizi şu ýerik jemlediňiz. Indem: «Hiç zat bilemok» diýärsiňizmi?

Altynjan hatyn alysdan gelen üç atla bakan ümledi:

– Habary şol gelýän atlýlar aýdar.

Üç atlynyň biri Kabyldy, hana, ol sag-salamat geldi. Iň esasy zat, jany sag. Galan zatlaryň bir hasaby bolar. Ýöne olaryň bolup gelşi hoş habar bilen gelýäne-hä meňzänok. Juda wajyp habar bolmasa, atlary beýdip çapdyrmak zerurlygy ýok ahyry! Olar Altynjanyň ähli zatdan beter heder edýän habaryny getirýäne meňzeýärler.

Kabyl atdan towsup düşdi-de, duranlar bilen ýekän-ýekän salamlaşdy. Habaryny aýtmak üçin Kundurynyň ýanyna bardy, Kundury üm bilen Altynjany görkezdi. Sondan soň Kabyl Altynja-na ýüzlendi:

– Düşünýärin, düşünýärin, gorkma, soltanyň jany sag. Aňyňdaky ýaramaz pikiriň aýyr.

Bu habary eşiden Altynjan ýeňil dem aldy.

– Näme boldy?! – diýip, Kundury odandy.

Kabyl bolan zatlary gysgaça gürrüň berdi.

Onuň habaryny diňlän Kundury depesinden agyr ýük ur-
lan dek ýegşerildi, naýýnar nazaryny Altynjana gönükdirdi:

– Hatyn, siziň çakyňyz dogry çykdy.

– Bize garaşyp durlar. Yörüň, adamlaryň ýanyna baralyň – diýip, Altynjan lapykeç dillendi.

– Käbäm, biraz saklanyň! – diýip, wezir Anuširwan alakjady. Altynjan hatynyň öňüne geçdi. – Biz hazır adamlaryň ýanyna barmaga howlukmalyň. Men, Amydylmülk hem siz – üçimiz meseläni öz aramyzda çözeliň, geňeşe anyk pikir bilen baralyň.

– Bize garaşyp otyrlar!..

– Kim?.. – Anuširwan geň galyp sorady.

– Ähli wezir-wekiller, diwany wezaratyň adamlary.

– Garaşanlarynda näme, goý, garaşsynlar!
– Olary çagyryp, soňundan garaşdymak geliksiz bolar.
– Biz nirede garaş diýsek, olar şol ýerde-de garaşarlar. Is-
lesek, biz olary zyndanda-da garaşdyryp bileris. Oturybersinler,
ilki üçimiz bir çukura tüýküreliň.

– Wezir Şerefeddin Anuşirwan (Halyf oňa ýakynda «Şerefeddin» diýen at beripdi) örän dürs aýdýar. Biz geňeše anyk pikir bilen baralyň. Ol ýerde herimiz bir zat diýsek, akył sat-
jak köp bolar. Bize akył gerek däl! – Amydylmulk öz egindeşiniň
pikirini oňlady.

– Käbäm, siz Kabyl bilen biraz salym gürleşиň. Oňa çenli biz
Kundury bilen bir ýerik baryp geleli.

Altynjan Anuşirwanyň bolşuny geňledi. Sebäbi onuň bolşy
diýseň geňdi, syrlydy, aljyraňnydy. Onuň bolşunda hiç hili gy-
nanç alamaty ýokdy, gaýtam, ol toý aladalary bilen başagaý kişä
meňzeýärdi. Ökjesi yeňil gopýardy.

Kundury bilen Anuşirwan Altynjandan anyk jogaba-da
garaşman tirkesip wezirler diwanyна bakan gitdiler. Altynjan
olaryň yzyndan garap galdy. Olar: «Derrew geljek» diýip giden-
de bolsalar, esli wagtlap gara bermediler.

Olar iki bolup giden-de bolsalar, gelende diňe Anuşirwan
geldi. Ol biçak galagopludy, aljyraňnydy.

– Hany, Kundury?
– Ol hazır geler... – diýip, Anuşirwan sowuk, başdansowma
jogap berdi.

– Ol näme üçin gelenok?
– Kundury meniň siziň bilen ýekme-ýek düşünişmegimi is-
leyär.
– Nämäni düşünişmeli?
– Men hazır hemmesini düşündirjek, käbäm enim. Siz
meni diňläň
– Näme?!

– Men açık aýtmak isleyärin.
– İkimiz şu güne çenli diňe açık gürrüň etdik dälmi näme?
– Dogry, ikimiz şu güne çenli diňe açık sözleşdik. Yöne bu
günki aýdyşjak zadymyz hasam açık bolmaly. Kundury meni

siziň dergähiňize ýörite gönderdi, ol ikimiziň bir pikire gelmegimizi isleyär.

– Togrul soltanyň häzirki zyndanda oturan pursadynda ony halas etmekden başga nähili möhüm gürrüniň bolup biljekdigiňe meniň-ä akylym çatanok.

– Häzir düşündirsem, ähli zat ýerbe-ýer bolar.

– Aýt!

– Aýtsam, mähriban käbäm, adam bu gerdun panyda myhman. Bu pelege baky gelýän adam ýok. Soltan-da bolsaň, akyldar-da bolsaň, deňsiz-taýsyz peri-peýker-de bolsaň, bu gerdun pelekden gitmeli.

– Bu sözleriň meniň üçin täzelik däl, aýdyber, aýdyber.

– Aýtsam, mähriban käbäm, Muhammet Togrul soltan Haktagalanyň halan adamydy. Ol ýigrimi ýıldan gowrak wagtlap patyşa boldy, soltan boldy. Bu ähli kişä miýesser edýän zat däl. Bu Haktagala ýalkanda şeýle bolýar.

– Nämé, nämé? Aýdýan zatlaryň nämé seniň? Sen nämé üçin: «Togrul soltan Haktagalanyň halan adamydy» diýärsiň?

– Käbäm, baky adam ýok.

Altynjan daşarda ot ýakyp, daşyna egele bolup oturan serkerdeleriň ýanyna bakan ylgady. Baryp, oduň başyndakylaryň arasyndan Kabyly bir çete çekdi.

– Uýam, nämé boldy?

– Togrul bege nämé boldy? Ol şehit boldumy?

– Ýok, ýok.

– Sen menden gizleyän bolaýma?! Hernäçe ajy-da bolsa, maňa hakykaty aýt.

– Men hakykaty aýtdym, isleseň, ýene gaýtalaýyn.

– Sen Anuşirwana başga zatlar aýdan bolaýma?

– Altynjan, men habarymy aýdanymda ýanymda üç adam bardy: Kundury, Anuşirwan hem sen! Meniň Anuşirwan bilen aýratyn gürrüň etmändigime sen gözü şaýat ahyryny!

Altynjan ýanyna gelen Anuşirwana şübheli garady:

– Men saňa düşünemok, oglum.

– Men size ähli zady düşündirjek welin, siz meni diňläňzok.

– Hany, nämé aýdasyn gelýän bolsa aýt.

– Ilki bilen, birki soragym bar, käbäm.

- Sora.
- Men bihal ýigitmi?
- Hudaýa şükür, sen bihal ýigit däl.
- Eger haýsy-da bolsa bir ýurda patyşalyk etmeli bolsam, oňararynmy?
- Elbetde, oňararsyň.
- Çagry begiň, onuň ogullary Kawurdyň, Alparslanyň maňa garaýsy nähili?
- Hudaýa şükür, seljuk begleri seni gowy görýärler.
- Olar maňa garşy gylyç götererlermi?
- Juda bir çökder etmiş etmeseň, olar saňa garşy çykmasalar gerek.
- Dogry aýdýarsyňz, kábäm. Meni Çagry beg biçak gowy görýär. Meni Gutulmyş beg-de gowy görýär. Alparslan bilen-ä men edil dogan ýaly.
- Soragyň gutardymy? Sen näme üçin Togrul begi azat etmek barada däl-de, başga-başa zatlar barada soraýarsyň?
- Meniň ýene bir sowalym bar.
- Sora.
- Siz maňa çagakam hossal çykdyňyz. Maňa baba ýerinde baba, ene ýerinde ene bolduňyz. Meni hiç bir zada myzahar etmediňiz. Gaýtam, meni bolçulygyň, bagtyýarlygyň içinde uçmahy ýaşatdyňyz. Maňa ömrüňizi bagış etdiňiz. Meniň her bir üstünligime ýürekden guwandyňyz. Yhlas edip, maňa üç dil öwretdiňiz. Yhlas edip, maňa söweş tilsimlerini öwretdiňiz. Siz üstüme abanan bela-beterlerden, perişde bolup, meni goradyňyz... Men bu zatlary gaty gowy bilýarin.

Altynjan geňirgenme bilen Anuširwany boýdan-başa synlady:

- Göwnüme bolmasa, sen soltanyň tagtyna göz gyzdýrýarsyň.
- Tagtda kimdir biri oturmaly bolar ahyryny?!
- O näme üçin: «Kimdir biri» diýýärsiň? Tagt Togrul begiňki.
- Dawam ýok. Dogry aýdýarsyňz, tagt Togrul begiňki, ýöne, hernäçe islesegem, hernäçe gynansagam, baky adam, baky patyşa ýok. Bu pelek – gerdun pelek. Munda durup bolanok. Gelen gitmeli pelek bu. Men size düşünýärin. Siz Togrul begiň garandygyny, onuň indi bu pelekden gitmelidigini boýun almak islemeýärsiňiz, ýöne gerdun pelek hiç kimden yüz görenok.

– Men seniň matlabyňa düşündim: sen tagt isleyärsiň!
– Hawa, hawa, hawa, men tagt isleyärin. Men patyşa bolmak isleyärin. Men soltan bolmak isleyärin, çünkü tagtdan başga ähli zat mende bar. Mende diňe tagt ýok. Eýsem meni şu küýsege, şu derejä ýetiren siziň özüňiz dälmi? Eýsem meniň başarnyk batda Togrul soltandan ökde bolmagym üçin yhlas eden siziň özüňiz dälmi? Eýsem meniň Togrul soltandan ähli babatda rüstem bolmagymy islän siziň özüňiz dälmi? Nämé, men bu zatlara düşünen däldir öýtdüňizmi?

– Gepleme!

– Ýok, indi meni saklamaň, käbäm! Rast, başlanyma görä, ähli zady aýdaýyn. Men özümiň kimdigime gaty gowy düşünýärin. Men – Altynjan hatynyň ruhy. Men – Altynjan hatynyň Togrul soltana göz etmek üçin, gözüne basmak üçin döreden başarnygy. Men – Altynjan hatynyň içki dünyası. Men – men däl, men Altynjan hatynyň erkek kişi bolup, ikinji gaýtalanmasy...

– Buýurýaryn, gepleme! Sen meniň içki dünyäm, ikinji gaýtalanmam däl. Ýok, sen meniň ruhum däl. Sen meniň ruhumdan, içki dünyämden daşda, özem gaty daşda.

– Ýok, men daşda däl. Siz öz içki dünyäñizi, öz gaýtalanmagyňzy ykrar etmäge gaýrat tapyp bileňzok. Mert boluň, walydam.

– Sen ýowuz!

– Ýowuzlyk – Altynjan hatyn!

– Anuşirwan, jigerim, beýdip örteme meni.

– Hakykaty boýun almaga sizde häzir gaýrat ýetenok. Meniň aýdýan sözlerimiň hakykatdygyny ýüregiňiz ykrar edýär, aňyňyz welin, ykrar ederden ejiz gelýär!..

– Gepleme, «gepleme» diýärin men saňa!

Altynjanyň sesi uzaklara ýaýrady. Şondan soň Anuşirwan gürlemedi.

* * *

Kundurynyň emir Ärdeşir Magmarany bilen nämedir bir zadyň gürrüňini edip durandygyny gören Altynjan hopukdy,

soltany halas etmegin özüne kyn düşjekdigini aňdy. Ol ikisiniň näme hakda gürrün edendigi Altynjana aýandy. Herhal, ol sesini çykarman geňesiň başlanjak ýerine – Togrul soltanyň salamlygndaky geňeş geçirilýän otaga – karargähe bardy. Ol ýere ýygnanan wezir-wekiller, serkerdeler ırkılışip otyrdylar. Geňeş sust başlandy. Kundury oturanlara ýüzlendi:

– Ybraýym ynal Togrul soltany, Süleyman mäligi hem Gutulmyş begi ýesir alypdyr, ýanyndaky esgerlerini, haşarlaryny, hasymalaryny öldüripdir, goşundan diňe üç kişi – Altynjan hatynyň dogany Kabyl hem iki sany jandar diri galypdyr. Indi biz näme etmeli? – Kundury oturanlara nazar aýlady. Oturanlar üçin bu habar düýden garaşylmadyk habardy.

– Ybraýym nädip het edip bildikä? Ol soltany toýa çagyrdy ahyryñ?!

– Soltan oňa, gör, näçe ýagsylyklar etdi. Ýagşylyga – ýamanlyk! Öň garşysyna baş gösterip, goşun sürende Togrul sultan ony öldürmedi. Gaýtam, özüne wezir belledi. Wizantiýa kaýsary ýesir alanda dünýäniň baylygyny pidýe töläp, azat eýledi, ýogsam Wizantiýanyň yzgarly zyndanynda çüýräp galmalydy.

– Soltan ondan Jebel sebitini yzyna gaýdyp aldy welin, şoňa gahar eden bolýandyr ol.

– Jebel oňa bahana, onuň päli düzüw däl!

– Dogry, onuň yktasy köp-ä! Soltan oňa gaty köp ýerleri berdi. Hiç kimde onuňkyça köp mülk ýok.

– Soltana garşy çykmak – Hudaya garşy çykmak!

– Baýlyk, hedye-engam, mal-mülk berip adamy razy edip bolmajak eken. Ýogsam Togrul sultan Ybraýyma eçilmek eçildi. Kanagatda çäk ýok eken...

– Házir anyk gürrüň edeliň – diýip, Mübärek han Ärdesir Magmaranyň al-petinden aldy. – Anyk bir netijä geleliň.

– Mübärek hak aýdýar, har-hamyr gürrüňleri hâzirlıkce soňa goýalyň, boljak iş bolupdyr. Indi biziň öňümüzde durýan wezipe näme? Hany, aýdyň, biz näme iş edeliň, sahyplar?! – Kundury gygyrybrak gürledi. – Ýagdaýa dogry baha bermegimiz gerek. Soňky bir-iki ýyl bări Ybraýymyň hamdy hem sahawaty artyk.

– Ybraýymda elli müň atly goşun bar bolsa, biz ýüz elli müň atly goşunam ýygnap bileris – diýip, Altynjan janykdy.

– Jemlänimizde näme?! Biz Ybraýymyň üstüne goşun çekip baryp bilmeris.

– Nähe üçin?

– Altynjan hatyn, Ybraýym beg bilen Togrul soltan ikisi do-gan. Biz olaryň dawalaryna goşulsak, yzy erbet bolar. Biz bärden goşun sürüp barsak, gahar edip, Ybraýymyň Togrul soltany öldürmegi mümkün. Netijede, soltanyň öldürilmeginiň sebäpkär-lerи biz bolarys. Onsoň bu etmişinň aşagyndan ömürboýy çykyp bilmeris. Men-ä bu jogapkärçiligi üstüme alyp biljek däl.

Anuşirwan Kundurynyň pikiriniň üstünü ýetirdi:

– Onsoňam bize soltanymyzdan hiç hili görkezme ýok. Görkezme bolmasa, biz Hemedana baryp bilmeris. Sebäbi bu ba-rada soltan baş wezire açyk aýtdy. Onuň aýdan sözlerini ähliňiz eşitdiňiz.

– Soltanyň görkezme bermäge ýagdaýy ýok, sebäbi ol tus-sagda. «Soltandan görkezme ýok» diýmek – soltany halas etmez-lige, hawa, soltany halas etmezlige bahana. Soltanyň düşen günü bizi haýdan-haý Hemedana ugramaga borçly edýär. Bahana agtarmalyň, adamlar! Kabylyň habary bize ýeterlik.

– Kabylyň gepine ynanyp, goşun sürüp barsak, soltanyň ga-hary geler, ählimiziň kellämizi ýatagandan geçirer! – Anuşirwan sesine bat berdi.

– Onda näme etmeli? – diýip, emir Ýagasyýan töweregine garanjaklady.

– Ybraýym bilen darkaş gurjak bolmalyň. Ol juda rehimsiz adam. Onuň biziň ählimizi öldürmegem mümkün. Gerek bol-sa, Ybraýym ynalyň hormatyna metjitlerimizde hutba okadalyň – diýip, Kundury geňeşi jemlemäge çalysdy.

– Merwden Çagry begi, Sistandan Togrul soltanyň ogullygy – Alparslany, Kermandan Gurdy, Anadoly serhedinden Yakudy geňeše çagyralyň, Çagry begiň uly oglы Gurdy özümize soltan saýlalyň. Sebäbi Gurt Çagry begiň uly oglы. Ata-baba resimi boýunça miras uly oglı düşyär.

– Onyň dogry, ýöne Gurdy tagta geçirmek gowy çikalga däl – diýip, Kundury Erdeme garşıy cykdy.

– Nähe üçin gowy çikalga däl?

– Gysgançdan ýabgu bolmaýar. Ol saçagyna hiç haçan guzy ýa çebiş getirilmegine rugsat bermeýär. «Guzy we çebiş bir

adamyň nahary, haçan-da bir ýaşasa, ondan ýigrimi adamyň nahary bolar, ony bakyp ulalıtmak üçin artykmaç zähmet gerek däl, sebäp ol oty düzden iýip ulalýar»⁴ diýýär. Şonuň üçin gas-saplary naharen we jeharen (açyk we gizlin) gassaphana baryp bilmeýär. Allatagala gysganja rysk bermeýär. Patyşa welin, rysk-ly adam bolmaly. Gurt patyşa bolsa ýurduň berekedi gaçar. Çünkü Allatagala ýurduň ryskyny patyşa görä berýär.

– Náme üçin Gurdy soltan saýlamaly? Soltanymyz Çagry begiň ogly Süleymany mirasdüser şazada belledi, muny hem-mämiz bilyäris. Togrul soltan Süleyman bege mydama uly umyt baglaýardy. Häzir Süleyman begi soltan diýip yylan et-sek, Ybraýym pälinden gaydar. Sebäp ol Çagry begiň garşysyna çykyp bilmez, onuň bilen döwi deň gelmez onuň – diýip, emir Yagasyýan ýumrugyny galgatdy.

– Soltan Togrulyn başyna düşen kysmat şazada Süleymanyň başyna-da düşdi. Ol hem häzir Hemedanda, Togrul beg bilen bilelikde Ybraýym begiň tussagy. Onuň ýagdaýynyň häzir nähili-digini biz taky bilmeyäris. Şonuň üçin häzir şazada Süleymanyň gürrünini etmäliň. Rast Togrul soltanyň in gowy gören adamyny soltan göterjek bolsak, onda Kunduryny ýa Anuşirwan ibn Tü-menı soltan götermeli – diýip, emir Ärdeşir Magmarany Altyn-jan hatynyň ýüzüne bakdy.

– Men bolmaýyn, goý, Anuşirwan bolsun! Anuşirwana Alparslanam, Çagry begem uly hormat goýýar. Gutulmuş beg hem Anuşirwany formatlający – diýip, Kundury howlukmaç gürledi.

– Kundury örän dogry aýtdy: Anuşirwan beýik wezir. Ol diýseň başarıjaň! Biziň aman galmagymyz, ilkinji nobatda, Ybraýym bilen ylalaşygymza bagly. Bizi aman alyp galyp bil-jek – Ybraýym bilen düşünişip, onuň dilini tapyp biljek ýeke-täk adam bar. Ol adam – Anuşirwan ibn Tümen. Anuşirwan Ybraýym bilenem ylalaşyk gazanar. Ybraýym Anuşirwana myda-ma uly hormat goýýardy. Kundury bilen oňuşmadyk gezekleri bolýardy. Her gezek Ybraýymyň gahary gelende ony Anuşirwan köşeşdirýärdi. Şonuň üçin häzir wagtlayýnça Anuşirwany özü-mize soltan saýlalyň. Anuşirwan Ybraýym ynalyň ýanyна gitsin. Onuň bilen düşünişsin. Ybraýym bilen ylalaşanymyzdan soň bu meselä gaýdyp geleris – diýip, Ärdeşir Magmarany peträp duran gözlerini oturanlara aýlap çykdы.

Geňešiň agzalary üç topara bölündi. Birinji topar täzelik isleyärdi. Bu topar Togrul soltandan başa bir kişiniň tagtda oturmagyny isleyärdi. Sebäbi bu topara girýänleriň Togrul soltandan göwünleriniň galan ýerleri bardy.

Ikinji topar ikirjiňlenýän topardy. Bu topara girýänler ýalňyşmazlyga çalyşyärdylar, şonuň üçinem seslerini çykarmış otyrdylar.

Üçüncü topar Dogurga Merweziniň, Mübärek hanyň, Altynjanyň toparydy. Bu toparyň adamlary tagtda ýene Togrul begiň oturmagyny isleyärdiler.

Harby geňeş agzalarynyň aglabasy – birinji hemem ikinji topar birleşdi, olar sähel salymda: «Wezir Anuširwany wagtlayýınça soltan götermeli» diýen pikiri oňlady:

– Anuširwan wezir soltan bolsun – diýip, Hapban Endikäni gygyrddy. Beýlekiler hem onuň sözünü gaýtaladylar:

- Anuširwan wezir soltan bolsun!
- Anuširwan wezir soltan bolsun!
- Anuširwan wezir soltan bolsun!

Altynjan gazap bilen ýerinden turdy:

– Kimiň-kimdiği başa iş düşende belli bolýar eken. Siziň ähliňiz Muhammet Togrul soltanyň ýanynda özünüziň wepadardygyňyz, oňa şirin janyňzy rowa görmäge tayýardygyňyz barada ant içdiňiz, şeydibem soltanyň ynamyny awladyňyz. Niçik soltan apata uçradı welin, siz ony halas etmek barada hiç hili pikir etmezden öz janyňzy Ybraýymdan aman alyp galmagyň kül-külüne düşdüňiz. Men siziň ähliňiziň sözünüzi mukyt diňledim. Siz soltany azat etmegiň ýolunu gözlejek bolmadyňyz! Haýp! Size soltanyň ynamy haýp! Size soltanyň beren duzy haýp! Size soltanyň beren baylygy haýp! Size soltanyň ynanan beýik-beýik derejeleri haýp!

Dogurda Merwezi ýerinden turdy, oturanlara nazar aýlady:

– Men Anuširwanyň gaýynatasy. Men onuň başarıjaňlygyny, ökdedigini bilýarin. Onuň patyşa bolmagyny-da isleyärin. Yöne Togrul soltanyň öñündäki borjum, ähtim meniň bu islegime garşy çykýar. Şonuň üçin hem men Anuširwanyň tagta geçmegiňi goldap biljek däl. Biz howlukmalyň. Togrul begi halas etjek bolalyň! Altynjan naýbyň janykmasy örän dogry...

Dogurga Merwezini hormatlaryärdylar, ýone bu mahal onuň sözüne köpler pisint etmedi.

Hapban Endikäni, Ärdeşir Magmaryny Anuşirwanyň tagta geçmegini isleyärdi.

Bu islege Kundury garsy däldi.

Kundurynyň pikiri – esasy pikirdi.

Cünki ol baş wezirdi.

Hapban Endikäni:

– Anuşirwan – biziň patyşamyz! – diýdi.

Ärdeşir Magmarany:

– Anuşirwan, tagta geç! – diýdi.

Kundury:

– Men garşı däl! – diýdi.

– Düşümlü bolsun!

– Anuşirwan, öz ýeriňe – patyşalyk tagtyňa geç!

– Anuşirwan, öz mynasyp ýeriňde otur.

Patyşa bolmak hiç wagtam aňsat bolan däldir. Mundan beylägem aňsat bolmasyn gerek, ýöne häzirki pursatda welin, Anuşirwan hiç bir päsgeľçiliksiz, hiç bir kynçlyksyz, aňsatlyk bilen, öz-özünden patyşa göterildi oturyberdi. Boljak bolsa, şeýle aňsatlyk bilenem patyşa göterilip bolýan eken!

Eger Altynjan garşı çykmasa, onda Anuşirwan ibn Tümen ýedi yklymyň soltany bolmaly!

Geňeşdäki wezir-wekiller, serkerdeler Anuşirwany patyşa saýlanmagy bilen mübarekleýär.

Onuň patyşalyk tagta geçmegini isleyärler!

Onuň basyna soltanlyk täjini geýdirmek isleyärler!

Anuşirwan eda bilen ýerinden turup, keremara ýöräp ugrady. Onuň tagta tarap gönügendigini gören Altynjan gazap bilen ýerinden turdy:

– Saklan! Otur ýeriňde!

Lalasynyň gazaply nazaryna nazary düşen Anuşirwan saklandy, öne ýöremäge aýgyt edip bilmedi: yzyna öwrüldi-de, ýeriňe geçip oturdy.

Kundury Altynjana yüzlendi:

– Merhemetli Altynjan hatyn, siz näme üçin öz ogluňza garşı çykýarsyňz? Kyblaý älemimiz bolan Togrul soltanyň gaýdyp gelmejekdigi, tagtynda oturmajakdygy ähli kişä aýan hakykat ahyryny!

– Muhammet Togrul sultan geler, hökman geler, tagtynda-da oturar.

– Togrul sultandan döwran geçdi. Biz oña erbet sultandy diýmeyärис, ýöne hakykata aјy bolsa-da, göz ýetirip bilyän adam-lar biz. Togrul sultan gowy sultandy, özem beýik sultandy.

Oturulanlar emir Kundurynyň sözünü unadylar:

– Togrul sultan beýik sultandy.

Kundury oturanlara ýüzlendi:

– Merhemetli wezirler diwanynyň mertebeli agzalary, gelň, ýeke-ýekeden her kim öz pikirini aýtsyn, pikiri diňlenilmedik adam galmasyn. Aýdyň, haýsyňyz haýsy pikirde? Emir Magmarany, ilkinji söz seniňki.

Ärdeşir Magmarany tòweregindäkilere birlaý nazar aýlady:

– Belent mertebeli başlyklarbaşy Amydylmulk! Men seljuk sultananatyň, has anygy, Togrul sultanyň sadık guly. Soltan näme emir etse, men öz şahsy pikirime seretmesizden, tabşyrygy gepsiz-gürrünsiz ýerine ýetirerin. Togrul sultan Hemedana ugramakçy bolanda biziň ygtyýarymyzy baş wezir, başlyklarbaşy Kundura – size ynanyp gitdi. Şeýle bolangoň, Kundury maňa näme buýursa, men onuň buýrugyny gepsiz-gürrünsiz ýerine ýetirerin.

– Adamlar, Altynjan hanyň aýdyşy ýaly, biz näme üçin Togrul sultany azat etmek barada pikir etmeyärис? – diýip, Mübärek han oturanlara nägilelik bildirdi. – Biz Togrul sultany azat etmek barada oýlanalyň. Çykalga gözläliň. Dürnazar, sen näme üçin dymýarsyň?

Emir Dodurga, siz aýdyň?

– Men pikirimi aýtdym, pikirimi hiç wagt üýtgetmerin.

– Uhjury han, siz aýdyň!

– Men Altynjan naýbyň pikirinde.

– Ysmaýl han, siz aýdyň.

– Baş wezir näme buýursa, men onuň buýrugyny ýerine ýetirerin.

– Emir Bu-l Kasym! Siz hem aýdyň!

– Köplük näme diýse, men şol tarapda.

Dürnazar göwünli-göwünsiz ýerinden turdy:

– Byradarlar, men ýaşan ýaşmy halal ýasadym. Nesip bolsa, Hudáýyň mundan buýankы berjek ömrüni-de halal ýaşaryn. Men Anuşirwany hatyralayaryn, ýöne onuň olaryň tagt hakdaky

howlukmaçlygyny oňlamaýaryn. Men Togrul soltany doganym-dan hem ýeg hasaplaýaryn. Altynjan, sen Togrul soltany azat etmek barada aýtdyň. Şu maksadyň amaly üçin men näme iş etmeli bolsa, şirin janymy bermeli-de bolsa taýýardyryny.

- Emir Ýagysyýan, sen nähili pikirde?
- Merhemetli başlyklarbaşı, siz näme diýseňiz, men şony ýerine ýetirerin.
- Erdem han, sen aýt!
- Ýagysyýan hanyň aýdyşy ýaly, siz näme diýseňiz, men şony da ederin. Meniň on müň ylgary esgerlerim söweše taýýar.

Altynjan wezirleriň, sahyplaryň özüne duşmançylyklarynyň ýokdugyny, ýöne olaryň çykalga tapmaýandyklaryny – ýalňyşmajak bolup ýalňyşandyklaryny aňdy. Olar soltanyň doganynyň üstüne çozuş etmekden hemem öz üstüne köp mukdardaky atly goşunyň gelýändigini görüp, gorkusyna soltany öldürmeginden galawut edýärdiler, doganlaryň dawalarynyň arasyна goşulman, biraz garaşmak isleýärdiler. Muhammet Togrul soltan: «Siz näme üçin meniň permanym ýokka Hemedana çozuş etdiňiz?» diýse, oňa wezirler näme jogap bersin? Soltanyň gaharyny getirmekden Hudaý saklasyn. Soltanyň gahary gelende onuň nämeleri edýändigini kim bilmese-de, wezirler hem hanlar bilyär.

Togrul soltan dogany Ybraýymyň ýanyna gidende wezirleriniň, serkerdeleriniň köpüsini goýup gitdi ahyryny. Ýogsam onuň bilen Anuširwanam, Erdemem, Yagysyýan hem, Kundury hem gitjekdi. Ol Dürnazary-da goýup gitdi. «Men gelyänçäm siz köşkde boluň!» diýip, ýörite tabşyryp gitdi. Ol köplenç emirlerini ýany bilen äkidýärdi. Ýone bu sapar äkitmedi. Onsoň onuň izini ýokka Hemedana gidip bolmaz. Kabyly ugradan Togrul soltan däl. Soltan islese kömek sorap, nyşanyny – gyzyl peýkamyny bir adamdan Bagdada göndererdi. Ýeke adam hem Togrul soltanyň habaryny – nyşanyny Bagdada getirmedi. Diýmek, kömek gerek däldir. Doganlar öz aralarynda ylalaşjakdyrlar.

Altynjan ähli jogapkärçiliği öz boýnuna alsa, Kundury ähli zada razydy. Ýone Altynjan hem ähli jogapkärçiliği boýun almayárdy. Ol ähli işi Kundurynyň üsti bilen etmek isleýärdi.

– Biz Togrul soltandan degişli perman gelyänçä garaşmakçy. Ine, biziň gelen netijämiz – diýip, Kundury geňeşi jemledi:

– Mertebeli geňeş agzalary, şu ýerde men size özumiň bir syrymy açmaga mejbur boldum – diýip, Anuširwan sözüne dyngy berdi. – Men sultan ýöriše ugramazyndan burun Dürnazaryň istihbarat umurysynda hasapda durýan jandary – aýyplashmaň, olaryň sanyny men size aytjak däl, onuň size zerurlygy-da ýok – diwanyma çagyryp açyk gürrüň etdim. Dürnazaryň ýanynda men olara şeýle tabşyryk berdim: «Eger bir erbetlik ýüze çyksa, göni Bagdada gaydyň. «Gullukdan gaçyp gitdi» diýip size azar berilmez, sizi özüm goraryn» diýip, men olaryň ählisine soltanatyň ygtyýarnama tagmasyny berdim. Şol ygtyýarnama tagmasyny görkezseler, olary ýoldaky sakçı toparlary saklamaz. Meniň tabşyrygym boýunça ystyhbarat umurysynyň jandarlarynyň ikisi ertir daňdan gelmeli. «Agşamyň haýryndan, ertiriň seri» diýip, oguz pähimi bar. Şu pähime eýerip, gelin, ertire çenli garaşalyň. Ertir jandarlaryň habaryny diňläris. Ana, şondan soň, biz gelen habara görä-de bolalyň. Şu pikiri niçik görvärsiňiz?

Bu pikiri geňeşiň agzalarynyň galabasy oňlady...

On ýedinji hekáyat

NAMYS GABYRDAN GALDYRAR

Müň dostdan bir duşman köp, ylaýta-da ol duşman güýçli, täsirli bolsa! Onuň güýjünden eýmenýän, onuň täsirinden çykyp bilmeyän dost-u-dost däl adamlaryň galabasy seniň garşyňa geçirip, duşmanyňa öwrülyärler. Şeýle pursatlarda seni ýekeje wepadaryň halas edip bilýär, eger ony saňa Allatagala beren bolsa!

Adatça-ha adamda, hatda ol beýik Hökümdar bolsa-da, dost hem, duşman hem az, haýran galmaly möçberde az, çakyňdan az bolýar. Köplenç hem duşman az bolýar. Mähelläniň galaba köplüğü bolsa ne gaýkylyk, ne-de küýkülik – aralyk toplum. Bu toplum sen ejiz gelseň, duşmanyňa, güýcli çoksaň, dostuňa öwrülýär. Kyn gününde adama dost kömege ýetişýär. Hökümdaryň hakyky dosty onuň iň esasy artykmaçlygyna – häkimligine göz gyzdymaýan adam bolmaly! Bu bolsa durmuşda juda seýrek zat. Häkimlik etmek islegi adamyň iň güýcli küýsegi, ysagy. Ol söýgi ysgyndanam, baýlygyň, malyň ysgyndanam, şöhratyň-adыň ysgyndanam güýcli. Sebäbi onda bularyň üçüsü-de bar, birine ýetibilseň, galan üçüsü-de öz-özünden eliňe gelýär.

Emma häkimlik ysgynyň arzlylygy hem güýji ol üçüsiniň hatyrasyna-da däl. Ýok, onuň jadysy öz-özlüğinde. Özuni bileli bäri adamzadyň baş matlaby Biribaryň sypatlaryna ýakynlaşmak. Allatagalanyň häkimlik sypaty adamzadyň telwasynda esasy orny eýeleýär. Diňe bir ýasaýış ugrundaky göręş – diri galmak, öz-özüňi goramak islegi däl, eýse häkimlik etmek islegi hem adamyň aňynda ýasaýar, diňe adamda däl, barça janly-jandarda hem häkimlik etmek islegi bar.

Häkimlik etmek mümkünçiligi adamda aýratyn üýtgesik duýgyny – onuň ähli kişiden artykmaçdygy duýgusyny döredýär. Özgeleriň erkiniň seniň erkiňe baglydygyny, özgeleriň ýasaýsynyň seniň ýasaýşyňa baglydygyny aňlamak ysgyň üýtgesik bir görnüşi. Adam bu gerdun pelekde hem çarkandakly durmuşda ähli zatlary edinenden soň, häkim bolmak islegi örboýuna galýar. Bu islegiň amala aşmagy üçin ol elde baryny edýär. Bu isleginiň amaly üçin köp-köp kötel töwekgellikkere ýüz urýar, köp-köp şatylara, pidalara döz gelyär. Häkim bolmak islegi, megerem, adamyň gorky duýgusy bilen baglanyşykly bolارly. Ynsan şol bir wagtda hem özgelerden gorkýar, hem özgeler üçin, özgeleriň aladasyny edip gorkýar. Şu gorkynyň ikisinde aradan aýyrmagyň alajy hökmünde ol häkimlige dalaş edýär, häkimligi gorkularý ýok etmegiň ýoly hökmünde duýyar. Arman, bu juda seýrek adamlara başardýar.

Anuşirwana welin başartmady. Hökümdar bolmak küýesiniň amaly üçin mähriban walydasynyň garşysyna durdy.

Daňdan Anuşirwanyň ýanyna ýörite çapar gelenmiş. Onuň habarya görä, Ybraýym Seljukly Togrul begi öldürenmiş, onuň ýerine soltanyň weziri, oglullygy Anuşirwan ibn Tümen patşa göteriljekmiş. Bu Togrul soltanyň iň soňky wesyetimiş. Şu mynasybetli şu gün dabara boljakdygy hakdaky myş-myş Bagdada doldy.

Şäheriň ilaty köçelere cykdy.

Myş-myşlar cyn bolup cykdy.

Köçeleriň gyralarynda haşamlar hatar bolup durdylar. Ýörite gullukçylar köçeleriň gyralarynyň owadan görünmeginiç gyzyl-ýaşyl atlaz mataalary bilen bezediler.

Koşgүn öňünde adam juda kändi.

Gün guşluk boluberende patyşanyň tagta geçiş dabarası başlandy.

Iki yüz sazanda saz çalýardı.

Gün hanyň neberesiniň reňkindäki – gara reňkli bedew atlary lagly-jowahyrlar bilen bezäp köşgүn öňüne getirdiler.

Bu ata täze patyşa – Anuširwan ibn Tümen münmeli.

Ol eýýäm patyşa eşigini geýipdir. Eline üç altın peýkam bilen ýaýy, başy bürgüt şekilli hasasyny alypdyr.

Ol ýuwaşja ýöräp salamlykdan cykdy.

Bagdatlıylar ony şatlykly garşyladylar.

Anuširwan ibn Tümeni – täze patyşany Kundurynyň başda durmagynda bedew ata mündürdiler. Ol Togrul soltanyň oturyş deýin bir elinde hasasyny, bir elinde üç okuny hem ýaýyny saklap otyrdy.

Adamlara minnetdarlyk bilen baş atdy.

Patyşa tagtyna geçiş dabarasy başlandy.

Wezir-wekiller önden ýöredi.

Täze patyşa olaryň yzyndan atly ýöredi.

Patyşanyň iki gapdalynadan, yzyndan gelyän adamlaryň-da yzy üzülenokdy.

Bagdadyň esasy üç köçesinden dabaraly ýöriş bilen geçdiler. Bu ýöriş uzaga çekdi. Herhal, ýöriş resimi hiç hili hadysasız tamamlandy¹.

Köşge dolanyp gelen mähelle täze patyşany atdan dabara bilen düşürdi.

* * *

Altynjan Anuširwanyň bu aýgydyny akylyna sygdyryp bilmedi, şeýlebir gaharlandy, şeýlebir gaharlandy, ciltenlerinden galan dokuz janpenasynyň maslahatyna eýerip gazabyny içine saldy, dymdy.

Ol nädip öz haremîne gelendigini bilenokdy. Akylyna, huşuna gelende düşegiň üstünde ýatyrды.

Hatyn öz naçarlygyny aglap ýeňyär. Altynjan aglap-da bilmedi. Asyl agysy tutanok. Ähli damarlary, megerem, daşa-demire dönen bolarly.

Ol petige seredip esli salym ýatdy. Hiç zat barada oyłanyp bilmedi, durmuşda nämä garaşsa-da, Anuširwanyň öz garşysyna gitmegine garaşmandy.

Onuň göwnüne bolmasa, Anuširwan nähilidir bir gizlin syry bilýän, şol syra hem arkaýylanýan ýalydy.

Ýöne Altynjanyň berk ynanjy bardy: goý, nähili syr bolsa bolsun, Togrul sultan dirikä hiç kim onuň tagtyna geçjek bol-maly däl. Eger geçse, Altynjan onuň temmisini berer. Kim bolsa-da temmisini berer. Goý, ol öz mähriban Anuširwany bolsun. Barybir, temmisini berer!

Ol birden ýerinden turdy: «Şeýle galagoply pursat ejizlik etmek, takdyra ten berip ýatmak saňa gelişmeyär, Altynjan! Eger öldüriljegini bilip-görüp duran-da bolsaň, maksadyňa ýetmek üçin göreş! Ýogsam seniň bahaň bir hepbedir! Sen Altynjan! Sen hakyky Altynjan bol! Sen sultan Mahmyt Gaznalydan patalysyň! Sen Togrul bege mynasyp hatyn bol!»

Altynjan gaýrata galdy: Ol göni diwany beride bardy. Çaparlar Altynjanyň içeri girenini görüp, güsürdeşip ýerlerinden turdular.

Otagyň ortarasında Haldanyň kellesi asylgy durdy.

– Sahyp ýanyma gelsin!

– Hatyn, buýruň! – Şilliň uzyn, gawunkelle Şadyky Altynjanyň huzuryna geldi.

– Sistana – Alparslanyň ýanyna çapar göndermeli.

– Hatyn, näçe askudar göndereýin?

– Iki atly gitse bolar, ýone çaparlar ýola – çöle belet çaparlar bolmaly.

Sahyp sähel salymda goňşy otagdan iki sany hortap kişini ýzyna düşürip geldi. Altynjan ol iki çapara Alparslanyň ýanyna baryp aýtmaly sözlerini birin-birin düşündirdi. Soň aýdan sözlerini olara gaýtalatdyrdy. Olaryň habary ýatlaryndan çykarma-jakdyklaryna göz ýetirendoň, Altynjan: «Ugradyber» diýen terzede diwany beridiň sahybyna baş atdy.

Sahyp olara şalygyň resmilik nyşanyny – çakylyk yüzüğünü gowşuryp, ýola saldy.

– Sistana gatnaýan kepderiň barmy?

– Merhemetli naýyp, özüniz gowy bilyärsiňiz. Bagdatda welaýat merkezleri bilen aragatnaşygy ýaňy ýola goýup ugradyk. Uzak aralyga kepderi uçurmak isleýän netijämizi berenok. Kepderi diňe ýakyn aralyklar üçin amatly.

– Sazadalar Gurda, Ýakuda habar ugratmaly.

– Hatyn, depelerde ot ýakyp Merwe habar ýetirmek mümkinqilikimiz bar.

– Oňa näçe wagt gerek bolar?

– Dört günde habar Merwe barar.

– Onuň ýaly bolsa, Merw tarapa gidýän depelerde ot ýakyň.

Gurda, Ýakuda çapar ýollaň.

– Buýrugyňzy häzir ýerine ýetirerin, hatyn.

Altynjan lapykeç halda haremhanasyna bardy. Ol ýerde oňa Uhjury han, Mübärek han, şeýle hem Kabyl bilen Ysmayyl müňbaşy garaşyp durdy.

Olary gören Altynjanyň ýüzi ýagtylyp gitdi:

– Kabyl, sen maňa cynyň aýt! Soltan dirimi?

– Diri, Altynjan, soltan diri. Eger Ybraýymyň maksady soltany öldürmek bolan bolsa, onda ol dessine maksadyna ýeterdi. Ol beýtmedi. Soltana hiç kim el degrip bilmedi. Soltan aýratyn bir otagda göztussagy edilip saklanýar. Gözüm bilen gördüm. Soňundan näme bolandygyny welin bilemok.

– Dawalaşdylarmy?

– Dawalaşdylar. Ybraýym soltanyň ýanyndakylary – şazada Süleyýmandan, Gutulmyşdan özgesini dessine öldürdü. Alty sany jandar soltana ýarag gezäp durdy.

– Merhemetli Altynjan hatyn! Biz siziň ýanyňza ýörite geldik: näme buýursaňyz, hyzmatyňza taýýardygymyzy, sadıkatlyk bilen boýun sunjakdygymyzy aýtmaga geldik – diýip, Mübärek han sözüne nazym berip gürledi.

– Biz siziň hyzmatyňyzda, Altynjan hatyn. Näme etmeli? – diýip, Ysmayyl müňbası Altynjana ýüzlendi:

– Etmeli zat belli: soltany halas etmeli.

– Soltany nädip halas edip bolar?

– Wa-weýla, nädipdigini anyk bilemok. Byradarlar, akyly ýatagandyr gürzi tapar, goşun jemläliň.

– «Elbetde, Taňry ýagşy amal edijileriň azabyny zaýa etmeyär»². Taňry soltanymyzy musulman ymmatyna eden ýagşy amallary, ýagşy sogaplary üçin goldar. Bizi-de goldar. Men soltanymyzyň ýalkanjakdygyna, oňa, bize Allatagalanyň ýardam berjekdigine berk ynanýaryn. Yöne häzir aljyraňylyga gözümi zi gapdyryp, Allatagalanyň azat etmek üçin salgy berýän ýoluny

görüp bilemezok. – Altynjan emir Uhjury hana ýüzlendi. – Nädip halas edip bileris?

– Goşun gerek. Ol hem bizde bar, ýöne Kundurynyň garşysyna gitmek gowy däl.

– Kundurynyň gorkusyny nädip aýryp bolar?

– Düşündirjek bolmak – «Men güýcsüz» diýmek. Berer ýaly etmeli.

– Nädip?

– Nädibem bolsa, berer ýaly etmeli! – Perwerdigär üýtgesik bir çykalga görkezäýjek ýaly, emir Uhjury zol-zol Asmana seretdi. – Gorkudaky adamy mugyra getirmek aňsat.

Altynjan birden ähli mesele çözülen, emir Uhjurynyň Asmandan gözlän çykalgasyny ähli kişiden owalan özi tapan, soltan halas edilen ýaly ýeňil dem aldy, ýylgyrjaklady:

– Dogry aýdýarsyň. Kunduryny nädibem bolsa, biz bilen ylalaşar ýaly etmeli. Çykgalgany men tapdym. Siz meniň buýrugamy ýerine ýetiriň, şonda soltany azat ederis. Maňa Dürnazary tapyp beriň. Goý, ol derrew meniň ýanyma gelsin! – Altynjan soň Syddyhy ýanyna çagyrdy. – Eý, hansalar, derrew Kabyly naharla. Biz ugraýançak, goý, ol hem naharlansyn, hem biraz dynjyny alsyn. Kabylyň hatynyny-da çagyr, goý, ol ärine hyzmat etsin, näme islese, hyzmatynda bolsun.

– Altynjan, ugraýarysmy? – diýip, Kabyl ýylgyrjaklady.

– Eýsem näme! Ugrarys! Hökman ugrarys. Soltany hökman halas ederis.

– Hany, ýaňja-da: «Çykalga tapamok» diýip durduň-a? – diýip, emir Uhjury geňirgendi.

– Çykgalgany özüň salgy berdiň-ä: «Kunduryny nädibem bolsa razy etmeli» diýip. Häzir ony razy ederis.

– Onyňdan-a çykalga bolmaz. Ol: «Iki doganyň dawasyna goşulyp bilmerin» diýip, ýer depip dur, özüň gördüň-ä!

Altynjan ynamly jogap berdi:

– Indi ýer depmez.

Dürnazar gelip, Altynjan hatynыň öňünde tagzym etdi:

– Men hyzmatyňza taýýar, Altynjan hatyn!

– Meni Dürnazar bilen ikiçäk goýuň! – diýip, Altynjan hatyn ýanyndakylara ýüzlendi. Soňam Dürnazaryň ýüzünden many

okamakçy bolýan ýaly, oňa čiňerilip seretdi: – Soltany halas etmeli. Nädip? Kundurynyň sözünü eşitdiň. Ondan-a kömek ýok.

– Men näme etmeli bolsam, aýdyň, tabsyrygyňzy amal etmäge tayýar, Altynjan hatyn.

– İkimiz açık sözleşeli!

– Gözüm üstüne.

– Togrul soltany halas etmeli.

– Käşgä, ýöne Anuširwandan rugsatsyz hiç iş edip bilmeris, çünki ol indi biziň patyşamyz.

– Ýok, ol entek biziň patyşamyz däl. Biziň patyşamyz – Togrul soltan.

Birpaýyz böwrüne diň salyp duran Dürnazar Altynjana şübheli seretdi:

– Meniň wezipäm näme?

– Goşun Hemedana ugraýança Anuširwan bilen Kundury zyndanda oturmaly. Olary hiç kim tapmaly däl.

– Altynjan hatyn, ine, bu işi welin, men edip bilmerin. Bu işe goşulsam, onda men soltana garşy dildüwüşlige gatnaşan adam bolaryn.

– Soltanyň garşysyna däl, soltany halas etmek için edýäris biz bu işi.

– Nämäniň-nämedigini, seljuk doganlaryň nähili piki-re geljekdiklerini sizem bilmeýärsiňiz, menem bilmeýärin, Anuširwan bilen Kundury hem bilmeyär.

– Gep o zatlary bilip-bilmezlikde däl, gep soltany halas etmekde.

– Nädip?

– Ýeke-täk ýol bar, goşun bilen gidip, soltany halas etmeli.

– Men size halysan ýüregimi açaýyn. Size halysan goltgy bermek isleýärin, siziň mamladygyňzy-da bilýärin, ýöne Gurhanyň, soltanyň öňünde içen antym meni töwekgellik etmekden saklayár.

– Onda, gel, ikimiz şeýle ähtleşeli. Sen ähli günäni – eger günüä bar bolsa – meniň boýnuma atýarsyň, ýöne meniň etmekçi bolýan işime garşy çykmaýarsyň, sebäbi sen hiç zat «göreňok». «Näme etse, Altynjan hatyn etdi – diýärsiň. – Altynjan hatyn aýdansoň, men ynandym» diýärsiň. «Anuširwan bilen Kunduryny bolsa hiç ýerden tapmadym, olar gaçyp gidipdirler» diýärsiň.

- Olar gaçyp gitdimi?
- Olar hiç ýerde görünmese, gürüm-jürüm bolsa, gaçyp git-digi bolar ahyryn. Düşündiňmi?
 - Ine, men muny başaráryň, ýöne men: «Olar gaçyp gitdi-ler» diýmäyin. «Men olary hiç ýerden tapmadym» diýeyin.
 - Bu-da bolýar, ýöne sen meniň ýakynymda bolarsyň. Ýo-lumdan öz adamlaryň aýyr. Olar meniň edýän zadyma burun-laryny sokmasynlar.
 - Lepbeý, Altynjan naýybym, meniň adamlarym şu gün hem ker, hem lal, hem kör bolarlar.
 - Ana, maňa geregi hem şol.
 - Sahyp, Togrul soltan Hemedana giden pursadyndan bări bir pikir menden aýrylanok... – diýip, Altynjan Dürnazaryň ýüzüne tiňkesini dikdi.

Dürnazar basyny ýáýkap, çala ýylgyrdy:

- Men ol pikiriň näme hakdadygyny bilyärin, hatyn! Se-bäbi sizi biynjalyk edýän şol pikir soltanatemyzyň pák ýurekli adamlarynyň tas ählisini diýen ýaly gozgalaňa salýar.
- Aýt!
- Ybraýym birinji gezek soltana garşy baş göterende ony goldanlar soltanyň ýanynda işläp ýören wezipeli adamlar bolup çykypdy. Siz menden: «Ikinji gezegem şol ahwalat gaýtalanýar-my?» diýip soramak islän bolsaňyz gerek.
- Dogry, dogry. Häzirki galagoply pursatda meniň saňa bu sowaly bermegim ýone ýere däl.
 - Men size düşünýärin.
 - Men häzir kime ynanmalydygymy, kime ynanmaly däldi-gimi bilmän özümi gyldan ince, gylyçdan ince Syrat köprüsiniň üstünde ýaly duýýaryn.
 - Häzir size abanýan anyk bir howpuň ýokdugyny men ynam bilen aýdyp biljek. Anuširwan bilen Kundurynyň-da size ýaman-lygy ýok. Iň esasy zat – Ybraýym bilen düşünişmek, ylalaşmak.
 - Bekdaş Ybraýymyň enesiniň doganydy, ýegenidi. Öz ýegeni-ni öldürdýän kişi zatdan hem gaýtmaz, ýone oňa meçew berýän adamlara, ynan, Dürnazar, gaharym gelýär.
- Ybraýym ynalyň ýüreginde soltan bolmak küýsegi bar. Ol bu küýsegini aňyndan aýyrjak bolýar, ýone aýryp bilenok. Ol

soňky ýyllarda diňe şu küýseg bilen ýasaýar. Käbir kişiler onuň salynyň gowşakdygyny görüp, meçew berýärler.

– Ybraýýma bu gezek meçew berenler kimler?

– Olaryň kimlerdigiňi häzir – iň gowusy – men size aýtmaýyn. Aýtsam, bu siziň etjek bolýan zatlaryňza garalla bolar. Olar häzir siziň araňyzda ýok diýen ýaly. Diňe biri bar, onuňam size edip biljek ýamanlygy ýok. Ol häzir gorkuda.

– Şoňa-da şükür.

– Patyşa Anušírwan ibn Tümen gelýär! – Bu habar Altynjan üçin-de, Dürnazar üçin-de garasylmadyk habar boldy.

Dürnazar töweregine garanjaklady.

– Saklaň! Men häzir onuň bilen duşuşmak, sözleşmek islemeýärin. Goý, ol meniň ýanyma gelmesin!

Altynjan hatynyň mufratlary Anušírwan patyşany saklap bilmeli. «Aýrylyň alnymdan!», «Goýberiň meni!» diýip gygyryán Anušírwanyň haýbatly sesi eşidildi. Sesiniň yzsüre onuň özi-de, kürsäp içerik girdi.

– Käbäm, meni seniň ýanyňa goýbermejek bolýarlar! Eşidýärsiňmi, enem! – diýip, Anušírwan Altynjan hatynyň öňünde dyza çökdi. – Käbäm, ikimiziň düşünüşmegimiz gerek. Siz mydama meniň bagtly bolmagymy islediňiz, ýone siziň bu gün-

ki bolşuňyz maňa juda düşnüsiz. Meniň patyşa bolmagym siziň baş maksadyňyzdy ahyryn. – Anušírwanyň nazary birden Dürnazarla düşdi, zähresi ýarylan dek haýkdy, onuň ýakynyna bardy.

– Dürnazar, bu senmi? Sen bu ýerde näme iş edýärsiň?

Dürnazar hiç zat diýmedi.

Anušírwan Altynjan hatyna yüzlendi:

– Käbäm, bimahal çak «çarmyh» bu ýerde näme iş edýär?

Bu nämäniň alamaty?

– Dürnazar bilen meniň möhüm gürrünim bar.

– Meniň garşymamy? Eý, çarmyh, git şu ýerden!

– Men häzir geljek, siziň ikiňizem maňa garaşyň – diýip, Altynjan içerden çykyp gitdi. Ol Kabylyň naharlanyp oturan ýerine bardy.

– Kabyl, meniň aramgähimde Anušírwan otyr. Sen ony haýyna-waýyna garaman, büweýh soltanynyň kiçi zyndany-

na okla. Soňundan Kunduryny-da çagyryp getireýin, ony-da Anuširwanyň ýanyna okla. Zyndanyň garawullaryny hytaýly gulamlaryňdan goý.

– Náme üçin?

– Hytaýly gulamlar Anuširwan bilen Kunduryny tananoklar. Olaryň gepine-de düşünmezler. Anuširwan bilen Kundury hem hytaýça bilenok, olar sözünü düşündirip bilmezler.

Kabyl zyndany «hormatly myhmanlaryň» gelerine taýýarlady. Olaryň içindäki iki sany tussagy azatlyga goýberdi.

Soňam Kabylyň jandarlary Anuširwanyň eline-aýagyna zynjyr urup, zyndana atdylar³.

Wah, zyndana atylansoň, Anuširwan akylyna aýlandy, ol enesiniň her bir tabşyrygyny gepsiz-gürrüsiz ýerine ýetirjek-digini tekrarlady, ýöne eýyäm giçdi, çünkü onuň sözünü diňläp durmaga Altynjanyň wagty ýokdy.

Kundurynyň yzyndan iki sany permanber ýollady.

* * *

Altynjan howlugýardy, söwes geýimini geýmek üçin ota-gyna girdi. Onuň sünnälik bilen tikilen baş-on sany kirewkesi⁴ bardy. Ýone Altynjan ýigrimi baş ýyla golaý wagtdan soň ilkinji gezek niqa gijesi adamsynyň beren geýmini geýdi. Aradan ençe ýyl geçendigine garamazdan, eşikde Togrul soltanyň sysy bar ýaly duýuldy.

Ol Hemedanyň eteginde söwes eşigine girmek maksady bilen ýanyna ak kirewkesini aldy. Soltanyň sowgat beren asfury hanjaryny ençe gezek nyşana urup türgenleşdi.

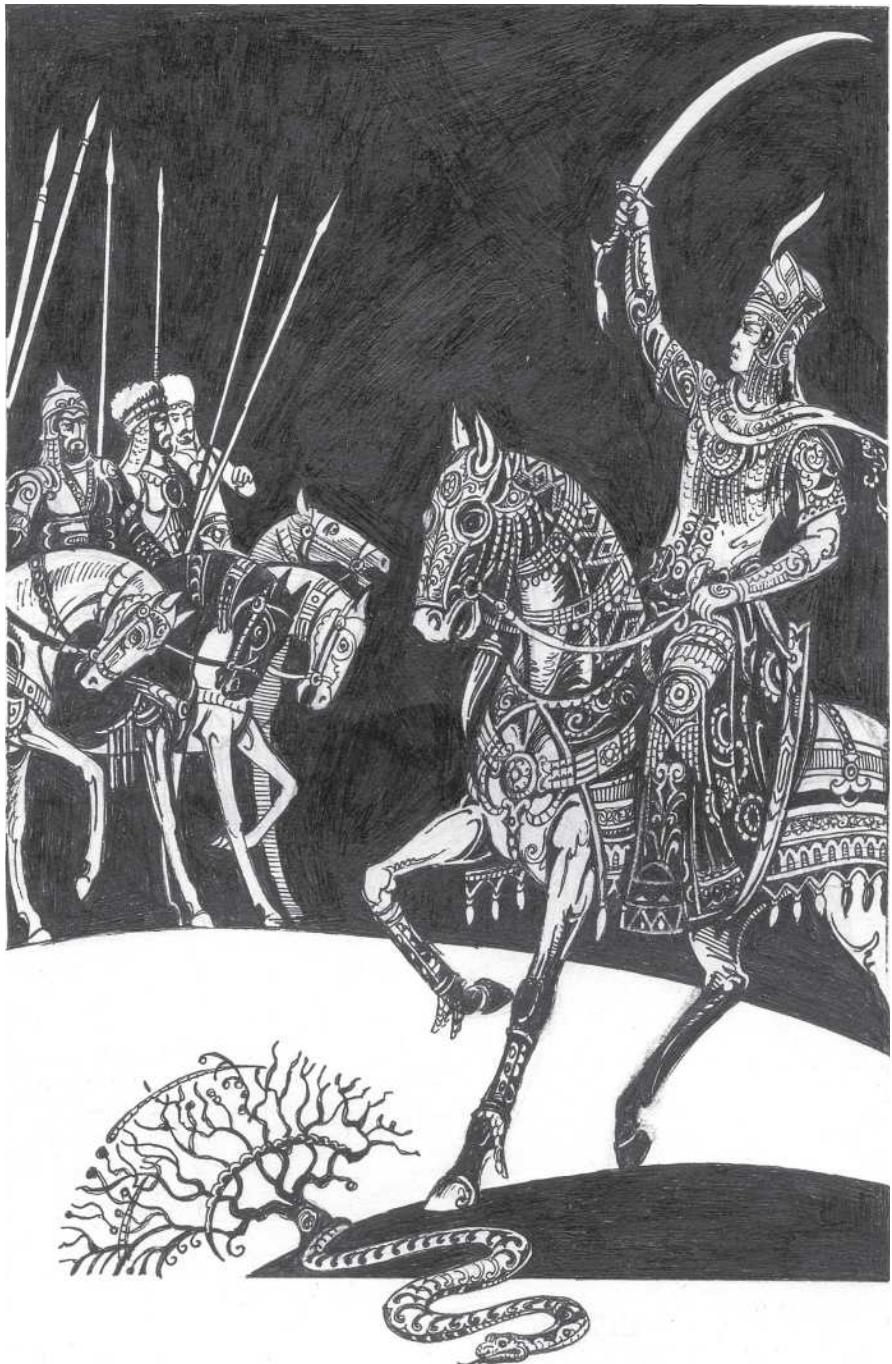
Kundurynyň yzyndan giden permanberler dolanyp geldi:

– Kundury hiç ýerde ýok. Ol geňeşden çykyp goş-galamyny, çaga-çugalaryny alyp iki yüz sany esger bilen uzak bir ýere gi-dipdir. Howlusynda on iki sany mirşepden başga hiç kim ýok. Kundurynyň nirededigini sorasak: «Hojaýýn uzak bir ýurda git-di. Iki aýlyk iýip-içer ýaly harjymyzy berdi» diýdiler.

Kabyl Altynjana ýüzlendi:

– Hemedana soltany azat etmäge gidäýdimikä?!

– Beyle asylly niýeti bolsa, aýtman gitmezdi.

– Gaçypdyr-ow onda?!

– Gaçypdyr.

Altynjan Kabylyň bu sözünü makul tapdy:

– Gaçypdyrlar diýsene. Diýmek, diňe Kundury däl, Anuširwan-da «gaçypdyr».

Täzeden geňes çagyryldy.

– Amydylmülk Kundury bilen Anuširwan ibn Tümen gaçypdyr.

Geňese gatnaşan wezir-wekilleriň, serkerdeleriň, emirleriň ýekesi-de Altynjana garşı çymady, olar oňa sadyklyk bilen boýun sundular.

Goşun jemläp, haýdan-haý Hemedana ugramaly, soltany Ybraýymyň penjesinden halas etmeli⁵.

* * *

Elli müňden gowrak atly goşun Hemedana sary ýöriş üçin tayýardы.

Ugrabermelidi.

Altynjan Mübärek handan:

– Taýýarmy? – diýip, sorady.

– Nobat çalynmagyna izin ber.

Altynjan Mübärek han bilen atly goşunyň öňünden birlayý aýlanyp cykdy.

Dürnazar Altynjanyň ýanyna geldi:

– Altynjan, esgerler seniň sözüne garaşýarlar. Sen olara birki agyz söz aýt! Ýogsam häzir goşunyň arasında her dürli myş-myş bar.

– Dogry aýdýarsyň. Men gürlemesem boljak däl, çünkü esgerleriň, serkerdeleriň ählisiniň gözlerinde sowal görýärin.

Mübärek han elindäki ýataganyny galgadyp, esgerlere yüzlendi:

– Seljuklylar! Byradarlar! Diňläň! Diňläň! Diňläň! Häzir Togrul soltanyň naýyby Altynjan han söz aýdýar!

Altynjan gyr bedewini säpjedip, esgerleriň öňüne geldi. Mübärek hanyň edişi deýin, elindäki ýataganyny galgatdy:

– Mähriban byradarlar! Garyplygy çekip bolýar, ýöne mesligi, bolçulygy, hormat-sylagy her kes göterip bilmeyär. Ybraýym hem mesligi göterip bilmän, öz mertebesine – Togrul soltana hyýanat etmekçi bolýar. Beýle gadyrbilmeze geçirimlilik etmek bolmaz! Togrul soltana garşy çykan kişi, kimdigine seretmezden, biziň ganim duşmanymyzdyr! Ybraýymy jezazygaldyrmak bolmaz! Bizi Alla gorar. Bizi Alla goldar. Sebäbi biz Allanyň nazar salan soltyna azatlyk istäp barýarys. Sebäbi biz adalat istäp barýarys! Togrul soltan ömrüni adalatyň goragyna bagýş eden adam. Togrul soltan ömrüni külli musulmanyň bereketi üçin bagýş eden adam. Togrul soltan ömrüni külli musulmanyň har-zar bolmazlygyna bagýş eden adam. Biz bu gün beýik maksat bilen ýola düşýaris. Alla bilen ýola düşýaris. Alla bizlikdir! Işimiz rowaç bolar! Yörün, Ybraýymyň üstüne gideliň! Ony jezlandyralyň!

Esgerler Altynjan hany goldap, basly-barat gygyryşmaga başladylar:

- Ybraýyma nälet bolsun!
- Bize Togrul soltan gerek.
- Altynjan han, biz seniň bilen!
- Altynjan, biz saňa guwanýarys!
- Biz Altynjan bilen!

Altynjan Ärdeşir Magmarana ýöriş sazyna başlamaga ygtýýar berdi.

Ärdeşir Magmaranynyň ysaraty bilen sazandalar ýöriş sazyny çalmaga başlady.

Goşun ýöräp ugrady.

Altynjan hatyn türgenleşikden soň, asfury hanjaryny hareminde galdyrandygyny bilip, hyzmatkärleriniň birini ony getirmek üçin ugratdy.

Hyzmatkär at gaýtarym aralyk ýol geçilensoň, goşunyň yzyndan ýetip, hanjary tapmandygyny aýtdy.

Altynjan yrymcylsy, yza dolanmagy halamaýardy, muny şowsuzlygyň alamaty hasaplaýardy. Ol yza dolanmak islemedi, ýöne asfury hanjary goýup gidip biljek hem däldi, ony goýup gitse, ýeňiş gazanjagyna kepili boljak däldi. Sebäbi asfury hanjar ýeňsiň kepilidi. Bu ence gezek synagdan geçen hakykatdy. Asfury hanjary bilen ýörişe ugrap ýeňsiň gazanylmadık gezegi

ýokdy. Nähili şowsuzlyk bolan bolsa, onda şol şowsuzlyk asfury hanjaryň ýoklugy sebäpli bolupdy. Asfury hanjaryny galdyryp gitmek, Altynjan hatynyň göwnüne, şowsuzlyga uçramak boljakdy. Şonuň üçin hem ol hernäçe agyr görse-de, yzyna dolanmaly boldy. Dolandy.

Hareminiň içini agdar-dünder edip çykdy, ýöne asfury hanjary tapylmady.

Altynjan ähli hyzmatkärlerini, ciltenlerini, gullaryny, kenizlerini aýaga galdyrdy, hernäçe agtarylsa-da soltanyň sowgat beren hanjary tapylmady.

Altynjan takdyra ten bermeli boldy: her hili ýagdaý bolanda da Hemedana gitmeli, Togrul soltany Ybrayým nejisiniň elinden halas etmeli.

Ikinji ýol ýok.

Altynjan lapykeç halda haremden çykdy.

Howludan çykylýan ýerde kiçeňräk bir külbe bardy, ol külbe sakçylaryňkydy.

Altynjan hatyn howlynyň derwezesiniň – külbäniň deňine ýetdi. Yannda mydama goragy – mufratlary bolýardy, ýöne häzir welin, olar ýokdy, ýekedi. Sebäbi ol özüme kast ediler öydüp asla güman hem edenokdy. Köşkde janyna kast etjek adam bardyr hem öýtmändi. Görüp otursa, bar eken.

Ciltenler ät galdy. Mufratlar ät galdy.

Kabyl hem ät galdy, ýogsam ol Altynjany aňsat-aňsat ýeke goýmaýardy, nirä barsa ýanyndan aýrylmaýardy.

Kübeden üstüne gara şal atynan bir kişi atyp çykdy, megerem, ol Altynjanyň gelýändigini gapyny jyklap gören bolmaly.

Altynjan onuň hasanaklap gelşine o diýen üns bermedi, ony Taňry salamyny bermekçi ýa-da ýaranjaňlyk etmekçi bolýan biridir öýtdi.

Görüp otursa, gelýäniň niýeti gaty ýowuz eken!

Öldürmek eken!

Nätanyş üstüne atynan şalyny egninden aýryp, arlap ylgady. Özuni Altynjanyň üstüne oklady.

– Me, saňa! Me, saňa! Kasas kyýamata galýan däldir! – diýip, nätanyş ýetişibildiginden Altynjanyň çem gelen ýerinden hanjar urdy.

Nätanşyň howlukmasy ýöne ýere däl eken: sähel salymda iki mufrat ylgap gelip nätanşyň kellesini kakdy.

Altynjan gara gana bulasyp ýatyrdy.

Nätanşyň kimdigi belli boldy: Batmanyň Sadyk atly ogludy. Ol öň hem Altynjanyň janyна kast etmäge synanyşypdy.

Şol synanyşykda Altynjan Tahyryň Kuýaş diýen oglunu öldüripdi, Sadyk şonda diri galypdy. Togrul beg ony köşkden uzaga – Balhan şäherine işe ýollapdy.

Sadyk Bagdada möhüm bir iş bilen gelipdi, Togrul soltanyň başyna düşen ahwalat, Anuşirwanyň patyşa göterilendigi hakda eşidip, ol: «Ar almak pursady geldi» diýip pikirlenipdi hemem aryny almagyň ugruna çykypdy, Altynjanyň her bir hereketini yzarlapy.

Amatly pursat tapmady. Ol lapykeç halda howlynnyň sakçysynyň külbesine – sakçylaryň wisakbaşsy onyň köne tanşydy, dostudy – biraz garbanmak için gelipdi, soňky niýeti ar almagy amatly pursadyň dörärine goýup, Balhan şäherine dolanmakçydy.

Ol entek oturyp-oturmanka sakça Altynjan hatynyň gelen-digini aýtdylar.

– Nämendir bir zadyny galdyrypdyr, şony almaga gelipdir – diýip, sakçy Sadyga düşündirdi.

Sadyk Altynjanyň hareme dolanyp gelmegini aryny almagy üçin Allatagalanyň özüne döredip beren mümkünçiliği diýip düşündi.

Onuň özüne teselli berýän ýeke bir zat bardy, ol hem türgenleşik geçilýän ýerden Altynjan hatynyň asfury hanjaryny tapandygydy. Niýeti şol hanjar bilen Altynjany öldürmekdi.

Sadyk Altynjany öldürensoň, özüne-de ölümniň garaşyandygyny, gaçyp gutulyp bilmejekdigini aňýardy, muňa kaýyldy, iň esasy zat aryny almakdy.

Kakaň aryny ýerine salmak – bu uly mertebe.

Aryňy alyp ölmek – mertebeli ölmek!

Onuň ýaşasy gelýärdi. Balhanda gül ýaly işi bardy, gül ýaly ýasaýşy bardy. Eli uzadan ýerine ýetýärdi. Öýünde segsen sany hyzmatkäri bardy. Şäherde abraýy, mertebesi uludy.

Ondan gorkýardylar.

Iki sany ýanaşyk duran howlusy, öyi bardy. Her öýünde bir hatyny bardy.

Birinji hatynyndan bir ogly – mirasdüseri bardy. Ol hazır üç ýasyndady. İşe gitjek bolanda: «Menem seniň bilen gitjek» diýip aglap galýardy.

İşden baranda ogly ylgap öňünden çykýardy: «Näme getirdiň?» diýip sorayárdy. Kakasynyň ýanyndan aýrylmaýardy.

Sadyk baryp oturanda, hatynlary ylgaşlap hyzmata başlaýardylar. Birinji hatyny elini, aýagyny gyzgyn suwa ýuwýardy, ikinji hatyny bolsa, suw akydýardy.

Sadyk hatynlarynyň mähribanlygyndan, hyzmatyndan çäksiz lezzet alýardy, ol şeýlebir ýasamak isleyärdi. Hut şonuň üçinem onuň guma bulaşyp ýatan gözleri açykdı, hanasyndan çykaýarly görünýärdi.

Bu mahal guma bulaşyp ýatan kellä üns beryän adam ýokdy. Ähli kişi Altynjan hatynyň daşyndady.

Hanjar dört ýerden urlupdy, olaryň üçüsi o diýen gorkuly däldi, ýöne dördünjisi welin, gorkulydy.

Ol bagryň üstündendi.

* * *

Altynjany gösterip, öz şebistanyna eltip ýatyrdylar. Esasy maksat onuň ganyny saklamakdy. Sebäbi şebistanyna getirilýänçä hatyn gany köp akypdy.

Lukmanlar nämäniň-nämedigine göz ýetirip, birbada al-jyradylar, Kabylyň haýbatly buýrugy olary herekete getirdi.

Sag eginden, sag bykyndan, bagryň üstünden urlan ýerleri ilki arassalap, soňundan howul-hara tikdiler, saradylar.

Ganynyň köp akandygy üçin bolsun gerek, Altynjan melikäniň ýüzi duw akdy, ýarymjan halda iňläp ýatyrdy.

Ol özünü bilmän ýatyrdy:

Lukmanlaryň ellerinden gelýän üýtgeşik bir zat ýokdy.

Olar etmeli işlerini edip bir çete çekildiler.

Kabyl şol bir sowalyny ýene gaýtalady:

– Ýeri, nähili? Ýaşarmy?

– Aly makam, biz-ä elimizden gelenini etdik. Boljak iş bolupdyr – diýip, lukmanlaryň ekabyry, uzyn, hor kişi müýnli dillendi.

– Men: «Ýaşarmy?» diýip soraýaryn?!

– Aly makam, mert bol! Alladan gelen ajala hiç kimiň çäresi ýok.

– Men: «Ýaşarmy?» diýip soraýaryn.

Hortaw, uzynak lukman Altynjan hatynyň goşaryndan tutup, böwrüne diň saldy:

– Enteg-ä diri!

Kabyl sandyraýardy, çikalga gözleyärди. Ol lukmanlaryň üstüne gygyrdy.

– Sizden lukman bolmaz! Siz nanýagy! Men ant içýän, Altynjan ölse, men, sizem uçdantutma öldürjek! Ýogsamam Altynjany derrew sagaldyň!

Altynjan özüne geldi, töweregine garanjaklady, soňam ysgynszja seslendi:

– Maňa näme boldy?

– Sadyk diýen kişi size kast etdi – diýip, hajyp jogap berdi.

– Batmanýň oglumy?

– Hawa, hawa, Batmanýň oglu.

– Doganym, mähriban doganjygym, saňa döneyin! – Kabyl Altynjanyň gapdalynandan ikidyz oturdy, onuň elinden sypady. – Sen mert ahyryn, Altynjan! Mert bol, çyda, gáyrat et! Bar zat ge-çer, nesip bolsa, bahym sagalar gidersiň. Ýaralaryň hem bitišer.

– Men çydaryn, men çydaryn, Kabyl!

– Sen çydamly ahyryn!

– Seniň ýaly doganym barka maňa hiç zat bolmaz! – Altynjan hatyn böwrüne diň salyp, biraz salym ýatanyndan soň Kabyla ýüzlendi: – Kabyl, Batmanýň oglunuň öldürmäň!..

– Ömri gysga eken görgüliniň.

– Şeýlemi, onda ony mertebeläp depin ediň!

– Sen onuň aladasyny etme. Öz aladaňy et!

– Maňa näme boldy? Anyk aýdyň, endam-janym zer-zaw-la?!

– Sag goltugyňdan, egniňden urlan urgular onçakly gorkuly däl, ýone bagra düşen ýaranyň bitmegi üçin biraz wagt gerek bo-

lar. Onuň üçin gozganman ýatmaly – diýip, tebip sözledi. Ýöne onuň sözünü Altynjan eşitmedi, sebäbi ol özünden gidipdi.

Gün günorta golaylaberende Altynjan özüne geldi, ýerinden turjak bolanda tebip ör-gökden gelip janykdy:

– Merhemetli hatyn, merhemetli melikäm, size turmak bolanok.

– Kim aýtdy ony?

– Siziň saglygyňyz.

– Meniň saglygyma näme bolupdyr? – Altynjan ýerinden turdy. Turmagyna garşylyk görkezen, ony ýatyrmakçy bolan tebibiň döşünden batly itti: – Aýryl!

Tebip entirekläp honda düsdi, ol ýerinden turup ýene Altynjan hatynyň ýanyna geldi:

– Özüňize kast etmän! Hereket etseňiz, ganyňyz köp akar, heläk bolarsyňyz.

– Sen tikmediňmi näme?

– Tikdim, ýone agyrýandyra?

– Agyrýar, ýone oňa çydaryn. – Altynjan saralan ýerlerini elleşdirip barlady.

Daş çykan Kabyyl ylgap geldi:

– Altynjan, ine, tapman ýören hanjaryň. Sadyk saňa öz hanjaryň bilen kast edipdir.

Altynjan hanjary görüp begenmek begendi, bagryna basdy:

– Indi bize dowul ýok. Indi maksadynyza ýeteris.

– Altynjan, saňa turmak bolmaýar. Derrew ýat!

Altynjan Kabylyň bu sözüne ör-gökden geldi:

– Bize wagt ýitmek bolmaýar. Biz goşunyň yzyndan ýetmeli. Ýa ony sakladýnyzmy?

– Ýok, entek saklamok.

– Dogry edipsiň. Ony saklamak bolmaz. Biz hazır olaryň yzyndan ýeteris.

– Näme, meniň gaharymy getirjek bolýarsyňmy?

– Sen meniň ýatmagymy isleýärsiňmi?

– İslämok, ýone mende başga alaç ýok.

– O näme üçin alaç ýok? Alaç bar, hazır ugrarys.

– Ýok, ýok! Seniň ýagdaýyň agyr, juda agyr!

– Kabyl, sen meni şindem tanaňok. Men, heý, häzirki pursatda düşekde ýatyp bilerinmi? Äri zyndandaka, heý, Altynjan ýumşak düşekde ýatarmy? Sen dogry pikir edýärsiň, meniň ýagdaýym agyr. Men muny senden gizlemäýin, ýöne men muny esgerlerden welin, gizlemeli bolaryn. Goý, ähli serkerdeler, esgerler: «Altynjanyň jany sag» diýip pikir etsin. Türkmen hatynlary çydamlydyr. Türkmen hatynlary demriň, daşyň çydamadyk zady na çydar. Türkmen hatynlary öz ärleri üçin şirin janlaryndan geçerler. Türkmen hatynlarynyň jany – ärleridir. Men ölsem, ärim üçin at üstünde öljek. Darkaş gurap öljek. Ýöne: «Men – ýaradar» diýip düşekde ýatjak däl. Sen meni, belki öldürip bilersiň, ýöne saklap bilmersiň. Sen meni saklajak hem bolma! Gaytäm maňa göwünlik ber! Onsoňam men saňa iň esasy zady aýdamok.

– O nämäniň iň esasy zady?

– Her kim bir maksat bilen ýasaýar. Meniň maksadym – Togrul soltanyň rowaçlygy! Eger Togrul soltana bir zat bolsa, onda meniň ömrümiň manysy gaçýar. Şonuň üçinem men onuň tagtda oturmagy, soltanlygynyň rowaçlygy, janyň saglygy üçin düýrmegim bilen göreşerin.

Ähli kişi gözlerini petredip Altynjana seredýärdi. Ol bolsa hiç zat bolmadyk deýin, gaty arkaýyndy.

– Sargylarym görünmez ýaly, men egnime abamy ataýyn.

Hajyp derrew aba getirdi, ony melikesiniň egnine atdy.

– Indi gideliň!

– Altynjan, seniň ýagdaýyn agyr ahyryń!

– Wa-neýlet-ä, ýagdaýymyň agyrdygyny özüm bilyärin, ýöne, agyr bolsa nädeýin? Bizde ikinji ýol ýok. Bize wagt garaşanok. Ýagdaýymyň agyrdygyny esgerler bilmeli däl! Men olary ruhlandyrmaly, ýogsam biz maksadymza ýetip bilmeris.

– Ýol uzak. Sen ýolda ölersiň.

– Ölsem, Kabyl, meni Togrul begiň aýagujunda jayla.

* * *

Her sapar bir bökkende ata münýän Altynjan hatyn bu sapar tekgesiz münüp bilmedi. Oňa tekge berdiler.

Kabylyň bar aladasy Altynjanyň at üstünde özünden gitmezligidi, ýykylmazlygydy.

Altynjan welin, özüne jebir-sütem edip atyň üstünde suluhman barýardy.

Ýol uzakdy.

Ikinji gün goşunyň yzyndan ýetildi.

Altynjanyň atyny sáp jedip gelýändigini gören esgerler gygyrmak gygyrtdy:

- Altynjan diri!..

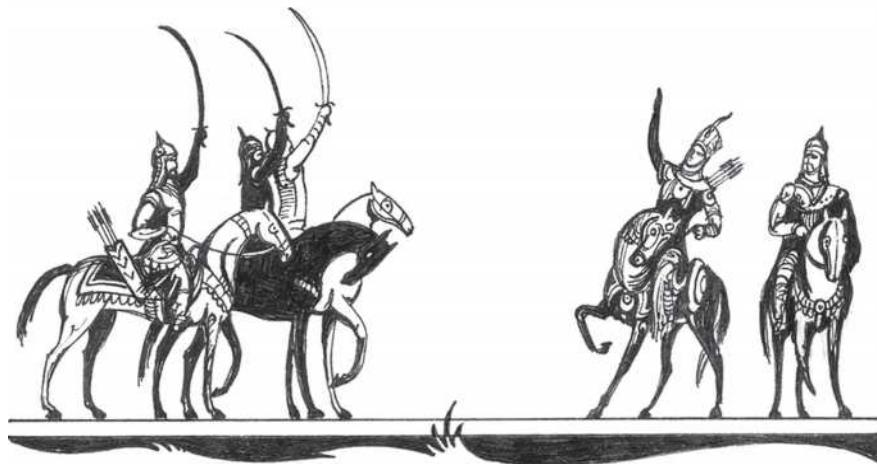
- Altynjana hiç zat bolmandyr!..

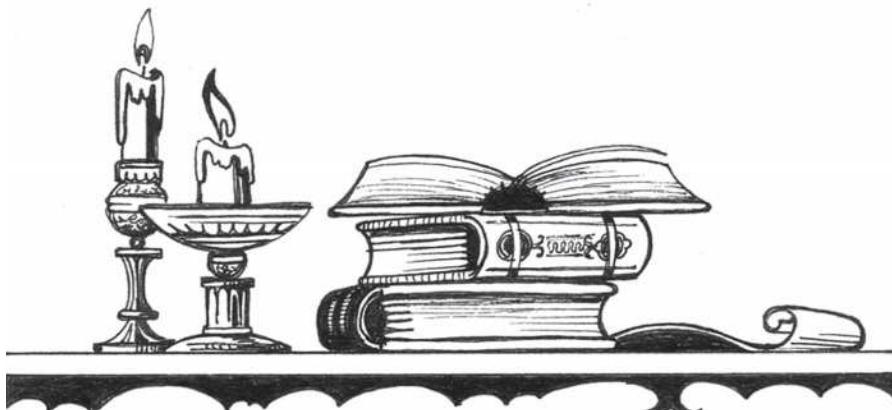
- Altynjan hatyn, biz seniň bilen!

- Altynjan hatyn, Togrul soltany hökman azat ederis!

Altynjan ýylgyrjaklap, esgerlere elini galbatdy.

- Biz saňa guwanýarys, Altynjan!

On sekizinji hekaýat

BÖRI GOÝUN BILEN SUW İCMEZ

Altynjan Hemedan şäheri, onda ýAŞAP geçen görnükli şahsyéterler, Bisütün ýazgylary hakda köp gürrüňleri eşidipdi, aýratyn hem Ibn Sina barada kän zat eşidipdi. Ol ulamanyň gadymky pelsepäniň ýörelgelerine eýermän, Aristusdan, täze eflatunçylardan, Farabydan öz halan, özüne makul görnen pikirleri saýlap alandygyny, ne täze eflatunçylaryň, ne meşa hikmetiniň, ne-de kelamçylaryň hiç birine-de uýmandygyny bilyärdi. Bir eden işi, kelam ylmynyň birnäçe usulyny öz pelsepesinde peýdalanylý, olary bir pikir uşlybyna düzüp, sopuçlyk usulynnda, pelsepede täze ýörelgäni orta getirenligidi. Ol ruh bakylygyny goldap, tenasuhy¹ ret etdi. Ahyrýete ynansa-da, oña takwalar deýin ynanmady, şerigat ýolunyň tersine: «Jisim gaýdyp baryşy (ahyrýeti) kabul etmeýär» diýen pikiri makul tapdy. Ibn Sina yrfany² öz meşaýy³ pelsepesiniň usulyna girizmändi, şeýle hem olary inkär-de etmändi. Ulama Hemedanda wezir hem bolupdy, köp hupbatlary gördü, esgerleriň aýlyk haklarynyň wagtynda tölenmändigi üçin öyi otlanypdy, janyna kast etmäge synanyşylypdy. Ana, sondan soň ulama wezirlik işini goýup, ömrüniň soňky on ýıldan gowrak wagtyny Hemedanda basa oturyp, ylma bagış etdi. Ençeme ajaýyp eserleri döretdi.

Altynjan Ibn Sinanyň kitaplaryny uly höwes bilen satyn alypdy. «Lukmançylyk ylmynyň kanunlaryny» gaýtalap-gaýtalap okapdy. Ondan tebipçilik, lukmançylyk boýunça köp-köp peýdalaly maslahatlary öwrenipdi. Ulamanyň şgyrlary bilen pelsepe kitaplary welin, onuň razdaryna öwrülip bilmändi...

Ol, doğrusu, diňe bir Ibn Sinanyň däl, Farabyныň, Abu Aly ibn Meksuýanyň, Abu Süleýman Muhammet ibn Tahir ibn Bährem Sejistanynyň pelsepelerine-de onçakly imrinip bilmeyärdi. Çünkü Gündogar pelsepeçileri Eflatunyň, Aristusyň pähimlerini tesfir etmek bilen çäklenýärdiler. Eýsem ol iki ýunanly pelsepeçiniň derejesine ýetmek aňry çäkmi?! Hany, musliman pähim-parasady?!

Altynjan Aristus hakynda-da okapdy, birnäçe rowayat-da diňläpdi. Ýaşajyk Isgender Zülkarneýn: «Hany, at bol, men seni at edip münjek» diýende Aristusyň ony arkasyna mündürip aýlandygy, at bolup kişnändigi hakda eşidende biçak gy-nanypdy. «Aristus beýik akyldar, ýöne beýik şahsyét däl» diýen pikire gelipdi. Beýik şahsyét ähli ýagdayda-da özünüň beýiklik mertebesini saklar. Aristus gorkak, ol öz janyny aman saklamak üçin at bolmaga-da, başga bir jandar bolmaga-da taýýar. Ýöne Ibn Sina öz mertebesini saklan ulama. Ol öz garaýsynyň, maksadynyň hatyrasyna Kaku şalygyndaky hormatly wezirligini goýmagy, düýrmegi bilen özünü ylma bagış eýlemeği başaran, soltan Mahmyt Gaznalynyň hödürlän köşk ýasaýsyny ret eden ulama. Herhal, Altynjan Ibn Sinanyň kitaplarynda nähilidir bir sowuklyk duýdy. Galyň-galyň kitaplar ony özüne çekmedi, özüne imrindirmedи. «Düşünýän däldirin, belki?!» diýip, ol netijä geldi. Herhal, ol Ibn Sinanyň Taňry tarapyn dörän gudratdygy-na welin, berk ynandy. Bu gudratly ulamanyň guburyna tagzym etmek pikiri Altynjanyň aňyndan aýrylmady.

Ibn Sinanyň ömrüniň soňky on ýıldan gowrak wagtyny geçirgen, soňam bakyýet öýüni edinen şäherinde Togrul soltan bu gün tussaglykda otyr.

Hemedana – Ibn Sinanyň guburyna zyýarat etmek üçin gelmegi höwes edip ýören Altynjany bu gün ykbal nesibesi öz hökümday soltan Togruly halas etmek üçin getirdi.

Altynjan hatyn Hemedanyň ýakynyndaky Wahan diýen obada saklandy. Hegmatan depesinde – köne Hemedanda bargähini dikdi. Bu depe Ärsak şanyň köp wagtyny geçiren, tomuslaryna dynç alan ýeri.

Bu ýerden häzirki Hemedan şäheri gowy görünýär. Aşakda bolsa sap-sap goşun buýruga häzir bolup dur. Ol atyny sápjedip, sap-sap atly goşunyň öňünden geçdi, goşunyň nyzamyny barlady.

Söweše tayýarlygy barlap ýörkä, Altynjan ýowuz bir habary eşitmeli boldy.

Onuň ýanyna yktasynda – Wasytta işleyän hyzmatkarleriniň on sanysy geldi.

Altynjan hatyn gelenleriň eşikleriniň sal-sallygyny görüp, olaryň hoş habar bilen gelmändiklerini dessine aňdy. Olary hymasyna eltdi:

- Size kim zulum etdi?!
- Arslan Besasury Türkmen.
- Düşnükli!.. – diýip, Altynjan hatyn uludan demini aldy: – Olar näçe adam?
- Takyk aýdyp biljek däl, megerem, iki yüz-üç yüz atlydyr – diýip, Sadyllanyň gapydany aýtdy.

Altynjan Wasytta gelen hyzmatkarlerini geň galdyrdy. Olar bu ajy habary hatyna nädip aýtjakdyklaryny bilmän kösenmek kösenipdiler. Olaryň pikiriçe, Sadyllanyň öldürilendigini, Wasatyň weýran edilendigini eşidip, Altynjan hünübırýan aglamalydy, ýöne olaryň çak edişleri ýaly bolmadı. Gelenler ajy habary aýtjak, Altynjany köşeşdirjek bolubam kösenmediler.

Olar diňe berlen sowallara gysga jogap berdiler.

Altynjan doganynyň ölümü, yktasynyň weýran edilendiği baradaky ajy habary eşidip, birmeýdan durdy.

Ol çydady.

Merdi-merdanalyk bilen çydady.

Eý, Hudáý, bu hatyn daşdanmydyr, polatdanmydyr?! Onuň keşp-keşmerinden çen tutup, içinde harasat gopýandyr, başına kyýamat gopandyr, synasynda agyr dert göterip ýörenendir, derdi azar berýändir öýder ýaly däldi. Ol basyny dik tutup parahat durdy.

Altynjan hansalar Syddyha wasytlylary görkezip:

– Bular uzak ýoldan aryp geldiler. Bu kişileriň iýip-içmegi, ýatyp, dynclaryny almaklary üçin ähli mümkünçilikleri döreden! – diýdi.

– Lepbeý, melikäm!

Wasytlylaryň habaryny eşiden Kabyl kellesini tutup elendi:

– Wa-daryg-a, wa-hasrat-a!..

– Salyň gowşak tutma, Kabyl! Mert bol! – diýip, Altynjan gazaplandy.

– Sadyllany öldüripdirler-ä!

– Çyda! Sen erkek ahyryny!

– Arslan juda hetden aşdy! Onuň dişinde et galdyrypdyk...

Men onuň külünü göge sowraýyn. Men gideýin.

– Ýok, ýok, Togrul soltany halas etmän hiç ýerigem gitmek bolmaz.

Kabyl Altynjana geň galyp seretdi:

– Diýäniň näme seniň? Biziň doganymyz uzak bir ülkede läş bolup ýatmalymy, onuň läşini hiç kim depin etmeli dälmi? Ony depin etmeli doganlary Hemedanda irikgä bolup durmalymy?

– Öleniň yzynda ölüp bolmaz. Biziň üçin häzir iň zerur zat Togrul soltany halas etmek! Düşnüklimi?

– Sen maňa müň sany atly ber. Seniň häzirki goşunyň ýanyanda müň atly deňizden alınan bir damja ýaly. Men häzir gi-deýin, bu ýerde durmaýyn.

– Ýok! Hiç ýerik gitmersiň!

Kabyl sözüniň alynmandygyna gaharlanyp, içýakgyç sözledi:

– Sadyllany olar seniň üçin öldürendirler!..

Altynjan Kabyla çala nazar aýlap ýuwdundy:

– Mert bol!

Kabul beterinden beterine tutdy:

– Maňa beýle mertlik nämä gerek?

Sadyllanyň gapydany Kabylyň sözüni makullady:

– Arslan Besasury gelip: «Altynjan hatynyň dogany kim?» diýip sorady. Sadylla hem: «Men!» diýip, olaryň ýanyna bardy. Şondan soň ony öldürdiler.

– Men aýtdym-a, Arslanyň Sadyllany näme üçin öldürendi-gini! Men gitjek, Altynjan, sen Togrul begiň aşyny-suwaný berip bolanyňdan soň baryber.

– Bu näme diýdigiň?!

– Ybraýym atyny oka berjek adam däl. Ol hökman seniň maksadyň biler hemem seniň äriňi öldürer!

– Gapyl, gürleme!

– Gürlejek, eşidýärmiň, gürlejek! Ybraýym bilen Besasury ikisi bir adam. Ynha, görersiň, olar birleşerler. Sen sebäpli indiki öldürilmeli adam men – Kabyl, Altynjan hatynyň dogany. Sen bolsa Ybraýymyň hatyny bolup, ýag iýip, yüpek geýersiň... Eşidýärmiň, meniň sen sebäpli ölesim gelenok. Sen sebäpli babam öldi, sen sebäpli enem öldi, sen sebäpli doganym Habyl öldi! Sen sebäpli, gör, näce adam öldi! Akylyňa aýlan! Men Sadyllanyň jesedini düýä yükläp, Zamahşara äkitjek.

– Sen hiç ýerigem gitmersiň.

– Giderin! Sen indi meniň hem ölümimi isleyärsiňmi? Ybraýym bilen Arslan Besasurynyň meni öldürjekdigine akylyň çatanokmy? Akylyň çatýar. Yöne sen oýunda utulandygyň boýun almaga gaýrat tapaňok. Men ölenimde-de sen häzirkiň ýaly perwaýsyz bolarsyň. Saňa dogan gerek däl, saňa diňe Togrul gerek! Är gerek! Hoş, sag bol!

– Hiç ýerik gitmersiň! Sen meniň ýanymda bolarsyň!

– Bolmaryl!

– Men gaytalap aýdýaryn: sen hiç ýerik gitmeli däl, meniň ýanymda bolmaly!

– Men gidýarin!

Altynjan ýataganyny gynyndan sogrup aldy-da, gazaply gygyrdy:

– Rast, babam bilen enem, Habyl bilen Sadylla men sebäpli ölen bolsa, onda seniňem tohumlyk galmagyň hökman däl! Seni men hut öz elim bilen öldürerin. Erkek bolýan bolsaň, gapa tarap ýeke ädim ät, eger seni iki bölek etmesem, Abdylmälík hanyň gyzы bolmadygym! Hany, ýore, nä dursuň! Görkez gaýratyň! Äl, do-gançyl bolduň meniň başyма!

Hymanyň içindäkiler Altynjan hatynyň beýle dergazap bolan pursadyny öň görmändiler. Olar gorkudan ýaňa saňyldaşdylar.

Altynjanyň häsiyetini kim bilmese-de, Kabyl bilyär, onuň soňy hakda oýlanman, etjek diýen zadyny edýändigini-de bilyär. Ýeke ädim ätmegiň özi üçin juda hatarlydygyny-da bilyär.

Iň gowusy, Altynjan bilen deň bolmazlyk, onuň garşysyna gitmezlik, näme diýse, káýl gelmek.

Kabyl gapa bakan ädim ätjek bolmady. Depäňden ýataganyň injekdigi açyk görnüp durka, peýdasız tekepbirligiň geregi ýok. Onsoňam erkek kişi hatyn bilen deň bolmaly däl-ä! Togrul soltan hem Altynjanyň aýdanyny edip ýör-ä! Aý, bolýan eken-dä!

– Näme etmeli?

– Hiç zat etmeli däl! Diňe butnaman durmaly!

– Geplemelem dälmى?

– Bu hakda hiç zat aýdylmady!

– Erkekligiň bu betbagt akyma⁴ mälim eden ýagşy!

Kabyl şu maksat bilen sözledi:

– Ýygna ýataganyň! Meniň gaharymy getirme! Hatyndygyň unutma!

– Senem özüňiň Abdylmälik hanyň ýeke-täk mirasdü-şeridigiň unutma!

– Men ony unutsam bolmaz-a – diýip, Kabyl ýüzüniň derini boýnundan asylgy taýlesanynyň bir ujuna syldy. – Men ýola düşeyín, howanyň bu yssysynda jeset uzak durmaz.

– Haçan gitjegini özüm aýdaryn. Häzir ählimiziň pikirimiz, maksadymyz bir bolmaly.

Altynjan birden özünden gitdi. Tebipler ylgap gelip, melikäni düsekde ýatyrdylar.

– Kabyl, eger dogan gerek bolsa, gaýdyp, Altynjanyň gaharyny getirme! Gör-ä, onuň bagrynyň üstünden edilen tikin sökülipdir, gan börňüldäp akyp ýatyr. Gan içe-de köp giden bolmaly. Altynjanyň ýagdaý agyr, juda agyr. Agşama çenli näme boljagy belli däl. Melikäni ýeke goýup hiç ýere gitme, ýogsam... – diýip, tebipleriň biri Kabyla duýdurdu.

Ikinji tebip howsala düşdi:

– Dem almasý galaýan ýaly-la?

– Näme, näme? Diýýäniňiz näme siziň? – diýip, Kabyl bir bökkende Altynjanyň başujuna geldi. – Meniň doganym!..

– Kabyl, siz daşary çykyp duruň, goý, ol biraz köşeşsin – diýip, lukman Kabyla seretdi.

Kabyl ýerinden turdy, ýöne uzak durman ýene aşak oturdy:

– Ýok, ýok, Altynjanyň ýanyndan hiç ýerik gitjek däl. Siz derrew em ediň!

– Siz bize şeýdip päsgel berip dursaňyz, melikämize em etmek zerurlygam gerek bolmaz. Siz düşüniň, melikämiziň ýagdayý agyr.

Kabyl titredi:

– Altynjan, ölmel! Meni ýeke galdirma! Meniň sensiz edip biljek zadym ýok. Men sensiz hiç kim! Men seniň baryňda adam! Men naçar! Galan ömrüme men seniň garşyňa gitmerin!

– Kabyl hymadaky üç tebibe ýüzlendi: – Doganlar, gaýrat ediň! Meniň mähriban doganymy halas ediň! Ol türkmeniň deňsiz-tayşyz zenany! Altynjan ölmeli däldir! Ýalbarýaryn, doganlar. Men size ähli hatynanymy bereýin. Bütin ömrüme gapyňyzda guluňyz bolaýyn! Gaýrat ediň, mähribanlar!

Tebipler gaýrata galdylar: Altynjana em etmäge girişdiler. Hanjaryň sokulan ýerini täzeden tikdiler.

Kabyl ruhdan düşüpdi, hünibirýan aglaýardı:

– Men näme üçin şu güne çenli seniň gadyryň bilmedim?! Sen meniň günämi öt, Altynjan! Ölme! Meni ýeke galdirma! – Kabyl bir tebibiň aýagyndan şapba gujaklady. – Gaýrat et, dogan! Gaýrat et, meniň doganymy ölümden halas ediň. Ýalbarýaryn, meniň doganymy halas ediň!

– Sen bize päsgel berme!

Kabyl kagyyllyk bilen bir gapdala çekildi. Ol gözýasyny saklap bilenokdy. Altynjana seredip möňkürip aglaýardı.

Wagt geçip durdy.

Tebipler şindem Altynjanyň daşyndadylar. Olar bir gyra cekildiler welin, Kabyl ýerinden zöwwé galdy:

– Náme boldy? Öldümi? Aýdyň ahryny! Náme boldy?

– Ýuwaş, goý, biraz dynç alsyn!

– Dirimi?

– Diri!

– Wah, seniň: «Diri!» diýen dilleriňe doneýin men! Wah, saňa doneýin men! – diýip, Kabyl hortap tebibi garsa gujaklady.

Allatagala Altynjana synagy uludan tutan bolarly, ony ýowuzdan ýowuz güzaba saldy. «Alla ynsana diňe güýjuniň ýet-jek möçberinde ýük ýüklär»⁵.

Allatagala oňa ýuki uludan urdy: Wasyt pajygasy bilen çäklenmedi. Oňa ýene bir ýowuz habar getirdiler!

Altynjan hymasyndan çykanda Bagdatdaky köşgünüň hajyby bilen işigagasyny gördü, olary boýdan-başa synlap, olaryň-da hoş habar bilen gelmändiklerini aňdy.

Eý-ho! Bu ne boldugy!

Urgy üstüne urgy!

Bu urgularyň soňy haçan geljek? Allatagala näme üçin beýle ýowuz daraşýar?!

Näme üçin?

Ýá Hudaý, diňe özünden medet!

«Allatagala bu gün menden ar alýar. Ol Habylyň bir gözüni kör edenligim üçin ar alýar. Allatagala öz zamahşarly deňi duşlaryma ýowuz daraşandygym, olaryň kabirine şikes ýetirendigim üçin ar alýar. Allatagala enemiň sözünü diňlemän, Şämälik ýerçekeniň öňünden ylgap çykandygym üçin ar alýar, «Zamahşar gjisesi» üçin ar alýar. Ata-enemiň, Habylyň, Gulyüzliniň ölümüne sebäp bolandygym üçin ar alýar...» diýip, Altynjan içini geplettdi.

Ol gelenlere yüzlendi:

– Şum habar bilen geldiňizmi?

– Biziň size ikiçäklikde aýtmaly nahان habarymyz bar, melikäm – diýip, hajyp titir-titir etdi.

– Giriň içerik!

Hajyp bilen işigagasy sandyrap çadyra girdi.

Altynjan olaryň hersine bir jam suw bermeklerini buýurdy.

Bir jam suwy içen hajyp bilen işigagasy söze başlabilmän biri-biriniň yüzüne bakdy.

Altynjan hatyn olaryň aýdyp bilmän duran sözünü ýeňileşdirdi:

– Arslan Besasurynyň isimى?!

– Hawa, hawa, melikäm. Arslan Besasury öýüňiziň ähli goşgolamyny weýran etdi, soňam otlady.

– Otlady?!

– Hawa, melikäm, Arslan Besasury öýüňizi otlady. Ol: «Indi zamana üýtgedi. Togrul beg tagtdan düşürildi. Indi seljuklylar soltanlygynyň soltany – Ybraýym soltan. Men Ybraýym soltanyň baş weziri. Men täze soltanyň tabşyrygyny ýerine ýetirýärin» diýýär.

– Wepat bolan adam känmi?

– Kän. Besasury Bagdada gan çaykady. Iki ýüzden gowrak adamy öldürdi, kösgünizdäki hyzmatkarları hem uçdantutma öldürdi.

– Besdir. Maňa başga hiç zat aýtmaň. Sizden bir towakgam bar: maňa aýdan sözleriňizi hazırlıkce hiç kime aýtmaň. Sizi hazır hansalaryň ýanyна elterler. Onuň ýanyна baryp, gowy naharlanyň, soň men sizi özüm idäp taparyn. Házırkı baş mak-sat Togrul soltany halas etmek! Men Togrul soltany hökman halas ederin! Hökman! Düşnükli?

– Düşnükli, melikäm. Biz ýowuz habar getirdik. Biziň bu ýowuz habarymyzy çekmäge Allatagala size polat erk, Eýýubyňky deýin sabyrlylyk, Jirjisïňki deýin çydamlylyk bersin hernä! Enşa, ähli zat geçer. Ähli zat düzeler! Gaýrat ediň, çydaň! Allatagala sizi öz penasynda aman saklasyn! İşleriňiz rowaç, Rüstem Zal güyji ýaranyňyz bolsun!

On dokuzynjy hekaýat

ÄRLIK ON BOLSA, DOKUZY HILEDIR

Arslan Besasury Togrul begiň goşuny Hemedan-Ada Ybraýymyň eline geçensoň Wasyty keletä saldy: weýran etdi, Sadyllany, köp-köp adamy öldürdi, boş aýynyň sekizine bolsa, Mustansyryň tuguny gösterip Bagdada girdi. Onuň tugunyň ýüzünde «Bu Müsüriň häkimidir» diýen ýazgy bardy. Kerhlileriň ählisi rafzyzydy (sünni mezhebin terk edip, şayý mezhebin kabul edenlerdi). Bagdatda azan okalandı şayylaryň: «Haýyr işleri etmäge howlugyň!» diýen jümlesi goşuldy.

Şäheriň sünni ilatyny rafzy etmek için söweş başlandy. Dört güne çeken söweşde Arslan Besasury Bagdadyň köp ýerini eýeledi. Onuň adamlary köpri gurup, şäheriň gündogar tarapyna geçdiler. Halyf Kaýym Bemryllah öz howlusynda, şeýle hem Mualla derýasynyň tòwereginde duşman geçmez ýaly hendek gazdyrdy, ýöne hendek halyfy gorap bilmedi. Birtopar mähelle Mualla derýasyndan geçip, gazylan hendeklere seretmezden halyfy, onuň adamlaryny taladylar. Halyfyň adamlarynyň birnäçesi gara başyny halas etmek için Arslan Besasurynyň tarapyna geçdi.

Halyf ýalňyşdy: araplaryň emiri Kuraýys ibn Bedrana çapar ýollap, ondan kömek sorady.

Kuraýş ibn Bedranyň bar maksady halyfy ýok etmekdi. Ol pursatdan peýdalandy, kömek bermek bahanasy bilen gelip, halyfy ele saldy, tussag astyna aldy. Arslan Besasury hem halyfyn başlyklarbaşy Abulkasym ibn Muslimäni tutdy. Ony masgaramak maksady bilen kellesine demir şyrdak geýdirip, boýnuna monjuk dakyp, köçeme-köçe aýladı.

Garamaýak ilat halyfyň köşgünü talady.

Juma günü halyf metjidinde hemem Mansur metjidinde namaz okalmady.

«Abulharys Arslan Besasury Türkmen halyfyn köşgüne kazylary, mertebeli adamlary jemledi we olardan Mustansyr Ubeýdili üçin bayat (ähtnama) aldy. Köpleriň garşı bolmagyna garamazdan, zorluk bilen äht etdirildi».!¹ Halyf Kaýym Bemryllah edilen äht boyunça halyflyk wezipesinden hemem özüniň ähli emläginden el çekyärdi we özüniň Mustansyryň tabynlygynda durýandygyny, onuň mezhebine uýýandygyny, ony goldayandygyny, mundan beýlägem goldajakdygyny ykrar edyärdi.

Zor görse, ýüň gazyk ýere girýär. Halyf mejbury bolangoň, öz başlyklarbaşy Arslan Türkmen näme diýse, kaýyllyk bilen yerine ýetirärdi. Görgüli üç-dört gezek şolbir sözi gaýtalady:

– Arslan, men seni öz oglumdan, öz doganymdan zyýada görüp ezizledim. Sen näme üçin maňa beýle ýowuz daraýarsyň?

– Meniň saňa eden ýagsylygym azmy? Men seniň eden ýagsylygyň on, ýok, ýigrimi, ýok, ýüz esse edip ýerine saldym. Ýa salmadymmy? Ýa eden ýagsylyklarymy, seniň emelsizlikleriň ýeke-ýekeden sanap bereýinmi?

– Hökman däl.

– Hany, aýt, men saňa az hyzmat etdimmi? Men seniň mekirligiňe düşünýärin. Sen şu oturan kazylaryň, abraýly adamlaryň men hakda ýaramaz pikir etmegini isleyärsiň. «Arslan Türkmen gadyrbilmez eken» diídirmekçi bolýarsyň. Aslynda bolsa, tersine, sen meniň eden ýagsylyklarymyň gadyryny bilmediň. Şonuň üçinem sen galan ömrüni myzahyrlıkda geçirmeli bolarsyň. Ähli zatlaryň bize tabşyr!

Arap emiri Kuraýş ibn Bedran bilen Arslan Besasury Türkmen maksatlaryna ýetdiler. Bagdatda apbasylara okalýan hutba ýatyrylyp, Mustansyryň hormatyna hutba okalmaga başlandy.

Beýle mertebe Mustansyryň ata-babalarynyň hiç birine-de miýesser etmändi.

Arslan Türkmen Togrul soltanyň hatyny bilen baglansyklı adamlary, akgylary, hyzmatkärleri uçdantutma gyrdy.

* * *

Şäheriň Ezis derwezesi açyldy.

Ilçi Ybraýym ynala Altynjan hatynyň habaryny ýetirdi:

– Men ýuwürjim bilen darkaş gurmak islemezärin. Goý, ol meniň ýanyma gorkusyz gelsin, ýagdaýy düşündirsin. Náme isleyän bolsa, çekimän, göni aýtsyn. Goý, ol menden gorkmasyn.

Altynjan beýik depäniň üstünden bargäh guratdy. Onuň içinde Kabyl özünüň ýedi sany pählewan jandary bilen tabşyryga taýýar bolup durdy. Altynjan olaryň etmeli işlerini birin-birin düşündirdi.

Ybraýym ynal atylary bilen şäheriň derwezesinden çikan-da uzyn hatar bolup duran atylar Altynjan hatynyň tabsyrygy boýunça gygyryşmaga başlady:

– Muhammet Togrul soltana hamdy-salawat bolsun!

– Ybraýym bege hamdy-salawat bolsun!

– Ybraýym bege hamdy-salawat bolsun!

Hataran duran atylar şol bir sözi birsyhly gaýtalayárdylar.

Ybraýym ynala bu sözler hoş ýakdy.

Ol, bu sözlerden soň arkaýnlanan bolarly, yzyna ýigrimi-otuz atlyny düşürip, Altynjan hatynyň ýanyna upgrady.

Altynjan özüne bakan gelýän Ybraýym ynaly içgin synlady. Onuň garrandygyny, egbarlandygyny duýdy. Ybraýym ynal atyň üstünde ynamly otyrды. Başynda Togrul soltanyň altyn jygrasy lowurdaýardy. Bütin ömrüne üst-başyna, egin-eşigine pit-iwa etmedik Ybraýym zerli don geýipdir. Ol, megerem, özüni soltan hasaplayandyr, Altynjanyň ýanyna özüniň soltandygyny ykrar etdirmek, ähli seljuklylaryň, ähli muslimanlaryň özüni ýedi yklymyň soltany diýip ykrar etmegini gazańmak üçin gelýär, ýone özüne gurlan duzagyň – gapanyň üstünden gelýändigini welin bilmeýär. Şu gün ömür tanapynyň üzüljekdigini-de bilmeýär.

Ybraýym özüniň bagtynyň ýatjak ýerine gelýär. Ol özüniň gara güýjüne bil baglap gelýär. Ol gara güýjün ýágasyynyň köp-düğini bilenok. Ol piliň syczandan gorkýandygyny, şirleriň garyn-jalaridan ejizdigini bilenok. Ol ärlik on bolsa, onuň dokuzynyň hiledigini bilenok.

Ybraýym Togrul soltanyň: «Gara güýç bilen, başa-bas söweşip gazanylan ýeňişi de lezzet ýok. Ýeňsiň lezzeti tilsimde. Her hili hile, tilsim ulanyp, aky bilen gazanylan ýeňiş iň lez-zetli ýeňiš» diýip, her bir söweşden öň gaýtalan sözlerini näme üçin ýatlamaýarka? Házırkı söweşde-de özüne garşy hile ulanyl-jakdygyny näme üçin aňlamayarkan?! «Eh, Ybraýym, Ybraýym! Wah, Ybraýym, meniň saňa nebsim agyrýar. Sen öte geçdiň. Haktagalanyň maňlaýyňa ýazmadyk derejesine ýetjek bolduň. Bu hem seniň ömür tanapyň üzer. Hetden aşdyň, hetdiňi bilmediň. Haktagalanyň ýazgydyna kayyl gelmediň. Patyşa bol-mak isleyänler kän. Patyşa bolmaga mynasyplar-da kän. Tagtda oturmaga mynasypdygyň – patyşa bolmalydygyň aňlatmaýar. Patyşa bolmaga mynasyp kişileriň içinden Haktagala diňe öz ýal-kan bendesini saylap alýar, ezizleyär. Şony hem patyşa göteryär. Men bu gün Togrul soltanyň öz ezipleyän söweş tilsimini seniň garşyna ulanmaly boldum, Ybraýym! Sen menden aýp etme! Men soltana mynasyp aýal bolmak isleyärin. Men söýlmek is-leyärin. Men Togrul soltana mynasyp hatyn bolmak isleyärin. Men Togrul soltana mynasyp naýyp bolmak isleyärin. Men bu gün Togrul soltana derek söweş meýdanyna çykdym. Diýmek, meniň söweş tilsimim hem Togrul soltanyňky deýin bolmaly!

Ýa Biribar, özüňden medet!»

Ybraýym aňyrdan gelşine dabaraly seslendi:

– Altynjan hatyn, Ybraýym soltanyň dergähine hoş geldiň, sapa geldiň!

Altynjan hatyn içki howsalasyny daşyna çykardy:

– Ybraýym, sen maňa göni aýt. Soltan dirimi?

– Haýsy soltan?

– Muhammet Togrul soltan.

– Muhammet indi soltan däl. Indi men – Ybraýym Seljukly soltan!

– Sen soltany öldürdiňmi?

– Men ony näme üçin öldüreyin?! Men ony öldürmek islemeýärin. Ol meniň doganym ahyryny. Men: «Ybraýym öz doganyn öldürip soltan boldy» diýen gepe galmak islemeýärin.

– Onda näme isleyärsiň?

– Men soltan bolmak isledim, maksadyma-da ýetdim, sebäbi men bütin ömrüme Togrula gulluk etdim. Ony häzirki derejesine men ýetirdim. Men! Ony sen bilyärsiň-ä! Indi, goý, Togrul maňa gulluk etsin! Men, nä, ondan kemmi? Muhammedem, Dawudam, menem – üçimizem bir enäniň ogullary. Biziň üçimiziňem ganymyz bir. Men Ýusup Ynanç (ynal) Seljugyň oglы. Biz – Seljuk begiň agtyklary. Biziň üçümiziň hukugymyz deň. Iň agyr söweşlere Togrul mydama meni ugratdy. Indi besdir, soltanlygy özüm dolandyrjak. Men ondan ýaş. Ol indi garrady, halysan aňkasy aşypdyr onuň. Goý, ol soltan ýaly ýaşasyn, ýöne hiç zada goşulmasyn. Adyny tutan zadyny tapyp getirip berjek. Togrul, goý, galan ömrüni meniň göztussagym bolsun. Men onuň hiç bir zadyny kem etmerin. Geýjek diýen geýmini geýdirerin, iýjek diýen nygmatyny iýdirerin, senem onuň ýaňynda ýaşaber. Yöne indi köşk işine goşulmarsyň. Besdir, indi çydap bilemok men. Goý, Togrul islese, meniň baş wezirim bolsun, islese, nedimim bolsun. Siziň hemmäňiz maňa boýun sunuň. Eger boýun sunmasaňyz, onda men Togruly öldürmäge mejbur bolaryn. Togrulyň öldürlilmegine sebäp bolmaň! Eger men ony öldürsem, günüsi siziň boýnuňza bolar. Mende ikinji ýol ýok.

– Öňki Kaku şalygynyň, Rawwat şalygynyň ähli şäherlerine, ýerlerine emir bolup ýörsün, bu saňa az bolýarmy?

– Elbetde, az. Men Togrulyň tabynlygyndaky ähli ýerlere şalyk etjek.

Altynjan özünü rahat alyp barmaga çalysdy. Onuň bar pikiri özünden gitmezligidi, agyra çydamakdy. Ol özüne zor salyp dilendi:

– Adama bela özgeden däl, özünden gelýär.

– Hany Kundury? Hany, Anušírwan? Goý, olar boýun sunýandyklaryny gelip aýtsynlar. Olar maňa tagzym etsinler, aýagyma ýýkylsynlar! Altynjan hatyn, men senem myzahar etmerin. Togrul seniň gadyryny bilmedi. Onuň soltan bolmagynda

seniň hyzmatlaryň hem az däl. Ol olse, seni özüme hatyn edinmekçi men...

- Hayý, Ybraýym, Ybraýym! Oňarmadyň! Gaty gitdiň.
- Hany, Anušírwan wezir? Kundury nirede?
- Olar ýok.
- Nirede olar?
- Olaryň nirededigini özlerinden başga bilyän kişi ýok. – Altynjan Anušírwany bilen Kunduryny bile gaçan hökmünde ynandyrmagá çalyşdy: – Olar, iki doganyň dawasyna goşulmazlyk üçin, gaçdylar.

– Nirä?

– Hayý, Ybraýym, men nireden bileyín olaryň nirä gaçandyklaryny? Meniň bir bilyän zadym – Anušírwan bilen Kundury Bagdatdan günbatara gidipdir. Yzymdan kowaýmasynlar, ýetäýmesinler diýip, säheriň günbataryndaky şol uly köprini ýumrup gidipdirler². Men olaryň gaçanyna däl, köprini ýumrandyklaryna gynanmak gynandym.

– Men Anušírwany gowy görýarin, ony özüme wezir edinjek, ýöne Kunduryny, nirä gaçsa-da, taparyn hem öldürerin. Ol my-dama maňa garşy çykdy. Eger Kundury garşy çykmadyk bolsa, men birinji gezek baş göterenimde tagta geçärdim. Kundury meni aldawa saldy. Meniň serkerdelerimi maňa garşy goýdy. Içimde duşman döretti. Men ondan arymy alaryn, hökman alaryn! Men, Altynjan hatyn, saňa aýratyn sarpa goýaryn.

- Bilyärin...
- Emir Ärdeşir Magmarany nirede?
- Ol hol depäniň üstünde beýleki wezir-wekiller bilen dur.
- Wezir-wekiller näme üçin meniň öňümden çykyp tagzym etmeyärler?
- Olaryň saňa tagzym etmekleri üçin, ilki ikimiz käbir zatlary özara ylalaşmaly.

Ybraýym Altynjanyň sözüne pisint etmän sorag berdi:

- Depäniň üstündäki çaga-çugalar näme?
- Olarmy? Olar seniň goşunyňdaky serkerdeleriň çagalalary.
- Olary nireden tapdyňyz, näme üçin getirdiňiz?
- Eger seniň serkerdeleriň maňa garşy söweşmekçi bolsalar, onda meniň ýeke ýasaratym bilen olaryň ählisiniň kellelerini

keserler. Sen: «Ogluma sünnet toý edýärin» diýip, aldap, seljuk esgerlerini öldürdiň. Sen biziň bigünä esgerlerimizi öldürdiň, indi biz seniň wezir-wekilleriň bigünä çagalarynyň kellelerini «sünnet» etjek. Aldawy sen başladyň. Indi gezek biziňki!

– Munyň namartlyk bolýar. Bu söweše çagalary goşmalyň.
– Namartlygy her kim özüce kesgitleyär. Biz hem seniň bolşuňy namartlyk hasaplaýarys.

- Meni gorkuzaryn öydýärsiňmi?
- Biz hem gorkudan daşdaky adamlar.
- Sizi şu ýere gorky getirdi...
- Ýok, bizi bu ýere gahar-gazap getirdi.

– Bes! Bes et! Men seniň bilen sanaşyp durmak islemezärin. Derrew dyza çökiň! Ähli wezir-wekiller derrew ýanyma gelsin! Ýogsam meniň ýeke ýşaratym bilen Togrul beg öldürilýär.

– Togrul bege bir zat bolsa, onda, men saňa söz beryärin – sen bu dünýäde aman ýaşamarsyň.

- «Gepleme!» diýärin men saňa!

Altynjan dymdy.

– Nämé üçin wezir-wekiller gelip, meniň aýagyma ýykylmaýarlar?!

- Onuň bir sebäbi bar.

– O nähili sebäp?

– Wezir-wekilleriň seniň aýagyňa ýykylmagy – saňa tabyn bolmagy üçin başda ikimiziň ikiçäk gürleşmegimiz, käbir zady ylalaşmagymyz gerek.

- Men gürleşmekçi däl!

– Onda wezir-wekiller gelmez, diňe uruşmaly bolarys. Çagalaryň agy seslerini eşidýärsiňmi? Şu ýagdaýda seniň adamalaryň bize garşy söweşmezler. Sen utularsyň, agyr ýagdaýda galarsyň.

Ybraýym uludan demini aldy:

– Nämé aýtmakçy bolýarsyň? Aýdyber.
– Biziň käbir zatlary şayatsyz maslahatlaşmagymyz, çözmeğimiz gerek.
– Meniň öz adamlarymdan ýaşyryň zadym ýok, Altynjan hatyn.
– Dogrudyr, sende ýokdur, ýöne mende bar. Saňa pynhan aýtjak sözüm bar. Ol söz diňe ikimize degişli. Ony özgeler

eşitmesin, bilmesin. Şol sözümden soň goşunyň seniň tarapyňa geçmelidigi ýa geçmeli däldigi hemem çagalaryň kysmaty belli bolar.

- Nirede gürleşmeli?
- Hana, şol bargähde – diýip, Altynjan uzakda bolmadık bargähe elini uzatdy.
- Ýok, meniň köşgümé gideli.
- Köşge? Köşk – uzak, bargäh – ýakyn.
- Bargähde kim bar?
- Hiç kim ýok. Ol ýerde diňe ikimiz bolarys.
- Biri bar bolaýmasyn?!
- Ybraýym, gorkýarsyňmy? Biri bar bolsa, cykaryp kowarys!
- Eý, Altynjan hatyn, sen Ybraýymyň hiç zatdan hiç haçan gorkmandygyny bilmeýärsiňmi?
 - Men seniň hiç bir zatdan gorkmaýandygyň bilýärin. Ýöne meni özüňe duşman hasap etmegiň sebäbini welin bilmeyärin. Şu wagta çenli men saňa ýekeje-de ýamanlyk etmedim. Sen welin, maňa çokder ýamanlyk etdiň. Zalym-jeberut Arslan Besasury seniň buýrugyň bilen meniň doganym Sadyllany öldürüpdir, mülkümi tozdurypdyr.
 - Eýýäm eşidipsiň-ow?!
 - Diňe ol däl, men seniň buýrugyň bilen Arslan Besasurynyň Bagdatdaky köşgümizi kelete edendigini-de, iki ýüzden gowrak hadymymy, hyzmatkärimi öldürendigini-de bilýärin.
 - Yeri, onsoň, sen maňa bu zatlar üçin bargähiňe salyp jeza berjek bolýarsyňmy?
 - Saňa jeza bermegi Allatagala tabşyrýaryn, ýöne näme üçin maňa sütem edýärsiň?!
 - Wa-weýla, onuň sebäbini bileňokmy? Togrul köp zatlar babatda seniň sözüňden çykanok. Arslan Besasury ylalaşyk isläp baranda, soltany onuň garşysyna goýan kim? Sen! Kabyl-a seniň bilen Togrul hakda gürleşmekden gorkýár.
 - Diýmek, ýene köşkde seniň öz jansylaryň bar-da?!
 - Maňa gözüň öwrenişipdir...
- Altynjan atyndan düşdi-de, bargähe bakan ýöräp ugrady.
- Ybraýym özüniň on sany jandary bilen Altynjan hatynyň yzyna düşdi. Altynjanyň: «Yzyňdakylaryň näme?» diýen terzde

seredip durandygyny görüp, yzyndakylara «Siz galyň!» diýip buýurdy, ýeke özi bargähe bakan ýöredi:

– Seniň peýkeriňde peri gatanjyň bar bolaymasyn, Altynjan hatyn? Sen birjigem garramansyň. Şol öňki tejelliňi saklayársyň. Seni hatyn edinmesem, ömrüm ömrem däl. Togruly öldürsem, nika maňa düşyär. Ýone ony öldürmäge meniň elim baranok. Walla, çynam.

Altynjan bargähiň gapdalyna baryp saklandy, Ybraýymyň içerik girmegi üçin eli bilen mürähet etdi.

– Owallan sen gir!

– Bize seredip durlar! Men – hatyn. Eger senden öň girsem, seniň adamlaryň nähili pikir eder?

– Dogry aýdýarsyň! Ilki men gireýin, men soltan ahyryn.

– Birinji gezek soltan bolmak isläniňde saňa goltgy beren kişiler – Togrul soltanyň ýanynda işläp ýören wezir-wekiller eken. Bu gezegem saňa gylaw bereniň Togrul soltanyň ýa-nyndaky wezipeli adamlardygyny aňýaryn. Adamlar seni gowy goryärler. Sen bihal adam däl.

– Dogry aýdýarsyň. Men bihal adam däl. Sen maňa dogry baha berdiň. Men soltan bolmaga mynasyp adam.

– Meni bir zat geň galдыryar. Togrul soltanyň duzuny iýip, Gurhandan wepadarlyk kasamyny içip, seniň bilen nahان dildüwşük geçiren, soltana dönüklik eden biž kişiler saňa wepa bererler öydýärsiňmi?

– Maňa dönüklik etseler, damaklaryny çalaryn. Men ola-ra, Togrul ýaly, geçirimlilik etmerin.

– Men olaryň kimlerdigini čak edýärin.

– Anyk bilyän dälsiň, ýone men saňa açyk aýdaýyn. Ol – Ärdeşir Magmarany.

– Dönüge güzeşt bolmaz! Hany, içeri gireli.

– Seniň bu sözüňden soň maňa içeri syrly görünýär.

Altynjan öz-özüne käyindi: «Aý, Altynjan, Altynjan! Bärden gaýdýan ýerleriň kän-ow seniň! Bu sözleri aýtmak nämä gerek boldy saňa?! İçeri giren bolsa, iş bitýärdi. Zenanlar mydama bilesigelijiliginin pidasy bolýarlar. Ynha, meniň bilesigelijili-gim sebäpli bar zat bulasdy».

– Ybraýym, men seni hiç bir zatdan gorkmaýan batyr gerçek hasaplap ýördüm. Belki, ilki men girerin?! Ä?!

– Altynjan hatyn, men saňa ynanýaryn. Ýöne seniň ýaňky sözleriňden soň bargähiň içi maňa hakykatdan hem şübheli, gorkuly görünüýär. Sag egnimde oturan perişdäm maňa: «Ybraýym, içerik girme!» diýýär.

– Girmäge gorkýarsyňmy? Onda ýagdaýlar üýtgeýär. Başgaça cemeleşmeli bolýarys. Onda içerdäkiler daşaryk çyk-maly bolarlar – diýip, Altynjan içerdäkilere eşitdirmek maksady bilen oran turuzdy. – Kabyl daşary çykyp, maksadyna ýeter. Ol derrew daşary çykar. Seni zor bilen içeri salsyn!

– O nähili içerdäkiler? Sen: «Bargähiň içinde hiç kim ýok» diýdiň-ä? Icerde kim bar? Kim bar bolsa, goý, daşaryk çyksyn!

Altynjan hatyn baş atdy:

– Goý, seniň diýeniň bolsun! Goý, içerdäkiler daşary çykyp, seni içeri salsynlar. Kabyl howluksyn, ýagdaýlar üýtgedi!

– Nämé, nämé?! – Ybraýym towsaryldy, nämäniň-nämé-digine düşünip, hyrra yzyna öwrüldi, gaçmaga welin yetişmedi: Altynjan onuň üstüne topuldy. Ony yüzin ýykyp, bogmaga başlady.

Bargähiň tutusy bat bilen serpildi. İçerden ýedi pählewan çykyp, «Ýa Hu!» diýip gygyryşyp, Altynjana kömege yetişmek üçin ylgady. Ybraýymyň haýyna-waýyna bakman, sähel salymda ony bargähiň içine saldylar.

Altynjan sähelçe diňşirgendi. Bargähiň içinden bogulýan kişiniň aýylganç sesi duranylaryň depe saçlaryny syh-syh etdi. Şol galagoply pursatda Altynjan hatyn özünden gitdi: duran ýerinden arkan ýkyldy.

– Kabyl, Altynjan hatyn ýkyldy! – diýip, kimdir biri gygyrdy.

Kabyl ylgap geldi, uýasynyň başyny ýerden gösterdi:

– Mähriban doganym!.. – diýip endiredi: – Altynjan!..

Altynjan uzak ýatmadı, özüne geldi, gözlerini açdy:

– Kabyl, maňa nämé boldy?

– Sen özüňden gitdiň.

– Ybraýym nirede?

– Arkaýyn bol, doganym, iş bitdi, ony ele saldyk.

- Taňry ýalkasyn, Kabyl, Taňry ýalkasyn! Ähliňize taňry-ýalkasyn!
- Ýeri, ýagdaylaryň niçik?
- Men köp ýatdymmy?
- Ýok, ýok, köp däl!
- Doganyň, maňa tekge ber, men ýerimden galaýyn.

Kabyl Altynjanyň gozganman ýatmalydygyny, çünkü derdiniň agyrdygyny bilyärdi, ýöne häzirki pursatda onsuz hiç bir zat çözüljek däldi, ol juda gerekdi, sonuň üçin hem iki jahan owarrasy halda Altynjanyň ýerinden turmagyna, ata atlanmagyna hemayat berdi.

Altynjan Ybraýymly mesele beýle aňsat çözüler öýtmändi. Onuň göwnüne, ähli zat ýalan ýalydy.

Iki yüz elli ýyldan-da gowrak wagt mundan oval Harun ar-Raşidiň guran tilsimi, Altynjanyň durmuşynda gaýtalandy³!..

Harun ar-Raşidiň bu tilsimi Altynjanyň hoşuna gelipdi. Sonuň üçin ol bu tilsimi peýdalanmagy ýüregine düwdi. Mak-sadyny hiç kime aýtmady. Bu töwekgelligiň amal tapmagyny Biribardan dileg etdi.

Altynjan bu tilsime aýratyn umyt baglady, ýöne diňe munuň bilen hem çäklenmedi. Ätiýaçdan ýene iki tilsimi goşmaça peýdalanmagy makul gördü.

Ol iki tilsimiň biri Ybraýym ynalyň egindeşleriniň maşgalalaryny, garyndaşlaryny girewde saklamakdy, ikinjisí, Ybraýymyň goşun serkerdelerini öz tarapyna çekmek üçin ogryn gepleşikler geçirmekdi.

Altynjan Ybraýym ynalyň iň ýakyn egindeşleriniň Reýde, Bagdatda ýasaýan maşgalalaryny alyp gelmegi Ýagysyán hana tabşyrdy.

Ybraýym ynalyň goşunynyň serkerdelerbasysy Abul Muzapbar, garyndaşy Ärdaş, serkerdesi Mansur Azhary, arizi Hasan Söbügi, wezirleri Tahir Ryza, Beşer ibn Hapyz Reýde ýasaýardylar. Ärdaşyň alty oglu bardy. Onuň alty oglunuň ikisi ýanyndady. Galanlary, ýaş bolansoň, öýlerindedi.

Emir Ýagysyán Ybraýymyň gullugundaky serkerdeleriň maşgalalaryndan on sany aýaly, otuzdan gowrak çagany Hemedana alyp geldi. Altynjan Abul Muzapbar, Tahir Ryza, Ärdaş,

Mansur Azhary, Hasan Söbük, Beşer ibn Hapyz bilen nahانlykda gürleşmek üçin emirler Hapban Endikänini we Bu-l-Kasymy gönderdi, olara eger Togrul soltana garşy söwesseler, onda olaryň çagalarynyň, tohum-tijiniň öldüriljekdigi habar berildi.

* * *

Mübärek han elliňini galgadyp bargähden çykdy. Onuň elinde Ybraýym ynalyň başyndaky Togrul soltanyň altyn jygasy bardy.

Ybraýym ynalyň ýany bilen atylar jabjynyşdylar:

– Siziň edyäniňiz näme? Siz Ybraýymy öldürmäge, onuň mukaddes begzada ganyny dökmäge neneň het edip bildiňiz?! Ybraýym ynalyň gany dökülmeli gan däldir!

Bu kişiniň janykmasy ýöne ýere däldi. Soltan nesliniň gany mukaddes gan hasaplanýar. Soltan – Perwerdigäriň ýerdäki wekili. Onsoň soltanyň neberesiniň biriniň ganyny dökmek musulmançylykda iň gabahat günä hasaplanýardy, soltan ýa-da soltan neberesinden biri öldürilmeli bolsa, onda onuň ganyny çykarman öldürýärdiler. Köplenç ýaýyň kirşi bilen bogup öldürýärdiler ýa-da dardan asýardylar.

Bargähden çykanlaryň altyn jygany galgatmaklary Ybraýym ynalyň älemden gaýyp bolandygyny aňladýardy.

– Muhammet Togrul sultan!

– Muhammet Togrul soltana hamdy-salawat bolsun!

Bu alkyşy birden elli müň esgerli goşun jem bolup gygyrdu.

Ybraýym ynalyň yzyna düşüp gelen atylar iki jahanowarasy bolup, näme etjeklerini bilmän, birek-bireginiň yüzüne seredişip, alakjaşyp durdylar. Ynanmaz ýaly däldi: bargähden çykan ýedi pählewanyň elliňindäki hanjarlary, egin-eşikleri gyrmazy gandy! Aslynda welin, bu ynallylaryň gözlerini güydüşdirmek hemem howlaryny basmak üçin Altynjanyň tapan çykalgasdy. Ybraýymy ýaýyň kirşine bogup öldürmek makul bilnipdi. Pählewanlaryň üst-başlaryna dört-bas jam dowar gany dökülipdi.

Altynjan hatyn Ybraýym bilen gelen atylara garap gygyrdu:

– Ybraýym pahyryň ýakyn adamy meniň ýanyma gelsin!

Atlylar öz aralarynda gürleşdiler, onsoň olaryň arasyndan gyr atly, pişge murtly, gaba telpekli kişi gorka-gorka geldi.

Altynjan bu serkerdäni gören bädyna tanady. Ol bu serkerdäni öň hem görüpdi. Bu serkerdäniň ady Ärdaşdy, Ybraýymyň iň ýakyn adamydy.

Bu serkerde Altynjana kän-kän hunabalar görkezen Şamäligi tutup getirip beren serkerdedi.

Şamäligi tutup dyza çökeren serkerdäni, heý, Altynjan unudarmy? Onuň bu serkerdä goýyan hormaty uludy, ýöne ol Ärdaşy tanamadykdan boldy:

– Adyň näme?

– Siz meni tanaýarsyňyz ahyryny!

– «Adyň näme?» diýip soraýaryn!

– Adym Ärdaş.

– Togrul soltanyň ýagdaýyny aýt maňa!

– Togrul beg, hatyn, el-Jeditde göztussagy bolup otyr. Ýagdaýy gowy däl, ýöne jany sag.

– Meni diňle, Ärdaş! Sol depäniň üstünde duran çagalary görýärsiňmi?

– Görýän. Eşitdim, aýtdylar.

– Sol çagalaryň içinde seniň dört sany çagaň bar. Sähel gysyk hereket etseň, seniň şol dört çagaň kelleleri kesiljekdir. Düşnüklimi?

– Çagalarda näme günä bar?

– «Düşnüklimi?» diýýärin men saňa?

– Düşnükli...

– Men seni şu günden başlap Hemedan şäherine şihne belleyärin.

Ärdaş sakawlady:

– Ybraýym...

– Men aýatda diri adamlaryň gürrüňini edýärin. Düşnüklimi?

– Düşündim, Altynjan hatyn, düşündim.

– Seni näme üçin ýalkaýandygymyň sebäbinizi özüň aňýansyň.

– Aňýaryn, Altynjan hatyn, aňýaryn.

– Häzir şu ýerik Sistandan Çagry soltanyň ogly Alparslan geler. Ol gelyänçä Muhammet Togrul soltanyň üstünden guş

uçup geçip bimaza etse-de, seni ýedi arka tohum-tijiň bilen ýedi
gat ýeriň aşagyna sokaryn. Düşnüklimi?

– Düşnükli, hatyn, düşnükli!..

Altynjan öz-özüne geň galdy: «Düşnüklimi?» diýen sowaly köplenç Togrul soltan gaýtalayárdy. Bu gün, görüp otursa, Altynjanyň özem edil soltanyň gürleyiš äheňinde gürleyär.

Ärdaş ýere çöküp, ýeri togap edip, Altynjan hatyndan aman diledi:

– Çagalaryma aman beriň!

– Tur ýeriňden! Alparslan gelyänçä, soltanyň goragynda özün dur. Hasabaty senden sorajakdyryny. Maňa hazır soltany görkezersiň.

– Lepbeý, hatyn!

Ärdaş bir böküşde atyna mündi.

Altynjan Ybraýym ynalyň atylarynyň ýanyna bardy:

– Eşitdim-eşitmedim diýmäň, Togrul soltanyň garşysyna gi-
den kişi hut süýtdeş dogany bolsa-da ýok edilýändir. Siziň aman
galmagyňyz wepaňza bagly bolar. Men Ärdaş Hemedanyň
şihnesi belleýarin. Biziň goşunymyz şahere girende bitiniň
burny ganaýsa, ähliňizi uçdantutma gyrjakdyryny. Soltanyň gora-
gynda meniň yüz haşymym bolar. Meniň haşymalarynyň her bir
sözi siziň üçin kanun bolmalydyr! Düşnüklimi?

– Düşnükli!.. – diýip, ynallylar başly-barat gygyryşdylar.

Altynjan soltanyň ýagdaýyny görüp gaýtmak üçin üç yüz at-
lysyny yzyna tirkäp, şahere ugrady.

Mübärek han şahere ugran Altynjan hatynyň öňünden çykdy:

– Möhüm habarym bar.

Mübäregiň bu sözünden soň Altynjan hatynyň yzyndaky at-
lyalar biraz gapdala çekildiler.

Altynjan hatyn Mübäregiň galagoplulygyna geňircendi:

– Mübärek han, näme boldy?

– Men siziň içki howsalaňza düşünýarin, ýöne hazır siziň
şahere girmegiňiz dürs däl. Azajyk sabyr ediň. Entek şäherdäkiler
Ybraýymyň öldürilendigini eşidip yetişenok. Olaryň ählisi Tog-
rul soltana, size garşı çykma het edip bilen adamlar. Olar
sizi görseler, bagtlarynyň ýatandygyny aňsalar, gorkularyna,
janhowullaryna herki wagsylygy etmekleri mümkün. Biraz taga-

pyl eylän! Şäherdäkiler Ybraýymyň kysmatyny eşidip, mugyra gelsinler. Oňa çenli garaşyň! Töwekgellik etmäň, hatyn! Siz in esasy işi etdiňiz. Indi siz rahatlanyň. Häzir şu ýere men Togrul soltanyň alyp geleýin.

– Eh, Mübärek han, sen meniň ýüregimi görmegi başarıyan bolsadyň, onda sen bu sözleriň aýtmazdyň. Häzir meni hiç hili güýç Togrul soltanyň diriliginı görmek maksadymdan saklap bilmez. Edil şu pursat öljetimi görüp-bilip dursam hem men soltanyň ýanyna ylgaryn. Meni rahatlandyryp biljek ýeke-täk ýer – soltanyň ýany.

Mübärek han hyrçyny dişläp yza çekildi. Haydan-hay Altynjanyň goragynda bolmaly jandarlaryň sanyny artdyrmaga girişdi, öz serkerdelerine anyk görkezmeler berdi. Altynjanyň barýan ugrunda öz esgerlerini goýdy. Altynjan hatynyň öňündenem, yzyndanam, sagydyr solundanam üç-dört hatar haşymalaryny ýöretti.

Ärdaş Altynjan hatyna Togrul soltanyň göztussagy bolup oturan el-Jedit köşgündäki otagyny görkezdi.

Altynjan adamsynyň tirsekläp oturandygyny penjireden görüp, damagy doldy.

* * *

Birden garaşylmadyk ahwalat ýüze çykdy:

– Kim Ybraýymy öldürmäge het etdi? Şu heleyimi?

Altynjan ýeňsesinden çukan sesi tanady. Bu Ybraýymyň weziri, naýyby Tahyr Ryza bolmaly.

Somalak telpekli bu kişi Anuširwanyň ýegre şepesi bolmaly. Anuširwan Altynjana, Togrul bege ýalbar-ýakar edip, ony goşunyň arızınıň kömekçisi edip işe aldyrtdy. Soňam Ybraýymyň ugunuň ýekeläp, ony oňa wezir belletti.

«Men sizden bütin ömrüme razydyryny. Men siziň sadyk, we-paly guluňyz bolaryn» diýip ant içip, awy ýalan kezzap bu gün Altynjanyň üstüne sürünp gelýär.

Altynjan hatyn özünüň goraljakdygyny bilyärdi, ýöne özünü goramagy jandarlaryna ýetirmedи: adamsynyň sowgat beren as-

fury hanjaryna elini ýetirdi, şeýlebir çaltlyk bilen yzyna öwrülip, hanjaryny Tahir Ryzany nyşanalap atdy.

Hanjar ýigrimi-otuz esgeriň öňüne düşüp gelýän Tahir Ryzanyň çep döşüne çumdi.

Hiç kimse Altynjan hatyndan beýle çalasyn herekete garaşman eken. Ähli kişi doňan ýaly bolup, somalak telpegi çarhypelek deýin tigirlenip giden Tahir Ryzanyň hokurdap ýkylyşyndan gözünü aýyrman durdy.

Altynjan dergazap bolup gygyrdy:

– Yene kimiň ölesi gelýär?!

Megerem, ölesi gelýän başga ýók bolarly, hiç kimden ses selem çymady.

– Külli musulmanyň, ýedi yklymyň soltany birdir! Ol Muhammet Togrul soltandyr! Muhammet Togrul soltana garşy çykan her kesiň başy ölümlidir! Düşnüklimi? «Düşnüklimi?» diýýarin men size?!

– Düşnükli! – diýip, ähli kişi seslendi.

Ýigriminji hekayat

AT ÇAPMAZ, BAGT ÇAPAR

Betbagtlyk mydama garaşman durkaň gelýär.

Ýöne Altynjan Hemedanda betbagtlygyň gelmegine herdem garaşyardy. Şol garaşylan betbagtlyk hem Togrul soltanyň goragynda bir ýarym müň esger goýup, ýaňy ata atlanjak pur-sady bir näkeşiň atan oky bolup çawup geldi.

Ok Altynjanyň ýaraly bagrynyň gapdalyndan çümdi.

Altynjan ses edip içine çümen peýkamy bat bilen sogurdyda, zyňyp goýberdi. Okuň gelen tarapyna seretdi.

Ok atan adamy derhal tapdylar.

– Şony meniň ýanyma tutup getiriň! – diýip, Altynjan hiç zat bolmadyk deýin ýoluny dowam etdirdi.

Altynjanyň ýanyndakylar ondan gözünü aýyrman seredyär-diler. Çünkü onuň bolsy geňdi, juda geňdi.

Altynjan hatynyň döşünden ikinji gezek ok çümdi ahyryn!

Ok atan kişini tutup getirdiler.

Altynjan başyny dik tutup merdi-merdana duran kişini görüp aňk boldy.

– Wa-weýla, asyl, bu sizmi?

– Elbetde, men!

– Siz atdyňyzmy?

– Elbetde, men atdym! Hudaý seni ýene gorady, ýogsam meniň atan okumdan aman galýan adam ýokdy.

Altynjan näkesi tutup duran esgerlere kesgin aýtdy:

– Goýberiň ony!

– Muny goýberip bolmaz! Muny kerçem-kerçem etmesem, içim sowamaz. Bu meniň daýymy öldüren ganhor ahyryn! – diýip, Kabyl gahardan ýaňa titir-titir etdi.

Altynjan sözünüň diňlenilmekdigiňi aňyp, soň bu hakda hiç zat diýmedi.

Sähel salymyň içinde Janahyr halwaçyny dogram-dogram etdiler.

Altynjan Kabylyň tekgesi bilen atyna atlandy.

Yzdan gelýän Kabyl ýuwaşja seslendi:

– Altynjan, ýagdaýyň niçik?

– Gow!

– Senden gan akýar. Atyň eýeri eýýäm garagan boldy. Häzir ganyň saklamasak, ölersiň.

– Maňa hiç zadam bolmaz.

Hemedanlylar ýola çykypdylar. Olar Altynjan hatyna buýsanç bilen seredýärdiler, ellerini galgadýärdylar.

– Altynjan hatyn! Altynjan hatyn!

– Men gyzyma seniň adyň dakdym, Altynjan!

Ýerli ilatyň Altynjan hatyna goýýan hormaty çäksiz uludy.

– Altynjan, dur, ganyň saklaly, ýogsam soň giç bolar.

– Diýäniň näme seniň, Kabyl?! Görärmىň, ilat meni nähili hatyralaýar?! Şularyň öňünde men ýaramy daňaýynmy?

– Hatyra jandan ileri däldir!

– Gepleme!

– Altynjan, sen meni bütin ömrüme haýran galdyrdyň. Sen bedeniň etden-ä bolmaly däl. Sen demirdensiň, belki, ondan-da berk zatdan ýasalansyň!

Altynjan jogap bermedi.

Kabyl tebip tapyp getirmekleri üçin üç-dört sany jandaryny gönderdi.

Ybraýym ynalyň gullugyndaky wezirdir-serkerdeleriň dogan-garyndaşlarynyň arasında bir tebip aýal bardy. «Derrew şol tebip aýaly Altynjanyň bargähine alyp gelmeli!» diýip, Kabyl tabsyryk berdi.

Altynjan hatyn şäherden çykyp, öz Wahan obasyndaky bargähine barýança atyny gorgunyna sürüp, ýoluň iki gyrasyndaky adamlara ellerini galgadyp, kä ýerde durup, adamlar bilen halahwal soraşyp gitdi.

Altynjan hatynyň gany halys azalan bolarly, bargähiň deňinde ol özünden gidip, atdan ýkyldy, Kabyl ony saklamaga yetişmedi.

* * *

Onuň özüne gelmegin aňsat düşmedi: ganyny duruzdylar, em etdiler. Ol daňdana çenli özünü bilmän, aram-aram tisginip ýatdy. Özüne gelip, Kabylyň üstüne gygyrdy:

– Kabyl, sen näme üçin bu ýerde dursuň?

– Eýsem men nirede durmaly?

– Soltanyň ýanynda bolmaly, soltanyň! Ol açdyr. Meniň hansalarym Syddyhy derrew tap. Goý, ol iň gowy tagamlary, nazy-nygmatlary äkidip, – sen ýanynda dur! – soltany naharlasyn!

– Soltanyň ýagdaýy gowy. Sen öz aladaňy et, Altynjan!

– Men, näme, başga biriniň aladasyny edýärinmi häzir?!

Men öz aladamы edýärin. Soltan – meniň aladam!

– Soltan aç galmaž, gaty arkaýyn bol!

– Etjek dälmi? Onda «Etjek däl!» diýip, göni aýt. Maňa seniň akylyň gerek däl! Sen etmek islemeseň, özüm ederin – diýip, Altynjan ýerinden turmakçy boldy. Göwresini gösterip bilmän, entirekläp gitdi. Derrew ýanyndaky hyzmatkärler oňa tekge berdiler. Ony düsegine geçirip ýatyrdylar: – Hey, janymy ynanar ýaly adam ýokmy şu töwerekde? – diýip, Altynjan ýatan ýerinden gygyrdy.

– Ynansaňyz, men bar – diýip, Mübärek han seslendi.

– Men saňa ynanýaryn, Mübärek. Derrew meniň hansalarym Syddyhy tap. Goý, ol meniň üçin taýýarlan naharyny eltip soltana iýdirsin. Soltan naharlanyp bolýança başga hiç bir zada üns berme. Bar ünsüň soltanda bolsun...

– Altynjan hatyn, men hansalaryň ýanyna barýaryn. Men häzir Syddyhy taparyn. Ähli zady aýdysyň ýaly ederin – diýip, Kabyl seslendi.

Haýran galáymaly, şu sözleri aýdyp, Kabylyň hansalaryň yzyndan gitjekdigini eşidenden soň Altynjan hatyn ýene özünden gitdi. Ol üç gün özünü bilmän ýatdy. Dördünji gün özüne geldi, akgylaryň hemáyatı bilen oturdy, ýene adamsy barada sorady:

– Togrul begiň hal-ahwaly niçik?

– Gowý, ähli zatlar gowy, siz hiç bir zadyň aladasyny etmäň – diýip, akgylar Altynjan hatynyň daşyna üýsdüler. – Ybraýymyň adamlary toba geldiler.

– Alparslandan näme habar bar?

– Şu gün, giç galsa ertir geler.

Naharlanmagy üçin gowy görýän tagamyny – tutmaç bilen gowrulan togdary etini getirip berdiler. Altynjan gowrulan togdary döşuniň birini agzyna ýetirdi. Şol pursat nämedir bir zat ýadyna düşen dek doňdy galdy. Gözlerini süzüp, nämedir bir zady ýatlamakçy boldy. Megerem, ýadyna salyp, bilmedi, ol howlukmaç seslendi:

– Kabyl! Kabyl, sen nirede?

Kabyl derrew Altynjanyň dergähine geldi:

– Kabyl, Anuširwany wagtly-wagtynda naharlap durmak barada tabşyryk beripmidiň?

– Tabşyryk bermek nämä gerek, özlerem bilyändirler.

– Wah, doganym, janymy ýakma meniň, kim ol özünden biliп etjek?! Tabşyryk bereniňde etselerem, razy bolaýmaly ahyryn adamlardan. Eger hiç kime görkezme bermedik bolsaň, onda serkerdeleriň birini şu pille ugrat. Goý, ony gowy naharlasynlar. – Altynjan öňündäki gowrulan togdary etini saçaga dolap, Kabyla berdi. – Hajyp Abdyrahman Agajyny ugrat. Anuširwan gowrulan togdary etini gowy görýär, şularы iýsin.

– Goý, ol aç otursyn!

– Ýok, ýok, beýle diýme. Derrew ugrat. Tabşyryk ber, ony wagtly-wagtynda naharlasynlar.

– Sen öz ryskyň iý, Anuširwana başga taparyn.

Kabyl çykyp gidenden soň, Altynjan gapydanyna ýüzlendi:..

– Kermandan Gurt geldimi?

– Şu gün, giç galsa, ertir geler.

- Ýakut geldimi?
- Şu gün, giç galsa, ertir geler.

Altynjan hatyn Alparslanyň gelerine, Togrul soltany halas ederine garaşyardy. Onuň bu islegi ýone ýerden däldi. Soltanyň Alparslandan göwnüniň galan ýeri bardy, ol bu hakda açık aýt-maýardy. Şeýle-de bolsa, muny Altynjan aňýardy.

Altynjan hatyn Alparslany biçak gowy görýärdi, onuň üstünliginde öz yhlasynyň miwesini görýärdi. Alparslanyň durşuna gujur, durşuna pähimdigи barada eşidende galkyjaklaberyärdi. Ol Alparslanyň lalasy bilen aralarynda hiç hili düşünişmezligiň bolmazlygyny isleyärdi. Ýone, hany, isläniň mydama bolup durmy näme!

Alparslan ýaşlyk edip, ynak Ýusup Bazyrganynyň ýanynda ýüregini açypdy. Ana, şol hem ony lalasynyň ýanynda dili gysga edipdi. Altynjan Alparslanyň Ýusup Bazyrganynyň ýanynda näme diýenini, hernäçe çalyssa-da bilip bilmändi. Alparslan soň ol hakda ejesine-de hiç zat diýmändi. Onuň ýeke-täk bir diýen sözi Altynjanyň ýadynda galdy: «Walydam, köşkde öz mertebäňi saklap gezmek Alynyň ala meýdanynda darkaş gurmakdan on esse agyr hem çylşyrymly. Köşkde adam adamyň, gep gepiň yzynda».

Togrul soltan: «Alparslan gaty köp zat isleyär. Ony görsem, meniň myrryhym atlanýar. Goý, ol, iň gowusy, Horasanda Cagry begiň ýanynda bolsun!» diýipdi.

Alparslanyň Fesa sáherine nahانlykda çapawulçylyk etmegi Togrul soltanyň köne nägileliginiň üstüne urna bolupdy. Sondan soň ol Alparslany wasp etmesini goýupdy, asyl onuň adynyň tutulmagyny islemeýärdi.

Cagry begiň başga bir oglunuň – Süleymany mirasdüser billemek bilen, Togrul beg Alparslandan göwnüniň galandygyny ýaşyrjak bolup durmandy.

Süleyman on ýedi-on sekiz ýaşlaryndaky goç ýigitdi. Ol eýýäm iki oğluň atasydy. Onuň batyrlygyna, adamkärçiligine, serkerdeligine Togrul begiň syny oturýardy.

– Soltanlygymy men diňe Süleymana ynanyp biljek – diýip, Togrul beg aýdýardy. – Nesip bolsa, Süleyman Seljuk soltan-

lygynyň çägini has giňelder, ýedi yklymyň soltany bolup, dünyäni musulman sultanlygyna öwrer.

Süleyman yhlaslydy: Togrul begiň ýanyndan aýrylmaýardy, hyzmatyny etmekden ýadamaýardy. Ol edeplidi, sowatlydy, arap, pars dillerini bilyärdi. Ol terkidünýädi. Bar wagtyny kitap okap geçirmegi gowy görýärdi.

Altynjan hatyn Süleymany hem gowy görýärdi, ýöne Alparslan onuň üçin has ezizdi.

Häzirki döwürde Alparslan Sistanyň köp ýerini teshyr kyläpdy. «Şanamanyň» watanyň¹ öz tabynlygyna geçirmek üçin Merwden gaýdypdy.

Togrul sultan Süleymany özüne wezir belläpdi. Nirä gitse, ony ýanyndan aýyrmaýardy. Altynjanyň göwnüne, şu gün soltany Alparslan gelip halas etse, başky mähirli gatnaşyk ýene öňki akaba düşäýjek ýalydy. Altynjan soltanyň Alparslany: «Oglum!» diýip, ýene öňki ýaly ezizlemegini yzyny üzmän Allatagaladan dileg edýärdi.

Onuň saklanmagynyň ikinji bir sebäbi hem bardy.

Özüni Ybraýymyň zulumyndan aýal maşgala – hatyny halas etse, Togrul soltanyň muny özüne namys biljekdigi gutulgysyzdy. Meger, sultan adamlaryň yüzüne seretmäge namys eder? «Soltanyň başaryp bilmedik zadyny hatyn başarıar. Diýmek, sultan hatynça ýok eken» diýip, haýsydyr bir agzyýelli ýelemyüwlediň aýtmagy-da mümkün. Ýogsam Mübarek han-da, Hapban Endikäni-de, emir Uhjury han-da, Ysmaýyl-da, Kabyl-da soltany azat etmäge gaty dyzmaçdy. Dogrusy, Altynjanyň bütin ömrüne eden arzuwy-da soltana özüniň bihal hatyn däldigini görkezmekdi, ýone bu gün bütin ömrüne eden pikirinden el çekdi. «Äriňden rüstem boljak bolma. Är är ýerinde, hatyn hatyn ýerinde bolanda ýasaýış has gözeldir. Ärden rüstem bolmak agzalalykdan nyşan. Men soltany diňe bir sultan hökmünde däl, eýsem ärim hökmünde-de hormatlamaga borçly».

«Soltan göztussagy bolup ýeke dem salymlyk hem oturmasyn. Soltany cykaraly!» diýip, Kabyl iki gezek Altynjanyň ýanyna geldi.

«Garaş! Alparslan gelsin!» diýip, Altynjan jogap berdi.

«Altynjan, men-ä saňa düşünýän däldirin, walla. Şeýle şanly pursady näme üçin Alparslana bermekçi bolýarsyň? Entek ol ýaş. Onuň ýeňişleri öňde!»

Altynjan hatyn özüne Kabylyň düşünmeýändigine, düşün-dirmäge bolsa rowgatynyň ýokdugyna gynandy.

* * *

– Emir Alparslan gelýär!

Ýaňja-da ýerinden galmaga mejaly bolmadyk hatyna nire-dendir bir ýerden tükeniksiz kuwwat-gaýrat geldi. Ol zöwwe ýe-rinden galdy:

– Eşidýärsiňizmi, Alparslan gelýär! – diýip, töweregindäki-lere seretdi.

– Hatyn, siz turmaly däl. Ýaraňyz birden beterleşäýmesin.

– Diýäniň näme seniň?! Meniň düşekde ýatanymy gör-se, Alparslanyň ýüregi ýarylmazmý? Meni derrew geýindiriň. Özem Alparslan maňa ok atylandygyny bilmeli däldir. Düş-nüklimi?

– Düşnükli, hatyn, düşnükli – diýip, Mübärek han Altynjan hatynyň öňünde tagzym etdi.

Altynjan hatyny isleýsi ýaly geýindirdiler. Şondan soň ol Alparslany garşylamak üçin daşaryk çykdy.

Alparslan almyş müň atly bilen geldi.

Ol walydasynyň ýanyna gelip, ýekedyz oturyp, oňa tagzym etdi.

– Geldiňmi, oglum?! – diýip, Altynjan Alparslanyň başyny sypady: – Sen-ä är ýigit çykypsyn.

– Walydam, walydym nirede?

– Walydyň saňa garaşyp otyr.

– Ony näme üçin özüňiz çykarmadyňz?

– Soltany özüň halas et, Alparslan! Bar, balam, bar, lalaňy alyp gel! Onuň içi gysýandyr. Seni göresi gelýändir. Men size şu ýerde galaşaryn.

Alparslan yzna garaý-garaý gitdi.

Altynjan beýik Hegmatan depäniň üstünde bargähiniň ýa-nynda durup, dem sanap soltanyň gelerine garaşdy. Onuň bar ünsi Hemedanyň günbatar derwezesindedi.

Altynjanyň nazary birden al-asmanda gaýyp ýören bür-gütde saklandy.

Bürgüt ganatlaryny käte bir ýáýallyk bilen gymyldadyp, As-manda gaýyp ýördi.

Ýok, ýok, täsin, hakyt aşak bakyp dur ol!

Ol Altynjana seredýän bolsun gerek.

Altynjan Tümen daýysyny ýatlady. Daýysy: «Beýik Allada bihasap zat ýok. Siz meni gowy görýärsiňiz, men size gerek, rast, Alla sizden meni aýtyp alýan bolsa, onda ol size menden has gowy, menden has peýdaly birini berjekdir. Ýitirmän, tapyp bolýan däldir. Meni ýitirip, meniň ýerime tapjagyňz menden has gowy bolar... Meniň şu sözlerimi ýene on-ýigrimi ýıldan soň hakydaňda aýlarsyň. Ana, şonda: «Daýym hak aý-dan eken» diýersiň» diýipdi. Soňam: «Men bu panyda oglum Anuşirwana bürgüt bolup ýol görkezerin, bagt görkezerin» diýipdi.

Altynjan birden batly gygyrardy:

– Eý, bürgüt, ber gut! Ber gut! Maňa bagt ber! Togrul solta-na rowaçlyk ber! Goý, Togrul soltan derrew gelsin!

Altynjan hatynyň bu sözlerini goşun goldady. Ähli seljuk goşuny başly-barat bürgütten gut-bagt – Togrul soltanyň sag-aman gelmegini dilemäge başlady:

– Eý, bürgüt! Togrul soltana rowaçlyk ber!

– Togrul soltana salawatlyk ber!

– Ber gut! Ber gut!

– Togrul soltan – yslamyň din gylyjy! Togrul soltana hamdy-salawat bolsun! – diýip, goşun birsyhly gaytalamaga başlady.

Diňe bir şäheriň daşynda däl, içinde-de gowur artyp upgrady.

Altynjan Hemedanyň içinde ýaňlanýan seslerden Muham-met Togrul soltanyň ýola düşendigini, onuň ýene sähel salym-dan öz ýanyna geljekdigini aňdy.

– Togrul begim gelýär! Togrul soltanym gelýär! Musulmanyň guwanjy gelýär! Serediň! – diýip, Altynjan özbaşyna pysyrdady. Onuň bu pysyrdysyny eşiden ýaly, goşun:

– Soltan gelýär! Togrul soltan gelýär! – diýip gygyrdy.

Birtopar atly göründi. Iň öňden gelýän Togrul soltandy. Onuň yzyndan Gutulmyş beg bilen Süleýman mälik gelýärdi.

Togrul soltan atyny debsiläp, Altynjan hatynyň duran Hegmatan depesine çykdy. Adamsyny synlap duran Altynjan hatyn begenjine gözünden boýur-boýur ýaş dökdi.

Togrul soltan Altynjan hatynyň ýanyна gelip atdan düşdi.

Begençden ýaňa aglap duran hatynny ilkinji ýola görýän deýin, boýdan-başa synlady. Onuň bolup durşy öz minnetdarlygyny nädip beýan etjegini bilmeyän ýalydy. Ol hatynnyň sag elinden tutup, mähir bilen dillendi:

– «Hatyn» diýsem, hatyndan, «dogan» diýsem, doganym-dan zyýadam sen meniň! Seniň bu gaýduwsyzlygyň senden özge hiç kimse başaryp bilmez! Seniň bu hyzmatyňa minnetdarlyk bildirmäge hazır men söz tapmáýaryn, ýöne meniň saňa bolan buýsanjymyň, guwanjymyň çäksizdigini bil. Şu mahal seni bagryma basasym gelýär. Seni depäme täç edip goşunyň öňünden geçesim gelýär. Men seniň öňünde dik başımy egýärin, Altynjan! Saňa baş egýärin!

Togrul soltan hatynny garsa gujaklady:

– Yeri, ýaraň azar bermän durmy?!

– Wiý, siz ol barada-da eşitdiňizmi?

– Bilyärin, Altynjan, bilyärin.

Altynjan hatyn Alparslana: «Näme üçin aýtdyň?» diýen terzde seretdi.

Alparslan ýylgyrdy:

– Soltan ähli zady bilmese bolmaz-a!

Altynjan asfury hanjary elinde birki gezek saldarladı-da, Togrul soltana ýüzlendi:

– Begim, eger oňlasaňyz, siziň sowgat beren şu hanjaryňzy men bu gün Alparslana gowşurmak isleyärin. Goý, Alparslan mydama biziň ýeňsimiz bolsun!

– Saňa makul zat – maňa-de makul, Altynjan! – diýip,
Togrul beg hatynyna mähir-muhabbet bilen bakdy.

Alparslan Altynjan hatynyň öňünde ýekedyz oturyp, asfury hanjary kabul etdi:

– Senden umydymyz ulydyr, oglum!

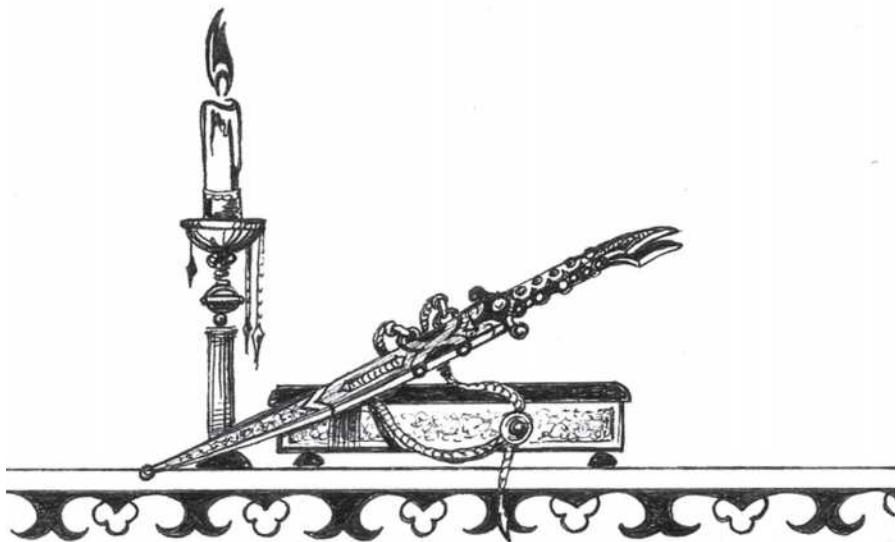
– Men sizi ýüřsakgal etmerin, walydam!

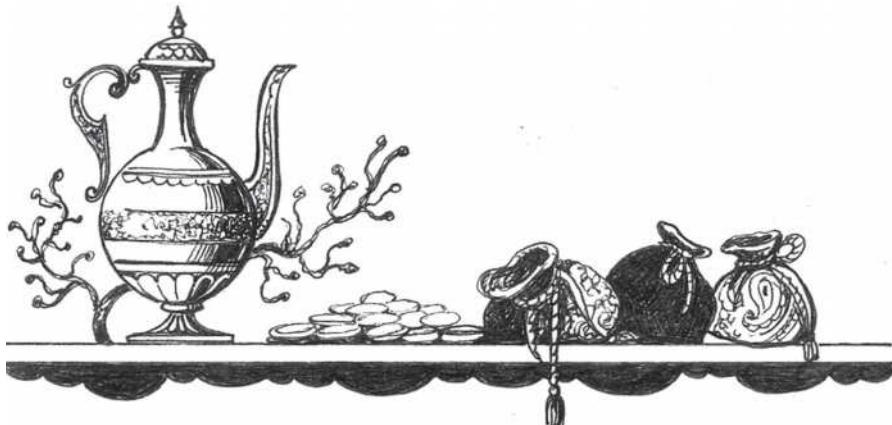
– Sen külli musulmanyň halallygy, sogaby bol.

– Naýyp! – Soltan Altynjana ýüzlendi: – Bu zatlardan soň
Hemedanda uly toý tutmasak, gelşiksiz bolar.

– Toýdan bolsun, begin! Şeýlebir toý tutarys! Bu toý halkyň
uzak-uzak wagtlap ýadyndan çykmaç, enşa.

– Goý,şeýle bolsun!

Ýigrimi birinji hekayat

ÝAKYNÝŇ YOLAN SAKGALY BITMEZ

Ýigrimi bir günden soň ýedi sany lukman Togrul soltanyň dergähine gelip, habarlaryny mälim etdiler:

– Kyblaýy älemimiz, gözüñiz aýdyň! Yanýoldaşyňzdan Ezraýyl elini çekdi – diýip, bagdatly lukman söze başlady, ýone onuň yzynda duran yspýhanly lukman kärdeşiniň sözünü haýal gördümi ýa makul görmedimi-nämemi, iki ädim öne saýlanyp, sözledi:

– Aly makam, tabşyrygyňzy ýerine ýetirdik. Alla bize ýardamçy boldy. Biz hazır siziň dergähiňize hatynyňza abanan ölüm howpunyň aýrylandygyny, nesip bolsa, Altynjan melikäňiziň saglygyny dikeltmäge güýümiziň doly ýetjekdigi size habar bermäge geldik.

Yzda duran lukmanlaryň birisi yspýhanly lukmanyň syňandan çekdi, şondan soň bagdatly lukman başky sözünü do-wam etdirdi:

– Kyblaýy älemimiz, gözüñiz aýdyň! Ýigrimi bir güne çeken yħlasymyz ýerine düsgi. Altynjan hatyna abanan howp aradan aýryldy. Biz size bu begenjimizi ýetirmäge geldik.

Bu habary eşiden soltan tagtyndan düşüp, lukmanlaryň ýe-ke-ýekeden elini gysyp, minnetdarlygyny bildirdi:

— Ыеди baş lukmana iki müňden, galan ýigrimi baş lukmana bir müňden dinar hedye bermeli – diýip, soltan Süleyman mälige görkezme berdi.

Beytilmal diwanynyň sahyby Bu-l-Kasym dessine lukmanla-
ra içi dinarly haltajyklary paýlap çykdy.

Soltan hatynynyň halyny soramak üçin bärgähinden çykdy.

Soltanyň hem Altynjan hatynyň bargähleri şindem Hemedan şäheriniň gapdalyndaky Hegmatan depesiniň üstündedi. Soltan ýolda Altynjanyň kösenmeginden ätiáç edip, şu depäni özüne düşleg edinipdi. Özuniň bargähini-de hatynynyň bargähiniň gapdalyndan dikipdi.

— Altynjan hatyn aýak üstüne galýanca biz şu ýerde bolarys – diýip, soltan kesgitli aýdypdy. Şondan bări soltanyň özi-de hiç ýerik gidenokdy.

Togrul beg Alparslandyr Süleyman bilen Altynjan hatynyň ýanyna ugrady.

* * *

Altynjan hatyn on-on baş gat ýazylan ýumjak ýogranyň üs-
tünde töweregine geňirgenme bilen seredip otyrdy.

Ol ýigrimi bir günläp agyr ýagdayda ýatypdy, ine, bu gün bolsa özüne gelipdi. Horlanypdy, görnetin horlanypdy. Şonda-
da gözelligini ýitmändi.

Togrul beg hatynynyň yüzüne buýsanç bilen bakdy, onuň öñünde aşak oturdy.

Altynjan soltan bilen içeri giren Alparslandyr Süleymana, birtopar nätanyş lukmana, bargähiň günbatar tarapynda cu-
gutdyryp oturan Kabyla geň galyp seretdi. Soňam Alparslana ýüzlendi:

— Men uzak ýatdymmy? Bu nätanyş kişiler bu ýerde näme iş
edýärler?

Alparslan näme jogap berjegini bilmän, delalat isläp Tog-
rul bege bakdy.

Soltan kömege ýetişdi:

— Altynjan, Hudáya şükür, indi bări bakdyň.

Altynjan tekepbirlik etdi:

- Men näçe günläp özümi bilmän ýatdym.
- Birki gün...
- Toýuň şagalaňnyň sesi eşidilenok-la?
- Haýsy toýuň?
- Siziň basyňyzdan inen Ybraýym apatynyň sag-amanlyk bilen sowlandygynyň hatyrasyna...
- Toýy aýak üstüne galanyňdan soň, uludan ederis.
- Men sebäpli toýy soňa goýmaly däl ekeniňiz.
- Aýdyşyň ýály etdik, Altyn gyz!

Altynjan soltanyň bu sözünden özünden haýsydyr bir zadyň ýasyrylýandygyny aňdy, ýöne ony biljek bolup tekepbirlik etmedi.

- Bu nätanyş kişiler kimler? Derhal daşary çyksynlar? Çykyň daşaryk! Näsag halda hiç kime görünmek islämok men...

* * *

Içeri giren gapydan Togrul soltanyň gapdalynnda aşak çökdí, gulagyna çawuş çakmakçy boldy.

- Näme habaryň bolsa göni aýdyber.

Gapydan aýdyljak habary Altynjan hatynyň eşitmegini islemeýän bolarly, ol bir Altynjanyň, birem soltanyň yüzüne seretdi.

- Aýdyber, aýdyber kim gelýär?

Biraz diňşirgenip oturan Altynjan:

- Atyň üstünde oturmaga ram etmedik bir nalajedeýin kişi gelýär – diýdi.

- Ony nädip bilyärsiň, lalam? – diýip, Alparslan gyzyklandy.

- Siziň lalaňzyň bilyän zatlary kän – diýip, Togrul beg Altynjana buýsançly bakdy.

- Kimkä ol nalajedeýin kişi? – diýip, Süleyman gyzyklandy.

- Merhemetli hökümdarym, gelýän halyf Kaýym Bemryllahyň Seýidde atly gyzy, ol ýetip gelýär.

- Lalam, siziň «Atyň üstünde oturmaga ram etmedik nalajedeýin» diýen sözüniz dogry çykdy. Halyfyň gyzy, doğrulanam, atyň üstünde oturmaga ram eden däldir – diýip, Alparslan Altynjan hatyny göz astyndan nahان synlady.

– Ol bu ýere näme üçin gelýärkä?

– Kimdir biri oňa Altynjan hatynyň ýaradardygyny, düşege baglanandygyny aýdypdyr. Ol bu habary eşidip, Hamedana aýak ýalaň, baş açık gönü gaýdarman bolupdyr. Halyf ony saklajak bolupdyr. Seýidde öz janyna kast etmäge synanyşypdyr. «Men ýa Altynjan hatynyň ýanyna gidip, onuň derdine derman boljak, gerek bolsa, synamy kesip berjek, tä aýak üstüne galýanca başujunda hyzmatynda durjak ýa-da özümi öldürjek» diýip, ol halyfa açık aýdypdyr. Halyf alaçsyz halda gyzyna gitmäge rugsat beripdir. Çaparyň aýtmagyna görä, halyfyň gyzy ýolboýy: «Altynjan hatyn! Altynjan hatyn!» diýip aglap gelýärmiş.

– Aglap-eňräp Altynjany biynjalyk edäýmesin?! – diýip, Kabyl gorsaň-gozgalaň tapdy. – Belki, ony içeri goýbermeris?!

– Halyfyň saklap bilmedik gyzyny bizem saklap bilmeris. Goý, gelsin. Ýagdaýa görä bolarys.

Soltanyň bu sözünden soň gapydan baş atyp çykyp gitdi.

Dogudanam, halyfyň gyzy Seýiddäni hiç kim saklamady, ony hiç kim saklap biljek hem däldi. Ol Hegmatan depesiniň ýanyna geldi-de, pyýadalap depä dyrmaşmaga başlady.

Gönü Altynjan hatynyň bargähine bakan upgrady. Ol hiç kimden salgy almady, hiç kimden hiç zat hem soramady. Onuň bolup gelşi Altynjan hatynyň bargähine belet, öň bu ýere telim ýola gelen ýalydy. Aslynda bolsa ol bu ýere birinji gezek gelýärdi.

Gönü gaýtdy.

Ony – geň – sakçylaryň ýekesem saklamady.

Başy açık, aýagy ýalaňaç bolsa-da, onuň bihal gyz däldigi dogumly ädiminden, keşmerinden, egnindäki eşiginden bildirýärdi. Arap gyzlary bu gyz ýaly saçyny ýáýyp köçä çykmaýardy.

Seýidde basynda tuwagynyň ýokdugyna ünsem berenokdy.

Ol aglajak agysyny ýolda aglan bolarly, bargähe agysyz, sessiz geldi, içeri hem sessiz girdi.

Içeri kürsäp girdi-de, içiškde biraz säginip, içera nazar aýlady, Altynjan hatyny agtardy.

Altynjan hatyny gören Seýidde bütin durky bilen titredi.

Ol hatyna şeýlebir seretdi. Bu seredişde: «Ýagdaýyňz nähi-li?» diýen sowal-da; «Men siziň ýagdaýyňz hakda eşidip, gyinandym, halyňyzdan habar alaýyn, derdiňize derman bolmaga çalşayýn diýip geldim» diýen duýgydaşlyk-da, örtenmek-de bardy.

Gyz hatynyň öňünde ikidyz oturdy. Kemiş-kemiş etdi. Gözüni hatyndan aýrman ýöne titrap durdy. Hamsykdy, sojap-sojap aglamaga başlady.

Altynjan hatyn ony köşedirmek maksady bilen başyny sypady.

... Şol günden başlap, Seyidde Altynjan hatynyň ýanynda galdy. Doly sagalýança ýanynda boljakdygyny hatyna ençe gezek áýtdy.

* * *

Altynjan hatynyň ýanyна barmaga ygtyýarly adamlar sanalgyady. Togrul beg Alparslana, Süleymana, Kabyla rugsat beripdi. Başga kişilere içeri girmek, hatynyň halyndan habar almak gadagandy. Altynjan hatyn welin ýanyна hiç kimiň gelmegini islemeýärdi. Soltana-da görünmek islänokdy, ýone alajy ýokdy. Düşekde ýatan násag halda görünmeli namys bilyärdi. Násag ýatandygyna, turup bilmeyändigine jany ýanyp aglaýardy. Násag halda adamlara görneninden ölenini müň paý gowy görýärdi. Togrul beg hatynnyň örtenmelerini aňlayärdy, şonuň üçinem ony biynjalyk etmezlige çalyşyärdy.

Iki aýdan soň Altynjanyň ýagdaýy ganymatlaşdy.

Togrul soltan lukmanlar bilen maslahatlaşyp, Bagdada ugaramak barada görkezme berdi.

Altynjan hatyn üçin ýörite sypa taýýarlardylar. Onuň üstüne gat-gat düşek ýazyp, hatynyň kenizleri bilen ýazylip-ýaýrap gitmegi üçin ähli şartları döretdiler.

Sypany iki yüz otuz esger göterýärdi. Her bir milden soň esgerleri çalysýardylar. Soltanyň yüz müň esgerli goşuny Altynjan hatynyň sypasyny äwmän-telesmän göterip barýardy. Bu sypany götermäge gatnaşmak goşunyň esgerleriniň arasynda uly mer-tebedi, uly derejedi. Çünkü Altynjan hatyny esgerler juda hormatlaýardylar.

* * *

Bagdada gelip, Togrul beg şindem zyndanda ýatan weziri Anışirwany boşatdy.

Anuşirwan ötünç sorap, soltanyň aýagyna ýykyldy.

– Men seniň günäni geçýärin, Anuširwan. Sen häzir eneň ýanyna bar, ondan ötünç sora!

Bu sözden soň Anuširwan käbesiniň ýanyna ok bolup atyldy, ýöne Altynjan hatynyň agta gapydany ony içeri goýbermedi:

– Hatyn dynç alýar, rahatlygyny bozmaň!

Anuširwan aljyrady, näme etjegini bilmedi:

– Enem janyň ýagdaýy nähili?

– Ýagdaýy ganymatlaşýar öz-ä!..

Anuširwan uludan demini aldy, gapa naýynjar nazar aýlady.

Agt a gapydan Anuširwana ýüzlendi:

– Siz häzir gaýdyň, soň geläyin.

– Men nirä gaýdaýyn? Meniň barara ýeke-täk gapym bar, ol hem şu gapy! Senem meni bu gapydan içeri goýbereňok. Men bar zady – enemiň ýagdaýynyň agyr bolandygyny bilyärin, zyndanda gije-gündiz eneme saglyk diledim.

Seyidde gapydan jyklady:

– Yuwaş boluň!

Anuširwan Seýiddä ciňerilip-ciňerilip seretdi, ýöne ýagsydan-ýamandan hiç zat diýmän, gapynyň sag tarapynda aýbogdaşyny gurap oturdy. Garaşmaga başlady:

– Eý, agta, sen meniň walydama: «Daşışıkde ogluň Anuširwan dergähiňe gelmek üçin garaşyp otyr» diýip aýt! – Anuširwan walydysynyň ýanyna derhal girmäge, özünüň ýalňyşandygyny boýun almaga, ötünç soramaga howlugýardy. «Günämi geçmese näderkäm?» diýen howsala oňa güzap berýardi. Walydasynyň keşbi göz atuwyndan aýrylmaýardy. Onuň zyndana düşmezinden öňki ahwallar, özünüň şatäjini geýsi, walydasynyň gazaply garayý göz atuwyndan aýrylmaýardy. Herhal, günäsiniň geçilmegine sähelçede bolsa umydy bardy. Sebäbi öňler hernähili ýowuz etmişleri etse-de, walydasy onuň günäsini geçýärdi. Bu gezegem geçer. Onuň Anuširwandan başga ezizleyän ýakyny ýog-a! Kabil-a öwünjeň. Sözüne hä berip otursaň, ol on gije-gündizem öwünse gerek.

Ähli zat gülala-güllükdir. Sebäbi Togrul beg Anuširwanyň günäsińi geçip, ony öňki wezirliginde galdyrardy. Bu gowulygyň alamaty. «Soltan günämi geçip durka walydam geçmese bolmaz ahyryn!»

Agt a gapydan esli garaşdyryp daşaryk çykdy. Anuširwan:

– Giribereýinmi? – diýip ýerinden turup, gapa gönükdı.

Gapydan Anuśirwana nebsagyryjylyk bilen nazar aýlady, çalaja başyny ýáykady:

– Rugsat bermedi...

– O nähili: «Rugsat bermedi?» Sen düşündirip aýdan dälsiň. Sen meni tanaýarsyňmy?

– Men sizi gaty gowy tanaýaryn. Siz baryýogy bir gün patyşa bolan Anuśirwan ibn Tümen. Siz Togrul beg bilen Altynjan hatynyň ogullygy. Siz mesligi göterip bilmedik nekgende. Ýagsylyga ýamanlyk bilen jogap bermegi başarýan adam siz...

– Gapyl! – Anuśirwan gapydanyň iki elinden tutdy-da, batly silterledi, soňam ýüzekessir suňsurdy.

Ol ýüzüni tutup aşak oturdy.

Esli wagtdan soň onuň ýanyyna Kabyl geldi.

Kabyly gören Anuśirwan onuň ellerinden tutup ýalbarmaǵa başlady:

– Kabyl, näme üçin enem meni dergähine goýbermeyär? Ýalbarýan, ýalbarýan, kömek et! Enem meni näletlemesin! Kabyl, gaýrat et, kömek et, enem meni näletlemesin! Men goýberen ýalňyşma düşünýärin. Galan ömrüme guluň bolup ýasaýyn. Enem meniň günämi geçmese, men adamlaryň ýüzüne nädip seredeyín?! Eger enem günämi geçmese, onda ähli kişiniň meni nätlejekdigini bilyärin men. Meniň ömrüm käbäme bagly. Men üç aýa golaý wagt zyndanda ýatyp, köp zada akyl ýetirdim. Kabyl, gaýrat et!

– Men näme edeýin?

– Goý, enem meni kabul etsin. Men oňa ähli zady düşündirerin.

– Meni seniň ýanyňa Altynjan ugratdy, Anuśirwan. Meni diňle! Sen hazır bu ýerden git. Altynjany tolgundyrma. Onuň ýarawlygy ýok. Ýagdayý biraz gowulaşandan soň, ol seni hökmän kabul eder. Goý, ol hazır rahat dynç alsyn! Ynan, ol ýarawsyz halda hiç kime görünümek islänok, soltana-da görünmek islänok. Özuniň kesel ýatandygyny namys bilyär.

– Özi şeýle diýip aýtdymy?

– Hawa, özi şeýle diýdi.

Anuśirwan baş atyp, bargähden arany açdy.

* * *

Bir hepde garaşan Anuşirwan ýene walydasynyň dergähine geldi.

Altynjan hatyn ony ýene kabul etmedi.

Kabyl:

– Anuşirwan, sen oňa beled-ä! Rast, ol: «Kabul etjek däl» diýdimi, gutardy, näçe töwellaçy iberseňem, onuň pikirini üýtgedip bilmersiň.

– Sen oňa töwella etmediňmi? Sen maňa söz berdiň-ä?!

– Töwella etdim.

– Nämé diýyär?!

– «Göwün gözgim döwüldi» diýyär.

– Indi nämé etmeli?

– Senden etjek töwellam – bargähiň öňünde durma.

– Başga aýtjak zadyň ýokmy?

– Ýok... Meniň elimden gelýän başga zat ýok.

Anuşirwan göwünlü-göwünsiz gitdi. Önünden Alparslan bilen Süleyman çykdy.

– Wezir, yüzüň salyk görünýär-le? – diýip, Alparslan onuň egnine kakdy.

Anuşirwan ýagdaýyny aýtdy.

– Sen bargähiň ýanynda garaş, ol seni kabul eder. Men onuň bilen gürleşeyin, men ony razy ederin. Seni janyndan eziz görýär ahyryny ol – diýip, Alparslan göçgünli sözledi.

Alparslan bu gün Sistana ugraýardы. Hoşlaşmak üçin Altynjan hatynyň ýanyна gelipdi.

* * *

Altynjan hatyn Alparslanyň gitjekdigine gynandy, sagalýança hiç ýere gitmän hatyralandygy üçin minnetdarlyk bildirdi, uly-uly ýeňișler gazanmagyny arzuw etdi:

– Walydam, siz maňa seljuk nesebiniň ýeňiș hanjaryny berdiňiz. Ol hanjar elimdekä ýeňiș gazanmasam bolmaz ahyryny – diýip, Alparslan bilindäki asfury hanjaryny alyp, maňlaýyna togap etdi.

– Alparslan, hany, menem pederlerimize ýeňiş getiren hanjary elime alyp göreyin-le? – diýip, Süleyman elini uzatdy.

Alparslan asfury hanjary inisine uzatdy, birdenem yzyna aldy:
– Ык, ýok, berjek däl! – diýip, ol hanjary biline gysdyrdy.

Kabyl dillendi:

– Ber, goý, görsün.

Altynjan hatyn hem bu pikiri goldady:

– Goý, görsin!

Alparslan başdansowma jogap berdi:

– Soň görkezerin!

Hanjaryň Süleymana soň görkezilmejekdigine içerdäkileriň ählisi düşündi.

Süleyman öýkeledi, ýöne onuň öýkesine Alparslan pitiwa edip durmady. Ol walydasyna ýüzlendi:

– Lalam, daşarda Anuşirwan dur. Siz ony gowy görwärdiňiz ahyryn. Onuň günäsini geçmegiňizi towakga edýärin. Walydym hem onuň günäsini geçdi, öňki wezirlik wezipesinde işlemegine izin berdi.

Altynjan hatyn çuň gussa batdy:

– Men onuň günäsini geçmek isleyärin, ýone... başaramok...

Alparslan Altynjan hatynyň agyr gussa batandygyny görüp, tiz gutulmagyny – ýakyn günlerde aýak üstüne galmagyny dileg edip, bargähden çykmak bilen boldy.

Daşarda Anuşirwan serasyma bolup durdy. Alparslan oňa göwünlük berdi:

– Wagt – lukman. Bary geçer gider. Walydam öýkesini unudar. Sen işiň bilen meşgul bol! Gowy-gowy işleri bitir. Walydaň seniň bitiren gowy-gowy işleriňi görüp, goý, ýene öňki gezekdäkileri ýaly begensin.

– Wa-daryg-a, hiç zada elim baranok.

* * *

Anuşirwan soňky gezek ýüregine daş baglap Altynjan hatynyň dergähine bardy.

Agta gapydan oňa şol öňki sözlerini gaýtalady:

– Size içeri girmek bolmaýar.

Anušírwan gapydanyň üstüne gygyrdy:

– O näme üçin bolmaýar? Saňa bolan zat maňa bolanokmy?

Indi senem menden artykmy, ey, agta!

– Melike sizi görmek islänok.

– Näme, görmek islänokmy? Meniň mähriban käbäm meni görmek islänokmy? – Anušírwanyň kemligi tutdy, gözüne ýaş aýlandy: – Oldüriň meni, oldüriň! Bu sözleri eşidenimden, inň gowusy, öleýin. Men käbäme gerek däl! Käbäm meni görmek islänok. Yöne meniň ony göresim gelýär-ä! Meniň käbämi göresim gelýär! Men käbämsiz ýaşap biljek däl! Ýaşap biljek däl! Men bu pelekde ýeke galxdym. Käbä-äm! Käbä-äm ja-an! Nirede sen?! Meni ýeke goýma, käbäm! Men çydap bilemok. Seni göresim gelýär-ow. Seni göresim gelýär-ow, käbäm! Goýberiň meni käbämiň ýanyna! Sen nirede, ene?

Bu mahal lukmanlar Altynjan hatynyň ýaralaryna däri-derman çalyp durdylar.

Altynjan hatyn bu halda hiç kime görünmek islemezärdi. Yöne hazır Anušírwany saklar ýaly däldi:

– Ene jan, sen nirede? – diýip, Anušírwan agy gatyşykly gygyryardy. Ol öňünden çukan kenizleriň, lukmanlaryň döşle-rinden itip Altynjan hatynyň ýatan ýerine geldi. Onuň yüzüne maňlaýny degrip togap etdi: – Wa-daryg-a, wa-neýlet-a, bu tyg yzlaryny görүn-ä? Nädip dözdükäler?! Wa-daryg-a, dünyäm gapışdy. Siziň şu güne düşmegiňize men sebäp boldum. Siziň ýaradar bolup, kesel ýatmagyňza men günäkär. Men hudaýgar-gan ogul boldum! Alla näme üçin meniň janymy babamyňky bilen bile almadyka? Wa-daryg-a, men nädäýdim-ä, ene jan?! Meni ýanyňyzdan kowmaň! Meniň sizden başga hiç kimim ýog-a!..

* * *

Togrul soltan ikindinara Altynjan hatyny daşary gezime alyp çykdy.

Altynjan hatynyň şindem ysgyn-deramaty ýokdy. Gözüniň öňündäki uçgunjyklar gaýmalaşmagyny dowam edýärdiler.

Aşyr aýynyň ortalarydy. Howa sergindi. Demirgazyk tarap-dan öwüsýän hoştap şemal janperwerdi.

Bagdat şäheri parahatdy. Şäheriň oglanlary alagykylyk edip gizlenpeçek oýnuny oýnaýardylar.

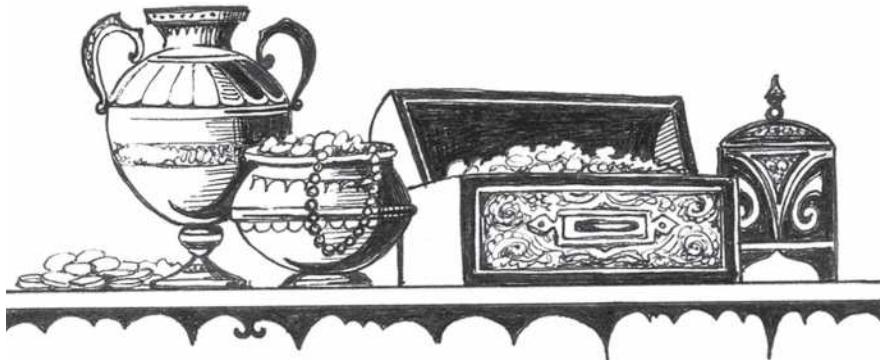
Soltan bilen hatyn dähedem-dessem ýöräp barýardy, köpden bări bile gezim etmändiler. Dogrusy, uzaga çeken keselçilikden soň, Altynjan hatynyň birinji gezek sultan bilen gezelenje cykysydy. Şeýle bolansoň, sultan gezimiň uzaga çekmeginden howatyrlanyp, hatynyny öňden taýýarlanylan düşege alyp bardy.

Altynjan hatyn alaşowhun edip gizlenpeçek oýnaýan oglanlara seretdi, ýaşlygyny ýatlady. Ol:

– Begim, serediň, arap çagalary biziň birmahalky oýnan gizlenpeçek oýnumyzy oýnaýarlar – diýip, geňirgenmesini daşyna çykardy.

– Eýsem näme! – diýip, sultan biraz oýlanyp jogap berdi: – Adamyň bütin ömri – tapmak. Alladünyäni gizlenpeçek görnüşinde ýaradypdyr. Biri gizlenýär, beýlekisi tapýar. Dünyäniň bar lezzeti tapmakda. Durmuş gizlenpeçeginden men seni tapdym...

Ýigrimi ikinji hekaýat

TALAŇ SAÇAGY

Zyýapat uludan başlandy.

Saçak uludan ýazyldy. Onuň daşyna bäs müň adam ýerleşdi.
Saçagyň üstünde adyny tutan zadyň bardy.

Üstaduddaryň hem emir çasnigiriň adamlary ýetişibildiklerinden saçaga tagam çekýärdiler.

Herdürli tagamlaryň sysytowerek-daşa burk urýardy. Saçagyň başyna çökenler toý eyesiniň gelerine – nahara başlamaga izin bererine sabyrszlyk bilen garaşyärdylar.

Toý eýesi – soltan oturanlary uzak garasdymady. Hajyp soltanyň gelýändigini yqlan etti.

Buýsançly sesler Asmana galdy:

- Togrul soltana sahawat bolsun!
- Togrul soltana salawat bolsun!
- Togrul soltana salamat bolsun!

Togrul soltan myhmanlar bilen salamlaşmaga durdy.

Myhmanlar hatara durup, soltanyň elini maňlayýlaryna sysyp, salam berip, geçip durdylar, käbir kişi bolsa, soltanyň aýagyna, donunyň synyna maňlaýyny degrip tagzym edýärdi, alkyşly sözlerini aýdýardy.

Soltanyň jansyzlary tertip-düzgüne gözegçilik edýärdi.

Biraz wagtdan soň hajyp Abdyrahman Agajy Altynjan hatyyny gelýändigini mälim etdi:

– Muhammet Togrul soltanyň hatyny hem naýyby Altynjan hatyn gelýär!

Myhmanlar ýene jem bolup gygyryşdylar:

– Altynjan hatyna salawat bolsun!

Bu sözler hemem Togrul soltana dilenilýän üç dileg birsyhyly gaýtalandy.

Togrul soltan hatyny bilen özleri üçin niýetlenilen sypa tarap ugrady. Adamlar jaýlaşykly ornaşansoň, tagamyň hormaty-na Amydymkü (baş wezir) Gurhan okady.

– Adamlar, bu gün – Nowruz! Bu gün – Täze ýyl! Perwerdigär bize geçen ýyly synag ýyly etdi. Soltanlygymyzda agzybirligiň saklanmagy, dildüwşükleriň bolmazlygy üçin bar başarnygyny sarp edip, gije diýmän-gündiz diýmän işlän umury istihbaradymyzyň sahyby Bekdaş Rudbarynyň janyna kast edildi. Onuň ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun! Ol biçak hüsgär, aladaçyl adamdy. Ol köp-köp adamlaryň pyssy-pyjurlyklarynyň üstünü açan sahypdy. Ol biziň soltanlygymyz köp-köp hyýanatçalykly pällerden halas eýledi. Ýöne janyna kast edildi. Soň, görüp otursak, ol wagsylygy etdiren kişi öz adamymyz – Ybraýym eken. Meniň doganym Ybraýym – goý, onuň ýatan ýeri jennet bolsun! – parahat dünýämize zorlugy, sütemi girizjek boldy. Parahat günümize gan çaykap, rafzy mezhebine¹ öwürmäge çalyşdy. Ol biziň ar kamyzda Perwerdigäriň durandygyny unutdy. Perwerdigär bize Arslan Besasury Türkmeni eden ýowuz işleri üçin jezalandyrma-
ga, arap emiri Kuraýş ibn Bedrany akylyna aylamaga, mömün-
ler emiri Kaýym Bemryllahy öz tagtynda gaýtadan oturtmaga
güyç-kuwwat berdi. Perwerdigäriň bu asyly işi bize ynanandygy
üçin buýsanjymyzyň çägi ýokdur. Çawymyz ýedi yklyma² doldy.
Men galan ömrümi-de ähli musulman raýatlarymyň rahatlygy,
bolçulykda ýaşamagy üçin sarp ederin. Allatagala maňa kapyr-
lary musulman etmek parzyny ynandy. Sizi parahat ýaşatmak –
meniň borjum.

Myhmanlar ýene gygyryşmaga başlady:

– Togrul soltana salamat bolsun.

– Togrul soltana salawat bolsun!

– Togrul soltana sahawat bolsun!

Tagama bissimylla edildi.

Daşdan seredeniňde desterhanyň üstünde goýlan nygmatlary, tagamlary iýip-tükedip bolar ýaly däldi. Ýöne bu pikir nädogry eken. Yhlas bilen ýapsylda gutarmajak zat ýok eken. Soltanyň desterhanyndaky zatlar gutarmasa-da gutaraňkyrlady.

Desterhana getirilýän kakmaçlaryň, çişlikleriň, gowrulan etleriň yzy üzülenokdy. Ýogsam soltanyň saçagyndaky nygmatlary, tagamlary iýip tükedip bolýandygyny oturan myhmanlar görene göz etjekdiler.

Iň kyny – garyn doýsa-da gözün doýmaýanlygy.

Oturanylaryň galabasy garynlary doýansoňam gözlerini doýurmak üçin bir adamlyk iýdiler.

– Altyn gyz, ýagdaýyň niçik? – diýip, soltan hatynyndan ýuwaşa sorady.

Altynjan adamsynyň sözünü makullap baş atdy:

– Gowy, begin, gowy.

* * *

Göçgünli saz çalynýardı.

Saçakdaky zatlardan iýlip-içilip bolnandan soň, aýat-töwir edildi, Gurhan okaldı.

Sondan soň myhmanlar aýdym diňlemäge, iki adamboýy beýiklikden asylan ýüpüň üstünde ýöräp, herhili oýunlar görkezýän darbazlara tomaşa etmäge, rakys oýnamaga girişdiler.

Altynjan oturan ýerinden Kabyly agtardy. Soltanyň ýerinden turup, baş wezir bilen nämedir bir zadyň gürrüñini edip durandygyndan peýdalanylyp, Kabylyň ýanyna bardy:

– Hatynyň gelmedimi?

– Hatynam seniň bir otagyňa hiç kimsäni eltmän, daňdandan bări içinde otyr. Başda niýeti iki otagyň eyelemekdi, ýone bolmady: seniň akgylaryň, wezir-wekilleriň hatynlary eýýäm köp zatlaryň öz aralarynda paýlaşdylar. Olar zatlaryň towsa göterilmegi üçin soltanyň izinine garasyp irikgä bolup otyrlar.

Altynjan Kabylyň bu sözüne ör-gökden boldy:

– Öňünden paýlaşysa, onda bu deňlik bolanog-a?!

– O nämäniň «deňligi»?!

– Talaň saçagy toýunda ähli kişi talaň öýe deň gadam urmaly. Öňünden paýlaşmak resime laýyk gelenok.

– Wa-weýla, gör-ä munuň tapýan sözünü! – Kabylyň keýpi gaçdy. – Wa-waýla, meniň dilimi kesmeli.

* * *

Jandarlar derrew Altynjan hatynyň emrini ýerine ýetirdiler: onuň haremhanasyndaky hatynlary zor bilen daşaryk çykardylar, talaň saçagynyň başyna getirdiler.

Kabylyň hatyny: «Bu näme etdigiň boldy seniň? Şumy indi seniň biziň aladamzy etdigiň?» diýen terzde Altynjana bakdy. Altynjan ol haýbatly garaýsy görmedikden boldy.

Altynjan hatyn Kabyl dagynyň öýkesini ýazjakdygyna ynanýardy, şonuň üçin onçakly gynanybam duranokdy. Iň esasy zat, talaň saçagy toýunu resime görä geçirmekdi.

Geçen ýyl nowruzdaky talaň saçagy toýunda Altynjan hatyn Reýdäki iň gowy görýän jüpbe-jygalaryny, gymmatbahaly şay-sepleriniň kâbirini Bagdatdaky, Wasytdaky köşgüne ugradyp gizläpdi.

Megerem, Beýik Perwerdigär Altynjanyň bu ogryn eden işini halamady. Şonuň üçinem onuň şol gizlän zatlaryny Abulharys Arslan Besasury Türkmené talatdy. Indi talaň saçagyndan alnyp galynan zatlaryň birem ýok. Ol baýlyklar seljuklylaryň duşmanlaryna siňdi. Altynjan bolsa ol zatlaryň öz iň ýakyn adamalaryna siňmegini, olaryň begenmegini isleyär.

Rowaçlyk üçin halallygy saklamaly!

Nowruz günü täze durmuşa başlamaly. Täze durmuşy päkkilik, halallyk bilen başlamaly.

Nowruz – täze gün.

Nowruz – täze ýasaýyş.

Nowruz – Altynjan hatyn üçin hem täze gün, hem täze ýasaýyş.

Soltan biraz dymışlykdan soň hatynyna yüzlendi:

– Altynjan, sen taýýarmy?

Eý, Hudaý, bu ýylky berjek berekediň, ykbalyň nähilikän seniň?!

Her ýyl umytta, özem süýjüden süýji umytarda goýup, şu güne, şu ýasa ýetirdiň. Goý, mundan beýlägem amanda hem abraýda sakla, eý, Perwerdigär!

Altynjan öýüne, haremíne ýene bir ýola göz aýlap:

– Men taýýar, begim! – diýdi.

– Onda myhmanlarymyza izin bereli – diýip, soltan myhmanlara göz aýlady.

Myhmanlar soltanyň aýtjak sözüne sabyrszlyk bilen garaşyp durdylar.

– Eý, meniň eziz byradarlarym! – diýip, soltan sözüne bir-páyz dyngy berdi: – Geçen saparky talaň saçagyndan – nowruzdan bări alhamdulilla³, Perwerdigär bize eçilmek eçildi. Perwerdigär maňa berdi. Men – Perwerdigäriň ýerdäki wekili. Ol öz beren zatlaryny iň ýakyn adamlaryma paylamagymy, sizi hoş etmegimi, sizi şerefdarlykda, sahawatlykda ýaşatmagymy isleyär. Hany, siz maňa aýdyň, Perwerdigär bir ýylyň içinde beren baylyklaryny bermänem bilerdimi?

Adamlar jem bolup gygyrdylar:

– Bilerdi!

– Bermedimi?

– Berdi!

– Alla bizi ýalkadymy?

– Alla bizi ýalkady!

– Besasury ýaly näkesleri ýagy edip, taladyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Alla üstümize ýagy sürüp talatdymy?

– Ýok, talatmady! Alla bizi ýalkady!

– Yer godukladyp, ählije baylygymyzy ýeriň aşagyna düýnedip bilerdimi?

– Bilerdi!

– Yer godukladyp, ýeriň aşagyna düýnetdimi?

– Ýok, düýnetmedi! Alla bizi ýalkady!

– Sil-harasat inderip, weýrana salyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Weýrana saldymy?

– Ýok, weýrana salmady! Alla bizi ýalkady!

– Näkeslere ogurladyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Ogurlatdymy?

– Ýok, ogurlatmady! Alla bizi ýalkady!

- Ў Yangyn döredip, ähli zadymyzy ýakyp-ýandyryp bilerdimi?

- Bilerdi!

- Basymyza ýangyn belasy geldimi?

- Ыок, gelmedi! Alla bizi ýalkady!

- Alla bizi ýalkadymy?

- Alla bizi ýalkady!

- Sebäp – biz şeýtanyň alyna gitmedik. Sebäp – biz diňe Allatagalaga hoş geljek işleri etdik. Soltanlygymyzyň ýylsaýyn baýamagy, siziň bereketde, bolçulykda ýaşamagyňyz – Allanyň Yerdäki wekiline sygynýanlygyňzdadır! Biziň ryskymyz agzybirligimizdedir! Soltana goýýan hormatyňzdadır!

- Togrul soltana salawat bolsun!

- Kadır bizi ýalkady. Bize gülüp bakdy, ol bizi tebigy be-la-beterlerdenem, duşman zulmundanam gorap saklady. Duşmanlardan goranmaga ägirt uly güýç-kuwwat berdi.

Adamlar: «Togrul soltan!», «Togrul soltan» diýip gaýtaladylar.

- Bu gün – Nowruz! Bu gün – Täze ýylymyzyň başlanan günü. Täze ýylymyzy Haktagala berekete, sahawata doldursyn!

- Omyn!

- Beýik Muhammet Togrul soltana salamat bolsun!

- Beýik Muhammet Togrul soltana salawat bolsun!

- Beýik Muhammet Togrul soltana sahawat bolsun!

Bäş müň kişi bu sözleri yzly-yzyna gygyryp gaýtalady.

- Meniň eziz byradarlarym! Altynjan bilen Haktagalanyň eçilen baýlyklaryny, öýümizi size tabşyrýarys. Goý, soltan maşgalasynyň emlákleri size, siziň maşgalanyaýza ýoksun, rowaçlyk, şowlulyk, bolçulyk getirsin! Uzak-uzak ýyllar häzirki ýaly sahawatlykda, salawatlykda, salamatlykda talaň saçagy toýuny geçirmek nesip etsin! Byradarlar, öýümiziň ähli gapylary, sandylarymuz siziň üçin açykdyr. Ähli zadymyzz siziňki bolsun, byradarlar! Biz häzir kösgümizden çykyp gidýäris. Gelyänçäk siz özüňize ýaramly hasaplan zatlaryňzy alyberiň! Bizden size rugsatdyr!

Togrul soltan Altynjan hatyna elini uzatdy. Altynjan hatyn soltana elini berdi.

Olar öýlerinden çykdylar.

Bu mahal olaryň yanlarynda hasymlary-da ýokdy, çünkü soltan olara-da talaň saçagyna gatnaşmaga izin beripdi.

Togrul soltan bilen Altynjan hatyn karargähe bardylar. Öz ýerlerine geçip ornaşdylar.

– Dürnazar, sen näme üçin talaň saçagyna barmadyň? – diýip, soltan sahybyna ýüzlendi.

– Siziň jan saglygyňz meniň üçin, meniň adamlarym üçin iň uly baýlyk, aly makam! – diýip, sahyp Dürnazar jogap berdi.

Jogap soltanyň hoşuna geldi. Ol sahyba nämedir bir zat sowgat bermek isledi. Arman, ýanynda hiç zat bolmansoň (indi öýünde-de hiç zat galan däldir!), ahmyrly hyrcyny dişledi.

* * *

Gije bir çene bardy.

Howa salkyndy.

Talaň saçagynyň guitarandygyny, myhmanlaryň gidendigini eşidenlerinden soň, Togrul soltan bilen Altynjan hatyn öýlerine ugrady.

Altynjan hatyn soltandan bir-iki ädim yzdan ýöräp barýardy. Soltan oňa durup garasýardy. Onuň keýpi çag-çagdy. Eden işinden aka hoşnutdy.

Ol hiç wagt baýlyga kowalaşmandy. «Gysgançdan ýabgu bolmaz» diýen pähime düýrmegi bilen ynanýardy. Onuň gównünü galkyndyrýan zat baýlyk däldi, hökümdarlykdy. Baýlyk hökümdarlygyny saklamagy, giňeltmegi üçin serişdedi. Ol öýuniň boşap galmasyna birjik-de gyýylmaýardy. Çünkü öýuni islendik pursady islendik zadyndan dolduryp biljekdigini bilyärdi.

Öýün derwezesiniň öñünde olary Amydylmülk garşylady:

– Yataryňz ýaly düşek-de ýok, hiç zat-da!

– Bir alajyny taparys.

– Men öýümden ýorgan-düşek getiräyeyin, hökümdarym?!

– Ýarygije biynjalyk bolma. Derrew daň atar. Onsoň Kadır bir çykalga tapyp berer. Ýogsa-da, gyzjagazyňa sowgat almaga yetişdiňmi?

– Aý, zeleli ýok... – diýip, baş wezir müýnli ýylgyrdy.

Soltan Altynjana seretdi. Hatyn düşündi, gulagynndaky gulakhalkasyny, boýnundaky pöwrize hem ýakut monjugyny alyp, adamsyna uzatdy:

– Alyň!

Soltan hatynyna nebsagyryjylykly seretdi. Onuň bu aýgydy-na welin, cyn ýürekden buýsandy. Ol hatynynyň gulakhalkasy bilen ýakut monjugyny (Bu monjugy birmahal Altynjana Mäne baba sowgat beripdi.) Nasyr Kundura berdi:

– Amydymulk! Ine, bu gulakhalkany hatynyňa, bu monjuklary bolsa gyzyňa ber. Özem aýt: «Togrul soltanyň hatyny Altynjan hatyn özünüň iň gowy görýän, dakynyp ýören zatlaryny maňa berdi. «Hatynyň hem gyzyň begendir!» diýdi» diý.

– Ömrüm size sadaga bolsun, hökümdarym!

Olar hareme girdiler.

İçeri öňki içeri däldi.

Adamlar ýanyp duran şemlere çenli alyp gidipdirler.

– Nädip ýatarkak?! – diýip, Altynjan pyşyrdady.

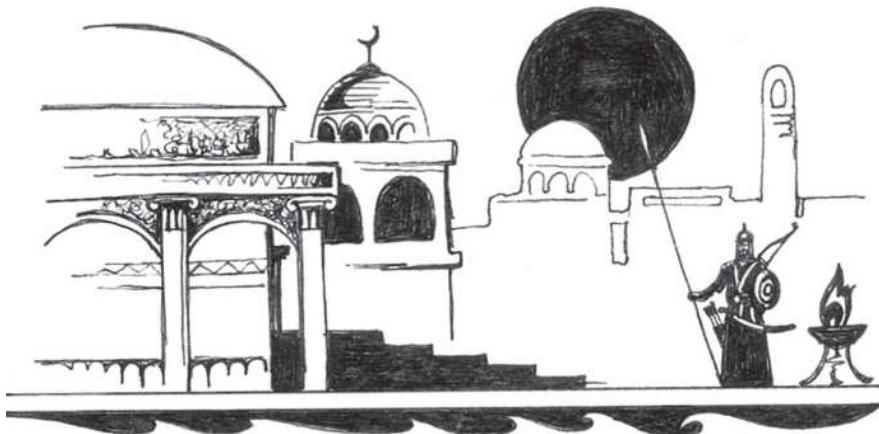
– Birinji gezek däl ahyryн – diýip, sultan egnindäki abasyny ýere ýazyp: – Muhammet aleýhyssalamyň bir abasynyň aşağına baş bolup ýerleşenlerinde⁴ biz iki bolup ýerleşmerismi? – diýdi.

– Siz ýatyň, men oturybereýin.

– Ýok, ýok, ikimizem gözümüziziň awusyny alaly.

Är-aýal bir abanyň üstüne ýerlesdi. Uzynly günün ýadawlygyndan soň, olar süýji uka batylar.

Maksadyňa ýetip alan ukyň süýji bolýar.

Ýigrimi üçünji hekáyat

ZENAN ÖMRI – GARAŞMAK

Togrul sultan Abu-l-Aswar Şawur Birinjiniň¹ sowgat iberen senjap² possunyny Altynjana geýdirdi.

– Sparetranyň³ gahrymançylygy hakda uly gürrüň edýärler, ýöne onuňky seniň gahrymançyklaryň ýanynda hiç zatdyr. Seniň Hyratda, Nyşapurda, Amulda, Darganda, Dehistanda, Etekde bolan söweşleriň hersinde görkezen gaýduwsyzlygyň Rüstem Zal deýin men-men diýen ärleriň bütin ömürlerine görkezen gahrymançyklaryna gaýry dur diýýär. Meni seniň janyň sag däldigini, derdiň agyrdygyny aňýaryn, ýöne sen özüňe zor salyp, mydama aýak üstünde. Sen maňa özüňi kesel halda görkezmek islemeýärsiň. Munyň nädogry, Altynjan. Kesellemegi, garamagy Alla tapypdyr. Men geçen günlerime ser salýaryn welin, indi, görüp otursam, sen ýeke geze gem keselläp düşekde ýatmansyň. Meni Ybraýymyň elinden halas edeniňden soňam sen özüňi oňly dejertmediň. Bejermek, ýaraňa seretmek üçin gelen tebipleri, lukmanlary kowup goýberdiň: «Mende hiç hili dert ýok» diýip. Men kän oýlandym hem seniň Zenjanda – Kabylyň yktasynda birki aýlyk dynç almagyň makul hasaplady. Sen arkaýyn ýatyp dynç al.

Men Yspyhana gidip geljek. Iki aýdan dolanaryn – diýip, Togrul beg hatynynyň gülgün ýüzünden sypady.

Soňam, Kabyla görkezme berdi:

– Men gelýänçäm Altynjany saňa ynanýaryn. Goý, ol seniň Zenjandaky yktaňda bolsun.

Kabyl baş atdy.

Soltan aladaly gürledi:

– Yspyhandan gelýänçäm sen Zenjanda Kabylyň myhmany bol. Men göni şo ýere bararyn.

Gyş günü bolangoň, Altynjan soltanyň uzak ýola öz tebibi bilen gitmegini isledi, ýöne soltan tebibe, rast, Altynjanyň ýaňnda gözegçilikde bolmaly diýdimi, gürرүň gutardy, üýtgetjek zadyň bolmaz, tebip diýlen zady eder. Naýyp-hatyn sözüniň ýer almajakdygyna gynanmak gynandy, herhal, boýun sundy, adamsyny esli aralyga çenli ugratdy.

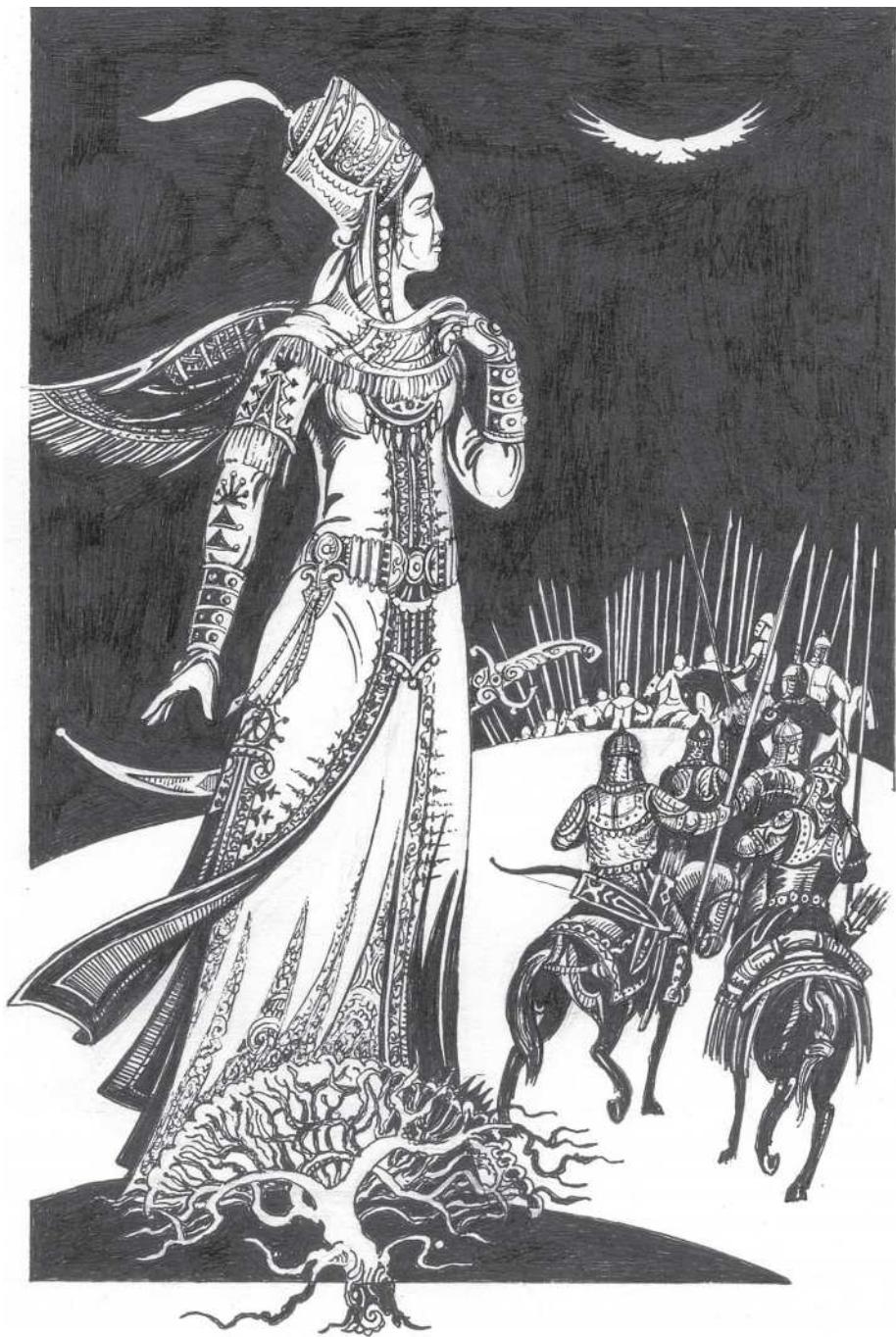
Altynjan hoşlaşyklı pursady Togrul begiň özüne nähilidir bir möhüm habar aýtmakçy bolýandygyny aňyp, oňa soragly bakdy:

– Altynjan, sen dünýä deyin giň. Sen meni mydama öz giňligiň, merdi-merdanalygyň bilen haýrana goýýarsyň. Sen meniň üçin Anušírwany zynjyrlap, zyndana taşlamaga erk tapan merdana, dogrusy, häzir «hatyn» sözünü ullanmak islämok. Çünki sen hatyndan has ýokardaky adam. Has dogrusy, sen beýik adam! Anušírwan – seniň ogluň. Ol meniň hem oglum. Onuň edep-ekramyna, edim-gylymyna, söweşlerdäki batyrlygyna, harby hem serkerdelik tilsimlere ökdeligine synym oturýar. Ol özüniň wezirlik işini aňryýany bilen oňarýar.

Togrul soltanyň bu sözlerini diňlände Anušírwanyň boluşlary, ýüzüne durşy Altynjanyň göz öňünde janlandı. Şol galagoply pursatlary ýatlamak oňa juda agyrdy: her gezek gözüne ýaş aýlanýardy, agyr gama batýardy. Ýene şeýle boldy: kemli-gi tutdy, sojap-sojap aglady.

Altynjanyň agladagyça aglasы gelýärdi.

Ony köşeşdirip bolmajakdygyna belet soltan hoşlaşyp, ýola düşdi.

Altynjan soltanyň yzyndan garap durşuna Anuširwanyň elewreýşini ýatlap uzak durdy. «Wa-weýleta, men Anuširwanyň günäsini geçjek, ýöne muny men başaryp bilemok, onuň günäsini geçirip bilemok. «Ine, meniň betbagtlygym...» diýip, ol pysyrdady, möňňürip aglady.

– Altynjan, gideli. – Kabyl atyny çapdyryp geldi, uýasynyň aglaýandygyny görüp, geňrigendi: – Eý, seniň bolşuň nähili? Her gezek soltany ýörişe ugradyp, soňundan aglamaň näme seniň?

Altynjan Kabyla jogap berjek bolmady. Sebäbi – ol näme jogap berjegini bilmedi. Onuň özem her gezek soltany uzak ýola ugradanda gözýaşyny saklap bilmeýändiginiň hikmetine doly düşünmeýärди. Ýogsam ol her gezek soltany ýörişe ugratmakçy bolanda özüne erk etmegi, gözýaş dökmezligi berkden-berk tabşyrýardы. Ol özüne söz berýärdi, ýöne sözünde durup bilenokdy, niçik, soltan adaty ýylgyryşy bilen hoşlaşsanda damagy «hykk» edip dolýardы, onsoň ol daşlaşdygyça içki harasaty köwsar alyp başlayýardы. Näçe çytraşsa-da, gözýasyna, teý, erk edip bilmeýärdi. Ýogsam ol soltanyň sag-salamatlykda, ýenis bilen dolanjagyny bilyärdem. Barybir, Altynjan hatyn soltany ýörişe ugratmaga öwrenişip bilmeýärdi. Rast, şu güne çenli öwrenişip bilmədimi, indi galan ömrüne-de öwrenişip bilmese gerek.

Adam bagta-da, betbagtçylyga-da öwrenışýär eken.

Adam kynçylyklara-da werziş bolýar eken. Altynjan hatyn geçen ömründe kän-kän zatlara öwrenişdi. Agyr günlere-de, sagadatly günlere-de öwrenişdi. Soltany alys ýörişe, söweše ugratmaga welin, öwrenişip bilmedi. Diňe bu däl, Altynjan hatyn garaşmaga-da öwrenişip bilmedi. Ýogsam onuň ömrüniň galaba bölegi garaşmak bilen geçdi. Şeýle bolandoň, Altynjan garaşmaga ram edäýjek ýaly welin, ýok, beýle bolmady, garaşmak onuň kalbynda mydama terligini saklady.

Garaşmak Altynjan hatyny her gün elendirdi. Onuň göwnüne, birden gapy acylyp, içerik soltan giräjek ýaly bolup dur. Özem bu duýgy onuň aňyndan gije-gündiz aýrylmady. Ol

gijelerine tisginip telim ýola oýandy. Özem özünü soltan yralap oýarjak bolýan, oýaryp bilmän örtenyän ýaly duýýardy. Onsoň ol alabasgy bolup oýanýardy. Soltanyň ýokdugyny görübem basyny tázeden ýere goýýardy.

Altynjan hatyn ýekekä köplenç ýassykda ýatmaýardy. Asyl, ol düşekde-de ýatmaýardy. Ol gyz-gelinleriň telwas edýän düşeginiň gapdalynda – yzgarly ýerde ýatýardy. Her gije ýer diňläp ýatýardy. Ol muny soltanyň gelenini bilmän ät galmažlyk üçin şeýle edýärdi. Ýok, diňe bir soltanyň gelýändigini bilmek üçinem däldi. Soltan ýöriše gidensoň, döwlethana onuň garamatynda galýar ahyryn! Şeýle bolansoň, köşge bakan kimiň gelýändigini öňünden bilmek onuň üçin juda zerurdy!

Her bir döwletiň öz duşmany bolýar. Muhammet Togrul soltanyň döwletini öz döwletine öwürmek isleyän soltalar, hanlar, begler hem az däldi. Onsoň Muhammet Togrul soltanyň haýsydyr bir ýere söweše gidendiginden peýdalanyп, köşge çozuş etmek isleyän Arslan Besasury pisintler, az hem bolsa, bar. Şeýle pälli ýagylaryň gelýändigini köşkde özünden başga öňünden anyklap biljek ikinji bir adam ýok. Hut şu zatlar üçin hem Altynjan, islese-islemese, yzgarly topraga basyny goýmaly, soltanlygyň rahatlygynyň aladasyny etmeli bolýar. Ýogsam onuň hem asylzada kişiler kimin ýumşajyk düşekde dünýäni unudyp, agnap ýatasy gelýär. Kişmiş iýseň çöpi bar: soltanyň hatyny bolsaň, käbir zada, özem gerekmejek zada döz gelmeli bolýarsyň. Altynjanyň bu edähedini akgylar, ferraşlar, jamedarlar tekepbirlik diýip düşünýärler. Umury istihbaratyň sahyby sähel zat ýüze çyksa, köşge kimdir biri ýakynlaşsa öňünden habar berjekdigini hetjikläp-hetjikläp nygtáýar. Sebäp, bu onuň işi. Şu zatlar üçin çar ýanda onuň adamlary ýörite sak durlar. Yöne Altynjan sahyba ynansa-da, jandurmazlyk edýär. Onsoňam bu möhüm zady Altynjan, hernäce islese-de, özgä ynanyp bilenokdy. Ýogsam ol kätelel özüne gaya-gopuz ýok ýerden dowla düşmezligi, parahat ýaşamagy, Allatagalanyň eçilen eşretlerinden peýdalanmagy, ýumşajyk düşekde gözüniň özi açylýanca hezil edip ýatmagy

sargyt edýärdi. Bu pikire gulluk etmegi unaýardam, ýöne biraz wagtdan soň ýumşajyk düşeginden sypyrylyp düşüp, yzgarly ýere basyny goýanyny özem duýman galýardy.

Altynjan hatyn garaşyardy.

Ol ençeme atyň dükürdisiniň içinden Muhammet Togrul soltanyň atynyň dükürdisini parhlandyrmagy başarıardy. Özem ol at aýagynyň dükürdisinden soltanyň içki ahwalatyny – gaharlydygyny ýa-da göwnühoşdugyny anyklaýardy.

Soltan her gezek ýörişden gelende Altynjana bir hoşamaý sözünü hökman aýdardy. Özem ol aýtjak sözüniň Altynjana nähi-li täsir etjegini bilyän bolmaly. Bilibem aýdýan bolmaly.

Zenanlaryň ganaty – hoş söz.

Zenanlaryň gysyny ýaz edýän mähribanlary bar.

Altynjan hatyn gysyň ýatagan deýin sarsar ýiti sowugynda-da buz ýaly ýere bagryny berip, hoşamaý söz aýdyp ganat bekletjek mähriban soltanynyň gelerine garaşýar.

Ýaş könelişiberse, tejerrut bolmak agyr düşjek eken: adam özüne nedim küýsär eken.

Är hatyna, hatyn äre gerek, ýaş bir çene baransoň has zerur gerek eken.

Ýekelik – güzap.

Ezräyl kä çala garasyny görkezip, kä depeden aňyrdan jyklap, sesi bilen özuniň bardygyny duýduryp ugrandan soň-a ýekelik hasam güzap eken.

«Ölje! däl!» diýip gykylyklap oturan kişi ýokdur. Çünkü Ezräyl her kişiniň dilini tapyp, razy edip, onuň amanadyny sessizje alýar. Ol amanady almaga ýagy ýaly bolup gelse-de, my-laýmlyk bilen, ýagdan gyl sogran ýaly edip, gygyrtman-bagyrtman alýar.

* * *

Altynjan soňky döwür darkaşlara köp gatnaşyardy, özem gözsüzbatyrlyk bilen özünü ýagynyň jümmüşine urýardy. Her gezekki darkaşdan soň serkerdeler Altynjan hatynyň nähili ga-zaplylyk bilen söweşendigini wasp edýärdiler.

Elbetde, sultan üçin hatynynyň söweše görkezen gahrymançylyklary hakda eşitmek ýakymlydy. Onuň görkezen harby tilsimleri, öldüren kapyrlarynyň sany hakda eşitmek hem ýakymlydy. Sultan serkerdeleriň taryply sözlerini diňläp otyrka birden oňa wehim aralaşýardy: «Birden tötnilikde Altynjany öldüräýmesinler?» Söweše, nämeler bolmaýar?

Altynjanyň söweše girmegi hökmanmy?

Seljuk soltanlygy, seljuk goşuny Altynjanyň güýjüne, hemayatyna mätäçmi?

Ýok, mätäç däl!

Togrul soltan içki pikirini açık aýtmakdan saklandy, ýöne bu barada wezirleriniň, serkerdeleriniň kabirine Altynjan söweše gitmekçi bolanda her hili bahanalar bilen onuň gitmeginiň öňünü almagy tabşyrdy.

Hak aýdylypdyr: «Temeni haltada gizläp bolanok!» Her gezek ýorişe ugrajak bolanda wezirlerdir serkerdeleriň elewremelerinden özünden haýsydyr bir syryň saklanylýandygyny Altynjan aňdy, ol syryň nämeginiň anygyna-da ýetdi. Soltanyň tabşyrygy hakda eşiden Altynjanyň tas ýüregi ýarylypdy. Ol soltandan öýkelemek öýkeledi.

Soltan bilen hakyt ýigrimi üç günläp gürleşmedi. Togrul beg onuň öýkesini ýazjak bolup herhili hoşamaý sözleri aýtdy, herhili gymmatbaha sowgatlary berdi. Barybir, öýkesi aýrylmady.

Soltan ahyry:

– Bolýar, men sözümi gaýdyp aldym. İslän darkaşyňa gatnaş, ýöne ýüregiň hernäçe ürügsese-de, gözsüzbatyryk etme. Özüni gora, sen maňa gereklisiň. Hergiz suny unutma! Maňa seniň darkaşda ýeňiş gazananyňdan haremhanada gül-gül açyp, bähre birle oturanyň has zerur – diýdi.

Darkaşlara gatnaşyp ugranyndan soň Altynjanyň yüzü açıldı.

Soltan Mübärek hana:

– Altynjan darkaşa girende ony on-ýigrimi haşar bilen iki tarapyndan bahabar boluň, goraň – diýdi.

Togrul soltanyň göwnüne bolmasa, Altynjan hatyn özüni gornetin ajalyň üstüne oklaýan ýalydy. Soltanda bu pikiriň

döremegi ýöne ýerden däldi. Altynjan hatynda nähilidir bir howlukmaçlyk bardy. Onuň käbir sözleri soltan bilen hoşlaşyk sözüne meňzeýärdi. Togrul soltan: «Altynjan näme üçin özünü ajalyň üstüne oklaýarka?» diýip oýlanýardы, hernäçe oýlansa-da, hatynyndaky bu bedellige teý anyk jogap tapyp bilenokdy. Hut şonuň üçinem ol özünü iba kylýardы...

Ýigrimi dördünji hekayat

ÝAŞLYGYŇ ÝARANY – ARZUW, GARRYLYGYŇKY – ÝATLAMA

Garyň ýagmasyna Muhammet Togrul soltanyň my-dama-da göhi gelýärdi. Onuň ynanjyna görä, gar – Allatalagalanyň aklygydy. Aklykda derdiň galmaly däl. Muhammet Togrul soltanyň göwnüne bolmasa, gar Altynjanyň ähli derdini dep etmek üçin ýagýan ýalydy. Soltan hatynyny daşaryk alyp çykmagy ýüregine düwdi.

Ol Altynjany galyň geýindirdi-de, gujagyna alyp daşaryk çykardy.

Esli günläp daşary çykman ýatan Altynjanyň garyň aklygyna gözü gamaşdy.

Soltan Altynjany emgenmän göterip barýardy. Asyl, garrylyk duýlanokdy onda. Altynjan horlanan-da bolsa, agramy dört batmandan agyr däl onuň.

Muhammet Togrul sultan Altynjanyň egnindäki possuny az görýän ýaly, öz egnindäki jübbesini-de onuň egnine atdy.

Haşym galyň possuny garyň üstüne düşedi. Soltan Altynjany şol possunyň üstünde oturtdy. Özem onuň gapdalynnda oturdy. Soltanyň keýpi kökdi. Ol garyň üstünde uzyn süýnüp ýatdy. Kellesini Altynjanyň uzyn salyp oturan aýaklarynyň üstünde goýdy:

– Altynjan, ýadyňa düşyärmى, Horezminden Horasana gaýdanymyzda çölde garyň üstünde şeýdip oturypdyk.

– Begim, men garyň üstünde şeýdip oturan pursadymyzy tas her gün diýen ýaly ýatlandyryny.

– Ol sende-de gowy täsir galdyrypdyr-da onda?! Menem ol pursady köplenç ýatlaýaryn. Ondan bări bir ömür geçäýipdir.

– Şonda begin maňa bütin ömrüme many-ganat beren bir hoş söz aýdypdy. Men, ana, şol hoş sözi ömrüme ganat edinip ýasadym.

– Sol gezek näme diýenim seniň ýadyňda bolsa-da, meniň ýadymda ýok, ýöne şonda aýdan sözüm, rast, ömrüňe ganat beren bolsa, onda ol söz gowy sözdür. Altynjan, men näme üçindigini takyk bilmeýärin, ýöne, näme üçindir, soňky wagtlarda geçen günlерим, ömrüm hakda köp oýlanýaryn. Men seni aýamda götermändigime bu gün biçak ökünýärin. Jahangirlik bilen aşa başagaý bolup, men seni az ezizläpdirin, Altynjan. Wah, şu ömrümi täzeden başlamaly bolsa, onda men ömrümi saňa bagış ederdim. Men öňki aýdan sözlerimi bu gün gaýtalamak bilen, pikirimi, maksadymy üýtgetmändigimi nygtamakçy bolýaryn. Alla: «Aýallaryňyz – zyýaratgähiiňizdir»² diýär. Beýik Perwerdigär bu sözi hut meniň üçin aýdypdyr. Hakykatdan hem sen meniň zyýaratgähimsiň, Altynjan. Saňa näçe zyýarat etsem hem azdyr.

– Eý, begin, soltanyň hatynyny gowy görýändigini aýtmagy hökman däl. Aýtmasaňyz hem men nähili garaýandygyňzy duýýaryn. Siziň maňa oňyn garasyňyz külli kynyk begleriniň hatynlarynyň hem hormat-gadyrlarynyň ýokary bolmagyna ýardam berdi. Çünkü ähli kişi soltandan nemuna alýar. Soltan hatynyna nähili garaýýda bolsa, onuň egindeşlerem öz hatynlaryna şonuň ýaly garaýýda bolýarlar. Her bir halkyň batyny³ – şol halkyň hatynlaryna bolan garaýylarynda jemlener eken. Zenanlar – halkyň iman mizany eken, batyn mizany eken... Türkmenler beýleki musulman halklardan aýal-gyzlaryna garaýylary boýunça gornetin parhly: yüzlerine hyjap örtmeyärler. Meniň hem hyjapsız gezmegim, siziň bilen agaýana sözleşmegim din kada-kanunyna sygmayár.

Soltan gapdalynadan bir penje gar aldy-da, ýüzüne sürtdi, soňam hatynynyň sag elini döşuniň üstünde goýdy:

– Senden gizlemäýin, men saňa bir zat bolar öýdüp gorkýaryn. Ynansaň, men bu ýat pelekde sensiz galmakdan gorkýaryn.

– Ezizlenýän hatynlar ölmez, begim. Siz meni ezizleýärsiňiz. Onsoň men ölmerin. Arkaýyn boluň, ýok, ýok, ölmerin!

– Meniň bu pelekäki ýüregime iň ýakyn pettanym⁴ sensiň. Birmahallar pelek özumiňkidi. Ähli wezir-wekiller, ähli baýlar, bezirgenler, esgerler özumiňkidi. Dostyýarlarym, ata-enem özumiňkidi, ýone wagt bu garaýşmy cepbesine çowürdi. Özumiňki hasap eden atam-enem özümki däl eken. Olar meni mähirlerinde nem doly gandyrmán gitdiler.

Özumiňki hasap eden babam hem özumiňki däl eken.

Özumiňki hasaplan ýaýlam özümki däl eken.

Özumiňki hasaplan doganym Ybraýym özumiňki däl eken, ol meniň kastyma cykdy. Men bolsa ony özumiňki hasaplap gezdim.

Özumiňki hasaplan Çagrym hem özumiňki däl eken. Onuň öz pelegi, öz aladasy, öz ogullary bar. Men onuň ýanynda bolanymda onuň özumiňki däldigini syzýaryn, özumi artykmaç duýýaryn.

Indem özumiňki hasaplap ýasan pelegimden özumiň göç eýlemelidigimi, bu pelegiň özumiňki däldigini, özumiň bu pelekde gaty bir kiçijik mahlukdygyny, ähli zatlarymyň özgelere galjakdygyny syzýaryn. Onsoň bu pelek juda bimährew görünüär, juda rehimsiz duýulýar. Şu zatlar hakda oýlananymda bütin ömrüme meniň rowaçlygym üçin yhlas eden ýeke-täk bir adam hakydamda ör-boýuna sarsman dur. Meni eziz saýyp, meniň ähli sütemime, geleňsizligime göz ýumup, ýamanymy ilden ýaşyryp, ýağşamy ile ýáyan, maňa gije-gündiz Allatagaladan rowaçlyk, saglyk, hökümdarlyk dileg eden, gije-gündiz maňa yhlasly hyzmat eden, maňa ömrüni bagış eden bir ýakynym bar, ol – sen, Altynjan. Meniň üçin bu sowuk pelekäki ýeke-täk yssy mähir hem dilsitan – sen. Sen meni mydama şat etmegiň ugrunda bolduň. Özume ýakyn saýýan kişilerimiň tas ählisi diýen ýaly meniň häkimligime ýa göz gyzdyrardy ýa bahyllyk etdi. Maňa hem metraplaýyn rowaçlyk istän kişi – sen!

Altynjan adamsynyň gar sürtülen ýüzüni emaý bilen sypalady, gar bölejiklerini aýyrdы:

– Garyň üstünde ýatyrsyňyz welin, üşärsiňiz, begim.

– Seniň ýanyňdakam sarsar hem maňa nesim⁵. Onsoňam, ýadyňdamy, meni öz mähriňe çoýmak, meni üşetmezlik saňa şert ahyryny.

Altynjan Togrul begiň nämäni ýatlaýandygyna düşündi. Bu hakdaky gürرүň Garagum çölünde bolupdy. Şol gün hem çar ýan gardy. Şol gün edil häzirkileri ýaly bolup garyň üstünde ýatypdylar.

– Ýadyňyzda eken-ä!

– Elbetde, ýadymda. Şonda burnumdan gan akandygy-da ýadyňdamy?

– Ýadymda. – Altynjan adamsynyň sag elini eline aldy: – Ilkinji nika gijesi maňa baş sany talabyňzy aýdypdyňyz. Ýöne şol baş talabyň dördünjisini aýtmandyňyz. Men dördünji talabyň nämedigini, dogrymy aýdýaryn, häzir hem anyk bilmeýärin.

– Nämedir öýdýärsiň?

– Anyk bir pikirim ýok.

– Dördüsi ýadyňdamy?

– Ýadymda, isleseňiz aýdyp bereýin.

– Aýt.

– «Birinji, hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji, hiç wagt akyň beriji bolma! Üçünji, hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtalatma! Dördünji, ... Bäşinji, hiç wagt hiç zat sorama! Şu baş talabymy bozsaň, günäni geçmerin. Şol dem öldürerin».

Togrul beg çala ýylgyrdy:

– Dördünji talaby saňa aýtmagymyň zerurlygy hem ýokdy.

– Ol näme hakyndady?

– Dördünji talap zenanyň äre wepadarlygy hakyndady. Bu hakda nika gijesi aýdasym gelmändi. Şony aýtman dogry edipdirin. Sen meniň üçin ýonekeyň hatyn dälsiň. Sen meniň üçin ähli zatsyň. Biler bolsaň, Altynjan, men seni ilkinji gezek görenimde aňymda şéýlebir üýtgeşiklik gopdy. Men seni görüp, synlap, şol wagta çenli tapyp bilmän ýören sowalyma jogap tapdym.

– Ýadymda, siz şonda: «Eý, Altyn gyz, sen meniň şu
güne çenli: «Bu pelekde nämäniň hatyrasy üçin ýaşamaly;
nämäniň hatyrasy üçin söwesmeli; nämäniň hatyrasy üçin ölmeli»
diýen sowallaryma tapyp bilmän ýören jogabymy tapyp
berdiň» diýipdiňiz, ýöne ol jogabyň nämedigini aýtmandyňyz.
Ýalňysmaýan bolsam, şol jogaby häzir aýtdyňyz.

– Sen meniň her bir sözümi ýadyňda saklapsyň-a?

– Ähli zady ýatda saklap bolmaz, ýone ömrüň manysyny
düzýän pursatlar welin, adamyň ýadyn dan çykmaýar.

Togrul sultan garysyna galyp, Altynjana yüzlendi:

– Dogryň aýt, menden göwnüň galan ýeri juda köp boldumy?

– Meniň sizden hiç wagt göwnüm galmadı, begim.

– Ine, bu sözüňe ynanyb biljek däl.

– Meniň sizden göwnümiň galmandygynyň sebabi bar...

– Haýsy sebap ol?

– Men başda soltana düşünip bilmän, dogrudanam, juda
kösendim. Soň sizde iki perişdäniň bardygyna göz ýetirip, olaryň
her biri bilen aýratyn gürleşmelidigimi anykladym. Şondan soň,
düşünişmek hem ylalaşklylykda ýaşamak maňa aňsat düşdi.

– Kinaýatsyz aýt!

– Meniň begimde iki perişde ýasaýar. Men ol perişdeleriň
birini Hökümdar diýip, ikinjisini bolsa Howandar diýip at-
landyrdym.

– Açyl şeýdip.

– Birinji perişde hakyky Hökümdar, Togrul sultan köp-
lenç Hökümdaryň emri bilen ýasaýar. Oňa aňsat-aňsat garşy
gitmeýär, sultan Hökümdarka Altynjany unudyýar. Hawa, hawa,
Altynjan ünsden düşyär. Baş orunda jahangirlik durýar. Sultan
Hökümdary gowy görýär. Çünkü Hökümdar soltany ýedi ykly-
ma soltan eýledi.

– Howandar näme iş bitirdi?

– Házırkı meniň ýanymda duran Howandar raýatlaryny,
hatynyny ýagşy hulky bilen özüne kökerdi. Adamlara giňlik, dil-
nowazlyk berdi.

Örän seýrek gülüyän, seýrek ýylgyrýan Togrul sultan hezil
edip güldi.

Togrul soltan köp wagtyny Altynjanyň ýanynda hemaýyn razdarlykda geçiryärdi.

– Galan ömrümde seniň bilen hebent boljak. Bir günem senden aýry boljak däl. Hudaýa hudawende, hökümdarlygymyz äleme ýáýrady. Baý, kuwwatly soltanlygym bar. Halyf ýedi don geýdirdi⁶, Soltan adyny berdi. Indi bu zatlaryň lezzetini bilip ýasajak. Soltanlygy Süleymana berjek.

– Begim, ýadyňzdamy, biz Nyşapurda hem Reýde «gara gün» üçin diýip köp mukdarda altyn-kümüş gömüp gizledik. Anušírwanyň babasy Tümen daýym hem maňa gizläp saklamak üçin kyrk halta tylla beripdi. Men ol tyllalary-da ellemedim.

– Nirede olar?!

– Zamahşarda. Adamlaryň güman-çak etmejek ýerinde gömüp goýduk. Ol baylyklary biz haçan peýdalanarys, begim?

– Biziň ol gömülgı tyllalara galan günümüz ýog-a.

– Hudaýa şükür! Olary birine bermelimi?

– Nähe, birine ýamanlyk etmek isleyärsiňmi?

– Ýok, ýagşylyk etmek, begendirmek isleyärin.

– Adamlary halta-halta tylla berip bagtly edip bilmersiň, betbagt welin, edip bilersiň. Sebäbi artyk baylyk – adama artyk dert, artyk betbagtlyk getirýär. Artyk baylyk adamyň parahat ýaşayşyny bozýar. Onda köp-köp hyýallary döredýär. Ol hyýallaryň soňam hökman betbagtlyk bilen guitarýar.

– Nyşapurdaky gömülgı tyllalardan Mäne galasynda Abul Haýra aramgäh bilen metjit gurlup berilmegini isleyärin. Zamahşardaky tyllalara bolsa galanyň daşynyň diwarlaryny täzelemäge harçlasak gowy boljak.

– Eger şu sözi menden ejaza soramak için aýdan bolsaň, Altyn gyz, men garşy däl, unaýaryn. Onsoňam sen ol altynlary şu güne çenli kimdir birine bermek hakda pikir etmediň. Indem birden gömülgı ýatan altynlaryny kimem bolsa birine bermäge howlugýarsyň? Biz öljek bolup durusmy? Entekler ýaşarys. Ol altynlaryňam öz gerek ýeri tapylar – diýip, soltan Altynjana soragly bakdy.

Altynjan bu sowala ýagşydan-ýamandan hiç hili jogap bermedi.

* * *

Adam nämeden gorksa, şol hem başyna geler eken...

Altynjan soltanyň näme üçin öz ýanyna gelyändigini aňýardы. Onuň pikiriče, soltan ömrüniň soňuny gören bolmaly. Adam ýaşlykdan geljegini ynam sütünine öwrüp ýasaýar. Gelejekde özüne ymsyndyryjy jady bar. Adama öňe okdurymak mahsus. Ýaşyň könelensoň welin, sen geljekde diňe öz ölümiňi görýärsiň. Onsoň seniň geljek hakda oýlanasyň gelmeyär. Ýaşamak üçin welin, adama haýsydyr bir ynanç sütünü gerek. Şol ynanç sütünini ýaşy könelen adam indi geljekden däl-de, geçen günlerinden agtarmaly bolýar. Ýaşlykda gelejek ýakymlylyk, ömrüň manysy, mertebe bolup görnen bolsa, ýaşy könelen adama geçen ýaşlygy ýakymlylyk, ömrüň manysy lezzet bolup görünýär.

Geljekde Ezraýyl dur. Özem örän ýakynda dur. Soltany ölüm, Ezraýyl hakdaky duýgulardan halas edip biljek güýç gerek. Ony bu babatda halas edip biljek diňe bir adam bar. Ol hem Altynjan hatyn. Başga hiç bir adamyň ýanynda Togrul soltan ýüregini açyp bilmeyär. Ol diňe Altynjanyň ýanynda açylýar. Onuň bilen geçen günleri ýatlaşara, ölümü unudara mertebe-li pursatlar az bolmady. Jahangirlik bilen ber-başagaý bolup, şol geçen günler hakda-da oýlanmandyr, ýadyndan çykaryp goýberipdir. Yöne geçen günler Altynjanyň ýadynda durandyr. Soltanyň hatynynyň ýanyna köp gatnamasy ýone ýerden däldi. Ol ölüm hakdaky oýlanmalardan halas bolmak isläpdi. Altynjan her gezek onuň ýüregine dürs düşünipdi, oňa hoş ýakjak ýatlamala çümüpdi, gürrüň beripdi. Soltan Altynjanyň ol söhbetlerinden taýsyz lezzet alypdy, gaýratlanypdy. Altynjan hatyn mydamma soltanyň gowy taraplaryny gürrüň berýärdi. Olaryň arasynda diňe geçen günler hakda gürrüň bolýardy. Olar köplenç Nur-Buharadadylar, Ürgençdediler.

Togrul beg soltan Mahmydy ýatlamagy, ol hakda bilýän zatlaryny gürřün bermegi gowy görýärdi.

Ol birmahal soltan Mahmyda aýratyn sarpa goýup, onuň ýanyна, gör, näce gezek ogryn adam gönderipdi. Onuň köşkde özüni alyp barşyny öwrenipdi, oňa meňzemäge çalyşdy. Ýöne ol soltan Mahmyt hakda köpsanly masgaralaýy rowaýatlaryň döredilmegine, ile ýaýradylmagyna rugsat beripdi. Ol maksadyna ýetipdi. Meňzemek islän adamyna meňzäpdi. Ondan artygragam bolupdy. Ýöne Mahmyt soltan ölende welin, Togrul beg gama batypdy. Ony hatyralap sadaka beripdiler, Gurhan çykypdylar. Soltan Mahmytdan soň guwanara, mertebeläre kim bar?! Soltanyň ogly Masutmy? Ýok, Togrul begiň oňa pisindi oturanokdy. Togrul beg soltan Mahmydyň ölüminden soň özüni jahangirlikde mynasyp bassaşsyz duýupdy.

* * *

Togrul beg-de, Altynjan hatyn-da agşamlaryna baş wezir Amydylmülki diňlemegi gowy görýärdiler. Yüzi nurana, mähirli bu kişi durşy bilen akyldy. Ol köp dessanlary, şygylary owazly okap beryärdi. Özüniň hem pelsepesi bardy. Bu pelsepe bilen soňky ýyllar Altynjan hatyn ylalaşmaýardy.

Kundury öz pelsepesini delillendirýärdi:

– Men düýnki günüň aladası bilen gümra bolmagy manysızlyk, boş güýmenje hasaplaýaryn. Çünkü düýnki gün ýok. Ol geçip gitdi. Onuň bilen meşgullanmakdan hiç kime peýda gelmeyär. Ertirki gün barada aladalananmagy hem men manysızlyk hasaplaýaryn. Çünkü ertirki gün entek ýok. Onyň nähili geljegi belli däl. Ertirki günde seniň boljagyň-bolmajagyň, meniň boljagym-bolmajagym hem belli däl. Onuň nähili boljakdygy diňe Perwerdigäre bagly. Ertirki gün biziňki däl, ol Perwerdigäriňki. Gelejek hakda aladalanylп wagt ýitirmegiň hajaty ýok. Geçen – görünmez. Sonuň üçin geljegi gelmiş hasaplamały. Allatagalanyň bize eçilen peşgeşi – şu gün – heminzaman. Biz şu günümüz – Allatagalanyň eçilen peşgeşi bilen ýaşamaly⁷.

– Men seniň bu pikiriň unamok, Amydylmulk. Sen entek ýaş, ýasyňa görä-de pikirlenýärsiň. Meniň ýaşyama baranyňda bu edýän pikirleriň nädogrudygyna düşünersiň – diýip, Togrul soltan parahat gürledi. Ol adam ömrüniň üce: geçen günle-re, heminzamana, geljege bölünýändigi; geljegiň – ýaşlykdygy; heminzamanyň – orta ýaşdygy; geçen günleriň – garrylykdygy hakda janygyp sözledi.

Bu sözleri eşiden Altynjan gulaklaryna ynanmadı. Nädip ynansyn, soltan mydama geljek bilen ýasaýardы ahyryn!

Wagt, döwür – hökmürowan, ol adamy özüne görä oýlandyrýan eken!

* * *

Soltan keýpi çaglykda ýaşlyk ýatlamalaryna berlipdi. Ol atasy Seljuk begiň ýşky başdan geçirmelerini gürrüň berýärdi:

– Seljuk beg Beýgu patyşanyň subaşsysy (goşunbaşsysy) eken. Patyşanyň hatyny Karkara hatyn Seljuk subaşynyň öýlenen hatynny halamaýan eken. Ol subaşydan hatynyny kowmagyny, öz uýasyna öýlenmegini talap edipdir. Seljuk beg onuň bu islegi-ni bitirmändi, rum gözeline öylendi, muny Beýgu patyşanyň hatyny Karkara biçak ýokuş gördü, patyşany äsgermezlik hasap-lady, şonuň üçin Seljuk subaşydan ar almagyň ugruna çykdy.

Üç sany pidaýyny subaşyny öldürmek üçin tayýarlayar. Pidaýylaryň ýarygije geljekdiginı Seljuk bege habar beripdirler. Subaşy öz ýerinde Karkara hatynyň daýysyny dürli bahanalar bi-len aldap ýatyryar.

Karkara hatynyň ýakyn adamy – daýysy öldürilenden soň Seljuk bege Ýaňkentden Jende gitmekden başga alaç galmaýar.

Bir-ä düýeler, ikinjem ýylanlar, üçünjem hatynlar gaty arçyl bolýarlar. Olaryň bir göwni galsa, tä ölyänçäler ýatlaryndan çy-karmaýarlar, amatly pursat tapsalar, hökman arlaryny alýarlar. Karkara hatyn ölyänçä ar alyp gezdi, barybir, az göründi, ölüm ýasssygynda ýatyrka, oglý Şamälige sargyt edipdi: «Seljuk nebere-sini gören ýeriňde öldürgin» diýip. Şamälik enesine beren sözü-ne wepaly bolup, köp seljuklyny öldürdi, özi hem seljuklaryň

elinden öldi. Seljuk begiň başyndan inen towky tas meniň-de başyndan inipdi.

Altynjan soltanyň bir habar aýtmakçy bolýandygyny aňdy. Ýalňışman eken:

— Ähli kişi gowy zada hyrydar. Altynjan, seniňem-ä hyrydaryň köp boldy. Ýazyr şalygyna göçüp gitjek bolup durkak, Harys Altyndaş ýörite çapar gönderip, bizi Horezmine çagyrdy. Mallarymyz üçin öri meýdanyny, özlerimiziň ýaşamagymyz üçin ekeran ýer berdi. Indi, görüp otursam, Allatagala meni saňa gowşurmak üçin Horezmine göçürip getiren eken. Indi görüp otursam, sen hakda ýüregime gozgalaň salmak üçin, Gökhuny meniň ýanyma ýörite gönderen eken. Indi, görüp otursam, seniň ýigitlere şert goýup, meniň kastyma ugratmagyň, gelenlerden rüstem çykmagym Allanyň ýazgydy eken. Sen özüň hakda köp zatlary bilmeýärsiň, Altynjan. Seniň üçin iki aznawur⁸ başyny goýdy.

Altynjan bu hakda Gökhündan eşidipdi, ýöne hiç zat bilmeýänden boldy.

— Seniň o zatlary bilmeýändigiň aňýardym. Biler bolsaň, Altynjan, seniň şol sözüňden soň, men ýarym ýlyň içinde bäs sany aznawur bilen ýekme-ýek darkaşa çykmaly boldum. Olaryň ikisi küsdüniň asgynlygyny bilip, söwessiz gitdi. Üç ýigit welin, Oguz hanyň ýa sen, ýa men diýin «gylyç ýa kepen» däbine eýerip, meniň bilen garpyşdy. Olar gowşak ýigitler däldi, güýclüdiler, batyrdylar, mertdiler. Ýone, hemise güýcli ýeňýär diýen pikir nädogry. Çözgüt Allatagalanyňky. Darkaşlarda Hudaý meni gol-dady. Döşümde iki sany tyg yzy bar. Ol tyg yzlarynyň birini seniň özüň goýduň, beýlekisini bolsa seniň üçin Gawşfinj şäheriniň häkiminiň oglы Gökhun galдыrdy. Şol ýigit hem maňa seni sal-gy berdi. Onuň salgysyndan soň Altynjan atly gyzyň meniň üçin dünyä inendigi hakdaky pikir aňymdan aýrylmady.

* * *

Altynjan Kalbynany soltanyň aşhanasyna işe ýerlesdiripdi. Olara ýörite öý satyn alyp beripdi. Käteler ýüzünü garaňka tutup,

Kalbynanyň öýüne baryp gaýdýardy, Kalbyna bilen ýaşlygyny ýatlaşýardy. Olaryň ýasaýan öýüne Togrul soltanyň özem baryp görüpdi. Onuň Gökhusunuň öýüne baryp görmegi Altynjanyň islegi bilen däldi, ýok, Altynjan hatynyň kä gijeler bir öye gidip tä daňdana çenli güýmenyändigini ýörişden gelen Togrul soltana sahyp Dürnazar habar beripdi.

Soltan gönü şol salgy berlen öye barypdy. Gapyny Kalbyna açypdy:

«Kim sen?»

«Kalbyna men».

«Haçandan bări bu ýerde ýasaýarsyň?»

«Bir ýyldan bări».

«Aslyň nireden?!»

«Aslym Zamahşar galasyndan».

«Nireden diýdiň?»

«Zamahşar galasyndan. Meniň babama Ýusup bezirgen diýerdiler. Onuň asly ýunanly bolmaly. Bezirgenlik bilen Basra sâherine baranda, ony tutup alyp gaýdypdylar. Babam üç-dört kişä satlypdyr. Onsoň ol ahyr Zamahşarda döwlet tapdy. Abdylmälík hanyň öndürýän halwalaryny, nişallalaryny, keýmir peýkamlaryny satmak işi bilen meşgullanyp, gurplandy».

«Sizi bu ýere Altynjan hatyn ýerleşdirdimi?»

«Altynjanyň ömri zyýada, jany sag bolsun! Dünýä inip, özümi duýup ugranymdan bări ol maňa çyn howandar. Ol meni ýylgaý goldap, ýylgaý göwnümi göterip geldi. Men oňa ömürbaky minnetdardyryň».

«Gökhun nirede?»

«Ol mundan alty aý öň ýurduny täzeledi. Men indi tenha ýeke galdy. Käteler bir razdarym gelýärdi. Indi ol hem geleñok. Yarawlygy ýokmuş diýip eşitdim».

«Näme üçin sen onuň ýanyna barmaýarsyň?»

«Barasym gelýär, ýone onuň ýaly beýik ýerlere gadam basmaga men mynasyp däl».

«Altynjan seni ýanyna çagyranokmy?»

«Ol meni ýanyna çagyrmak isleyär, ýone men ony soltanyň ýanynda çykgynsyz güne goýmazlyga çalysýaryn».

«Iýip-içer ýaly zadyň barmy?»

«Altynjan meni hiç zada myzahar edenok, sag bolsun».

Şol duşuşyk hakda Kalbynany Altynjana hiç zat aýtmandy, sebäbi ol özüniň ýanyna kimiň gelendigini anyk bilenokdy, ýöne bu hakda Altynjana sultan aýtdy:

– Ýanyaň Kalbynany çağyr, onuň bilen geçeni ýatlaşarsyňz.

– Begim, siz Kalbynany nireden tanaýarsyňz?

– Men Gökhun barada habar eşitjek bolup birki gezek synanyşdym. Görüp otursam, olar biziň şäherimizde ýasaýan ekenler. Sen olary menden nahان saklapsyň. Men olaryň öyüne baryp gördüm. Özüň ýedi yklomyň soltanynyň hatyny, nedimi, naýyby bolsaňam, çagalyk razdaryň çetde saklapsyň. Oňarmansyň, Altynjan. Ony köşge getirmegiň gerek. Men Gökhuna minnetdarlyk bildirmek isledim. Şu maksat bilenem ony ýigrimi ýyllap agtardym. Gökhun aýtmadyk-da bolsa, belki, men seni tapardym. Ýone ol meniň işimi ýeňilleşdiripdi. Men oňa minnetdarlygyny bildirmäge ýetişmändigime gynandym. Ynan, onuň sen hakdaky aýdan sözleri dek ýaňy aýylan ýaly hakydamda dur.

* * *

– Altynjan, men Diýarbekire baryp gáýdaýsam niçik bolar?!

Altynjan hatyn soltanyň isleyän sözlerini aýtdy:

– Çoh güzel bolar!

– Bilyärmiň näme, indi ence ýyl bări men şazada Ýakudy Anadoluda saklaýaryn. Ol maňa duşuşmak isleyändigi, Diýarbekirde garaşjakdygy barada çapar iberipdir. Ol goşunyny goýup meniň ýanyma gelip bilenok. Şazada Anadoluda çäksiz köp ýenişleri gazandy. Meniň oňa minnetdarlyk bildirmegim, käbir ýerleri, islese, Bagyn bilen Tulhumy, islese, Ergany ykta bermegim, ony ol ýerlere häkim belläp, höweslendirmegim gerek. Derwezata şalygyny döretmek meniň babamyň, Arslan ýabgunyň hemem Ýusup ýabgunyň öňündäki parzym ahyryny. Kaýsar Konstantin Onuny Dukas⁹ general Merwewe we Urfanyň häkimi Tawdanosa Ýakudy her edip-hesip edip mugyra getirmek barada görkezme beripdir. Kaýsar Ýakudy öldüren adama ýigrimi baş müň dinar bayrak goýupdyr. Bu zatlar Ýakudy howsala salýar. Men baryp,

onuň goragyny güýçlendirmesem, göwnüni götermesem, onda meniň ençe ýyllap eden yhlasym köyer. Şonuň üçin men Diýarbekire baryp gaýdaýyn. Gyssagym özümde bolar. Uzak eglenmän gelerin. Saňa bu ýerde pugta gözegçilik ederler. Men tabşyryk bererin.

– Dogry aýdýarsyňz, begim – diýip, Altynjan rahat gürledi.
– Meniň ýagdaýym gowy indi. Siz meni alada edinmäň!

– Göwnüme bolmasa, sen meniň ýöriše çykmagamy isleýärsiň.

– Onuň sebäbi siz köskde özünizi kapasada ýaly duýýarsyňz. Ýörişlerde siz ähli ownuk-döwnük kesellerden saplanýarsyňz, gujurlanýarsyňz. Men siziň mydama sagadat, önjemli bolmagyňzy isleyärin.

– Meniň göwnüme başga zat gelýär. Men uzak bir ýöriše gitsem, bu pisat pelek seni kösär diýen teşwiş-endişäm bar. Ylaýym, bu ýalançy teşwiş-endise bolsun!

– Bu pikir – gizlemäýin – meniňem aňyma geldi. Siz örän dogry aýtdyňz: perrendeler, derrendeler öljek bolanlarynda ýanynda hiç bir janly-jandaryň bolmazlygyny isleyärler, görer gözden çekilýärler. Adamlar bolsa, öljek pursady iň ýakyn adamlarynyň başujunda oturmagyny isleyärler. Adamyň öljekdigi bilinse, iň ýakyn adamlary jemlenýär, hoşlaşyarlar. Sähel gorkusy bar olan kişi iň ýakyn adamlarynyň uzak ýola gitmegini islemeýär. Siz menden arkaýyn boluň, begim!

– Altynjan, men gelýänçäm daşary çykma, birden sowuklayma. Özüňem hiç bir zadyň aladasyny etme. Anuşirwany-da, Kunduryny-da goýup gitjek. Näme gerek bolsa, olara aýt. Men gelýänçäm olar seniň daşışıgiňden aýrylmazlar, durarlar. Seniň maňa aýtjak sözüň barmy?!

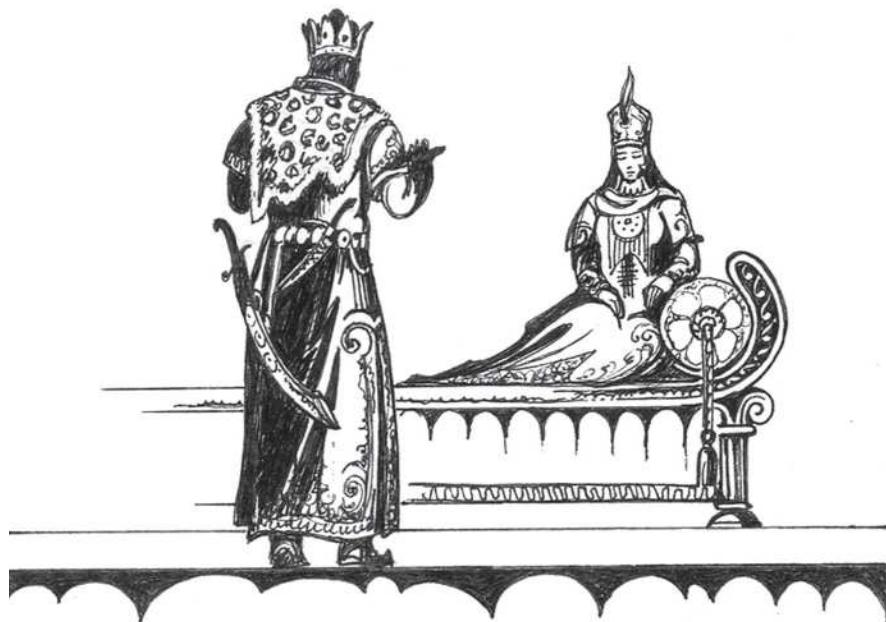
– Bir sargydym bar, begim!

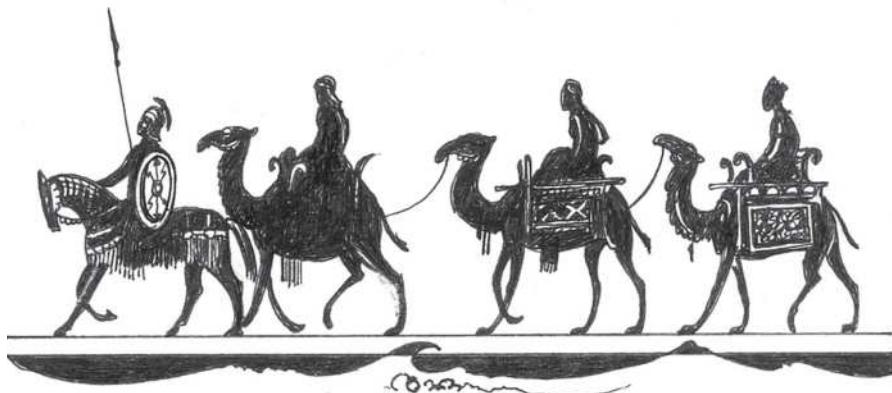
– Aýt, aýt. Sen näme sargyt etseň, men seniň şol sargydyň bitirerin.

– Begim, halyfyň gyzy Seyidde maňyzly-maýaly gyz. Şol gyz siziň ömrüňize ömri-derazlyk, sagadatlygyňza göwünhoşluk goşup biljek ýegana, özem janperwerlikde, dilrubalykda, hoş-

terlikde, akylllykda özge gelin-gyzlardan görnetin parhlanýan ýeke-täk gyz. Menden soň, siz şol gyza öylenseňiz, men hem bu dünýä, hem o dünýä sizden razy-rahat bolaryn. Siz şol gyza öylenseňiz, siziň bu dünýäňizem, o dünýäňizem abat bolar, rahat-röwşen bolar¹⁰, begin. Ine, meniň sizden etmek islän iň soňky sargydym şü...

SÖZSOŃY

Námazsam çağynda Diýarbekire Komnen kaýsarlygыndan¹ bir kerwen geldi. Kerwen ýigrimi düýeden ybaratdy. Otuz töweregى atly bardy, olar kerweni goraýan esgerler bolmaly. Yöne ol esgerleriň tas ýaryssy diýen ýaly aýal maşgalady. Özem olar biçak bezemen geýnendi. Bu kerwen Yspyhana baryan eken. Togrul soltanyň Diýarbekir dedigini eşidip, bu ýere gelipdirler.

Togrul soltan rumlularyň daşarda özi bilen duşuşmak isleyändiklerini eşidip, daşaryk çykdy.

Üç-dört kişi soltanyň öňünde tagzym etdi. Olar özleriniň Wizantiýa kaýsarlygыndan ýörite ugradylandygyny aýtdylar.

Togrul soltan ýunança gürleyän ilcileri, zenanlary görüp, Altynjan hatyny ýatlady. «Wah, häzir ýanymda Altynjan ýok-da, ýogsam ol bu gelenleriň sözlerini terjime ederdi. Bular bilen hezil edip ýunança gürleşerdii.

Ine, Togrul soltanyň gasynda iki sany orta ýaslaryndaky çypar erkek kişi bilen ýaşy durugyşan bir aýal maşgala dur. Gelenleriň ählisiniň gözleriniň göklüğü soltana Gutulmyş ýataldy. Çünkü onuň-da gözü gökdi.

– Eý, Gündogaryň beýik hökümdary, yslamyň din gyllyjy Muhammet Togrul soltan ibn Mykaýyl! – diýip, üç çyparyň sağ tarapda durany türkmençe çalgyrt gürläp ugrady. – Biz size Beýik Wizantiýanyň kaýsary Konstantin Dukas Onunydan köp-köp

dogaý salam getirdik. Biziň beýik kaýsarymuz, şeýle hem güzel Ýewdokiýa² Size we Siziň hatynyňyz, belent mertebeli Altynjan bint Abdylmälige Allatagalanyň ýalkawynда uzak ýaş, berk jan saglyk, rowaçlyk dileg edýärler. Biz siziň mübärek gadamlarynyza, yslam dininiň päkligi, durnuklylygy ugrunda alyp barýan işleriňize tüýs ýürekden guwanýarys. Biziň bu ýere gelmegimizde eşiden şum habarymuz sebäp boldy...

– Şum habar? O nähili şum habar? – diýip, soltan geňirgendı.

– Meniň günämi ötűn, merhemetli soltan. Men öz pikirimi türkmençe nädogry beýan eden bolmagym mümkün...

– Sen türkmenmi?

– Ýok, men wizantiýaly. Nasybinde doguldym, dört ýaşymda bir türkmeniň ýesiri boldum. Töwrizde on baş ýyl türkmen söwdagäriniň gapysynda gul bolup ýasadym. Soň bagtym göterlip, garyndaşym Ewdokiýanyň gullugyna bardym. Ine, häzirem Ýewdokiýa melikämiziň hemem kaýsar Konstantin Dukas Onunjynyň tabsyrygy bilen siziň ýanyňza geldim. Melikämiz Ýewdokiýa siziň hatynyňz Altynjan melikäni aýratyn hatyralaýar. Ony diňe biziň melikämiz däl, ähli wizantiýalary hatyralaýar. Onuň edermenlikleri hakda il arasynda köp-köp rowaýatlar bar.

– Rowaýatlar?!

– Hawa, hawa, rowaýatlar – diýip, wizantiýaly has janykdy. – Biz Altynjan melikäniň deňsiz-taýsyz söweşijidigi, gylyçlaşmakda öňüne çykyp biljek söweşijiniň ýokdugy, uçup barýan bürgüdiň gözünden urýandygy, söwes hem harby tilsimerde çäksiz ökdedigi hakda örän köp rowaýatlary eşitdik. Onuň siziň sowgat beren asfury hanjarynyz, şol hanjarynyzda nyşana urmakdaky ussatlygy hakda-ha rowaýatlar hasam köp. Hemedanda öz üstüne okdurylan weziri ýigrimi zirag çemesi aralykdan siziň sowgat beren asfury hanjarynyzy zyňyp öldürishi hakda-da, şol gezek hanjaryny zyňanda iň bärkisi wezire tarap seretmändigi hakda hem eşitdik. Yöne Altynjan hatyn Bagdatda hem Hemedanda bagryndan iki gezek agyr ýaralanypdyr. Ondan bări bir ýyl geçen-de bolsa, ýara bitmändir, gaýtam, uly howpa öwrülipdir

diýip eşitdik. Biziň Ýewdokiýa melikämiz bu habary eşidip biçak gynandy. Onsoň kaýsar Konstantin Dukas Onunju bilen melike Ýewdokiýa bizi ýanyna çagyrdy, ýurduň iň ökde aýal tebiplerini ýýgnamagy tabsyrdy. Bir aýýn dowamynnda Gündogar Wizantiýamyzdaky iň ökde tebipleri jemledik, iň ýaramly däri-dermanlary, şeýle hem Altynjan melikäniň hoşuna geljek gymmatbaha harylary, egin-eşikleri, nygmatlary ýýgnadyk. Ýigrimi düýä urlan ýükler hatyraly Altynjan melikäniň sagalmagyna, göwnüni sat etmegine niýetlenilen zatlar.

Wizantiýalynyň uzyn nutugy soltany ýadadan bolarly, ol töweregine garanjakladı.

– Hatynlaryň dünýäsi erkek kişileriňkiden parhly bolýar, merhemetli soltan. Olaryň dünýäsinde serhet ýok... – diýip, gözü gemrewli ikinji wizantiýaly dillendi.

– Maksadyňyz näme?

– Rugsat berseňiz, Altynjan melikäniň dergähine barmak, oňa ýağsydan-ýağsy emleri etmek. Hemem Ýewdokiýa melikämiziň ýazan hatyny gowşurmak – diýip, gözü germewli wizantiýaly gorky bilen soltana seretdi. Yzda duran wizantiýalylaryň birisi içi hatly altyn gutujygı uzatdy.

Soltan uzadylan gutujygı almady.

– Näsag ýatan adama sähel zadam uly derman. Ýewdokiýa melikämiziň yhlasy-da Altynjan melikä medet berer diýip pikir edýäris. Hatynlaryň ýütgeşik dünýäsi bar, kyblayý älem... – diýip, gözü gemrewli wizantiýaly şelaýyn ýylgyrdy.

Togrul soltan onuň sözünü halamady, yzyna öwrüldi-de, bargähine bakan upgrady.

Wizantiýalylar çykgynsyz ýagdaýa düşdüler.

Indi näme etmeli?

Soltanyň nedimi, hajyby Abdyrahman Agajy geldi-de, olary Altynjan melikäniň ýanyna – Yspyhana däl-de, Zenjana ýola saldy. Yüz sany atlyny ýolbeledi hem gorag hökmünde kerweniň ýanya na goşdy.

Sol gije Togrul soltanyň gözüne uky gelmedi, demi gysdy. Bu gün onuň üçin agyr gün boldy. Ol Hafajyny Kufäniň häkimliginden düşürdi hemem ony dört müň dinar jerime tölemäge borçly etdi. Hafajynyň: «Dört müň dinarym ýok» diýip gözýas döküşi, öýuniň döküljekdigi aýdylanda bolsa, ýer ogşap sähel salomyň içinde dört müň dinar getirip gidişi³, üzňüksiz alkış okaýsy Togrul soltanyň göz öňünden aýrylmady.

Wizantiýalylar gidensoň soltan ýene Hafajyny ýatlady, ýöne bu sapar işden aýrylan häkimiň arkasynda Altynjan janlandy.

Soltan Altynjan bilen baglanyşkly wakalary hezil edip ýatlady. Ol wakalary ýatladygyça ýatlasy geldi. Altynjany ilkinji gezek gören pursadyny, şonda onuň özüne gazap bilen bakyşyny göz öňünden geçirdi.

Togrul soltan Altynjany gösterip, soňundan ýere zyňşyny ýatlady, ence ýyl geçenden soň sondaky gödek daraşmasyna puşman etdi. Hycryny dişledi.

Altynjan gamçynyň awusyny merdi-merdanalyk bilen çekipdi şonda. Bolgusyz zat üçin – näme üçindigi soltanyň ýadyna düşmedi, rast, ýadyna düşenok, diýmek, bolgusyz bir zat bolmaly ol – urup, dünýä inmeli bigünä çagany öli düşüripdi. Togrul begiň bir zat welin ýadyndan çykanokdy: Ybraýym oňa birki gezek Altynjany ýamanlapdy, soňky gezek bolsa Togrul begi gazap atyna atlandyrypdy. Ybraýymyň aýdan zatlary ýalan bolup çykypdy. Soň munuň üçin Ybraýym Togrul begden telim ýola ötünç hem sorapdy, ýöne boljak iş bolupdy. Şonda Ybraýymyň aýdan, Togrul begi dälilik hetdine ýetiren töhmediň nämedigi ni gizlin saklapdylar. Ony Altynjan hem bilenokdy. Ol adamsyny gazap atyna atlandyran syltagy Ybraýym atandyr öýdüp güman hem etmändi. Onuň Peýkamdan göwni garalypdy. Ýok, ol ynapypdy: «Peýkam nejis adam. Ol maňa syltak atyp, Togrul begiň meni urmagyna, çagamyň düşmegine sebäp boldy». Altynjan bu pikirine berk ynanýardy. Bu hakda Ybraýyma-da telim ýola

aýdypdy. Şonda Ybraýym mönsüräp, hiç zatdan habarsyz kişi bolupdy. Içinden welin heşelle kakypdy.

Togrul beg Ybraýymyň bilgesleyin syltak atandygyny bilden soň ony ýazgarypdy. Şondan soň onuň ýanynda ýüregini açmandy, aralaryna sowuklyk düşüpdi. Şol sowuklyk hem Ybraýymyň ölümü bilen soňlanypdy.

Soltan soňky günler ömrüniň paýawlandygy, wagt, Altynjan hakda köp oýlanýardy. Ömrüniň şeýle tiz geçendigine, muny duýmandygyna oturyp-oturyp haýran galýardy.

Wagt hemiše az ýaly, ýöne ol gutaranok, peýany ýok, ömür hemiše uzak ýaly, ýöne ol tiz guitarýar, özem ol, köplenç, ät galdyryp, garaşman durkaň, deşbi-dähil guitarýar. Adam gyzgynygyzgyn mähir siňdirip, özuniňki saýyp ýören mähriban-janper-wer dünýäsinden gaýa-gopuz ýokka, esassyz rehimsizlige, höjtjelike garaşanok. Adam, herhal, düşünümek, düşünmek isleyär, entek onuň etmeli köp-köp işleri garaşyp dur. Ömrün bereketli güýzi ýaňy başlandy ahyryn.

Togrul beg sop-sommagy bilen berlip sarsmaz şadöwlet döretdi. Indi bitirilen işleriň hozirini görüp, najrap ýasamaly döwür geldi.

„Haý, wagtyň ediberşini! Ol pyşdyl ýörişi bilen geçmeýänden bolup görünýär. Asyl ol laçyn ucuşly eken-ä. „Ýylp“ edip geçip gidipdir-ä. Geçenini duýman galypyryny. Ynha, indi anýaryn.

Ertir Ýusuba duşup, şol ýerden göni Altynjanyň ýanyna gideýin. Galanja ömrümi onuň bilen jukguldaşyp geçirereýin. Ol maňa ömrüni bagışlady, işlerimiň rowaç, at-abraýymyň artyk bolmagy üçin öjemel jan çekdi. Men uly zyýapat gurnap soltanaty Süleyýmana tabsyraýyn, galan ömrümi Altynjana bagışlajakdygyny ähli kişä açık aýdaýyn.

Goý, ähli millet türkmenleriň hatynyny nähili sarpa-laýandygyny göz edinsin.

Allatagala meni ýalkady: şu beýik derejä ýetirmek üçin maňa Altynjany bagış eýledi. Dünýäde Altynjan deýin ýekeje-de beýik hatyn ýokdur. Akyll-paýhas, hatynaklyk, janymaklyk, öje-

mellik, okunlyk, geçirimlilik, merdi-merdanalyk, owadanlyk babatda oňa taý geljek zenan tapylmaz. Hakykatdanam, men ja-hangirlige giriftar bolup, Altynjana az hyzmat etdim. Men oňa hökman hyzmat etmeli, süňk döwýän hoşamaý-hoşamaý sözleri aýdyp, göwnüni awlamaly. Oňa näçe hyzmat etsemem azdyr, men ony aýamda götermeli. Hut şeýle hem ederin. Wagt meni indi ät galdyryp bilmez...“

Ýatlamlara çümüp oturan Togrul soltana birden älem gapışan ýaly boldy. Ol «Altynjan! Altynjan!» diýip pyşyrdady.

Soltan giň içerä sygman, atylyp daşaryk çykdy.

Onuň daşaryk çykandygyny gören Agajy bilen emir Uhjury ylgap geldi:

– Kyblaý älemim, bir zat gerekmi?!

– Uklap bilemok. Ýüregim titreyär, ýüregim agzymdan çykaýjak bolýar.

Emir Uhjury misgin ýylgyrdu:

– Melikämizi gözleyärsiňizmi, çağyraýnmy?

– Kimi, kimi?

– Altynjan hatyny...

– Goýsana, emir. Özün bilyärsiň-ä, Altynjan Zenjanda.

– Bizem şeýle pikirdedik. Şonuň üçin wizantiýalyalary-da Zenjana ugratdyk. Dogrusy, melikämiziň haçan içerik girenini görmän galypdyrys. Miršeplerem melikäniň siziň bargähiňize haçan girendigini bilenoklar.

– Diýyäniň näme seniň, emir?! Altynjan Zenjanda.

Uhjury ýene ýylgyrjaklady:

– Bolýar, bolýar, kyblaý älemim. Men hiç zat göremok, hiç zat bilemok.

– Näme gördün?

– Altynjan melike siziň ýanyňyzda eken-ä. Näme hyzmat etmeli bolsa, biz tayýar, kyblaý älemim.

– «Altynjan şu ýerde» diýip, saňa kim aýtdy?

– Hiç kim aýdanok.

– Onda näme üçin «Altynjan şu ýerde» diýyärsiň?

– Men ony, ine, hut şu iki çöňne gözlerim bilen gördüm.

Ony diňe men däl, hajyp Abdyrahman Agajy hem gördü.

– Emir dogry aýdýar. Hatyny ýap-ýaňja menem gördüm – diýip, hajyp Abdyrahman Agajy emir Uhjuryný sözlerini tassyklady.

– «Gördüm» diýärsiňizmi?

– Hawa, gördük, merhemetli kyblaý älemin.

– Haçan?

– Sizden sähelçe salym öň daşaryk çykdy ol. Ony diňe emir ikimiz däl, şu duran miršeplerem gördü – diýip, Abdyrahman Agajy gapdalynda doňan ýaly bolup duran uzyn murtly mirşepe ýüzlendi: – Yaňy Altynjan hatyn bargähden çykdy gerek?!

– Yaňyja gapdalymdan geçip gitdi, merhemetli soltanym – diýip, mirsep aňyş-maňyş bolup durşuna aýtdy.

– Men Altynjan melikämiziň şu ýerdedigini bilmändirin – diýip, Abdyrahman Agajy gara çyny bilen janykdy.

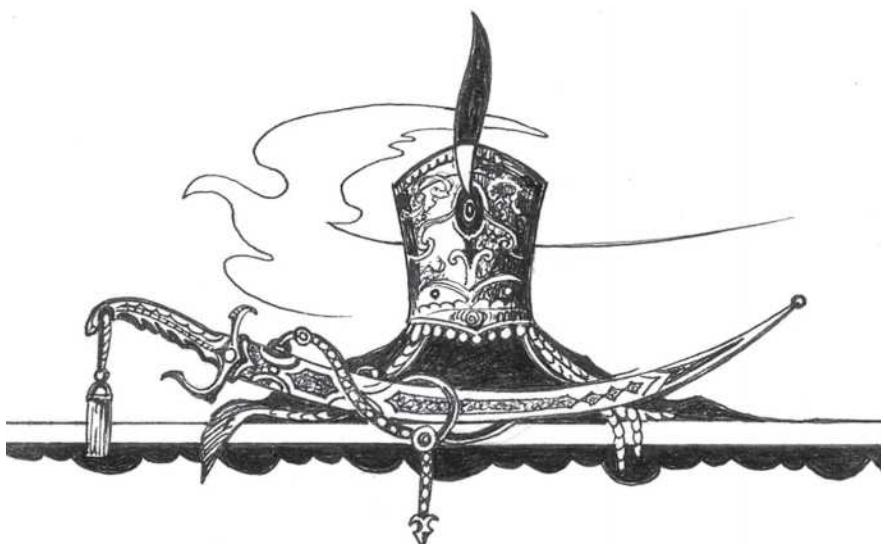
– Hany ol?!

– Ine, şu hyma girdi – diýip, emir Uhjury soltanyň bargähiniň sol tarapyndaky hymany görkezdi. – Men melikämize salam berdim. Ol meniň bilen mylakatly salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy. Men Allatagalanyň gudratyna haýran galýaryn: Altynjan hatyny göreniňde oňa orta ýaşan hatyndyr öýder ýaly däl. Ol hakyt ulugyza meňzeýär. Gara çynam, ol hakyt perizat. Ol size mynasyp hatyn. Men ony başda görenimde: «Bä, bu owa- dan gyz bu ýerde näme iş edýärkä?» diýip pikir etdim. Görsem bolsa, ol hakyt Altynjan melikämiz eken. Mundan ýigrimi ýyl öňki owadanlygyny birjik-de kemmändir. «Nädip garraman saklanýarka?!» diýip oýlandym men. Altynjan hatyn: «Eý, emir, soltanymyzy gözüňiziň göreji ýaly goraň. Soltanymyzyň jany sag bolsa, ähli zat gowulyk, abadanlyk bolar» diýdi. Men nähi-li ýumuş bar bolsa, şol ýumşy bitirmäge özumiň taýýardygymy aýtdym. Hatyn: «Hökümdaryň hiç zady kem bolmasyn. Ony goraň, mertebelän. Meniň sizden başga towakgam ýok» diýdi.

Emir Uhjurydan bu sözleri eşiden Togrul soltanyň ýüzi oda tutulan ýaly gara-çowlam boldy, ol zähreteleklik birle ellerini ýokary uzatdy, soň aşak çökdi, ýere maňlaýyny urup, aýylganç bir ses edip gygyrdy.

– Altynjan!.. Altynjan!..
– Size näme boldy, merhemetli soltanyň?!
– Altynjan öldi, Altynjan!..
– Ol häh-häzirem bardy. Ol, ine, şol bargähe girdi. Egninde
ap-ak atlaz çenberi bardy. Uçjak guw ýalydy ol.
– Gepleme, gepleme!.. – diýip, soltan gul-gula turuzdy.
...Altynjan hatynyň Diýarbekirde soltanyň bargähinden
çykyp gidendigine köpler ynanmady, ýöne onuň bargähden çy-
kan pursady Zenjanda wepat edendigi welin hakykatdy...

Wallahy aglam bissewap – dogrusyny Alla bilyär.

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekayat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
 2. Ibn Esir özünüň «Kämil taryh» atly kitabynda Gutulmyşyň ýyldyz ylmyny (ýyldyzlara seredip boljak zatlary öňünden bilmek ylmy) hem-de millet ylmyny (etnografiá) bilendigini, onuň neberesiniň hem bu köneden gelýän ylymlary öwrenmegi taşlamandyklaryny we başgalary-da özlerine çeken-digini ýazýar.
 3. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahwar (Habarlarýň mejlisи).
 4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
 5. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. A. 1999 ý. Liparitiň öz pidýesi görkezilen möçberdäki baýlygy hödürländigi ibn Esiriň, Taňryberdi Atabegiň we beýleki awtorlaryň kitaplarynda gaytalanýar.
 6. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
 7. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. A. 1999.
 8. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
 9. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahwar. (Habarlarýň mejlisи).
 10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
 11. Kawkaz gadym döwürlerde daşary yurt basybalyjylaryna garaşlydy. Bu ajaýyp tebigatly ülkäni başda pars şalarynyň oturdan marzibanylary, soň Wizantiýanyň kuropalatlary, arap halyflarynyň ostikanlary dolandyrdy. Bu ülkede köp sanly halkyýetler we hal-klar ýasaýar.
- Ermeniler miladydan öňki XV – XIV asyrلarda müşklar diýlip atlandyrylyardy. Olar Balkan ýarym adalaryndan Kiçi Aziýa göçüp gelipdiler. Miladydan öňki VII asyrda midiýalylaryň we skifleriň

Urartu şalygyny kül-peýekun etmegi bilen bolsa müşklar – ermeniler Zakawkaziýäni ýurt tutundylar we bu ýeriniň tebigatyna, durmuşyna tiz uýgunlaşdylar.

Ikinji hekaýat

1. **Abu Kalyjar** – Abu Kalyjar Garşap I (1041 – 1048 ý. oktyabr aýý) – Kaku şalygynyň soltany.

2. **Kaku hanedanlygy** (Kaku – deýlem şiwesinde «daýy» diýmegi aňladýar) – 1008 – 1051-nji ýyllar aralıgynda dowam edýär. Bu döwleti Togrul beg öz tabynlygyna geçirýär. Bu döwlet häzirki döwürde Merkezi we Günbatar Eýranyň çäkle-rinde ýerleşipdi.

3. **Buid (Büweýh) şalygy** – (932 – 1062 ý.) Eýrany, Hu-zistany, Kermany, Jibaly, Reýi, Yragy elde saklaýardy. Külli muslimanlaryň merkezi, paýtagty Bagdatdy. Abbasy halyfy hem Bagdatdady.

4. **Şams ad-Daula** (997 – 1021 ý.) – büweýh soltany.

5. **Öwez** – Alparslan. Togrul beg agasy Çagry begin ogly Al-parslany ogulluk alýar, onuň Alparslany «Öwez» diýip atlandyr-magy ýogalan çagasyň öwezine gelen hasaplamagydyr.

6. **Hatyn** – seljuk sultanlarynyň aýallary, adatça, «hatyn» ci-nini dakynypdyrlar. Olar köşk durmuşynda aýgtly orunlary eýe-läpdirlər we döwleti dolandırmak işlerine-de gatnaşypdyrlar. Hatyn çinini alanlaryň öz mülkleri, köşkleri, diwanhanalary, wezirleri we emeldarlary bolupdyr.

Dördünji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Abu Muslim** – Idris ibn İdrisiň Isa we Makil diýen ogullarynyň guly bolupdyr. Ol on sekiz ýaşynda (743 – 744 ý) Merw şäherine Appasy wagyzçylarynyň başlygy wezipesine ugradylýar. Ol Merwde emewi hanedanlygyny agdaryp, Appasy halypalgyynyň döremeginde iň esasy hyzmat görkezen serker-dedir. Ilki Horasany, soň Yragy öz tabynlygyna girizýär. Ilkinji

Apbasy halyfy as Saffaryň (749 – 754 ý.), ikinji halyf Abu Jaafar al-Mansuryň (754 – 775 ý.) hökümdarlyklarynyň giň gerim almagynda Abu Muslimiň hyzmaty uly bolýar.

Halkyň arasynda abraýy biçak uly bolandoň, ikinji halyf Mansur 755-nji ýýlda Abu Muslimi Mekgä haja barýarka köşgüne çagyryp, wagsylyk bilen öldürýär. Çünkü Abu Muslim indi Apbasy halypalygy üçin gerek däldi, ol halyflyk üçin öz etmeli işini ýerine ýetiripdi.

Barmakylar – Apbasy halyflygynyň döremeginde, berke-meginde, uly iş bitiren neberedir. Barmakylar apbasy halyflary as-Saffahyň, al-Mansuryň, Harun ar-Raşidiň wezirleri bolupdylar. Ýahýa Halyt Barmakynyň Pazl, Japar, Muhammet, Musa atly dört oglý bolupdyr. Balhda doglan, asly pars bolan Barmakynyň ogullaryndan Pazl bilen Japar kakasynyň ýoluny alyp baryardylar, olar atly-abraýly wezirdiler, Muhammet bilen Musa bolsa emirdiler, olaryň hersiniň häkimlik edýän welaýatlary bardy.

Olaryň at-abraýy musulman älemine dolupdy, hiç bir nebere Barmaky neberesiniňki deýin şan-şöhrata eýe bolmandyr.

Harun ar-Raşit Japar weziriniň öňünde täsin şert goýýär. Halyf oňa öz uýasyny durmuşa çykaryár: är-aýal ýaly bir öýde ýaşamaly, ýöne jynsy gatnaşygy etmeli däl. Japar bu şerti isleme-se-de, kabul etmeli bolýar. Yöne ýyly ýorganyň aşagynda, ýyly gujakda, ýyly dem ýüzüňe çabrap durka halyfyň gazaby-da gözüne görünmez eken. Japaryňky-da şeýle bolýar. Netijede, perzent dünyä inýär. Ekin ekseň, gögerýär ahyryn! Bu hakykaty Harun ar-Raşit eşidýär.

Hijriniň 180-nji, miladynyň 797-nji ýýlynda Harun ar-Raşit haja ugraýar. Ýolda ol Barmaky neberesini, özuniň ýaşajyk ýege-nini öldürdýär. Herki zadyň soňy bar, herki zadyň öz jezasy bar. Aşa yhlas hem hatarly. Barmakylaryň bar «günäsi» aşa yhlasy, hyzmaty. Ybraýym ynal hem özünü Abu Muslim, Barmakylar bilen deňeyär.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

5. **Tekhir** – öňünden äge etmek, nesihat bermek, möminleri «ýaramaz» hereketlerden saklayán wagyz-nesihatyň bir görnüşi.

Ýediniji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Dejle** – Tigr derýasy. Günbatar Aziýadaky iň uly derýa. Uzynlygy 2 müň kilometr. Türkiýäniň günbatarynda ýerleşyän Wan kóluniň töweregindäki daglardan başlanýar. Diýarbekir, Mosul, Bagdat şäherlerinden geçip, Ýewfrat derýasy bilen birleşyär.

3. **Amydylmülk** (Umadylmülk) – şalyk mülküniň diregi. Bu lakam Togrul begiň weziri Abu Nasyr Muhammet bin Abu Salyh bin Mansur bin Muhammet Kundury Jerraha degişlidir. Kundury öz döwrüniň iň sahy, geçirimli, uly at-owazaly, ede-biýatçy şahsyétleriň biri hasaplanýar. Ol 1068-nji ýýlda Alparslan tarapyndan öldürülyär. Alparslan ilki ony gabanyp, işinden çetlesdirýär, soň Nyzamylmülküň üzňüsiz ýamanlamagy neti-jesinde öldürüyär.

4. **Uweýs Karani** (Weýsel Gara, Weýis baba) – Bedr guýusyň ýanynda bolan söwës wagtynda Muhammet aleýhissalamyň bir dişi gaçýar. Muhammet pygambere düýrmegi bilen uýyan ýemenli sopy Uweýs Karani pygambere duýgudaşlyk bildirmek maksady bilen özünüň ähli dişini ýeke-ýekeden goparypdyr. Uweýs Karaniniň otuz iki dişi bilen Muhammet pygamberin bir dişi musliman tesbisini emele getiripdir. Onuň ikinji bölegi «tahmit» diýlip atlandyrylyär. Üçünji böleginiň ady bolsa «tak-bir» bolmaly.

5. **Al-ydrarat** – pensiýa. «Türkmen şalyklarynda şeýle bir edehät bardy, olar özünden ozalky salaryň, hanlaryň bellän ydraratlaryny, hamana, özleri bellän ýaly tölärdiler, hatda basyp alan ýurtlarynda duşman şanyň bellän ydraratlarynam wagtynda tölärdiler. Olar şonuň ýaly, ozaldan tölenip ýören zatlary ýatyrmagy ýaramaz alamat bilerdiler, soltan Mahmyt ibn Söbükteginiň tölemeli eden adamlaryna hem wagtly-wagtyndajyk hakyny bererdiler. Söbükteginden soň seljuk salary Söbükteginiň bellän ydraratlaryny tölediler, özlerem ydraratlary bellediler. Horezmşalary bolsa seljuk salarynyň bu asylly däbiní gylyny gymyldatman durmuşa geçirýärdiler». (Muhammet Nesewi. Soltan Jelaleddin Meňburnuň ölüm beýany. 2001 ý.).

Sekizinji hekaýat

1. **Abu Tammam at Taý** – görnükli orta asyr arap şahyry (788 – 845 ý.).

Abu Hafs aş-Şadranjy – IX asyrda ýaşap öten görnükli türkmen şahyry, edebiýatçysy, küstçüsü.

2. **Abu Nuwas** – 762 – 813-nji ýyllarda ýaşan görnükli arap şahyry. Ol öz döwründe meý hakdaky şygyrlary bilen has meşhurlyk gazanypdyr.

Dokuzynjy hekaýat

1. Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary. 1-nji jilt. A., 2004.

2. **Timýan** – efir ýagy alynýan, maýda gülli, ýakymly ysly gyrymsy ösümlik (Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary, 1-nji jilt, 714 sah. A. 2004).

3. **Ritl** – 500 grama deň bolan agyrlyk ölçegi.

4. Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary. 1-nji jilt. A., 2004.

Onunjy hekaýat

1. **Üstaduddar** – hazynanyň girdejisinden we salgylardan belli bir mukdaryny alyp, ol pullary aşhanalaryň, köşk emeldarlarynyň üpjünçiligine harç edýän adam; **salahdar** – ýarag ýasaýjylara we soltanyň ýaraghanasyna ýolbaşçylyk edýän adam; **emiri alam** – soltanyň baýdagyny göterýänlere ýolbaşçylyk edýän adam; **taştdar** – hökümdar elini ýuwanda kündügiň suwunyň mylaýym tayýarlanmagyna serediji, şeýle hem soltanyň iýjek naharynyň tagamyny barlayjy; **emiri çasnígir** – hökümdaryň naharynyň tayýarlanmagyny üpjün ediji; **emiri şikar** – soltanyň aw gurallaryna gözeggilik edýän, şeýle hem soltan awdaka onuň ýanynda bolýan adam. Aw – goşunyň söwes türgenleşigidir. Awy gurnamak we awuň haýsy ýerde edilse gowy boljakdygyny salgy bermek emiri şikaryň borjy; **emiri ahyr** – soltanyň atbakary, attutary; **döwetdar** – soltanyň ýazgy ýazýan esbaplaryna

serediji; **kyssadar** – arzalary kabul ediji. Her çarşenbe agşamy kyssadar gelen arzalar hakda, olarda aýdylýan zatlar hakda soltana habar berýär; **jamedar** – soltanyň geýim-gejimlerine jogap berýär.

2. **Diwany-has** – seljuklylar zamanyaňda baş şamülki edarasy. Ol şol bir wagtyň özünde soltanyň şahsy diwany hem bolupdyr. Onuň garamagyna gozgalýan we gozgalmaýan emlákleriň hemmesi, şonuň ýaly-da dolandyryán neberäniň hazyna jaýy degişli bolupdyr. Bu diwan soltanyň emlägini, ýerlerini dolandyrypdyr.

3. **Nobat** – hökümdarlyk köşgünüň ýa-da çadyrynyň gapysynyň öňünde belli wagtlarda, esasan-da namaz wagtlarynda saz çalýan topara berlen at. Saz çalyjylar owsun atyp duran birmeňzeş ak yüpeк geýimleri geýyärler. Olaryň egin-eşikleri, saz gurallary gymmatbaha daşlar bilen bezelen, özüne çekiji bolýar. Nobatda her günde namaz wagtyny habar bermek üçin, esasan, dowul saz guralyny peýdalanýarlar. Käbir alymlar «nobat» sözüniň sözkökünü sazlaryň nobatma-nobat çalynýandygy esasynda dörän diýip hasap edýär.

4. **Saz** – gadymy saz guraly.

5. **Hansalar** – soltanyň aşhanasynyň ýolbaçsсы, emiri.

6. **Şamäligiň gaçyşy** – baş yüz kilometr ýol geçendigi hakedaky maglumatlar Ibn Esiriň, Baýhakynyň, Faruk Sümeriň kitaplaryndaky maglumatlar esasynda alyndy.

7. **Gara ölüm** – ölümniň üç hili görnüşi bolýar: ak ölüm, gara ölüm, gyzyl ölüm. Ak ölüm – öz ajalyňa; gara ölüm – bogulyp; gyzyl ölüm sütem görüp ölmekdir.

On birinji hekayat

1. **It gary** – gysyň birinji gary. It gary topbak tutmaýar, ol şeker deýin seçelenýär.

2. **Köwüşberdar** – soltanyň köwsünü göterýän we köwüşlerine serenjam berýän hyzmatkär.

3. **Püreç** – ýeňi uzyn, ýelbegeý atynmak üçin niýetlenilen galyň don.

On ikinji hekaýat

1. **Hutba** – juma namazyndan öň, baýram namazyndan soň metjitde münbere çykylyp edilýän öwüt-ündew. Hutba okaýan din hadymyna hatyp diýilýär.

2. **Kunýa** – ady. Ibn – ogly diýmegeri aňladýar. Şol döwürde adamlaryň atlary, familiýalary şeýle tutulypdyr.

3. **Nehrewan şäheri** – Bagdat şäheri bilen Wasyt şäheriniň arasynda Dejle derýasynyň gündogar kenarynda ýerleşýän şäher.

4. **Annap** – serhoş ediji içgileri ýasamak, satmak bilen meşgullanýan adam.

On dördünji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Pidayý** – adam öldürmek üçin ýörite taýýarlanylan ganhor.

On altynjy hekaýat

1. **Çarmyh** – bu Dürnazaryň lakamy. Elbetde, çarmyh onuň ýok ýerinde aýdylýardy, hiç kim onuň yüzüne «Garmyh» diýip bilenokdy. Dürnazara bu lakamyň galmagynyň sebäbi adamlary çarmyh usuly bilen jezalandyrmagá ýkgyn edýänligi üçindi. Çarmyh etmek – jezalandryş usulynyň bir görnüşi. Bu usul boýunça jeza berlende jeza berilýäniň iki elini we iki aýagyň dört myha berk baglayárilar. Çar tarapyndan myha daňlan adam hiç hili hereket edip bilmeýär. Soň çarmyhdaky adamdan eşitmek isleyän habaryny almak üçin her hili jeza berip, urup ugraýárilar. Çarmyhdaky adam bolsa goranyp bilmeyär. Dürnazar çarmyhdala köp adama jeza berip, gynap, ölümine sebäp bolupdy. Şeýle bolansoň, ony juda rehimsiz hasaplaýardylar.

2. **Aýyar** – aňtawçy, içaly.

3. **Ala-mula at** – ilciler, aragatnaşyk bilen meşgullanýan askudarlar ýörite ala-mula reňkli atlary münüpdirler.

4. Gurduň (Kawurdyň) tygsytlý şa bolandygy Kirmando otuz dört ýyllap şa bolan döwründe «onuň pul baýlygynyň bir

zerre-de artmandygy ýa-da azalmandygy» hakda Muhammet ibn Ybraýmyň «Seljuklar we oguzlar Kirmanda» (Kirmanyň taryhy) atly kitabynda giňişleýin maglumat berilýär.

On ýediniň hekayat

1. Ibn Kesir. Başlangyçdan ahyra çenli. Stambul, 1954.
2. Gurhan. 9-njy süre, 120-nji aýat.
3. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahbar (Habarlarýyň mejlisi). Ankara, 1983.
4. **Kirewke** – söweş geýimi.
5. Ibn Kesir. Başlangyçdan ahyra çenli. Stambul, 1954.

On sekizinji hekayat

1. **Tenasuh** – ölen adamyň ruhunyň täze dogan organizme geçmegi baradaky dini-mistiki taglymat.
2. **Yrfan** – sopuçlyk.
3. **Meşaýý** – sözme-söz manysy «ýol ýoreýän, ýol geçýän». Aristoteliň pelsepesine meşa hikmeti diýilýär. Çünkü ol öz ynanç-garaýylaryny ýoreýän, hereket edýän ýagdaýında beýan edipdir.
4. **Akym** – 1. Çagasy bolmaýan, dogurmaýan (aýal), dogurtmaýan (erkek). 2. Netijesi we miwesi bolmaýan. 3. Güýcli uruş.
4. Peýdasyz ýel.
5. Gurhanyň 2-nji süresiniň 386-njy aýaty.

On dokuzinjy hekayat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
2. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
3. Harun ar-Rašít halyflyk eden döwründe Aly Isa Mahan Merwde oturyp Horasany dolandyryardy. Halyf ondan närazydy: halk bir aýal sebäpli turan topalaňa goşulypdy. Halyf halky köşesdirmek, Aly Isany wezipesinden aýırmak üçin bir tilsim ulanmagy makul bildi. Ol öz belli serkerdesi Herseme Agýany

ýanyyna çagyryp, oňa anyk görkezme beripdir: «Seni möhüm tabşyryk bilen Merwe ugradyaryn. Bu tabşyrygy ýerine ýetirmek üçin sen ätiýaclyk şertini, hüsgärlilik inçeligini berjaý etmelisiň. Öz goşunyňa: «Möminleriň emiri meni Aly Isa bilen bilelikde Rafygyň garşysyna söweşer ýaly, onuň mededine iberýär» diýersiň. Aly Isanyň özüne bolsa: «Men saňa ýardam, goldaw bermek üçin gelýärin» diýip aýdarsyň. Onsoň haçan-da ol ýanynda ýeke bolan çagy ony tussag edersiň hemem ony meniň ýanyma iberersiň» diýýär.

Halyf Hersemä ýigrimi müň atly berdi. Herseme leşgeri bilen Hemedana ýeteninde Aly Isaga habar gönderdi, özuniň goldaw bermek üçin ugradylandygyny aýtdy.

Aly Isa özüne «kömek» bermek üçin gelýän Hersemi garşylady, ikisi hem biri-birini hormatlady. Tä bir depäniň ýanya ýetýänçäler uýan deňläp ýorediler. Şol ýerde Aly Isa uýanyny çekip, Hemsemä aýtdy: «Öňden ýöre!» Hemseme oňa: «Emir men däl, sen! Meni saňa kömek etmek üçin iberdiler. Şonuň üçinem sen öňden ýöre!» diýdi.

Aly Isa bu sözden ýüregi gylawlandy. Onsoň Merwe gitdiler. Herseme Aly Isanyň köşgünde düşledi, amatly pursat dörände ony tussag etdi, oňa halyfyň işden boşadyş permanyny görkezdi. Soňra juma metjidine baryp, özuniň emir bellenendigi baradaky permany köpçülige okap berdi.

Ýigriminji hekaýat

1. «Şanamanyň» watany – Sistan ülkesi. Sistan – sak sözkökündendir. Bu ülke saklaryň – türkmenleriň ýaşan ülkesidir. (Rajewskiý).

Ýigrimi ikinji hekaýat

1. **Rafyzy mezhebi** – sünni mezhebinden çykyp, şayý mezhebinı kabul eden musliman.

2. **Ýedi yklym** – gadymy döwürde ýer ýüzüniň ýurtlaryny ýedi bölege – yklyma bölüpdirler. 1. Hidewan; 2. Arap we

Hebeşistan; 3. Müsür we Şam; 4. Eýransähr; 5. Saklab (slawýan), Rum; 6. Türk we Ýajuç; 7. Cyn we Maçyn.

3. **Alhamdulilla** – Hudaýa şükür.

Ýigrimi üçünji hekaýat

1. **Abu-l-Aswar Şawur I** (1022/1049 – 1067) – Şatdat şalygynyň Genje emirliginiň emiri.

2. **Senjap** – tilkiden kiçiräk bolan ýýrtyjy haýwan.

3. **Sparetra** – Merwli sak patyşasy Amorganyň aýaly. Miladydan öň 539-njy ýylда Kir patyşa Amorgany ýesir alyar. Şonda Amorganyň hatyny Sparetra goşuna baş bolup, Kiriň üstüne hüjüm edýär. Gazaply söweşde Sparetra Kiri ýeňýär we adamsy sak şasy Amorgany halas edýär.

Ýigrimi dördünji hekaýat

1. **Batman** – ýigrimi kilogram töweregindäki aýyrlyk ölçegi.

2. Gurhan. Ikinji süräniň 223-nji aýaty.

3. **Batyn** – içki ruhy dünýä.

4. **Pettan** – göwni özüne çekiji, ýakymly.

5. **Sarsar** – elhenç sesli güýçli ýel; **nesim** – bahar pasly sáher bilen öwüsýän janperwer şemal.

6. **Halyfyň ýedi don geýdirmegi** – bu halyfyň: «Sen ýedi yklımyň soltany bolduň» diýen ykraryýetini alamatlandyrýar.

7. Kundurynyň bu pelsepesi hakda Abu Sagyt Abdylkerim Samgany Merweziniň on iki jiltden ybarat bolan «Şejere katabynda» maglumat berilýär.

8. **Aznawur** – 1. Begzada. 2. Ot ýaly, daýaw.

9. **Konstantin X Dukas** (1059 – 1067 ý.) – Wizantiýanyň kaýsary.

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

Sözsoňy

1. **Komenler** – Wizantiýa imperatorlygynyň nesilşalygy (1057 – 1204 ý.) Köne edebi çesmelerde Wizantiýa sözüne derek

Rumustan, Rum sözleri ulanylýar. Munuň özi ýalňyşdyr. Sebäbi 395-nji ýýlda Rim (Rum) imperiýasy synyp, Günbatar we Gündogar böleklerе bölünýär. Gündogar Rim (Rum) imperiýasy – bu Wizantiýa imperiýasydyr. Bu at imperiýanyň paýtagtynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Gündogar Rim imperiýasynyň paýtagty Wizantiýa şäheridir. Şäheriň ady soň üýtgedilip, Konstantinopol diýlip atlandyrylýar. Bu şäher häzirki Stambul şäheridir. Bu ýurtda hanedanlyk dildüwşükler, başga bir güýcli toparyň döremegi sebäpli uzak şalyk etmeýär, üýtgäp durýär.

Biziň söhbedini edýän döwrümizde Wizantiýada Makedonlylar nesilşalygy (867 – 1028 ý.) Konstantin VIII-iň wepaty bilen guitarýar. Sebäbi onuň ogul perzendi bolmaýar. Şondan soňky imperatorlar Roman III Argir (1028 – 1034 ý), Mihail IV Paflaton (1003 – 1041 ý.), Mihail V Kalafat (1041 – 1042 ý.), şeýle hem Konstantin IX – dördüsem Konstantin VIII-iň gyzy Zoýanyň ärleridir.

Şa gyzynyň durmuşa çykan ärleri uzak ýaşaman, dürli sebäplere görä wepat edýär. Syçew Nikolaý. Kniga dinastiý. (Istoričeskaya biblioteka). Wostok – Zapad». M. 2005.

2. **Ýewdokiýa** – Wizantiýanyň 1058-nji ýylyň noýabr aýýnda tagta çykan imperatory Konstantin Dukas X-nyň hatyny. 1067-nji ýylda adamsy aradan çykansoň, tagta geçýär. Ýöne bu jogapkärli wezipäni başarıyp bilmeýär. Ýurtda bulagaýlyklar artyp ugraýar. Şonuň üçin ol görnükli serkerdebaşy Roman Diogene (1068 – 1071 ý.) durmuşa çykyp, ýurdy dolandyrmagy oňa tabsyrýar. Ýurdy parahat saklamak Roman Diogene-de başartmaýar. 1071-nji ýylda Malazgirt söweşinde ol Çagry begiň oglu Alparslana ýesir düşyär.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

SENELER

920 – 960-nji ýyllar – seljuklylar yslamy kabul edýärler.

991-nji ýyl. Dawut Çagry beg dünýä indi.

993-nji ýyl. Muhammet Togrul beg dünýä indi.

998-nji ýyl. Soltan Mahmyt Gaznaly tagta geçyär.

1011-nji milady – 403-nji hijri ýly. Seljuk beg 107 ýasda aradan çykýar. Ibn Kesir Seljuk begiň wepat bolan ýylyny 401-nji hijri ýly – (miladynyň 1010-nji ýly) diýip görkezýär.

1016 – 1021-nji ýyllar. Çagry beg baş müň adamly goşun bilen Rum serhetlerinde bolýar.

1017 (407)-nji ýyl. Soltan Mahmyt Gaznaly Köneürgenji basyp alýar we ülkäni özüne tabyn edýär, ülkä öz hajyby Altyndaşy höküm-dar belleyär. Şeýle hem sultan Mahmyt Gaznaly şol ýorişinde uly şäherler Samarkandy we Buharany özüne birleşdirýär.

1017-nji ýyl. Altynjan dünýä inýär.

1025-nji ýyl. Soltan Mahmyt Mawerannahra – Samarkan-da gelýär. Şonda seljuk ýabgusy Ysraýyl Arslan hany görme-görse çagyryär we ony tussag edýär, Hindistandaky Kelejar diýen gala ugradýar.

– Mahmyt Gaznaly Arslan ýabguny ogly Gutulmuş we ýüz elli yigidi bilen bilelikde Hindistanyň Kelejar diýen galasynda agöýli saklaýar.

1025 – 1028-nji ýyllar. Seljuk begiň ogly Ýusup Ynanç (ynal) Seljuk jemagatyna ýabgulyk edýär.

1028 – 1032-nji ýyllar. Seljuk begiň ogly Musa Kelan Ýabgu Seljuk jemagatyna ýabgulyk edýär.

1029-nji milady – 420-nji hijri ýly. Alparslan dünýä inýär.

1032-nji ýyl. Ysraýyl ýabgu aradan çykýar.

1034-nji ýyl. Jendiň emiri Şamälik Horezminde gije gapy-llykda Togrul begiň sekiz müňe golaý esgerini öldürýär.

– Togrul beg Altynjana öýlenýär.

1035-nji ýylyň aprel aýý – sultan Masudyň Begdogdynyň salarlygyndaky goşuny Nusaýda seljuklylaryň üç münlük atly goşunyndan masgara bolup ýeňilýär.

1035-nji ýylyň iýun aýy. Nusaýda seljuk-gaznalı söweşi bolýar. Onda seljuklýlar uly ýeňiš gazanýarlar.

1037-nji ýylyň 22-nji apreli – Seljuklýlar Merwi eýeleýärler.

1038-nji ýyl. Seljuklýlar Sarahsyň ýakynynda gaznalylary ýeňyärler. Şol ýeňišden soň, öz hökümdarlygyny yqlan edýärler. Bu ýyl seljuk döwletiniň düýbüniň tutulan ýyly hasap edilýär. Sarahs söweşinde «gylyç ýa kepen» däbine eýerilýär.

1039-njy ýyl. Alyabat söweşi.

– Sarahs söweşi.

1040-njy ýylyň 23-nji maýy. Seljuklýlar Daňdanakan söweşinde soltan Masut Gaznalyný ýeňyärler. Seljuklýlar 23–24-nji maýda gurultaý geçirip, seljuk döwletiniň dörändigini jar edýärler. Gurultaýda Togrul beg Horasanyň emiri diýlip yqlan edilýär. Şondan köp wagt geçmäňkä Togrul beg şa diýlip atlandyrlyar. Çagry bege gurultaýda mälíkkilik tituly berilýär.

Şalygyň paýtagty 1043-nji ýylda Nyşapurdan Reý şäherine, 1050-nji ýylda Reýden Yspyhan şäherine geçirilýär.

1044-nji ýyl. Alparslan Balhda Gaznalı soltan Mewdudy ýeňyär, bu ýeňiš seljuk serhedininiň has giňemegine esas bolýar.

1049-njy ýyl. Ybraýym ynal Togrul bege garşy baş göterýär. Togrul beg ony ýeňyär, günäsini geçýär.

1055-nji ýylyňl 17-nji ýanwary. Togrul beg Büweýh döwletini syndyrlyar, Bagdady eýeleýär.

1057-nji ýyl. Ybraýym ynal ikinji gezek Togrul bege garşy baş göterýär, Togrul begi Hemedanda ýesir alýar. Altynjan goşun jemläp, Hemedana barýar we Togrul soltany halas edýär. Bu söweşde Ybraýym ynal öldürilýär.

1058-nji ýyl. Apbasy halyfy Kaýym Bemryllah Togrul bege: «Gündogaryň we Günbataryň soltany» diýen beýik at berdi.

1060-njy ýyl. Çagry beg Sarahsda aradan çykýar, Merwde jaýlanýar. Altynjan Zenjanda aradan çykýar. Reýde jaýlanýar. Togrul beg aradan çykanda özünü hatyny Altynjanyň ýaýnynda jaýlamaklaryny wesýet edýär.

1063-nji ýyl. Muhammet Togrul beg aradan çykýar.

Seljuk şalygy 1038 – 1157-nji ýyllar aralagynda dowam edýär. «Beýik» diýen ada mynasyp bolýar.

MAZMUNY

IKINJI KITABYŇ DOWAMY. HEMINZAMAN

Sekizinji hekaýat. Balygy suwuň yüzüne çykarmagyň täri	3
Dokuzynjy hekaýat. Uly däl-de, kiçi daşa büdrelýär	28
Onunjy hekaýat. Adam diňe baylygyny däl, öz asgyn tarapalaryny-da ilden gizlin saklaýar	58
On birihji hekaýat. Ömrüň içindäki ömür	79
On ikinji hekaýat. Bürgüt hüjumi	87
On üçünji hekaýat. Rahatlykda rahatlyk ýok	102
On dördünji hekaýat. Töwekgeliň aty ýyndam	122
On bäsinji hekaýat. Her kim öz maksadyna daňlan	137
On altynjy hekaýat. Talaň saçagy	160
Düşündirişler	176

ÜÇÜNJI KITAP. GEÇMIŞ

Birinji hekaýat. Diňe islegde çäk ýok	187
Ikinji hekaýat. Ýalan dost bar hem bolsa, ýalan duşman ýok	202
Üçünji hekaýat. Gül salsa, bahasy bir pul	221
Dördünji hekaýat. Közi gorjasaň - ýanar	223
Bäsinji hekaýat. O dünyäniň dowzham, jennetem adamyň içinde	247
Altynjy hekaýat. Är garrar, ar garramaz	254
Ýedinji hekaýat. Göz - terezi, köňül - kazy	261
Sekizinji hekaýat. Goýun semredigiçe, ýuwaş bolar	269
Dokuzynjy hekaýat. Jan golaýyny kesel biler	274
Onunjy hekaýat. Köz külde saklanar	278
On birinji hekaýat. Üç duuşyşk	282
On ikinji hekaýat. Ýatlama - garrylyk alamaty	301
On üçünji hekaýat. Sabyr kyylan göge ýol tapar	317
On dördünji hekaýat. Geçen görünmez	329
On bäsinji hekaýat. Göz - hakykat, söz - güman	336
On altynjy hekaýat. Müň dostdan bir duşman köp	347
O ýedinji hekaýat. Namys gabyrdan galdyrar	368
On sekizinji hekaýat. Böri goýun bilen suw içmez	388
On dokuzynjy hekaýat. Ärlik on bolsa, dokuzy hiledir	397
Ýigrimi hekaýat. At çapmaz, bagt çapar	414
Ýigrimi biri hekaýat. Ýakynyň ýolan sakgaly bitmez	425
Ýigrimi ikinji hekaýat. Talaň saçagy	436
Ýigrimi üçünji hekaýat. Zenan ömri - garaşmak	444
Ýigrimi dördünji hekaýat. Ýaşlygyň ýarany - arzuw, garrylygyňky - ýatlama	452
Sözsoňy	466
Düşündirişler	475
Seneler	486

